GAMLA SVENSKA STÄDER.

FÖREDRAG VID SVENSKA ARKITEKTMÖTET I STOCKHOLM I JUNI 1908

AF

CARL WESTMAN.

I mellersta Sverige ligger, som vi alla veta, staden Grönköping vid Grönköpingsån. Man stiger af vid den lilla bibanans station i ändan på staden, och upp genom den krokiga kullerstensbelagda gatan kommer man till torget, där det gamla putsade rådhuset från 1600-talet med sitt tornur och sin takryttare ligger, dominerande torget, ej just genom sin storlek, men genom sitt ålderdomliga allvar och myndiga utseende. Huset har ej fått mycket af 1600-talets storhet och krigarsaga öfver sig men åtskilligt af den sega kraft, som, medan svenska fältherrar något omritade Europas karta, utmärkte de hemmasittande ämbetsmännen i deras arbete på omdaningen af Svenska statens byggnad. De andra husen vid torget äro låga tvåvåningshus, enkla boningshus med tegeltak, vida inkörsportar och stora gårdar bakom. I ena hörnet af torget går en gata ned till ån, öfver hvilken en gammal stenbro för öfver till andra delen af staden. Där vid hufvudgatan ligga en del förmögnare handlandes gårdar, enkla, slätputsade hus med tegeltak och något utsirade portaler, husen af ungefär samma typ med trädgårdar bakom. Intill och nedåt ån ligga vid krokiga gator småhandlares och handtverkares gamla rödmålade gårdar, som tränga sig intill hvarandra med trädbevuxna gårdar emellan och landsbygden strax bakom, som fortsätter grönskan. En kvarn, som ligger där ån gör ett litet kast, bildar stadens utpost. Åt andra hållet vidgar sig torget upp till kyrkogården, där den gamla medeltida kyrkan med sin 1700-tals tornhatt ligger på en kulle skjutande upp och behärskande staden. På torget står en gammal pump och några almar, mellan hvilka om lördagarna torghandeln med sina stånd, vagnar och köpande och säljande människor ger lif åt taflan. Då det ej är torghandel ligger staden rätt öde. Skolpojkarna, då de gå till och från skolan, en gammal 1600-tals byggnad på andra sidan kyrkan, bortta för några minuter öds-

ligheten. På morgnarna är det rätt lifligt i butikerna, och på kvällarna är folket i rörelse, promenerande uppe vid kyrkogården, men midt på dagen har poliskonstapeln i sin gamla mössa och långrock ej många att språka med. Staden ligger undan de stora stråkvägarna. Den lilla bibanan är en återvändsgränd, och förbindelsen med den stora världen är liten. Det ligger ett fridfullt lugn öfver samhället. Det är som en tafla, där färgerna något mörknat och smultit tillsammans, den har nog en gång stått klarare och friskare i färgen men har väl aldrig varit ett stort konstverk. Åldern har dock satt sin fina stämning på den, en stämning som är dess egen, men dock gemensam med andra från gångna tider.

Så såg staden ut i början på 80-talet, då jag i min ungdom reste igenom den. Då jag nu kommer dit, har jag svårt att känna igen den. Jag kommer på en annan bana, som direkt från en af stambanans hufvudpunkter skär igenom stationen och fortsätter, upptagande produkter och folk från hela länet. Det är en liflig station man stiger af — perrongen är full af folk. Järnvägshotellet och stadshotellet ropas ut, och i stadshotellets omnibus far jag upp från stationen.

Gatan har blifvit något rätad, husens bottenvåningar utslagna till butiker och en del nya ganska fula hus med affasade hörn och vanskapta tornanordningar kanta gatan. Ett och annat gammalt hus står kvar, men ser bortkommet ut. Jag kommer upp på torget. Så förändradt! Det är icke längre det gamla rådhuset som behärskar torget. Rådhuset ser ut som en gammal puckelryggig tiggare, där det står, och stadshotellet ligger pösande snedt emot, där förr den gamla tvåvåningslängan låg. Det är en byggnad från början af 90-talet i puts, renaissance, med pilastrar och ornament i puts, med torn och plåttak; en vräkig profryttare, men som för några år sen fick ett tjufnyp af en ny granne, Grönköpings sparbank, ett 5 våningshus i puts och kalksten med lejon på konsoler framför ingången, spetsbågsfönster till banklokalen, en gafvel krönt af en grip, huset är antagligen i gotik. På andra sidan torget ligger midtemot rådhuset ett af de gamla husen kvar — och skäms. På 4:de sidan af torget — åter ett upp och ett i minnet: ett kombineradt post- och riksbankshus i barock med takryttare — ej vackrare än rådhusets men högre, och bredvid ligger handlande Carlssons gamla s. k. ruckel. Med ruckel menas en två- eller envåningsbyggnad, som är byggd tidigare än de senaste 30 åren, ej blifvit ommåladt på de senaste 5 åren och ej fått hela rutor i fönstren. Carlssons hus bildar fortfarande en treflig öfvergång till kyrkogården — men kyrkan! Den gamla tornhatten är borta, och en hög götisk plåtspira sitter där i stället. Och själfva torget! Pumpen är borta, träden äro borta, som stodo på torget, och midtpå är utlagd en rundel med blommor och palmer. Med hemska känslor och ohyggliga aningar går jag ned till ån. En bred järnbro, där förr den svängda stenbron låg, för nu öfver, och på andra sidan är mycket förändradt. En bred, rak esplanad skär den forna idyllen i tu, utefter hvilken esplanad vedervärdiga orgier i puts och sten utspelas. Ett och annat gammalt hus står kvar, öfver hvilket brandgaflar sticka upp. Ett träd inne på en gård söker förgäfves sträcka i höjden för att bredvid en Alfa-ko-gafvel nå åt lite sol och luft. Ett och annat af de nya

husen är hyggligt nog, men ju längre jag kommer utåt, dess billigare bli husen, de finares laster äro efterapade med enklare medel men med liknande former. I stället för den forna enhetligheten, är en brokighet och mångfald af former, som i sig själfva anspråksfulla, högröstade och egenkära göra hela gatan irriterande orolig. Man ser motiv från torgets olika pamphus upprepade eller bakvända gå igen i privathusen. Bankhusets spetsbågsfönster förminskade i en trikåbutik. Stadshotellets torn ofvanför ett fashörn, och riksbankens frontonlinier utbildade till oroväckande tarmvred. En efterapning af hvad som tros vara fint, och dettas anbringande på likt och olikt.

En hvila för ögat blir det, då jag viker af från esplanaden och kommer in i de gamla kvarteren, som ännu äro kvar nere vid ån. Vid de "illaka och krokuga" gatorna stå ännu de gamla husen kvar, brädfodrade åt gatan, men inne på gården med sina rödmålade timmerväggar. Det ena huset är ungefär det andra likt. En gafvel skjuter öfver en annan. En taklänga bryter den andra, men typerna äro desamma. Fönstren äro väl proportionerade, gafvelresningen kraftig, och tegeltaken ena gatan till ett helt. Inne på gårdarna pittoreska vinklar — längorna ha blifvit undan för undan tillbyggda, men karaktären har ej gått förlorad, det pittoreska blott understruket, och där inne stå ärevördiga gamla träd under hvilka fordna släkten setat och med glädje eller vemod blickat ut öfver det gula vattnet, som sakta runnit förbi deras strandbit. Men idyllen tar snart slut. En järnvägsbro går öfver ån, och bakom denna ligger kvarnen, nu ångkvarn, med en hög skorsten. Bakom kvarnen en del fabriker med papptak och tegelfasader och omkring arbetarbostäder och arbetarbaracker — brutalt och skorrande, med nya ljud bredvid de gamla. Jag vänder om, kommer åter upp till torget, och efter intagen middag på hotellet, då jag äfven får i mig litet stadshistoria, går jag upp till kyrkan. En del af kyrkan, den äldsta, var byggd af sten, där de härliga gamla stenarna lågo och mullrade i sina breda putsfogar. Stenarna finnas kvar, men något af de sista åren på förra århundradet kom, som jag fått veta, en herre hit från Kungl. Öfverintendentsämbetet. Han lät knacka bort putsen mellan stenarna, ett styft arbete, ty putsen var säkerligen hård som sten, fylla fogarna med cement och lät med spik ritsa in ränder, som skulle föreställa tunna fogar. Det kostade rätt mycket arbete, men så lyckades han ta bort nästan all charmen från den gamla murytan. Resten af kyrkmurarna, som var grofputsad, lät han jämna och vattrifva, spåntaket togs bort och plåttak lades på, och en hög spetsig tornspira sattes på tornet. Det var rätt dyrbart för stadsboarna, men de insågo själfva, sedan arkitekten förklarat det för dem, att det var nödvändigt, och att en götisk kyrka måste ha en götisk spira. Invändigt är kyrkan nydekorerad. Det arbetet var icke så dyrt, för det gjorde målar Sjöholm — själf Grönköpingsbo och varmt intresserad af saken — rätt billigt pr kvadratmeter. Jag lämnar kyrkan, besluter mig att ej stanna öfver natten i Grönköping utan går ned för att hämta min kappsäck, men jag går i förbifarten in till Carlssons för att se, om det fins några vykort öfver gamla Grönköping. Det är hans hus nere vid torget, som ännu står kvar från fordom, ett två-

våningshus med brutet tak. En öfverbyggd inkörsport från kyrkgatan leder in på en stor gård med långa uthuslängor, där ännu en gammal svale finns kvar. I butiken börjar bli skumt, och ett oredigt virrvarr af allt upptänkligt gods tittar ut från väggarna eller hänger och glor i taket. Jag frågar bodbiträdet efter vykort från staden, och han sätter fram en ställning, där jag koncentreradt får allt det nya jag under de senaste timmarna ryst åt. Stadshotellet, sparbanken, en vy med kyrkspiran, järnbron och esplanaden. Jag frågar efter andra vykort, med rådhuset och gamla Grönköping. En äldre korpulent man med ilsket utseende kommer ut från kontoret. "Hvem fan tror herrn köper vykort af rådhuset och de gamla kåkarna" säger han. Jag utvecklar för honom, att de äro de enda som i stan ha något värde, allt det nya är fult och tråkigt. Han kommer närmare, lägger sig öfver disken och betraktar mig synbarligen något förvånad. "Ja, säj det till vederbörande, säj dem, att allt de' här, som di ha hållit på med under de sista 25 åren att bygga upp, och som di ä så stolta öfver, att det är fult — får herrn höra, hvad di säjer — hvad di tänker, det kan jag säga — di tänker herrn ä' tokig. Jag ä' barnfödd här i stan, min far rådde om det här huset och jag har varit med och sett, hur stan förändrats. I min barndom fanns bara 4 stenhus — utom körkan var det rådhuset och apteket. Det var en treflig stad då. Brandvakten geck och tuta om kvällarna, och klockan 5 gick man upp om morgnarna." Jag skjuter in en fråga, hur det kom sig att förändringen började. "Jo de ska' ja säga. De va järnvägen, som gjorde't. Vi hade förut en liten järnväg, som bara gick till Gråköping, den va' nog bra att ha, vi kunde få in hit, hva' vi behöfde, och vi kunde afsätta traktens produkter, men det va' inte tillräckligt gu'bevars. Vi skulle dra en järnväg från stambanan. Det kosta' pengar, men den kom hit, och sen börja' vi leka storstad. Så kom bankerna opp, så anlas ångkvarn, det gjordes upp stadsplan, esplanader anla's. Det har kostat pengar, och skatterna ä stora. Di börja' spekulera och byggde höga hus, se'n di rif't de gamla trähusen, men inte fick dom igen sina pengar på hyrorna inte — utan di stöp — flera. Men di va' som di va' tokiga, bara ref och byggde. Di kalla stan för lilla Paris. Har herrn varit i Paris, så herrn känner igen'en." Jag inskött, att blott de byggt vackert, så kan det ju inte hjälpas, att en del gammalt måste bort. "Vackert", sade han, "det tror jag inte di vet hva' de ä, men snyggt — de ä hvad det skall vara. Snygga gator och snygga hus. Nej släpp en bredspårig järnväg genom en sån här liten sta', och herrn ska få se om några år, hur högfärden huserar. Di rätar gator och renoverar kyrkan, rifver och bygger, polisen får pickelhufva, och pigorna lägga bort schaletten, och kommer bond' körande in i stan efter oxe, skrattar bodbiträdena. Men hin håle skrattar också — för han har fått en sta' till." Jag frågte, hvarför träden på torget huggits ned. "Jo de ska' jag säja herrn", sade han. "Där ligger sparbanken, direktörn för den heter Rudén, och va' handlande förr, stod bakom disken, som jag, innan banken byggdes. Han bor där i huset två trappor upp, och han kunde inte från sina fönster se nya tornspiran, som han satt dit, och direktör Rudén ä' den som styr i den här stan, och så höggs träna, för di va'

inte snygga. Har herrn sett kyrkan, och hur di svinat ned inuti? Nu ä de bara två saker som fattas — att bygga nytt rådhus och få hit ett regemente. Ritningar till nytt rådhus har di, och di har erbjudit stora fält till excisplats. Det blir dyrt, men di tror di får nytta af'et. Rudéns har två fullvuxa flickor, och di ska bli gifta med militärer, och får di regemente, tror di att invånarantalet ska' växa betydligt", sade gubben och blinka något illmarigt.

Jag måste gå — köpte en blyertspenna. På hans fråga nämnde jag mitt namn och yrke, men då kommer gubben ut i butiken. "Ja så", sade han, "efter han ä en så'n där, som rifver hus, så kanske han inte vet hvad det är för en byggnad, rådhuset". Vi gingo ut i dörröppningen, rådhuset låg där snedt emot i sommarkvällens milda belysning. Putsytan hade en skär ton, och kvällsolen glödde i rutor och i takryttarens koppar. "Det där huset ska' antagligen vara från 13- eller 1400-talet", upplyste han, "fast det sen refs och byggdes om på gamla grunden. Där brukade Sturarna hålla till, och där hölls riksdagar på medeltiden. Men på den där trappan har han, de la Gardie, stått och talat till folket på torget, och uppför samma trappa lär Carl XII ha ridit upp, för han ville stiga af vid porten och inte vid trappan". Jag såg på huset, jag tyckte det hade rätat på sig litet från i förmiddags. "Kors har han de'" sade jag och drog mig ut på torget, det började lida med tiden. "Och här midt på torget, där den där bladgruppen står, där fick dom spö förr i världen, kanaljer och landsstrykare." Hans stämma hade blifvit hotfull — jag drog mig undan. "Och på galgbacken på andra sidan ån, hängde dom de värsta skälmarna." Han sade något mer, men jag hörde det inte, jag var redan vid bladgruppen. Jag hörde, hur han smällde igen dörren, och dörrklockan pinglade ilsket. Om en stund satt jag på järnvägen på resa vidare. Jag reste öfver järnvägsbron, fick se en skymt af tornspiran — modärn restaureringskonst — af rådhuset och sparbanken — gammal och ny byggnadskonst — af bron, kvarn och af fabrikerna — modärn ingeniörskonst — och af de gamla kåkarna — gammal handtverkskonst — och tänkte: Det är en egendomlig blandning våra städer bli sammansatta af, gammalt och nytt. Skall tiden någonsin kunna smälta allt detta samman, som den förut gjort, eller skall vår tids insats äfven för nästa generationer stå ock skorra mot det gamla — om någonting af det gamla då finns kvar. Finns ingen möjlighet att i städerna bevara något af gammal historia och af gammal stämning, af trefnad och lugn så länge, tills det kommer en ny tid, då människorna icke länge har vår tids nyktra blick på allt — gammalt och nytt — som icke räkna sig till allt — och icke lägga rätskifvan på allt. Skola alla mindre städer gå igenom samma sak som de större: en stadsreglering, som ofta skär bort det värdefullaste af historia och stämning, en stegring af tomter, som drifver hus och hyror i höjden, och en förändring af hela stadens nedärfda och naturliga fysionomi. Att mycket af det gamla måste gå är ju klart, men det är så mycket, som går i onödan. Och det nya, som kommer i stället — om det hade litet mer aktning för det omgifvande gamla — sökte anpassa sig därefter, icke apa efter det, men åtminstone icke med flit sökte skämma ut det.

Vi ha ju icke så mycket af stort arkitektoniskt värde i våra städer, icke så mycken pittoresk stadskonst, som man ser utomlands. Eldsvådorna ha illa farit fram med våra städer. Gamla kloster och borgar ha' raserats och stenen användts till nya byggen och till kajer. I gamla tider ha de också skoningslöst farit fram med det, som fädren byggt och timrat, men vi ha dock en mängd af städer af ej ringa historiskt och konstnärligt värde. Vi ha Ystad, Vadstena, Visby, Strängnäs, Västerås, Sigtuna, Arboga och många fler. Hvar och en med sin prägel, en prägel af historia eller af idyll. Ingen tid har som vår så hjärtlöst farit fram öfver det gamla och så kallt byggt upp det nya. Det är nyktert folk med praktisk blick och sinne för enbart reella värden, som i vår tid sköter skrufvarna i samhällsmaskineriet.

YSTAD.

Långt ner i den grå forntiden plöjde, på det ställe af Skånes sydkust, där nu staden Ystad ligger, en liten å sin fåra ut i den djupa strandsanden. Då människorna kommo funno de här en möjlighet att med sina farkoster komma till och från land. Hela den öfriga långa strandremsan var så långgrund, att båtar svårligen kunde lägga till. Af de åren 1868—69 gjorda fynden vid utgräfning af Ystads hamn kan man döma, att platsen varit befolkad redan under stenåldern.

Vid åmynningen uppstod så småningom ett fiskeläge. I samma mån som den kringliggande landsbygden tillväxte i odling och befolkningen ökades blef här en handelsplats för utbyte af varor och den lilla fiskehamnen blef äfven en utskeppningsort för upplandets produkter. Så växte så småningom staden Ystad upp. Hvaraf den fått sitt namn är svårt att afgöra. Somliga mena att platsen ursprungligen varit kringfluten af vatten och så fått namnet Eysted eller Östaden — hvilket dock synes otroligt — andra sätta dess namn i sammanhang med den strax norr därom belägna socknen och herrgården Öja — på allmogespråket Ye — hvaraf Yested och senare Ystad skulle hafva uppkommit.

Till stadens uppblomstring under medeltiden torde i hög grad hafva bidragit det vid den tiden så rika sillfisket på Skånes sydkust, hvilket samtidigt skapade Skanörs och Falsterbos storhet. Ystads exportvaror torde den tiden dessutom hufvudsakligast utgjorts af oxar och spannmål. Då Hansan utbredde sitt välde kring Östersjön indrogs äfven Ystad i dess intressesfär och tyskarna, framförallt Lübeckarna, behärskade länge dess handel. Lübeck hade sitt eget kompanihus. Såsom en sista rest af detta kvarlåg på 1790-talet ett litet stenhus på bakgården till en af tomterna i kvarteret 34 Karna vid Mattorget. Ännu på 1720-talet var förbindelsen med Lübeck så liflig, att därifrån till och med grönsaker, kål och rötter här saluhöllos. Vid Norregatan i kvarteret Kristina å nuvarande tomten 285 låg ytterligare ett kompanihus, det Danska, äfven det ett stenhus.

På samma gång som staden kommersielt exploaterades af den utländska handeln blef det äfven en uppgift för den katolska kyrkan att här bevaka sina intressen.

Så uppfördes på en upphöjd plats väster om ån Vårfrukyrkan eller nuvarande Mariakyrkan och nordost därom strax invid ån S:t Peders kyrka, till hvars norra sida senare slöts ett Franciskanerkloster. Långt ut på Östergatans norra sida låg dessutom ett S:t Nikolai kapell, hvars rester efter 1569 användes till återuppförande af det af svenskarna förstörda rådhuset, och i södra delen af staden invid ån vid Apegränd ett Helgeandshus — hvilket långt fram i tiden kvarstod under benämningen Bullhuuset, senare Bollehuset — med ett därtill hörande kapell.

Längre norr ut vid korsningen af Östergatan och Bastebrogatan låg ett Birgittinerkapell, hvaraf rester ännu finnas inbyggda i det där nu belägna huset.

Utom dessa kyrkliga byggnader under medeltiden nämnes äfven ett hospital i ett testamente af 1410, där det kallas "domus infirmorum leprosorum", ett sjukhus för spetälska. Detta är den enda af de medeltida kyrkobyggnaderna, om hvilken man ej har uppgift, hvar den legat. År 1898 påträffades emellertid vid gräfning nordost om gamla östra stadsporten rester efter en byggnad, som antagligen varit just detta hospital[1]. Dess läge utanför staden och den omständigheten, att flera begrafningar i kalk förekommo inom dess murar, häntyda på ett spetälskehospital. Sådana tillflyktsorter för samhällets olyckligaste ansågos under medeltiden stå under S:t Görans beskydd och voro i regel förbundna med ett åt honom helgadt kapell.

Beträffande de borgerliga gillenas och handtverkslagens hus vet man, att Knutsgillet under medeltiden ägde ett hus i närheten af klosterkyrkan, hvilket försåldes 1540 till Skomakarelaget, som redan förut ägde halfva delen däri. Sistnämnda gille ägde, utom andra fastigheter, äfven en gård vid Norregatan, N:o 357 i kvarteret Lovisa, som det 1489 fått såsom gåfva och sedan använde som lagshus. Skomakaregesällerna i staden bildade ett eget lag, S:t Gertruds gille. Sägnen, att den lilla tornlika tillbyggnaden vid Petrikyrkans nordvästra hörn skulle utgjort skomakaregesällernas härbergshus, torde dock böra betviflas.

Från medeltiden finnas ytterligare bevarade ett mindre, senare som skola användt tegelhus med trappgaflar invid Mariakyrkan och troligen från början tillhörande denna, samt ett likaledes trappgafladt stenhus vid Norregatan å tomten N:o 273, på hvars gafvel Braheska vapnet funnits anbragt.

Stadens rådhus låg under medeltiden på samma ställe, där det nuvarande är beläget. Det nedbrann 1569, men återuppfördes strax därefter i utvidgadt skick med begagnande af tegel från S:t Nikolai kapell. Sedermera har rådhuset undergått åtskilliga förändringar.

Några egentliga borgarehus från det medeltida Ystad finnas ej bevarade, säkerligen beroende därpå, att dessa varit af korsvirke eller möjligen äfven af trä och därför ruttnat ned eller förstörts af eld. Särskildt torde den härjning, som svenskarne 1569 läto öfvergå staden, ha varit synnerligen grundlig. Den nödvändig-

[1] Fyndberättelse af F. W. Grönwall i Antiqv. Topografiska Arkivet. Öfriga uppgifter om stadens historia äro hufvudsakligast hämtade ur G. H. Bæijers manuskript af 1793 till en "Beskrifning öfver staden Ystad" och N. C. Psilanders Ystads historia, 1858.

gjorde också därför en liflig nybyggnadsverksamhet. Till en sådan bidrog måhända äfven att genom grefvefejden vid den tiden Hansans välde var brutet och stadens handel fritt kunde utveckla sig. De flesta till våra dagar bevarade korsvirkeshusen med utskjutande öfvervåning uppburen af snidade, ofta praktfulla konsoler (knektar) och tätreglar, förskrifva sig också från slutet af 1500- och förra hälften af 1600-talet (Bild 2, 3, 4, 7, 8, 10 och 11 Ystad). Efter den tiden började det blifva bruk att bygga korsvirkeshusen med mindre långt utskjutande öfvervåning, då äfven konsoler och tätreglar ersattes med en mellan husets båda våningar liggande, kraftigt profilerad stock. (Bild 12 Ystad). Fram på 1700-talet försvinner slutligen öfvervåningens utskjutning helt och hållet, så att under- och öfvervåningens vägglif komma att ligga i samma plan (Bild 12, Ystad, huset längst till höger). Korsvirkeskonstruktionen bibehålles dock in på 1800-talet.

En god bild af stadens utseende vid midten af 1700-talet ger oss Linné i sin Skånska Resa, där han under den 29 Juli 1749 skrifver:

"Ystad ligger nästan midt på södra sidan af Skåneland, mäst utsträckt efter stranden, går merendels i trekant och är ungefärligen så stor som Malmö. Husen äro byggda af korsverke med tegel och tegeltak. Tullportar äro 3: östra, västra och norra, alla grundmurade i fyrkant med bomfria hvalf och styckegluggar. Det tycks ock som vallar i forna tider varit omkring staden. En lång brygga går uf åt hafvet på södra sidan, der en öpen och otilräckelig hamn ligger, täckt allenast på östra sidan, hvarest staden utskjuter landet; men som denna udde sluter sig med grund, som går tvärt åt viken, är desein at låta bygga och förbättra hamnen efter grundet uti hafvet. Här ifrån afgår en jagt hvar vecka til Stralsund i Tyskland fram och tillbaka, som här är allmänna farten emellan Sverige och Tyskland, dit man ofta på 7 à 8 timmar kan öfverkomma. Gamla hus äro rätt många här i staden, som kan skönjas af årtalen, hvilka stå öfver dörrarna uthuggne på dörposterna, såsom på Östra-gatan N:o 71 står en skrift med munkstyl och årtalet 1530. Eljest är på samma gata åtskilliga andra gamla hus med deras årtal 1575, 1582, 1590, 1595; men på et hus stod numret 77, hvilket säkert måtte vara upbyggdt 1577, som jag sluter af skrifarten och bokstäfvernas öfverensstämmelse utom architecturen af bilder samt hvar och en vånings utbyggning öfver de andra. Det äldsta huset är skrifvet med munkstil, men alla de öfriga med romersk stil, til et tecken at munkstilen blifvit bortlagd emellan 1530 och 1575. Desutom är lätt at sluta af de många gamla husen, at vådeld mycket spart denna staden. Små hökarebodar äro bygde i staden under fönstren på samma sätt som i Tyskland och andra skånska städer".

År 1738, då staden hade omkring 110 borgare, däraf 34 handlande och 17 skomakare, funnos här ungefär 350 bebodda hus och gårdar bestående af "korswärkshus med dels murstens-, dels lerväggar och tegeltak". Däribland funnos äfven "trenne gårdar, som till en del äro uppförda med mur af bränd sten"[1]. Mur-

[1] Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning, 1873.

sten torde här betyda råtegel, d. v. s. obrändt, endast luft- eller soltorkadt tegel, och med lerväggar menas säkerligen s. k. "klineväggar" bestående af i korsvirke som fyllning insatt flätverk af kvistar eller halm, hvarpå sedan lera smetats.

De tullportar, som hos Linné m. fl. omtalas, torde ha utgjort ett led i de befästningar, som Christian IV lät uppföra och af hvilka nu ej något återstår, om ej möjligen några rester af västra porten finnas inmurade i ett invid dess gamla plats nu beläget korsvirkeshus.

Under 1700-talet lefde Ystad ett tynande lif efter de många krigens plundringar, utpressningar och inkvarteringar. Då staden 1678 plundrats af danska flottan, sades det, att där var "intet mera öfrigt än sorg, ängslan och fattigdom". Köpmännen ledo stort intrång i sin näring därigenom att herrgårdarna i trakten och utländska handelsombud drefvo landsköp. Äfven marknaderna på landsbyggden voro till förfång för stadens handel och handtverk. Till uppehållande af stadens betydelse bidrog likväl, att trafiken på kontinenten fortfarande gick häröfver. Regelbundna turer underhöllos på Stralsund af kungl. postjakter.

Först i början af 1800-talet skedde ett uppsving i stadens näringslif. Under kontinentalsystemets dagar var Ystad afsättningsorten för i Östersjön uppbringadt krigskontraband, som här försåldes till slumppriser. Därigenom samlades stora rikedomar, och detta tog sig äfven uttryck i byggnadsverksamheten i staden.

Sådant det gamla Ystad i våra dagar står, ligger däröfver ett säreget behag, liknande det man erfar, då man träder in i ett gammalt gediget borgarhem, som undgått ödet att möbleras om "i stil". Man kan i stadens yttre drag afläsa dess historia och man intages af den trygghet man alltid känner inför det beprövade, som visat sig kunna genom goda och onda dagar trotsa förintelsen. Inte så att stadens utveckling stannat på ett visst stadium och sedan endast intresserar som en väl konserverad antikvitet. Tvärtom, det som stämmer sinnet till aktning och till vördnad är den lefvande historia vi här möta. Med seg kraft har staden växt upp genom seklerna under skiftande motgång och medgång, och hvarje skede har satt sina aflagringar, aflösande hvarandra i organisk följd intill vår egen tid. Ännu för få år sedan flöt fortfarande genom staden den å, som en gång gifvit anledning till dess första uppkomst. Vid dess nedre lopp ligga ännu små oansenligt bebyggda tomter, pressade intill det forna vattendraget — sannolikt i planläggningen en rest af det ursprungliga fiskeläget. Stadens båda förnämsta medeltidskyrkor stå ännu i full kraft, och det gamla Franciskanerklostret, hårdt medfaret och lemlästadt, väntar endast på en vårdande hand för att sedan för nya släkten tälja sin saga. Ännu skymta här och där i gatornas perspektiv medeltida trappgaflar, och långa husrader prunka i 1600-talets praktfulla korsvirkesarkitektur. 1700-talets ekonomiska depression representeras af enklare korsvirke, och uppsvinget vid 1800-talets början af grundmurade stenhus i kejsarstil. Därefter följer hela profkartan af förra århundradets smakriktningar.

Den gamla stadsplanen bär äfven den sin prägel af följdriktig, historisk tillkomst. Kring den forna ån drag, som visa hän på en tid, då denna spelade en

roll vid den första bosättningen här. Sedan, då ortens betydelse som handelsplats tillväxer, torget med sina tre hufvudvägar utåt landsbygden: Västergatan fortsättande i landsvägen åt Malmö, Norregatan åt Lund och Östergatan åt Simrishamn, Åhus och Kristianstad. Mellan dessa tre radierande pulsådror från stadens hjärta spinner sig sedan ett nät af mindre förbindelseled, tvärgator och gränder: en lefvande organism, full af mjukhet och rörelse, framvuxen ur naturliga förutsättningar. Hur tydligt framträder ej detta, om man å bilden här nedan jämför Ystads gamla stadsplan med planen för stadens nybyggda, östra delar: en steril chablon utan andra förutsättningar än ett ritbräde och en vinkellinial. *Ax. N.*

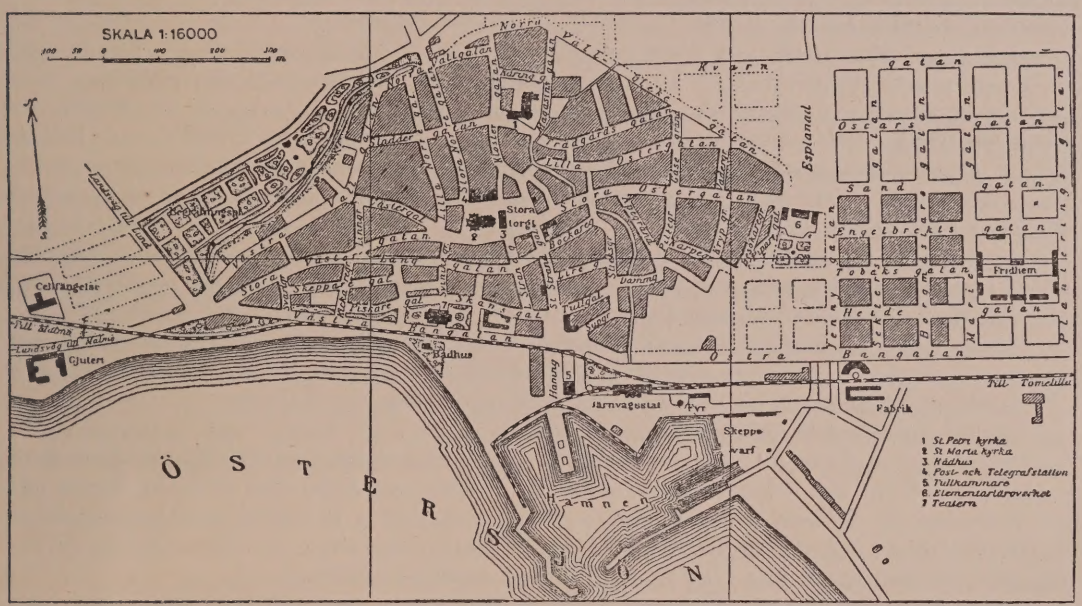

YSTADS NUVARANDE STADSPLAN.
Ur Svenska Resekalendern 1908.

STADEN YSTADS GATUNAMN.*

Ystads äldsta i behåll varande karta är af år 1753. En äldre har funnits, ty 1750 lät "Magistraten bland handlingarne eftersöka och hos en och annan i staden efterspana en . . . charta, som försports skolat warit i forna tjder öfwer denna Staden upprättat", men hade "samma omtalta chartan icke stådt att ärhållas[1])." 1753 års karta är upprättad af kaptenen vid fortifikation Baltzar Weduwar[2]).

1750 $^{21}/_{4}$ hade konung Fredrik I befallt landshöfdingarne att skyndsamligen ställa om det "samtelige städerne i Riket måge inkomma med noga och tillförlitelige chartor och planer så öfver sjelfwa deras belägenhet, som grunderna, gator och indelningen af de samme."[3]) Redan den 9 maj s. å. skickade vice landshöfdingen i Malmöhus län J. Adlerbielke denna befallning vidare till Magistraten i Ystad[4]) hvilken likväl ej gjorde sig så brådt om, utan först efter förnyad påminnelse[5]) sammankal-

* En utredning af *F. W. Grönwall,* verkställd 1900 inom och till tjänst för den af Ystads stadsfullmäktige tillsatta gatunamnskommittén. Förut tryckt i *Ystads-Posten,* men här med författarens benägna tillstånd återgifven.

[1]) Magistratens i Ystad bref till K. Bef. 1750 22. 8.

[2]) 1753 års karta i Ystads rådhusarkiv och stadens kontrakt med kapten B. Weduwar om kartans upprättande af 1750 12. 10.

[3]) Kongl. Maj:ts bref till Landshöfdingarne af 1750 21. 4.

[4]) K. Bef:s bref af 1750 9. 5.

[5]) K. Bef:s bref af 1750 8. 8.

lade[6] stadens borgerskap och husägare för att rådgöra i ärendet. 1750 års magistratsprotokoller äro olyckligtvis förkomna.

För att få reda på gatornas namn under gångna tider äro af betydelse: Landebogen öfver Skåne af 1574, de jordeböcker, som till följd af den Skånska reduktionskommissionens befallning 1688 härstädes upprättades, Pantebogen i härvarande Rådhusarkiv, Ystads rådstufvurätts domböcker, samt skatteinstrument, stadsräkningar, kyrkornas och hospitalets räkenskaper, boupptecknings och köpebref, m. fl. lösa handlingar, allt förvaradt i Ystads rådstufvuarkiv.

Enligt de äldsta skatteinstrumenten[7]) var staden indelad i 8 rotar, af hvilka de 2 första hade till "rotemästare" de 2 borgmästarena och de öfriga 6 rådmän. Under denna indelning inbegrepos endast borgarena och embetsmännen med deras familjer och tjänare; de öfriga invånarne som kallades "aarsfolckene", d. v. s. arbetare och andra, som ej voro borgare och ej synas haft beständiga boningsorter, rangerades efter deras tillfälliga bostäder, d. v. s. efter de gator, där de bodde, och uppräknas därför i skatteinstrumenten följande gator:

Östregade, Westregade, lille Westregade, Segud Nilss stræde, Christian Peders stræde, Söffren Knuds stræde, Siffuert Kofoeds stræde, Abestraedit, Stichstraedet, Hans Cortzönsstræde, Hindrich Meyers stræde och *Nörregade.* Af dessa äro endast *Östregade, Westregade, lille Westregade, Abestrædit, Stichstrædit* och *Nörregade* behållna än i dag. Af de öfriga har hitintills endast *Siffuert Kofoeds stræde* kunnat utletas (nuvarande *Krypgränden*). *Christian Peders stræde* och *Söffren Knuds stræde* äro gränder, som norr ifrån mynna ut i *Östergatan* och *Segud Nilss stræde* har äfvenledes mynnat ut i *Östergatan.*

Af de i 1753 års karta upptagna gatorna hafva följande kunnat utletas såsom varande dels äldre och dels har någon rimlig anledning till deras namn kunnat spåras:

Östergatan nämnes 1574[8]) som *Östregaden.*

Gåsegränden nämnes 1641[9]) som *Gaasegaden.* 1649[9]) ägde Jens Gagge i Öja "en gaardgrund och Ejendomb med hoos liggende och tillhörende haffve Östen Aaen liggendis, Norden till paa *gaasegaden.*

Garfvaregatan: här låg på 1750-talet Giutzelkes garfveri[16]).

Klostergatan nämnes 1574[8]) som *Closterstrædit.*

Snäfvergränd nämnes 1574[8]) och 1688[10]) som *"det lille closterstræde";* ("Anders Spiets gaard westen paa Torffuit wed det *lille closterstraede"*[8]). Samma gård ägdes 1688 af hustru Birreta sahl. Lars Borup och låg då "nest Norden Rådhuset på nordwestra hörnet på Torget, nest sunnan sahl. herr Jöns Peders gård i den *lille Clostergatan"*[11]). 1688[10]) kallas den äfven *"den Smala Clostergatan".* Antagligen har den ej förr än i 1753 års karta fått sitt nuvarande namn.

Stora Norrgatan nämnes 1574[8]) som *"Nörregaden".*

Lilla Norrgatan nämnes 1639[9]) som *"lille Nörregaden".*

Norra Wallgatan: 1638 pantsatte Morten Kruuse "sitt huus och gaard wed graaben och *nörre wold"*[12]).

Lilla Västergatan nämnes 1607 som *"lille westregade"*[13]).

Stora Wästergatan nämnes 1574[8]) som *"Westregade".*

Svinikegränd: från midten af 1600-talet till in på 1700-talet fanns i Ystad en fiskare- och skeppare-släkt vid namn *Swinick*[14]) ("Niels Swinicke er död i största armod, hustrun gaar for dörrene och besöger gott folk"[15]). Om namnet sedan i sin ordning har kommit från Svaneke är osäkert om ock mycket troligt.

---

[6]) Magistratens kungörelse af 1750 20. 8.

[7]) af 1646 och 1647.

[8]) Landebogen.

[9]) Pantebogen.

[10]) Mariæ kyrkas jordebok.

[11]) Mariæ kyrkas jordebok. Ända tills Mariæ kyrkas kyrkogård på 1810- och 1820-talen raserades, sträckte sig *Stortorget* åt nordväst ej längre än till nuvarande *Snäfvergränden.* Platsen mellan norra kyrkogårdsmuren och tomten till nuvarande Odd Fellowshuset hette då *"Kyrkogatan."* Likaså sträckte sig torget på Södra sidan ej längre än till nuvarande *Lilla Strandgatan,* resten söder om södra kyrkogårdsmuren, hette *"Mattorget"* (1753 års karta).

[12]) Pantebogen. Staden omgafs vid denna tid med en vall, som på sina ställen kallades *"östre" "nörre"* och *"wästre wold",* äfvenledes af en grop, som vid öster kallades *"Östra stadsgrafven"* (stadens jordebok af 1688).

[13]) Köpebref 1607 i Ystads magistratsarkiv.

[14]) Ystads båda församlingars kyrkoböcker m. m.

[15]) Observationer öfver 1670 års mantalslängd i Ystads magistratsarkiv.

[16]) 1753 års karta.

Skansgatan och *Skansgränd:* här lågo redan 1753[16]) batterier, som troligen under det skånska kriget (1676—79) eller i Karl XII:s tid blifvit anlagda[17]).

Lilla Strandgatan förekommer under denna benämning ej före 1753 års karta; nämnes 1636[9]) "det stræde som löber fra Raadhuusett neder till stranden"; 1663[9]) och ännu 1688[10]) *"Hendrik Risoers straete."*

Möllegatan: 1753 låg här en "hästmölla"[16]).

Mattorget, sträckte sig från *Lilla Strandgatan,* söder om södra kyrkogårdsmuren förbi de s. k. matbodarne[16]) (N:rs 338—40) och till *St. Wästergatan. Matbodarne nämnas* 1601, då "herr Otto Lindenow till Borreby skänkte till Ystads hospital en ödetomt sunnan om skolan vijd matbodarne"[17]).

Stora Strandgatan hette 1640 "Stredett som mand gaar ned thill Skibbroen"[9]); hette 1716 *Strandgatan*[18]).

Tullgatan: här i närheten låg under medeltiden "Helliggeistes huus" med tillhörande kyrka; efter reformationen blef kyrkan *"Tolldbod"*[19]) och kallas redan 1632[9]): "den gamble Tollbod". Helliggeisteshuset, som låg näst därintill, kallas 1635[9]) "Bullhuuset", sedan "Bollehuset". Bron, som gick öfver ån vid *Fisktorget,* kallades "Tolldbodbroen"[10]).

Sticksgatan nämnes redan 1574[8]) och sedermera ofta[9]) dels som *"Stechstraedit"* dels som *"Stichstredit".*

Böckaregatan: vid denna gata (å N:o 213) bodde 1753 böckaren Lundgren.

Bäste brors gränd: Bron på *Östergatan* som gick öfver ån kallas redan 1574[8]) "Badstuffuebroen", sannolikt emedan någon "Badstuffue" låg här i närheten. En gård som *Bertil Kopsedher* åren 1632[20]) och 1647[9]) och *Hans Kopsetter* åren 1649[9]) och 1657[20]) ägde och som 1657[20]) och ännu 1674[20]) kallades "Kopsettergaarden" låg här i närheten. Dessa *Bertil och Hans Kopssetter* voro troligen far och son och förekomma äfven under benämningen *Bertil* och *Hans Badsker*[9]). På 1700-talet kallades bron i dagligt tal *"Bastebroen"* och kallades i 1753 års karta gränden näst upptill *"Bastebrogränden"*[16]).

Apegränden. 1640[9]) nämnes den *"Abestredit"* och 1651[9]) pantsatte Anders Thommissen till borgmästaren Niels Gråå "sin huus och gaard, liggendis paa *Östregade,* som kalldis *Abehuusene".*

Damgränden eller *-gatan:* Ån gick öfver denna gata; i gården n:rs 149—151 var vattenkvarn och det upptill liggande kvarteret *Njorder* kallades *"Damhejdan"*[21]). Antagligen har här legat en "Fischedamb".

Nattmansgränden: 1750 låg nattmanshuset här vid denna gata[22]) (å n:r 32).

Krypgränden nämnes 1640[9]) som *"Kaasebierestredit";* 1638[23]) sålde Haagen Aagesön sin gård uti Ystad, som "er liggendis Östen udj Byen udj dett Strede, som löber fra Siguard Koefodtz och synder neder jmod Stranden, (som kalldis *Lauredz Kaasebierges strede*)". Nämnes 1645[9]) *Siffuert Kofoeds straede* och 1647[9]) *Bertil Kudsthis straede.*

Besökaregränden: namnet efter tullbesökarne, d. v. s. tullvaktmästarne, och emedan östra tullhuset låg här strax intill[16]), är namnet lätt förklarligt.

Gatunamn, som nämnas, men som nu ej kunna igenfinnas:

Lars Gråås strete "låg sunnan Östergatan"[24]). *Grönnegathan*[25]).

Sneffuerstien: 1574[8]) och 1624[26]), kallas *Sneffuerstredet* 1644[9]) och 46[9]). Antagligen en del af *Östergatan* eller en gata, som mynnade ut till denna i närheten af *Badstugubron.*

Faarestredit nämnes 1652[9]). *Sjögatan* nämnes 1712[9]). Kanske = *Strandgatan.*

"Ellne lille Michelstrede" nämnes 1669[9]).

Jens Falkis strede nämnes 1633[27]).

---

[17]) Bæijer: Beskrifning öfver Ystad (handskrift i Ystads magistratsarkiv, Lunds universitetsbibliotek och i privat ägo).
[18]) Bouppteckning af år 1716 i Ystads magistratsarkiv.
[19]) Landebogen. Då för tiden gick hafvet nästan ända hit upp och låg hamnen i åmynningen.
[20]) Köpebref af åren 1632, 57 och 74 i Ystads magistratsarkiv.
[21]) Hospitalets jordebok.
[22]) Lösa handlingar för 1750 (angående en process om ett jordstycke), Ystads magistratsarkiv.
[23] a) 1698 års dombok.
[23]) Köpebref af 1638 i Ystads magistratsarkiv.
[24]) Ystads Petri kyrkas jordebok af 1688.
[25]) Köpe- och pantebref af 1662, 75 och 87 i Ystads magistratsarkiv.
[26]) Hospitalets räkenskaper 1624.
[27] Köpebref af 1633 i Ystads magistratsarkiv.

Gatunamn upptagna i 1753 års karta, som ej förut finnas nämnda, och hvartill ingen grund kan uppletas:

Kärringgatan, Teppgränd, Fjädergränd, Harmonigatan, Liregatan, Supgränd, Pille (Pile?) gränd, Harpegatan och *Krypgränd.*

Gatunamn, hvartill man kan anse grunden mycket sannolik:

Vädergränd, emedan denna legat i stadens utkant och "utsatt för alla väder."

Trädgårdsgatan, Smedgränd, Klockaregatan, Pottmakaregatan, Möllegatan, Böckaregatan och *Piparegatan,* kunna till sin grund ha haft vissa yrken, hvilkas utöfvare bott vid dessa gator. (Pipare = musikant).

Tvättaretorget, troligen på grund af sin närhet till ån. Kanske var det här, som "fällberedaren ej fick skylja sine smuttekar" [23a]).

Kikaregränd, väl till följd af dess närhet till sjön.

Hamn- eller *Packartorget;* på grund af dess närhet till hamnen.

KARTA ÖFVER YSTAD.

Ur N. C. Psilander, Ystads Historia, 1858.

SKANÖR OCH FALSTERBO

af

OTTO RYDBECK.

FÖR främlingen, som tillfälligtvis besöker Skanör eller Falsterbo, låter det som en saga, om man för honom skildrar städernas förflutna. Så starkt kontrasterar deras nuvarande obemärkthet mot storheten under medeltiden. I Falsterbo, den yngre och minsta, men vackrast belägna af dem båda, höjer sig numera ofvan jord en enda byggnad från stadens välmaktstid, den medeltida kyrkan, som med möda räddats undan den allt uppslukande flygsanden, hvilken i nyare tid af hafvet och sydvästvinden slungats ut öfver trakten. De finnas ännu, som minnas, huru stadsinnevånarne ständigt måste arbeta för att hålla den framhvirflande sanden borta från helgedomen. Först de senare årens planteringar hafva, som man hoppas för alltid, bundit den oroliga jordmånen. Men kyrkan var det enda, som kunde räddas af minnena från fordom. Det hvita täcket dolde snart spillrorna af drottning Margaretas slott, af kyrkor och kapell, af kompanihusen samt handels- och fiskebodarna. Stranden, hafvet och himlen äro desamma som fordom, men eljest är allt borta, som utgjorde bakgrunden för det rörliga lifvet på de marknader, "nundinæ schanienses", hvarigenom städernas namn blefvo kända öfver hela nordliga och västra Europa, och Skånes sydvästligaste udde gjordes till centralpunkten för det medeltida Danmarks handel och näringslif.

De fåtaliga, halmtäckta lerkliningshus i Falsterbo, hvilka räddats undan de förhärjande eldsvådorna 1896 och 1911, äro knappast äldre än 17- och 1800-talen, och deras lugna, för ögat välgörande yttre, där de ligga liksom självmant alstrade af den omgifvande terrängen, framträder bäst vid jämförelse med de banala byggnader, som efter eldsvådorna skjutit upp vid deras sida. Den villastad, som under de senaste åren bildats omkring det egentliga Falsterbo, har föga med det gamla samhället att göra, och dess arkitektur vittnar tyvärr ofta om vederbö-

Öfverstycke: kärl från utgräfningarne i Skanör. Anfangsbokstaf efter teckning af ark. A. F. Wetterqvist.

randes brist på förståelse för omgifningen, när den icke rent af är en styggelse för ögat. Men vi lämna densamma med beklagande af, att det utomordentliga klimatet därute ej lyckats framlocka bättre frukter, och att Sveriges vackraste strand och den för blott ett tiotal år sedan genom sin ursprunglighet, sin milda melankoli och sitt säregna behag tilltalande udde, hvars skönhet så många känt sig dragna till, blifvit så illa behandlad af just dessa sina beundrare.

Det förefaller egendomligt nog, som om detta badortssamhälle snarare tenderade att fullständigt uppsluka den gamla staden med dess ännu oskiftade jordar, än att bidraga till dess uppblomstring. Nu som fordomdags är det endast en kort säsong på året, då dessa båda städer, särskildt naturligtvis Falsterbo, bli mötesplatsen för folk från när och fjärran. Men, medan dessa besökande numera på sin höjd uppgå till ett eller annat tusental, så kunde man under medeltiden räkna de tillfälliga gästernas antal i tiotusenden, och där man nu söker svalka och hvila under sommarens varmaste tid, rådde fordom under höstens dagar, hvilka på denna kala och stormiga udde kunna vara dystra och tunga, ett rörligt lif, fullt af arbete och möda. Det var sillfisket och de därmed förenade marknaderna, som alstrade denna rastlösa verksamhet århundraden igenom, från den tid, då sillen först gick till i Sundet, ända till dess, mot 1500-talets midt, det gifvande fisket upphörde.[1] Redan dessförinnan hade marknaderna börjat aftaga, enär den skånska sillen fått en svår konkurrent i den flamska, hvilken föredrogs af många utländska afnämare, och då sillen slutligen lämnade Skånes kuster, sjönko Skanör och Falsterbo ned i den dvala, ur hvilken de måhända aldrig på allvar skola vakna.

Af den forna härligheten finnes icke mera bevaradt i Skanör än i Falsterbo. Men stadens åt S:t Olof helgade kyrka står kvar, och fundamenten till det af grafvar omgifna slottet erinra ännu om de dagar, då konungens fogde där var en af Danmarks mest betrodde män. Ur slottskullen och vallgrafvarna ha tusentals medeltida föremål kunnat framgräfvas, vittnande om det idoga lifvet fordomdags, men af de många utländska kyrkorna, husen och bodarna finnes knappast hågkomsten kvar. Visserligen voro flygsandens verkningar ej så ödeläggande här som i systerstaden, men detta hade endast till följd, att ruinerna efter byggnadsverken med större lätthet kunde utnyttjas af innevånarna under den tid, då städerna kommit i betryck. Ty på dessa orter är det så ondt om sten, att den måste fiskas upp ur hafvet, och trä var så dyrbart, att man fordom eldade med grästorf och kospillning.

Det i förhållande till den öfriga arkitekturen på orten prydliga rådhus, som ännu finnes i behåll, uppfördes jämte ett skolhus under slutet af 1700-talet, delvis af material från det gamla slottet. Den öfverblifna graniten lär ha användts som fyllning i en bottenlös väg öster om staden. Äfven till en del af de öfriga, numera nedbrända husen torde åtskilligt ha hämtats från samma ställe eller från öfriga i staden befintliga äldre byggnadslämningar.

---

[1] Den framstående tyske historikern Dietrich Schäfer tillkommer äran att ha allsidigt utredt de förhållanden, som äro förknippade med marknadslifvet i Skanör och Falsterbo (i Das Buch des lübeckischen Vogts auf Schonen, tryckt i Hansische Geschichtsquellen band IV s. 1, och Die Ausgrabungen bei Falsterbo i Hansische Geschichtsblätter Jahrg. 1899, s. 65, hvarjämte bidrag till uddens medeltida topografi lämnats af Sven Söderberg i hans Undersökningar vid Falsterbo, tryckta i Historisk Tidskr. för Skåneland, I s. 49.

Före de stora eldsolyckorna 1874 och 1885 erbjöd Skanör en pittoresk och behaglig anblick genom sitt vackra läge, och de hvitmenade husen, täckta af halm, bildade jämte de kringgärdande tångvallarna ett till synes organiskt helt med den jord, på hvilken de vuxit upp. De silfvergrå pilarna — jämte boken Skånes vackraste träd — hvilkas färg sammansmälter med flygsanden och strandhafren, omgåfvo gårdarna och skapade den mjukaste silhuett mot den klarblå luften och det stora vattnet, som inramar den öliknande udden.

Men de förhärjande eldsvådorna lade största delen af staden i aska — en brand i en stad af halmtäckta byggnader är fasansfull — det pittoreska försvann. De nuvarande likformiga envåningshusen af tegel kunna likväl ej helt borttaga den för platsen säregna stämningen, där de ligga, inbäddade i trädgårdar och skuggade af gatornas lummiga träd. Och mot hafvet sträcka sig mjuka kortstråiga gräsmattor, mot hvilka betande gåsflockar — karakteristiska för städerna — afteckna sig som ljusa fläckar, och ännu längre borta, i Bakdjupets[1] vatten, skönjas som hvita, rörliga punkter grupper af svanor (jakten å sådana var fordom privilegium för länets höfding).

Om Skanörs ålder finnes åtskilligt att berätta, men några fullt autentiska uppgifter stå ej att få förrän omkring och strax efter år 1200. Det säges om den dåvarande ärkebiskopen i Lund Anders Sunesøn (1201—24, † 28), att han öfverlämnat patronatsrätten öfver kyrkan i Skanör till abboten i Lübeck. Säkert är emellertid, att samme ärkebiskop, enligt den vid Lunds domkyrka fästade gåfvoboken, "Liber daticus", redan då omnämner flera kyrkor på platsen. Och på 1230-talet heter det, att Skytts härad betalar konungen 12 mark silfver, utom Skanör. Ett ojäfvigt vittnesbörd lämnar också den kvarstående kyrkans arkitektur, som visar, att byggnaden måste vara uppförd vid början af 1200-talet. Det är i hvarje fall ställdt utom allt tvifvel, att såväl fisket som marknaderna florerade redan vid denna tid.

Att staden Skanörs ålder går ännu längre tillbaka är högst sannolikt, bland annat af det skälet, att det gifvande sillfisket tog sin början åtskilligt tidigare. Så berättar redan Saxo i sin krönika (1100-talets senare del), att "hela Sundet plägade fyllas med fiskar i sådan myckenhet, att skeppen knappt kunde framdrifvas med rodd, och istället för att använda konstgjorda redskap kunde man fånga sillen med blotta händerna". Ej ens under slutet af medeltiden tyckes fisktillgången ha nämnvärdt aftagit, ty år 1527 heter det, att hafvet i sundet stundom var fylldt af sill från bottnen upp till ytan, så att man ej blott fångade den med nät, utan helt enkelt med en träskofvel kunde skyffla upp den i båtarne.

Falsterbo är som samhälle yngre än Skanör, och dess inflytande som handelsstad börjar först med 1300-talet, medan den egentliga blomstringen infaller under nästa århundrade. Denna tidsskillnad mellan de båda städerna visar sig också i deras namn. Skanör är, såsom redan Lagerbring[2] tolkat det, "ultima Scaniæ ora", Skånes längst ut belägna kust, medan namnet Falsterbo häntyder på det närliggande Falster, hvars innevånare, Falsterborna, under fisketiden sannolikt slagit

[1] Bakdjupet kallas ett smalt, mycket grundt sund, som är beläget i väster mellan staden och den långsmala refvel, Hofbacken, å hvilken de danska fiskarne fordom hade sina bodar. Vid anläggande af väg till hamnen har södra delen af Bakdjupet numera blifvit utfylld.

[2] Dissertatio Lundensis de territorio Skyttiano 1778.

sig ned vid den plats, som efter dem benämdes Falsterbo. Det är således ganska säkert, att staden Falsterbo ej existerat före fisket utan haft detta att tacka för sin tillkomst.

Den äldsta urkund, hvari namnet Falsterbo omtalas, härrör från början af 1200-talet. Vid denna tid fingo köpmännen, som färdades till marknaderna, af konung Valdemar II, på dominikanernas förbön, rättighet att anbringa ett sjömärke vid Falsterbo. Det är ej osannolikt, att detta märke uppfördes på det ställe, där den s. k. Kolbacken ännu är belägen, en liten höjd ute på udden, helt nära det nuvarande fyrtornet, och att just från denna kulle bål och bloss under århundraden vägledt sjöfarande vid passerandet af Falsterbo ref. Det torn, som 1443 omnämnes i en Lübeckarnes klagoskrift, kan säkerligen icke vara ett fyrtorn, utan måste tvifvelsutan syfta på ett kyrktorn, troligtvis det, som ännu finnes kvar å stadskyrkan eller möjligen det lilla torn, som år 1464 fanns på den nu försvunna lübska kyrkan. Det är således sannolikt, att Kolbacken tjänstgjort som fyrplats åtminstone till år 1635, då den äldsta kända egentliga fyren uppfördes i Falsterbo. Denna var enligt Linné en vippfyr med korg af järn, hvari stenkol brändes om nätterna. Först 1843 byggdes det nuvarande fyrtornet.

År 1316 omtalas för första gången marknader i Falsterbo, men dessa såväl som själfva samhället torde ha existerat redan tidigare. Kyrkans äldsta del, den mellersta, måste vara uppförd redan omkring år 1300, och man vet, att slottet i Falsterbo ödelades år 1311 af köpmän från Rostock, Wismar, Stralsund och Greifswald, de samme som följande år intogo borgen i Skanör. Att det sistnämnda slottet verkligen blef eröfradt, bevisas af ett bref från prästen Johannes Strange i Örsjö, Skåne, i hvilket han omtalar sitt tillfångatagande. Falsterbohus kan emellertid ej ha blifvit fullständigt förstördt, ty endast några år efteråt belägrades det af svenskarna.

Visserligen bestämde Valdemar Atterdag år 1326, att alla slott i Skåne och Halland skulle rifvas, med undantag af dem i Skanör, Helsingborg och Falkenberg, men det är föga troligt, att befallningen gått i verkställighet beträffande Falsterbohus, enär detta omtalas som ännu bestående år 1329. Mot slutet af samma århundrade blef slottet skådeplatsen för en för hela Norden betydelsefull tilldragelse. Det var här som konung Olof, den siste Folkungen, i augusti 1387 för alltid slöt sina ögon.

Konungens fogde, som bott på slottet i Skanör under denna stads storhetstid, flyttade i början af 1400-talet öfver till Falsterbo, och ungefär samtidigt tyckes förstnämnda slott ha fallit i ruiner. Falsterbohus ägde länge bestånd, och ännu 1523 heter det, att det skulle förbättras; men kort därpå, 1534, försvinner Falsterbo som självständigt län, fogdeposten indrages, och det obegagnade slottet förfaller mer och mer. År 1596 gifver Christian IV tillåtelse till att tegelstenen i slottet användes till uppförande af en kyrka, och ännu senare, 1641, får Bartol. Haagensen lof att bereda cement af "de gamla, förfallna, öde och obrukbara byggnaderna" där. Till denna cementberedning torde den af tegel uppförda ugn blifvit använd, som påträffats i sydöstra hörnet af slottsområdet. Äfven sedan sillen efter midten af 1500-talet lämnat Skånes kuster, fortforo köpmän och fogdar att komma till Falsterbo. Ännu så sent som 1625 träffas sålunda 5 fogdar, och då svenskarna under kriget 1643—1645 förstörde lübeckarnas kompanihus, ombyggde dessa sin gamla förfallna

kyrka till ett nytt sådant. År 1659 stod detta ensamt kvar på slätten, och handelsplatserna lågo fullständigt öde. Den sista uppgiften man har om tyskarnas därvaro är från 1674, hvilket år Hans Jürgens utnämndes till fogde. Då Linné 1749 besökte Falsterbo, fanns ingen enda byggnad kvar, man kunde endast skönja "rudera efter lübeckska bodarna Norr om slottet", som äfven detta var en ruinhög.[1]

Fisket och marknaderna pågingo från midten af augusti till ett stycke in i oktober. Medan de, som utöfvade fisket och de därmed förenade sysslorna: att köra vagnar och kärror, föra prämar o. d., utgjordes af danskar, närmast invånarna i de båda städerna och på halfön men äfven från hela det egentliga Danmark, så voro alla köpmännen tyskar. Redan från början af 1200-talet omtalas lübeckarna som deltagare i marknaderna, och liksom de voro de första utländingarna på platsen, så tillkommo dem också betydande privilegier. Deras kyrka var dessutom den äldsta af de icke skånska och den enda af dessa, som hade rättighet att utdela den sista smörjelsen. Efter 1251 nämnas Rostock, Wismar och "umlandsfararne", d. v. s. köpmän från Utrecht, Geldern m. fl., som måste segla rundt Jutlands nordspets. Sedan 1276 åter påträffas Stralsund och efter 1283 Hamburg, Kiel, Demmin och Anklam vid marknaderna. Visserligen gjorde det svenska väldet i Skåne under Magnus Erikssons tid tyskarnes handel åtskillig afbräck, men de togo snart skadan igen. Det gick t. o. m. så långt, att de vendiska städerna åren 1368—85 hade Skanörs och Falsterbo slott i pant.[2] Det var f. ö. ej blott nordbor, tyskar och nederländare, som samlades här, utan äfven walloner, skottar, normander m. fl., och den välkända sillen från Sundet exporterades till alla länder på denna sidan Alperna.

Det fanns helt naturligt stränga och utförliga bestämmelser rörande köpmännens och fiskarnes skyldigheter på marknadsplatserna, och fogdarna iakttogo, att dessa förordningar noggrant efterlefdes. Fiskarne bodde längs med stranden, i Skanör på Hofbacken,[3] hvars vågiga kontur ännu visar bodarnes läge, och i Falsterbo mellan "Flommen"[4] och Fide-vången, och deras bostäder voro efter allt att döma små hyddor af trä med lergolf. Köpmännen hade sina platser längre inåt, å de s. k. "fiten", olika områden för hvarje stad, efter hvilka den sydligaste af vångarna i Falsterbo ännu bär namnet Fide- eller Fede-vången. Deras bodar voro sannolikt konstruerade liksom fiskebodarne, fastän måhända rymligare, och jämte dessa hade städerna sina stora, stenbyggda kompanihus.

Då fiskarne återvände efter slutad fångst, möttes de af kärror eller vagnar, hållande ett visst mått, i hvilka sillen lastades. Det var vid strängt straff förbjudet för köpmännen att i båt eller till häst möta de hemvändande eller att bjuda på varan före landsättningen. Aftalet skulle ske på stranden, där utskickade mötte från bodarne, dock blott en man från hvarje bod. Om folket var våldsamt och hade barbariska seder, så voro äfven straffen därefter, en nödvändighet för att hålla dessa tiotusenden

---

[1] Carl v. Linnés skånska resa s. 173, ur "Boksamling utg. af de skånska landskapens hist. och arkeol. förening" I.

[2] Die Ostseeverkehr und die Hansestädte etc. af E. Daenell, i Hansische Geschichtsblätter, Jahrg. 1902, s. 14.

[3] En hög, numera gräsbevuxen sandrefvel i väster, som skiljes från land genom Bakdjupet.

[4] En långsmal vattensamling, fordom ett sund mellan fasta landet och den under medeltiden obebodda refveln.

i tukt och ordning. Sålunda var stadgadt dödsstraff för den fiskare, som icke räknade fullt, och samma straff drabbade de "leggheconer", som ej nedlade sillen hvarftals, utan i högar stjälpte ned den i tunnorna.

När sillen öfvergått i köpmännens händer, saltades den och öfverlämnades åt därtill anställda "ghelleconer", renserskor, hvilka skulle rensa densamma. Affallet, som sedermera särskildt bereddes, fördes till "Grumhöje-backarna", de höjningar väster om vångarna, å hvilkas södra del järnvägen lagts. Slutligen vidtogo s. k. leggheconer sitt arbete, som bestod i att lägga ned fisken i de från Tyskland medförda tunnorna. Dessa senare märktes efter innehållets kvantitet och kvalitet, och därefter var varan färdig till export. Fiske- och handelsrättigheterna fick man emellertid ej till skänks. Man måste mot en viss afgift tillösa sig dessa på bestämda tider och erhöll då som kvitto ett slags blymärken, hvilka betalades olika för olika rättigheter. Sådana märken användes i båda städerna, och vid utgräfningen af Skanörs slottskulle ha påträffats ej mindre än bortåt 1,500 sådana. Deras prägel är växlande, och på baksidan äro de kontrollerade efter ett särskildt system, sannolikt olika för hvarje år och beroende på de skilda rättigheter, märkena förlänade sina innehafvare.

Jämte fiskeprodukterna bragtes en mängd andra varor i marknaden, såsom spannmål, mjöl, humle, trä, beck, tjära, hästar, nötkreatur, hudar, kött, smör, talg, pälsverk, vax, honung, öl, vin, salt, järn, koppar, tenn, bly, tyger, linne, ljus, såpa, senap, garn m. m. De båda städerna utgjorde sålunda ett slags handelsdepôt eller mellanstation, som förmedlade varuutbytet mellan Öst- och Västeuropa. Om marknadernas betydelse under slutet af medeltiden äfven för hemlandet tala sådana omständigheter, som att en biskop låter uppskjuta sin visitationsresa, därför att den råkat sammanfalla med marknadstiden, då inga människor voro hemma, eller när borgmästare och råd i Köpenhamn pliktfällas af konungen, enär de utan orlof gifvit sig af till Falsterbo marknad. Ännu så sent som under Kristian II påbjöds det, att handtverkare icke fingo lämna sina samhällen för att draga ut på fiske i Sundet, och i Stege kunde man 1543 omöjligt taga emot inkvartering under hösten, enär innevånarne voro borta i Falsterbo vid denna årstid.

Då man tänker på de båda städerna, af hvilka Falsterbo nu är Sveriges minsta, så föreställer man sig vanligen, att de under sin välmaktstid varit synnerligen stora och folkrika. Så är emellertid icke förhållandet, hvilket man också skulle kunna sluta sig till bl. a. af storleken på deras kyrkor. De båda städerna ha under alla tider hört till Skånes och Danmarks minsta. Ett bevis härför lämnar t. ex. uppgiften om storleken af uppbådet år 1481. Detta utgjorde för Skanör och Falsterbo tillsamman endast 10 man, medan Trelleborg måste släppa till 20, Ystad 80 och Malmö 150. Längre fram, 1551, var det ännu mindre eller 6 man. Till samma antal uppgingo de båda samhällenas båtsmän år 1535, emot 12 i Trelleborg, 24 i Ystad o. s. v. Att de längre tillbaka i tiden varit mera betydande är icke sannolikt. Huru oansenliga de i och för sig varit, visar t. ex. den omständigheten, att drottning Margareta drog sig för att dit förlägga vissa underhandlingar, enär det bl. a. saknades bekväma bostadsförhållanden.

Däremot är det gifvet, att halfön årligen haft en mycket stor befolkning från midten af augusti till in i oktober. Under 1200-talet var Skanör målet för denna folkvandring, liksom det var centrum för Hansans Skånehandel. Under nästa århundrade

nämnas både Falsterbo och Skanör som marknadsplatser, men med 1400-talets ingång förändras sakläget, så att de hanseatiska kolonierna i Skanör allt mer försvinna, och urkunderna tala ej längre om marknaderna i Skanör utan endast om dem i Falsterbo. Beträffande de "fit" eller områden, hvilka tilldelats de olika städer och orter, som där drefvo sin handel, hänvisas till fig. 2.

Huru betydande omsättningen varit på "nundinæ schanienses" framgår af åtskilliga siffror. Sålunda utgingo, för att endast nämna ett par ex., till de skånska marknaderna år 1368 ensamt från Lübeck 160 skepp, eller nästan en femtedel af alla därifrån utgående. En uppgift från 1520-talet visar, att detta år deltog i fisket ej mindre än 7,515 båtar med i genomsnitt 5 mans besättning, således inemot 40,000 man. Hufvudhamnen för alla dessa fartyg var den stora, öster om Skanör utskjutande Höllviken, men man ankrade äfven väster och söder ut.

Då så stora folkmassor voro i rörelse på ett begränsadt område, är det klart, att det stundom måste varit svårt att upprätthålla ordningen. Men straffen voro ganska ansenliga, och de respektive städernas fogdar stränga, så att egendomligt nog nästan inga större fejder mellan de marknadsbesökande omtalas. Det är sannt, att 1463, i augusti, stodo 20,000 man danskar och tyskar emot hvarandra, beredda till strid. Några danska fiskare hade kastat ett par tyskar i sjön, sedan de beröfvat dem deras kläder, och däraf följde uppploppet. Fogdarne lyckades emellertid bilägga tvisten, och denna slutade helt oblodigt. Äfven andra, liknande tillbud till oroligheter skulle kunna anföras, men trots alla skildringar om strider och slagsmål, lättsinnigt lefverne och dryckenskap, står det likväl fast, att i stort sedt har lifvet på denna märkliga udde haft en genomgående prägel af fredligt förvärf och ärligt, sträfsamt arbete.

Äfven om Skanör och Falsterbo under medeltiden voro välmående samhällen, så hörde de dock såsom redan påpekats alltid till landets minsta städer. Det är likväl sannolikt, att de under äldre tid styrdes af hvar sitt råd, och i en urkund från 1485 nämnas två "proconsules" för hvardera staden. Ännu 1559, då båda räknades som en stad, hade de två byfogdar. Nu äga de sedan århundraden tillbaka gemensam borgmästare, liksom de ha gemensam präst, hvilket sistnämnda förhållande existerat ända sedan medeltiden. Båda dessa ämbetsmän hafva hittills varit bosatta i Skanör, den större och äldre staden.

Då systerstädernas förflutna sålunda skildrats i korta drag, vilja vi tillägga ytterligare några ord om deras utseende under de senaste årtiondena. Skanör är det största samhället ej blott till innevånareantalet utan äfven till utsträckningen. Det upptager 48 1/2 tunnland (med sina jordar 775 tld) mot 23 1/2 för Falsterbo (med jordarna c. 448). Invånarantalet var år 1910 i Skanör 639 mot 384 i Falsterbo.[1] På den lilla hammarformiga udden är Skanör belägen i norra delen, och på en fjärdedels mils afstånd söderut ligger Falsterbo, 5 minuters väg från hafvet, som omgifver detsamma i söder och väster. Vid båda städerna finnas uppväxande planteringar, men eljest är hela halfön fullständigt öde och flack, utom i södra delen, där flygsanden bildat större och mindre kullar. Stranden åt detta håll är utomordentligt vacker med sina snöhvita dyner, bevuxna af strandhafre.

---

[1] Vid ingången af år 1914 hade detta antal stigit till resp. 718 och 418.

Ej sällan förekomma ödeläggande öfversvämningar, den svåraste i mannaminne år 1872. Mot sådana har man delvis skyddat sig genom uppförandet af "tångdiken" d. v. s. vallar byggda af hvarftals grästorf och tång. Genom sin nästan isgrå färg få dessa ett utseende, som om de trotsat årtusenden, och aldrig träffar man stängsel, som är mera ändamålsenligt eller bättre lämpar sig för landskapet än detta. Men andra tider, andra seder. För 15 à 20 år sedan började man tycka, att tångvallarna ej voro vackra, utan rent af en styggelse för en "stad". De ha därför mer och mer försvunnit, och numera finnas inom själfva samhällena endast några få partier bevarade; man använder i deras ställe stängsel af järntråd, e. d. Och där man kring vångarne mot Sundet satt dylikt skydd emot hafvet, såsom flerestädes skett, där har följden blifvit, att vattnet vid öfversvämningar tagit med sig massor af åkerjord och lämnat kvar ett hål, fylldt af salt vatten.

En vida fruktansvärdare fiende än vattnet har likväl elden visat sig vara. Dessa båda städer, som för c. 40 år sedan lågo fullständigt intakta för forskningen, äro nu så förändrade, att de knappast kunna kännas igen. Den södra delen af halfön, inklusive Falsterbo stad, var så utomordentligt intressant såväl ur kulturhistorisk som ur skönhetssynpunkt, att man skulle önskat det vara möjligt att bevara den som ett nationalminnesmärke, och att den aldrig fått röras af profana händer. Allting skulle där ha bibehållit det utseende, som det haft före 1896 d. v. s. nästan detsamma som under medeltiden. En mera stämningsfull och minnesrik plats på en gång stod knappast att uppleta. Ännu skulle en del af denna säregna natur kunna räddas, om "Ljungen", den halfmilslånga ljunghed, som bildar entrén till systerstäderna, och där hafven ligga paralellt med hvarandra på mindre än en fjärdedels mils afstånd, finge lämnas orörd, i stället för att planteras med skog, såsom skett med den östra delen af landtungan. Ljungen är äfven af historiskt intresse, enär en gammal ort nu benämd Skyttsiehage, (Skytts (häradets namn) hage), varit belägen där mellan Ammerännan — ett meter-bredt sund genom uddens smalaste del, hvilket omnämnes redan i midten af 1300-talet — och stadsjordarnes östra gräns. Utgräfningar på detta ställe hafva bragt i dagen rester af en kultur likadan som i Skanör och Falsterbo, och här har sannolikt orten Haga legat, som måhända varit en föregångare till den sistnämnda staden. Trakten längre österut är bekant genom det blodiga slaget vid Fotevik, som stod år 1134 mellan konung Nils och Erik Emune.

Klimatet på halfön är utomordentligt härligt och bringar vin, persikor, valnötter och mullbär att mogna. Redan Linné förmenade, att man ej skulle odla säd på orten, enär jordmånen är mycket sandig. Han ansåg klimatet vara det mildaste i riket, och att man här nere borde anlägga plantager med sådana örter, som passade för Zeeland i Holland, med hvilket land denna udde erbjöde stora likheter.

Men vi återvända till de båda städernas nuvarande utseende. I Skanör är stadsplanen till stor del ny, och man har i regel lyckats lämpa de gamla tomterna efter de räta linierna. Endast några få äldre hus äro ännu kvar. Främst bland dessa står den åt St. Olof (möjligen äfven åt St. Gertrud och St. Göran) helgade kyrkan, byggd af tegel och hvitrappad, belägen i stadens norra utkant. Dess midtparti, som är äldst, härrör från början af 1200-talet, och på 1300-talet har man, sedan staden blifvit ansenligare, byggt vidare åt väster. Under Eriks af Pommern tid[1] nedrefs det

[1] O. Rydbeck, Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor s. 72.

gamla östpartiet, och i stället uppfördes det nuvarande höga treslutna koret, hvars västra sidor visa förtagningar, anbragta med tanke på, att den öfriga delen af kyrkan sedermera skulle rifvas och ersättas af en ny, anlagd i proportion till koret. Men projeket blef aldrig realiseradt. Stadens välmåga började småningom aftaga, samtidigt som Skanörs slott föll i grus och fogden flyttade till Falsterbo. Man fick ej råd att utföra den storslagna planen, utan måste nöja sig med att slå in hvalf i kyrkan, medan i söder ett lågt klocktorn fick intaga vapenhusets plats. Under det upphöjda koret är ännu att se ett treskeppigt grafrum, benämndt "kryptan", med ingång från långhuset. Midt emot den södra ingången till kyrkan finnes som vanligt en liknande, igenmurad dörröppning åt norr, och öster om denna, helt nära koret, en tredje. Ett vapenhus, som ännu i midten af 1700-talet fanns framför denna ingång, är för länge sedan nedrifvet. Ingångens egendomliga läge betingas sannolikt däraf, att den upptagits för fogdens speciella räkning, ty slottet låg omedelbart norr om kyrkan. Folksägnen bekräftar i så måtto detta antagande, att den berättar, huru konung Ralf (alias Alf Erlingson, den norske jarlen och sjöröfvaren) blef ihjälklämd i denna dörr[1]. Denne Ralf eller rättare Alf hade verkligen eröfrat Skanörs slott i slutet af 1200-talet, men aflifvades på helt annat sätt; han blef år 1290 hängd i Helsingborg.

Alldeles norr om den ståtliga, delvis medeltida mur, som begränsar kyrkogården (efter branden utvidgad åt väster), ligger slottskullen, omgifven af dubbla grafvar och med en utjämnad vall mellan dessa. I väster funnos ett par bastioner, som emellertid bortschaktades i slutet af 1800-talet. Fordom ansåg man, att det gamla slottet låg begrafvet i denna väldiga sandhög. Utgräfningarna, hvilka ledts af förf., ha emellertid visat, att så ej är fallet. Slottet byggdes ofvan på den af sand och grästorfvor uppförda kullen, som då var betydligt högre än nu. Stommen till denna bestod af sand, som upptogs ur grafvarne. Sandhögen täcktes med mäktiga lager af grästorf, som på sina ställen uppstaplades till flere meters höjd. För att det hela ej skulle glida ut i grafven — sanden rinner nästan som vatten — förstärktes kullen rundt om i vattengränsen med murverk och dubbla pålrader. Att dessa ej alltid kunnat skydda den lösa uppbyggnaden mot hafvets anlopp, visade sig bl. a. i västra delen, där man, efter en sådan flod, af den medeltida vindbrons ledstolpar uppfört ett kraftigt dämme med många pålrader. Under slottskullen påträffades lergolf, som visa, att fiskare eller köpmän redan före slottets tillkomst haft sina bodar på denna plats.

Uppe på kullen funnos stenläggningar och rester efter åtskilliga hus. Den egentliga "slottsbyggnaden" har varit 16 m. lång och 8 m. bred, alltså i storlek som en länga i en vanlig bondgård, och har anlagts i kullens norra del, antagligen till två våningars höjd. Borgkullens svaga konstruktion kunde ej trotsa många århundradens öfversvämningar och stormar. Så småningom förmultnade dessutom grästorfven, kullen sjönk samman mer och mer, och det af tunna murar uppförda slottet låg i spillror. Dess fall inträffade under Eriks af Pommern tid. Mynt, yngre än hans regering äro ej påträffade, medan de äldsta gå tillbaka till före midten af 1200-talet. Emellan dessa årtal ligger tiden för slottets tillvaro.

Att utgräfningen af slottet blef mycket mödosam, har bl. a. sin orsak därutinnan,

[1] Jfr Nicolovius, Folklifvet i Skytts härad i Skåne vid början af detta århundrade.

att fornminnet varit utsatt för en grundlig sköfling under slutet af 1700-talet. På initiativ af Leonard de la Rose, borgmästare 1752—84, byggdes bl. a. det nuvarande rådhuset (år 1776) delvis af sten från slottet (samt af tegel från Kalmar) och ungefär samtidigt med detta skolhuset. Rådhuset[1] är beläget å södra delen af torget, således midt emot kyrkan och kyrkogårdsmuren, som begränsar torget i norr. Det är en anspråkslös, men prydlig och för stadens fysionomi passade byggnad, uppförd af tegel, stänkrappad i gult och med hvita lisener samt till stor del ännu täckt med gammal fjälltegel. Trots det där befintliga häktet är rådhuset mycket fredligt till sitt inre, enär brottmål knappast förekomma i dessa lyckliga samhällen. Det förutnämnda skolhuset uppfördes vid västra sidan af samma torg. Intill skolhustomten gränsade vid midten af 1700-talet en nu försvunnen byggnad, som kallades borgmästaregården, och hvars längsta fasad låg åt Västergatan. Det hus, som numera benämnes borgmästaregården, är äfven beläget med utsikt åt torget, omedelbart nordost om detsamma. Det är den prydligaste af stadens gamla gårdar och har fått sitt namn däraf, att stadens borgmästare i öfver 150 år haft sin bostad här, ända sedan Leonard de la Rose år 1753 inköpte densamma efter rådmannen Stephan Werner. Undan de förhärjande eldsvådorna 1874 och särskildt 1885 ha endast bevarats ett par andra gårdar inne i staden, t. ex. fattighuset beläget vid det forna Lilla torg och dessutom några i östra delen befintliga byggnader.[2]

De gamla husen i Skanör utgöras liksom i Falsterbo af halmtäckta klinehus, hvars korsvirke ofta består af ektimmer från strandade fartyg. Anders Tidström skrifver år 1756, att de "voro af korsvirke med ler- och halmtak, och golfven af ler, dock icke i alla hus".[3] Gillberg, som var samtida med Tidström, omtalar att i Skanör funnos 95 gårdar och hus, medan Falsterbo endast bestod af 30[4] och Linné berättar, hurusom Skanör hade en borgmästare, 4 rådmän, en notarie eller klockare och 78 borgare, mot 25 borgare i Falsterbo.[5] Om gatorna tillägger Tidström, att de "voro intet stenlagda, ty här finnes ingen sten, men ändå rent, ty här var bara sanden, som var liksom svart af någon mylla". Nu äro de större gatorna försedda med stenläggning, men under denna lär äldre sådan finnas i två lag, liksom i Falsterbo. Efter eldsvådorna har man på sina ställen ändrat husens läge, så att de till någon del bytt plats med gatorna, och som fyllning vid detta utjämningsarbete användes de väster om slottskullen befintliga utanverken. De nya boningshusen äro envåningshus af tegel, med tak af tjärpapp, korrugerad plåt, spån eller tegel och ligga i jämna grupper längs de linealritade gatorna, hvilkas grönskande alléer likväl gifva en hemtreflig prägel åt den lilla staden. En byggnad af ett visst intresse är den åldriga väderkvarn, som reser sig strax väster om södra infarten till staden. Den innesluter en myckenhet gammalt virke och har ägt bestånd i flera århundraden. Redan under medeltiden omnämnes befintligheten af en kvarn här.

Af de många gamla kyrkor, som funnits i Skanör, kan man ännu utpeka platsen

---

[1] Jfr Skånska gårdar och hus, utg. af K. Berlin och F. Hazelius, Bd I pl. 9.

[2] Äfven de sistnämnda hafva nu blifvit förstörda under en eldsolycka, som inträffat, sedan denna uppsats skrifvits (början af 1913).

[3] Resa i Halland, Skåne och Blekinge, utg. af M. Weibull, Lund 1891 s. 36.

[4] Lorentz Gillberg: Beskrifning öfver Malmöhus län, Lund 1765.

[5] Anf. arb. s. 168 och 173.

för en, nämligen Rostockarnes, som varit belägen i Knävången, ett hundratal meter öster om slottet samt Fynbokyrkan, som uppförts omedelbart utanför stadens sydöstra hörn. I Falsterbo har man genom utgräfningar kunnat bestämma läget af lübecker-kyrkan, mellan Falsterbohus och staden, vidare den s. k. ecclesia danica, en dansk kyrka, hvars ruiner äro skönjbara omedelbart söder om Fidevångens sydvästra spets och slutligen strax norr därom det på Munckeholmen bland fiskarnes bodar fordom befintliga franciskanerkapellet.

Som en egenhet för Skanör, hvilken staden delar med Falsterbo, kan antecknas, att man ännu har kvar en funktionär, som kallas för "hören", och hvars syssla är att följa kreaturen i bet, hvarvid han framför allt är skyldig att tillse, att tjuren ej ställer till ohägn inom samhället. I Falsterbo bebodde för ett par år sedan denne tjänsteman jämte tjuren gemensamt ett vid stadens hufvudgata och torg beläget kommunalhus, hvilket nu tyvärr fått lämna plats för en bagarbod. Hörens ämbetstecken utgöras af en lur, förfärdigad af en ropare, och en ringstaf (se vignetten å baksidan af s. 6).

I Falsterbo finnas de gamla, ännu namnlösa gatorna till större delen kvar. Endast hufvudgatan är stenlagd, men på en del af de öfriga har man bundit sanden genom att påföra lera, allt de senaste årens verk. Ungefär midt i samhället, där skolhuset, ett envåningshus i tegel från 1872 hade sin plats (det tidigare står ännu kvar i nordvästra utkanten), håller man nu på att uppföra en ny skolbyggnad i två våningar, stadens enda tvåvåningshus.

I sydöstra hörnet af samhället är kyrkan belägen, uppförd af tegel och hvitrappad samt rundtomkring till flera meters höjd omgifven af sanddyner, hvilka för ej så länge sedan voro nära att alldeles uppsluka densamma. Till storleken är hon något mindre än kyrkan i Skanör och har sannolikt helgats åt Jungfru Maria. Den mellersta delen, långhuset, är äldst och härrör från tiden omkr. 1300. Koret och hvalfven torde vara byggda vid ungefär samma tid som de i Skanör och tornet måhända något tidigare, men i hvarje fall är det yngre än själfva kyrkan. Ett tornliknande vapenhus i söder, analogt med det i Skanör, samt en sakristia af kritsten vid korets södra sida ha nedrifvits i nyare tid, enär man ej hade råd att underhålla yttertaken, sedan de rikliga offermedel, hvilka tillfördes kyrkan hvarje midsommardag, så småningom upphört att inflyta.

Falsterbohus var beläget c:a 300 m. sydväst om själfva staden. De 1887 påbörjade utgräfningarna där tyckas gifva vid handen, att det med en kärna af kvadratisk grundplan försedda slottet omgifvits af tredubbla grafvar och vallar. I befästningarnas södra kant har man påträffat en rad af gamla ekpråmar, fastpålade i sanden för att förstärka vallarna mot de ej sällan återkommande öfversvämningarna.

Ytterst på "Uglen", Sveriges sydvästligaste udde, ligger fyrtornet, med härlig utsikt åt alla håll. Mellan 5—600 m. ONO om fyren, midt emellan denna och ruinerna af Falsterbohus, höjer sig 3 till 4 m. öfver den omgifvande terrängen en brant kulle, "Kolbacken", den sannolika platsen för det gamla, medeltida sjömärket. Här, där Öresund och Östersjön mötas, har man ännu, särskildt vid solnedgången, den mäst betagande utsikt öfver land och vatten. Helt nära norrut ser man tydligt Skanör med dess hvita kyrka samt åt öster fiskläget Kämpinge och bakom detta en skymt af Trelleborg, medan det danska landet i väster breder ut sin höga strand-

linie, mot hvilken Sundets talrika seglare afteckna sig. Äfven Möen reser sig vid klart väder som en vit dimma söderut, långt bortom Måkläppen, den lilla fågelholmen, som ute i hafvet afslutar udden. Ännu är utsikten vacker och fri, men inom några år är den delvis förstörd, enär man börjat plantera och bebygga heden mellan Fide-vången och Kolbacken. De uppväxande träden gömma snart utsikten åt fiten och fiskebodarna, åt ecclesia danica och franciskanerklostret. De dölja sidderna kring Lyktekärret och Munckeholmen samt Flommens mångskiftande vatten och hedmarkens mjuka våglinier. Allt försvinner bakom nyanlagda hus, villor och trädgårdar.

Men det nya kolossala hotellkonglomeratet, hvars arkitektur frapperar genom sitt omfång, blir alltid synligt. Det är ej med varsam hand, man sökt förvandla den historiska nejden med dess säregna utseende till en modern badort. Förmågan att rätt tillvarataga och utnyttja naturens ursprungliga skönhet tyckes i allmänhet vara vår nuvarande kultur ganska främmande.

Falsterbo är ej hvad det varit, dess egendomliga tjuskraft har svunnit år från år. Men främlingen, som sett den lilla staden i dess jungfrulighet, innan eldsolyckor och sommargäster hemsökt densamma, drages trots förändringarne ånyo dit. Och för hans tankar har trakten behållit sin forna afskildhet. Han ser den nästan som Linné för mer än hundrafemtio år sedan skildrade den, med sin hvita lysande strand och sina blomprydda hedar. Och beträffande staden instämmer han i den store naturforskarens ord, att "den ter sig som en öppen by, öfver hvilken flygsanden kastar sig. Men igenom det att här äro planterade hvita pilar öfverallt på gator och vägar, liknar det en vacker lund".

Slutstycke: kärl från utgräfningarne i Skanör; efter teckning af Hans Wåhlin.

Fig. 1. Karta öfver Skanör och Falsterbo med egor, af Gottfried Ihn 1751.

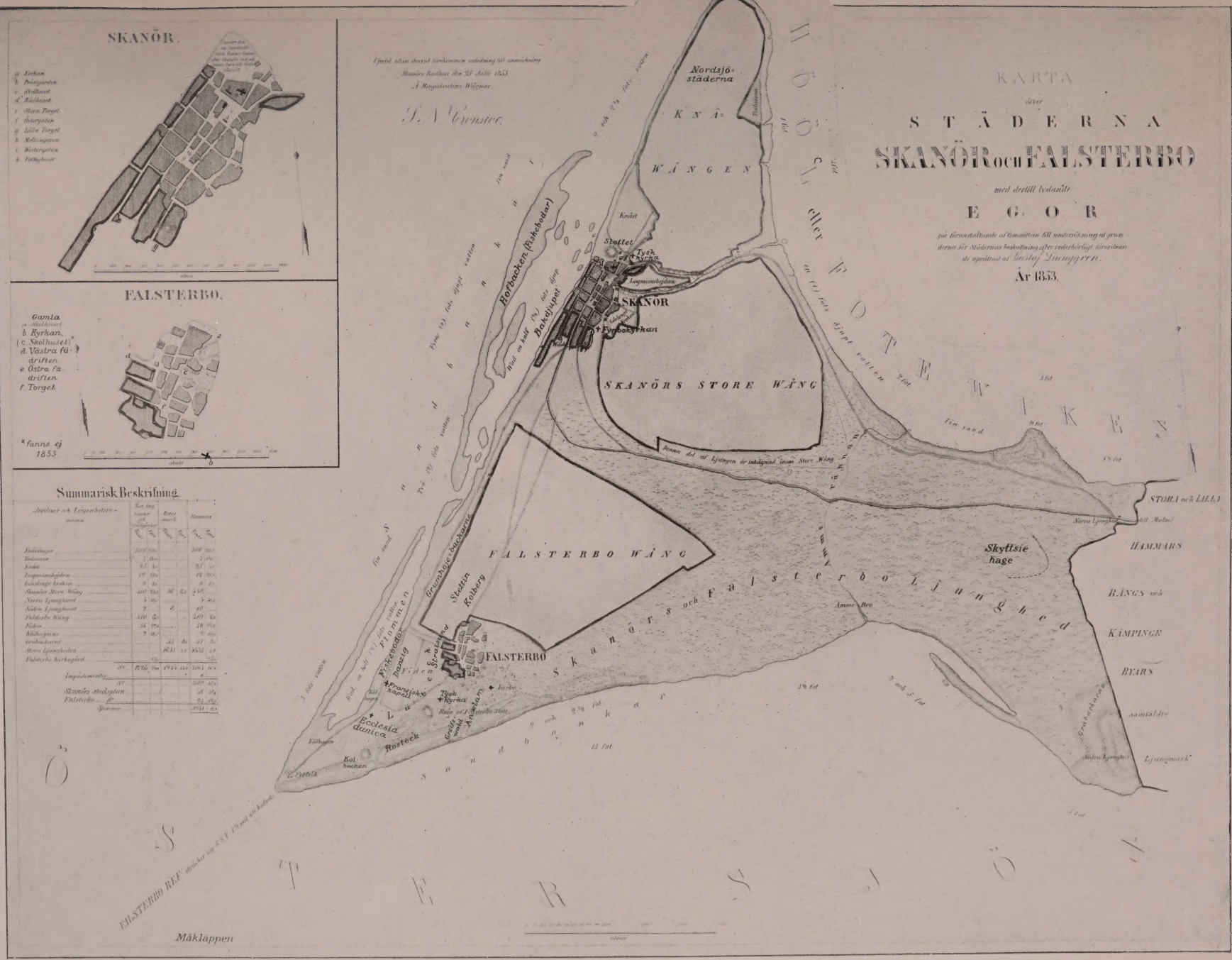

Fig. 2. Karta öfver Skanör och Falsterbo med egor, af Gustaf Liunggren 1853; med åtskilliga tillägg efter Dietrich Schäfers kartskiss.

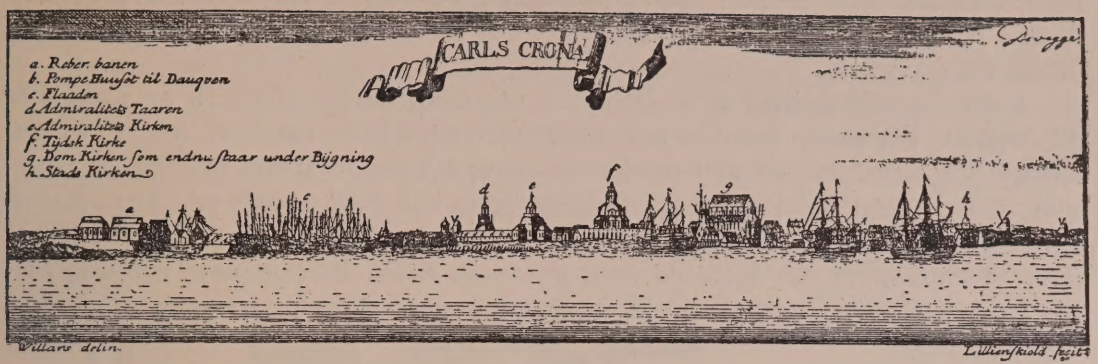

KARLSKRONA.

Af

WILLIAM ANDERSON.

Behofvet af en isfri, lätt tillgänglig hamn såsom operationsbas för flottan gjorde sig starkt gällande under Sveriges krig åren 1675—79. Redan 1678 började man använda sig af Kalmar till förläggningsort för att ha flottan till hands, och på våren 1679 uppdrog Karl XI åt amiral Hans Wachtmeister att tillsammans med de andra amiralerna öfverlägga om lämpligheten af en ny örlogsstation i södra delen af vårt land. Deras projekt blef, att flottan måtte förläggas till den blekingska kusten, och denna plan gillades också af konungen.

Frågan blef nu, hvar flottan skulle läggas vid Blekingekusten. En lösning häraf gaf sig emellertid snart nog tillkänna. Under en resa i Blekinge, som generalguvernören Johan Gyllenstierna företog tillsammans med franska sändebudet Feuquières, erfor den förstnämnde af några åbor i Nättraby, att en ypperlig hamn skulle finnas "norr om bondens kalfhage" på Trossö. Bönderna, som enligt traditionen voro dömda till döden för sjöröfveri, yppade detta mot villkor att blifva benådade, och sedan Gyllenstierna personligen förvissat sig om den planerade hamnens fördelar, beslöt han rekommendera den hos konungen. Följden blef, att Wachtmeister samma år där beordrades låta förankra hufvuddelen af flottan, sedan löjtnant W. von Rosenfelt den 14 september rapporterat, att han efter förutgångna lodningar funnit en inseglingsränna till Aspösund mellan Ellebådan och Sundsbådan. Kort därefter ankrade Wachtmeister med sitt amiralsskepp "Venus" i Wämö hamn mellan Pantarholmen och Wämös sydligaste udde, och hit sammandrogs nu flottan.

I november kom Karl XI dit från Skåne. Under detta sitt besök i sällskap med

Öfverstycke: Karlskrona från söder i början af 1700-talet (efter kopparstick af Lillienskiold 1718). Anfangsbokstafvens motiv: Trefaldighetskyrkans hufvudfasad (efter teckning af ark. R. Hjorth).

general-amiral Wachtmeister m. fl. tillfrågade konungen Trossös ägare, bonden Wittus Andersson, om han ville sälja ön och de kringliggande holmarna, hvilket denne dock vägrade.

I sin dagbok skrifver Erik Dahlberg om detta besök: "Den 19 novemb. åter till Aspöön, Tiurköön, Tråsöön och recognoscerades både hambner, inlopp, wijker, holmar och skiär, och då blef resolverat, att opå Tråsöön skulle byggias en stadh, som då feck det nambn och kallades Carlscroona, och detta skiedde uthij Hans Maij:z, rijksrådet Johan Gyllenstiernas, feldtmarskalken Aschenbergs, begge admiralernes Hans Wachtmesters och Siöblads samt gen.-maj. Axell Wachtmesters och min närwaro och blef mig befalt att medh forderligsta giöra däropå deseigner."

Fig. 1. Karta öfver Blekinge 1659.

Del af en karta öfver Danmark, utgifven 1659 i Amsterdam af Fredrik de Wit (jfr *Sveriges kyrkor:* Västergötland Bd 1, H. 2, s. 206). Karlshamn och Karlskrona äro tillagda på kartan med bläck under senare tid.

Förbittrad lärer konungen rest därifrån, öfverlämnande åt Wachtmeister att utföra planen och, om så behöfdes, med våld föra Wittus från ön. Det dröjde ej långt därefter, förrän Wittus blef fängslad och förd till Karlshamns kastell, anklagad för att genom falska fyrar ha förvillat seglare och förorsakat deras strandning på kusten, hvarpå de blefvo plundrade. Antingen nu anklagelsen var riktig eller ej, han fick emellertid uthärda en tids fängelse på kastellet, slagen i bojor tillsammans med sin dräng, medan hans hustru och dotter höllo marketenteri på Trossö för sjömännen. Från fängelset afsände han en böneskrift till konungen med begäran om befrielse från det honom orättvist ådömda straffet. Slutligen utfärdade Wittus fullmakt, sedan han blifvit frigifven, för Måns Svensson i Greby, Nettraby socken, daterad Karlskrona den 6 november 1687, att utkvittera ersättningssumman, 1,000 daler smt, för hans

af kronan tagna öar, och den 12 december s. å. utkvitterade hans ombud pengarna i Göteborg.

Wittus med familj flyttade därpå till Listerby och senare till Silltorp i Nettraby, där han afled den 25 oktober 1688. Hans boningshus på Trossö, en s. k. "Wyrdingestuga", kvarstod ända till år 1773, då varfsamiralen Carl Tersmeden lät nedrifva densamma för uppförande af portbyggnaden till gamla Högre allmänna läroverket. Stugan är aftecknad 1810 af en messingsslagare J. Wiséen efter muntlig uppgift af

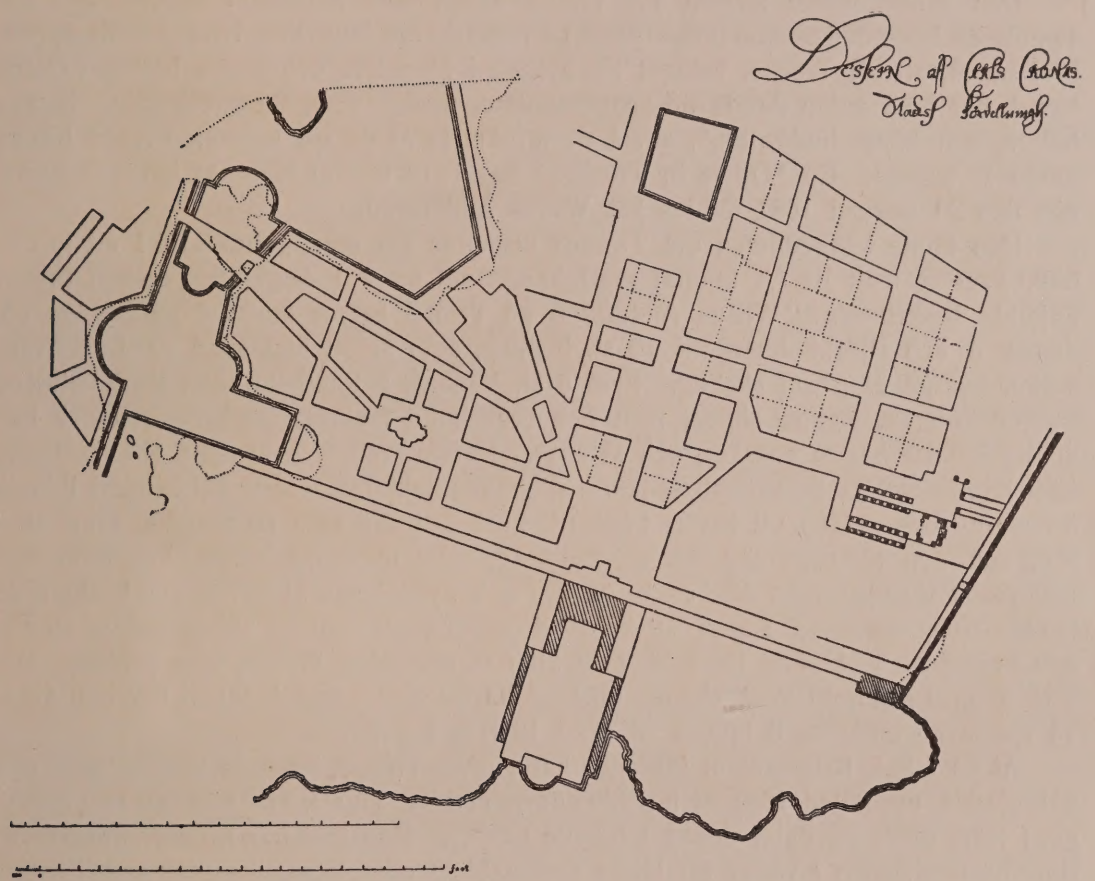

Fig. 2. Plan öfver Karlskrona, sannolikt af N. Tessin d. y.
I K. Fortifikationens arkiv, Stockholm.

messingsslagaren Daniel H. Zerl, den förres mästare. Stugan var byggd af ek och hade i nedra våningen en större sal, 8 à 9 alnar i fyrkant, med ett par fönster på hvar sida. Den var invändigt målad med limfärg och försedd med runda, mångfärgade spegelfält i blått, gult och rödt. I spegeln, där bordet stod, syntes en brud med krona på hufvudet, i en annan brudgummen och i det öfriga brudfolket, alla till häst. Öfra våningen innehöll nattstuga eller loft jämte en svale på södra sidan af byggnaden.

Å Trossös nordöstra del låg, nära stranden, Wittus fiskelada, hvilken kvarstod till början af 1870-talet, då den nedrefs. En rest af denna återstår vid den numera

afbrända Klädesfabrikens f. d. portvaktstuga. I murytan finnes en kvadratformad sten med inskrift:

1679
D. 18. N.
W. A.

Den förste kände ägaren till Trossö är en Offe Månsson, hvilken fick sin äganderätt bekräftad genom tingsvittnen på Hjortsberga landsting 1513. I detta öppna bref säges, att till Trossö, beläget till hälften i Medelsta och andra hälften i Östra härad, har hört sedan Arilds tid "panthaholme, mölleholme, Stummeholme, Kongsholme, och lange lindholme", alltså de förnämsta af de sju holmar, hvarpå Karlskrona är anlagd. En "Offwe in Trossöe" har 1618 förärat Nettraby kyrka en gåfva och den 24 augusti 1631 föddes här Wittus Andersson.

Den första kännedomen om Trossös utseende har man genom 1671 års jordebok, hvarest man på $^3/_8$ mantal skattehemmanet n:r 7 i Augerums socken finner följande beskrifning: "Wittus Andersson på Trotsö hafver mulbete på fäladen på denna ö och Björkholmen till 12 st. boskap, som är ett litet sund därifrån hvarandra, hvarpå är något ekskog. Item 6 st. holmar, 2 Pantheholmar, Mölleholmen, Stummeholmen, Kungsholmen, som ock brukas till mulbete för kreaturen och bemällte holmar någon eneskog och få ekar. Dessförutan 8 st. klippor, eller hollmar, som kunde nyttjas till kalfvabete jämte allehanda fiskerier, som är väl belägna ibland hollmarne och skären uti hafvet både till husbehof och salu att föryttra, utom surskog på öen till vedbrand och gärdsel-fång, samt uti allmänninge skog ollonsvin och näver löpande med alle andre härlig- och nyttigheter at nyttja och bruka som landtboerne, desslikes ängen af hårdvall och någon sällting vid stranden, stenig och bergig med ekeskog till 8 st. svin att feta när ollon blifver, dess jordmån består af grof sandjord med stenrör uti." Afkastningen uppgick till af råg och korn 14 spann — omkring 8 tunnor — samt 12 lass ängshö.

Af en i kgl. Krigsarkivet förvarad karta öfver Trossö, innan fästningsarbetet där påbörjades, upprättad 1681 af fortifikationsgeneralen Stuart, ser man, att en gärdesgård tvärs öfver ön delat denna i tvänne hälfter. Den gick från Breavik, nuvarande Borgmästarefjärden i väster till Hvita spetsnabben eller Köpmangatans ände i öster. Innanför denna låg i norr bonden Wittus Anderssons tio åkerlappar kringströdda här och hvar, en på Horne (Möllebacken), några vid nuvarande Vittus- och Köpmangatorna o. s. v. Vid nuv. Vittusgatan lågo åbyggnaderna, utom boningshuset bestående af tvänne uthusbyggnader, en i väster samt en vinkelbyggnad i nordost. Trakten var eljest bergig och blandad med surskog; i synnerhet ned mot kalfhagen och rundt Engamaren (Hoglands park), då en inskjutande vik.

Mot söder var ön omväxlande bergig och skogig, en fälad endast lämpad för mulbete. I öster låg Vikanabben (Hästkvarnsberget) och Tjufvanabben (Kungsbron), i sydost Tornanabben (Tunnbindaremöljen), Gråbenshall kallades den nuv. kölhalningsbron och området norr därom Kägan. Västerut funnos Hvitanabben, Applenabben (Drottninghall), Bäckanabben samt Sundsmaren eller platsen för de nuvarande dockorna.

Rundt omkring Trossö lågo en hel del holmar och skär. I öster funnos Stumholmen och Kungsholmen (Kungshall), båda skogbeväxta, Konungsflöt (Smörasken), i söder Trehörningen, Äspeskär (Söderstjärna), den omväxlande berg- och skogiga Lindholmen, i väster de skogiga Björkholmen och Saltö, Lilla Björkholmen, då ännu odöpt, Lillaholm, Kalfholmen (Ekholmen), Plattholmen, (Stakholmen); i norr Ekeskär (Pottholmen) och Ormeskär (Britaberg).

Den 5 december 1679 stadfästade Karl XI, att Karlskrona skulle blifva örlogsflottans station, och den 10 augusti 1680 utfärdades privilegierna för "Carls Crona". För att påskynda bebyggandet befalldes Ronnebys innevånare att ditflytta, men ehuru en vådeld härjat deras stad 1680, hörsammade de uppmaningen ganska långsamt. Sedermera förnyades befallningen och med större stränghet.

Den första anläggningen var örlogsvarfvet, och för detta uppfördes byggnader dels vid Wämöviken och dels på Hästö, norr om staden. Den 20 augusti 1680 rapporterar schoutbynacht Ankarstierna, att skeppsvarfvet är färdigt. Inom kort flyttades det dock till Trossös södra strand samt Lindholmen och Aspeskär. Det första varfschefsbostället låg på nuvarande Palanderska fastighetens tomt vid Skeppsbron.

Det dröjde icke länge förrän byggnadsverksamheten på allvar kom i gång i den nyanlagda staden. Främst gällde byggandet flottans behof, men de inflyttande borgarna och väl äfven officerarna byggde sig hus och gjorde det bekvämt för sig, så godt förhållandena tillåto i denna vrå af rikets utkant, i en bygd, som ännu bar talrika spår af det gamla danska väldet, och hvars innevånare ännu till största delen hade danska sedvänjor, tankar och kultur. Karlskrona blef därigenom en svenskhetens kulturspridare i Blekinge.

Den första åtgärden för de svenska ingeniörerna med den snillrike Erik Dahlberg i spetsen blef att förse Karlskrona med befästningar till skydd mot fientliga anfall. Planen omfattade en yttre försvarslinje öfver de stora öarna samt en inre för varfvets skydd. På Kungsholmen vid Kungsdjupet anlades en femhörnig bastionsbefästning, på Västra Hästholmen jordbatterier, och på Aspö började man redan 1680 uppförandet af en donjon, hvilken befästning kallades Drottningskär. 1696 försågs den med utanverk, bestående af bastionerna Kristina, Ulrika, Hedvig och Maria. Denna anläggning var Dahlbergs stolthet, och han skrifver, att när det blefve färdigt, skulle "näpligen något skönare Siöö-Castel finnas utj hela Europa".

Den inre linjen utgjordes af batteriet Hafsfrun på Smörasken, bastionerna Pollux, nuv. skjutvallen, Söderstjärna på Aspeskär, Kastor och Neptunus på Lindholmen, ett slutet verk Drottninghall på varfvets södra del, bastionen Œolus, aldrig uppförd, Hektor, Achilles, Wachtmeister vid nuv. Amiralitetsklockstapeln, där det ännu N. O. om stapeln finnes en sten med inskrift "Bastion Wachtmeister", samt Aurora vid Tjufvanabben eller nuvarande Kungsbron. På denna uppfördes åren 1750—51 äldsta kvarvarande delen af flottans sjukhus.

Af offentliga byggnader från stadens första tid må nämnas Amiralitetskyrkan, byggd helt och hållet af från Finland hitfördt ekvirke samt invigd den 20 september 1685, Amiralitetsklockstapeln, äfven af trä samt ombyggd 1850, Tyska eller Trefaldighetskyrkan (Karlskrona [9]), invigd 1709, Fredrikskyrkan (Karlskrona [6]), invigd så sent som 1744, samt en del byggnader på varfvet.

Bland privathusen voro de allra flesta af trä. Af sten uppfördes det ännu kvar-

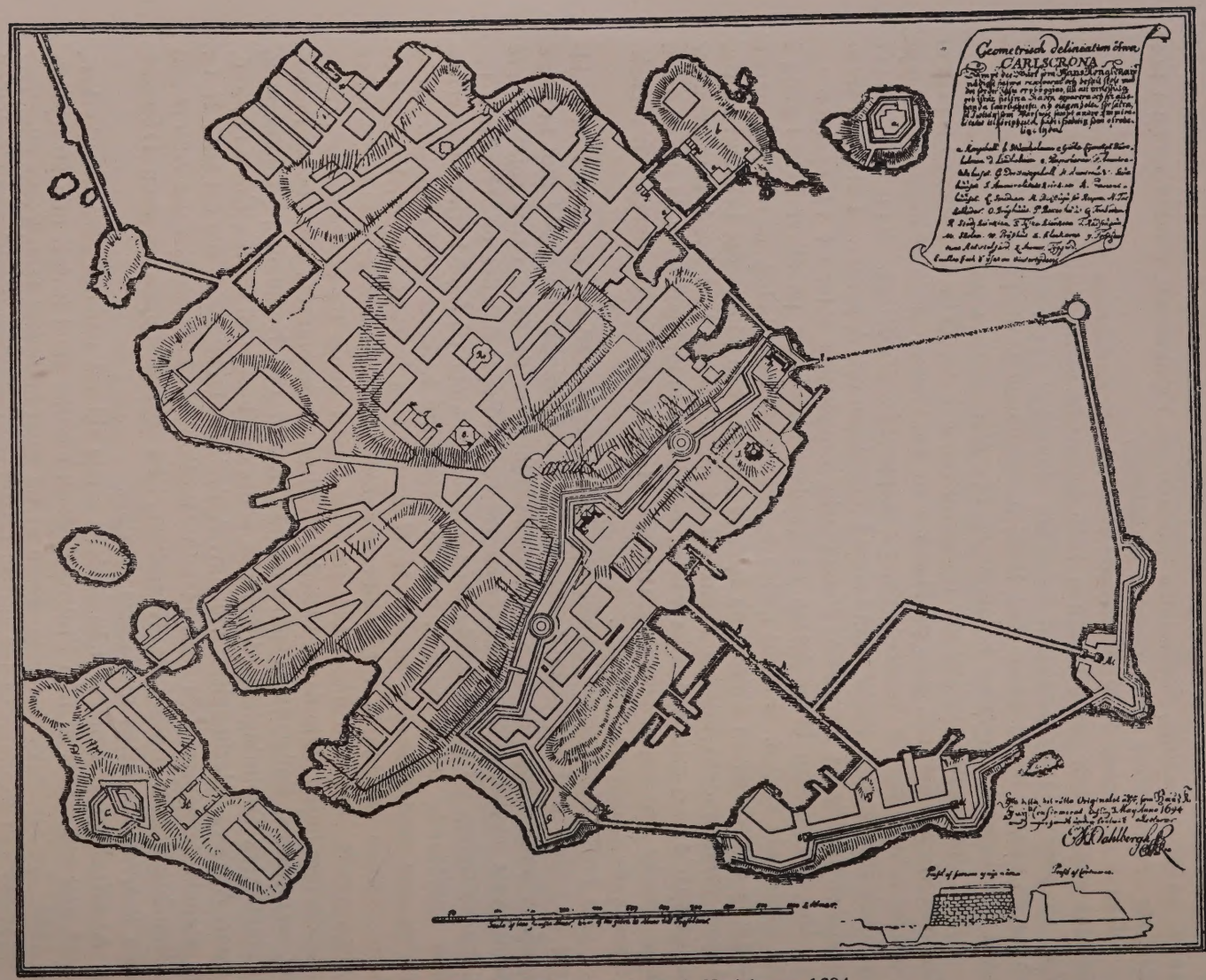

Fig. 3. Erik Dahlbergs plan öfver Karlskrona 1694.
Ur *K. D. L. W. W:son Munthe:* K. Fortifikationens historia.

stående Wachtmeisterska palatset på Borgmästaregatan (Karlskrona [5]), uppfördt af general-amiralen Hans Wachtmeister i karolinsk stil. På gården leder en stentrappa upp till en terrass med nischmur och balustrad.

Utom detta nämnes bland privata stenhus ännu år 1760 endast Jacob Christoffers på Landbrogatan, n:r 2 i 2:a kvarteret, samt Ruths på Stortorget, nuvarande s. k. Stadshuset.

Redan 1718 voro de sju kvarter, som lågo närmast varfvet, samt de båda Björkholmarna bebyggda med 574 hus, och 1730 funnos 20 kvarter med tillsammans 1,397 tomter.

Dessa hus, belägna oftast å backar och stundom ganska otillgängliga, måste tillsammans ha gifvit en särdeles pittoresk anblick. Tegeltak voro icke allmänna, och först 1803 förbjödos torftaken. Gatorna voro bergiga och lifsfarliga att färdas på, isynnerhet nattetid, och ännu under 1700-talets senare hälft var Stortorget så ojämnt och bergigt, att man inte kunde köra öfver det.

Åren 1789—90 under ryska kriget fick Karlskrona ett helt annat utseende än hvad det hade förut. Redan 1747 hade man påbörjat uppförandet af Pantarholmens jordbröstvärn, och 1789 vidtogos en mängd försvarsanstalter, batterier anlades på holmarna och vid Hvita krog, nuv. Sunna, gräfdes en graf tvärs öfver vägen för att skydda staden mot landsidan. Mest genomgripande var dock den stora eldsvådan den 16 juni 1790. Elden utbröt vid 1/2 3-tiden på e. m. denna dag genom någon ovarsamhet vid beckkokning i ett brygghus på öfverstelöjtnant G. Améens tomt vid Amiralitetsgatan. Den fortfor oafbrutet till den 18 kl. 10 f. m., men då fanns kvar endast husen på Möllebacken, Västra Udden, Björkholmen, vid södra delen af Amiralitetsgatan och Wallgatan samt några få på Handtverkare-, Landbro-, Vittus- och Drottninggatorna jämte byggnaderna på Stumholmen och Kungshall, laboratoriet och kruthusen. Tyska kyrkan, storamiralshuset, landshöfdingeresidenset, rådhuset, kadettskolan, Tyska skolan, skeppsgosse-, artilleri- och navigationsskolorna, apoteket, boktryckeriet, slupskjulet, sjukhuset, fältapoteket, västra kronobageriet samt kronobränneriet m. fl. offentliga byggnader blefvo lågornas offer. 145 hus, däraf flera rika packbodar nedbrunno, 413 tomter ödelades, 2,094 hushåll och 1,065 ogifta personer blefvo husvilla.[1] Det brunnas värde beräknades till 150 tunnor guld. Redan 1760 fanns en brandkassa, hvars kapital, 25,000 rdr, till största delen var utlånadt i fastigheter. Nu voro panterna i aska, och de hade för öfrigt icke räckt långt, ty de voro försäkrade för 108,723 rdr.

Sedan generalintendent Toll inkommit med yttrande rörande stadens återuppbyggande, förordnade k. m:t, att en ny byggnadsdessein för staden skulle föreslås k. m:t till stadfästelse, att byggnadsdesseinerna skulle öfverses af magistraten, att trevåningars trähus ej fingo uppföras, att väderkvarnarna skulle utflyttas till Pantar-

---

[1] Branden 1790 är ännu i lifligt minne och ett kärt samtalsämne bland äldre karlskroniter. Den, jämte korvetten Karlskronas undergång, voro de händelser, som mest ingripit i invånarnas i östaden lif. Sålunda kunde äldre personer ännu för något tiotal år tillbaka åskådligt skildra deras föräldrars minnen från branden, huru klockorna klämtade och allt var ett eldhaf, huru de små sutto på trappan utanför huset och väntade på familjefadern, som skulle komma hem att rädda hvad räddas kunde af lösöret, huru handlarnas russinlådor och annat uppfyllde gatorna och vinet från de otaliga krogarna skvalade i rännstenarna.

holmen, att några tomter skulle indragas för att få räta gator samt att några nya gator skulle upptagas m. m. Enligt dessa grunder började staden så småningom att åter bebyggas.

Trots den förödande branden, kvarstå ännu en del byggnader från nyklassicismens tid. Går man nu en eftermiddag på sommaren omkring på Karlskronas gator, kommer man snart in på dessa breda, stilla, knaggliga sidogator, där få vandrare synas, där trädgårdarnas grönska förtroligt lutar sig ut öfver planken och där skuggan hvilar öfver ena husraden och skapar en minnesmättad och vemodig gammalstämning. Dessa gator äro så mänskliga, det ligger tradition öfver husraderna, tradition öfver trafiken, det är intet torrt och själlöst, som möter ögat; allt är genomträngdt och förädladt af tradition.

Från nuvarande Hoglands park med Byströms marmorstaty af Karl XIII i toga — platsen var förr ett träsk och kallades "Maen" samt in på 1800-talet Neptuni torg och då ännu tillhåll för skridskoåkande ungdom — kommer man in på Vittusgatan med gamla läroverkshuset, uppfördt 1773 och amiralsboställe till 1801, då kommerserådinnan Krook fick det i utbyte mot nuvarande Kungshuset vid Landbrogatan. På Drottninggatan ligger längst uppe i norr vid Skeppsbron Palanderska fastigheten med dess numera okänsligt restaurerade gårdshus, och för öfrigt är kvarteret omkring särdeles väl bevaradt. Där finnes Sjömanshemmet, Bobergska huset med en typisk köpmansgårdsinteriör samt f. d. Rubenska huset, en gång ägt af den driftige fabrikören Fabian Philip. Längre mot söder ligger gamla kyrkogården, stadens äldsta, samt Frimurareordens hus från 1793. Fortsätter man nedåt, är man snart inne i stadens nyklassiska del. Kring Kungsbron är det en stillhet och förnämhet öfver trähusen, som blott gamla tiders tillslutna aristokratkvarter förmå skänka. Liggande i skydd af den höga slutningsmuren, är Kungsbrons lilla gröna fläck med dess svala skugga en bedårande plats, fylld af saltsjöluft och minnen. Under århundraden har en lång rad af stadens kvinnor stått häruppe på backen och sett skeppen lyfta ankar för att, med männen ombord, styra ut på det strålande blå hafvet. Här ha de hälsat dem välkomna med jubel eller erfarit budskapet om änkeståndet. Mer än någon annan inom landet, har Karlskrona varit de sörjande änkornas stad. Man fortsätter Vallgatan upp. I Amiralitetskyrkan har Karl XI:s käpp stött i golfplankorna, då han var där på amiral Sparres begrafning, och en lång rad af hetsiga, nitiska och fromma predikanter ha där dundrat mot sjömännens stundom alltför sedeslösa vandel.

Amiralitetsklockstapeln, nära bastion Wachtmeister och den forna Mönsterslätten, där under 1700-talet officersfruarna klädde fönstren, när deras herrar och män kommenderade trupperna utanför under de stora paraderna, tillhör äfven den 1700-talets förra del. Långt nere i söder från denna ligger Flottans högvakt (Karlskrona 22), uppförd 1825—26, och väl inkommen genom denna på Örlogsvarfvet, ser man där till vänster Inventariekammaren n:r 1, möjligen uppförd efter ritning af C. A. Ehrensvärd. Till höger finnes Mönster- och modellsalen (Karlskrona 24 med baksida), uppförd 1782—86, mot sydost Wasaskjulet (Karlskrona 28), uppfördt enligt C. I. Cronstedts ritning från 1759), Repslagarebanan från 1696 och mycket annat. Genom Chapmansporten med dess vase i vapnet (Karlskrona 26) kommer man in till Gröna gången. Här ligger varfschefsbostället, en gång inredt af Chapman samt uppfördt 1781.

Sedan man tagit sig ut genom Västra uddens labyrint af smågränder och stugor, där det i forna tider var ett helt äfventyr att en mörk höstafton taga sig fram öfver de bergiga gatorna till teatern, kommer man genom Amiralitetsgatan och vidare upp för en hög backe till en annan stor stadsdel: Björkholmen. Ännu på 1850-talet var den afskiljd från staden genom en dålig träbro och en brant, för åkdon omöjlig bergssluttning. Appareljen uppfördes 1852. På krönet stod förr en klockstapel, hvars klockor hvarje morgon och kväll ringde till arbete och hvila. Gå in här i gränderna och du skall ännu finna motiv, som äro dyrbara för en akva-

Fig. 4. Karlskrona från norr 1800.
Efter ett kopparstick af J. Wiséen.

rellist. Höga, branta gränder, rödmålade plank, småstugor i alla färger hopkrupna i klyftorna, trädgårdstäppor med syrénbersåer och glaskulor, som spegla den solgula luften och all världens härlighet. Tittar man in på gårdarna, finner man trädgårdsgångarna välkrattade, gungbräden och hus nymålade, alltsammans välputsadt och fint. Här doftar det om vårarna, när segelbåtarna skrapas, af tjära och oljefärg. Vid bryggorna ligga väl ansade segelbåtar och Saltösund gungar blått omkring de fordom otaliga bryggorna.

På återvägen från Björkholmen, utefter stranden, kan man konstatera den stora förändring denna stadsdel genomgått på några årtionden. De flesta af de gamla lustiga bryggorna, som gaf en så pittoresk anblick åt det hela, äro nu försvunna. Och på den fordom kala Ekholmen reser sig nu en skandalstad med ohyggliga träbaracker, missprydande stadens hela västra del. Äfven på Saltö och i andra stadsdelar ha uppförts talrika byggnader, som i form och material skarpt skilja sig från stadens äldre, ur många synpunkter gedigna arkitektur och bristen på en en-

hetlig plan för stadens framtida gestaltning samt den nya arkitekturens anknytning till traditionen är iögonfallande.

Vid Borgmästaregatan ligger gamle general-amiral Hans Wachtmeisters palats, det mest betydande privata hus staden har i behåll från gamla dagar och strax intill detta, å Landbrogatan, Kungshuset, stationsbefälhafvarens residens, fordom under 1700-talets slut tillhörigt kommerserådinnan Krook, men statens egendom sedan 1801. Här bodde Gustaf IV Adolfs gemål, då hon efter förmälningen landsteg på svensk jord den 10 oktober 1797, och från fönstren här mottog hon folkets hyllning. Johan af Puke har också bott i huset som stationsbefälhafvare och många andra med honom.

Man kommer åter upp på torget, där det i hörnet liggande forna superintendentshuset nyligen genomgått stora förändringar. Dominerande öfver det stora torget, hvaröfver J. F. Martin gjort en vacker gravyr före branden 1790 med dess landtskjutsar och grönsakshandlare, och dit stadens fruar ställt sin morgonvandring under tvänne sekler, höjer sig Tessins kyrka med de stympade tornen. Enkel och ädel i linjerna, passar den just för denna plats. Med några smaklösa undantag går också allt det andra synnerligen bra ihop. Finnes det något mera anslående parti än detta med rådhuset (Karlskrona [7]) och Tyska kyrkan med dess mörka grönska omkring? Här är jämnhet i proportionerna, intet uppseendeväckande, allt ädelt och lugnt.

Där borta i hörnet, vid rådhuset, stod för 150 år sedan den bod, i hvilken resande komedianter uppförde arlekinader till stadsbornas förnöjelse. Därinne under Trefaldighetskyrkans golf hvilar stadens grundläggare Hans Wachtmeister och hans grefvinna. Susar det inte därinne af karolinska bragder och stordåd? Den gamle general-amiralen hvilar tryggt i sin kista efter ett långvarigt och tungt dagsverke, hvarunder han enligt sjöartiklarna och i tidens stil dömt så många syndare att mista lifvet. Vördnad för lagen, sträng mot sig själf, det var hans lif.

Men utanför, på kyrkogården, är det sol och sommar. Och på den stora stentrappan mot rådhuset ha stadens gamla män och kvinnor hvarje löfmarknad suttit och gladt sig åt folkvimlet och midsommargrönskan alltsedan Gustaf III:s dagar, och kanske tänkte de fordom på den gamla, nu bortsprängda inskriften i berget utanför kofferdivarfvet:

EHVAD THU GIÖR SÅ TÄNK PÅ ÄNDAN
SÅ GIÖR THU ALDRIG ILLA.

Slutstycke (på följande sida): Flöjel på tornet på gamla sjukhusmuren (uppförd 1750—51 på bastionen Aurora). Efter teckning af ark. F. Evers.

1752

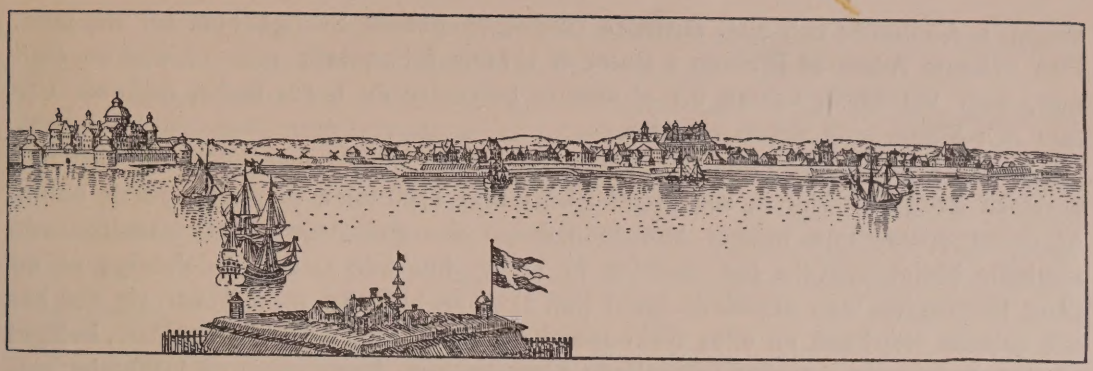

KALMAR.

Några konturer af GUSTAF UPMARK.

NEDAN den första anblicken af Kalmar, när man kommer dit sjöledes, antyder att man nalkas en stad, som ännu bevarar många synliga tecken på att den är en gammal stad. I söder höja sig det stolta slottets tinnar och torn bakom mäktiga vallar och kraftiga bastioner, bakom hamnen synas vördnadsbjudande fästningsverk och en monumental stadsport, och öfver den egentliga staden höjer sig domkyrkans rikt fördelade öfverbyggnad, för att endast nämna de mest iögonfallande momenten som betinga detta intryck af anor och historia. — I själfva verket hör Kalmar till de tyvärr mycket fåtaliga gamla svenska städer som, trots en glädjande och kraftig utveckling i modern tid, dock bibehållit en förnäm, ålderdomlig prägel, som gör staden till en sevärdhet icke endast ur synpunkten af enstaka märkliga byggnadsverk, utan som helhet betraktad.

Stadens historia såsom sådan sträcker sig icke desto mindre mera än ett halft årtusende bakom den tidpunkt, från hvilken de äldsta husen i det nuvarande Kalmar härstamma. Med undantag af slottet och några obetydliga rester af stadsmuren finnes nämligen numera ingenting kvar af den medeltida staden Kalmar; den nuvarande stadens äldsta del, stadsdelen Kvarnholmen, erhöll stadsplan och blef bebyggd först kring midten af 1600-talet, sedan borgarna fått kunglig befallning att dit flytta sin stad.

Någon tradition om det äldsta Kalmars grundläggning finnes icke, och ej häller vet man, när eller af hvem Kalmar erhållit sina första privilegier som stad. — Namnet möter oss i historien redan i början af 1000-talet. I Olaf den heliges saga omtalas nämligen, att denne på hösten år 1027, sedan han i förbund med sin svåger konung Anund Jakob i Sverige bekrigat Knut den store i Danmark, lät lägga sina

Öfverstycke: Kalmar i slutet af 1600-talet (efter W. Swidde i Dahlbergs Svecia ant. et hod.). Anfangsbokstaf efter teckning af ark. A. F. Wetterqvist.

skepp i *Kalmarne* och själf färdades landvägen genom Sverige hem till sitt land. Den bekante Adam af Bremen i slutet af samma århundrade nämner intet om Kalmar, som väl därför var en ort af mindre betydelse än t. ex. Birka, Sigtuna, Upsala och Skara, som Adam omtalar.

Först år 1123 i Sigurd Jorsalafares saga talas om *köpbyn Kalmarna* och den arabiske geografen Edrisi, som skref i början af 1100-talet, nämner stadens namn. Af dessa sparsamma notiser kan man draga den slutsatsen att ett stadsliknande samhälle börjat uppväxa här omkring år 1100. Lockade af det fördelaktiga på en gång tillgängliga och skyddade läget (fig. 1) slogo köpmän, mest tyskar, sig ned här och införde efterhand en efter tyskt mönster ordnad stadsstyrelse. Ett fäste, beläget på den nuvarande, härefter uppkallade Skansbacken, fanns redan på 1100-talet; sta-

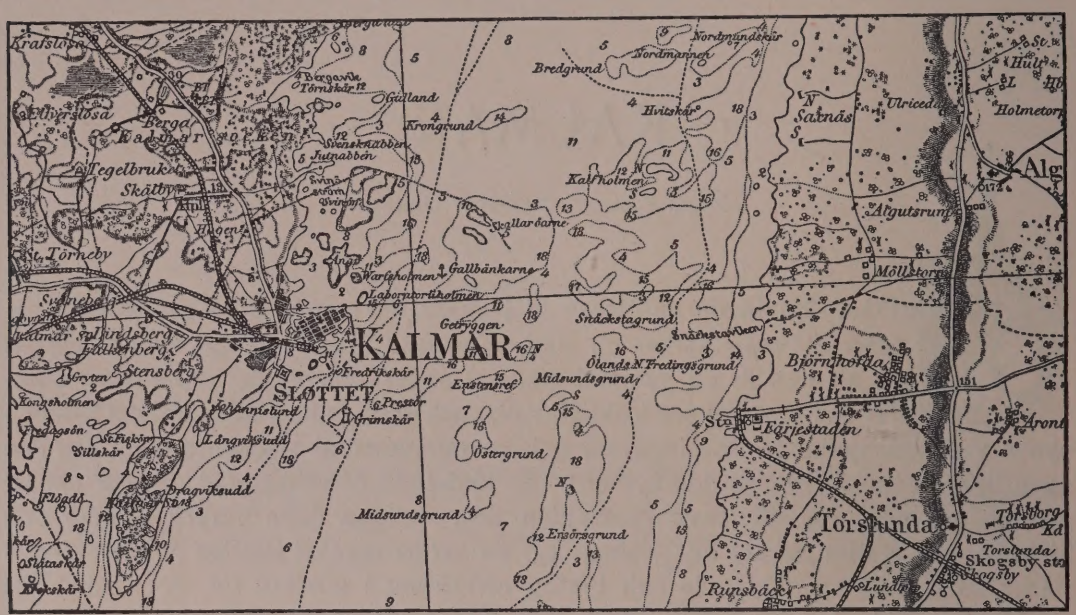

Fig. 1. Kalmar och trakten däromkring.
Efter Generalstabens kartblad.

den omgafs med murar och redan i slutet af 1100-talet låg ett fäste på den plats, där det nuvarande Kalmar slott reser sig. En "bykyrka" anlades, på 1230-talet grundlades här ett dominikanerkloster, ett af de äldsta i Norden, och 1299 stiftades ett systerkloster af samma orden, som bl. a. ägde Systraholmen (sedermera Kvarnholmen), efter hvilken vattendraget mellan holmen och fastlandet kallades Systerströmmen.

Det är här icke meningen att lämna någon detaljerad redogörelse för det medeltida Kalmars historia, utan får jag i detta afseende hänvisa till P. G. Berggren: Kalmar stad och dess historia (Kalmar 1907), hvarur ofvanstående uppgifter äro hämtade.

Kalmar utvecklade sig efterhand till att blifva näst Stockholm Sveriges ansenligaste och viktigaste Östersjöstad. Staden tillhörde aldrig Hansan, men de tyska köpmännen hade här liksom i Stockholm en privilegierad ställning och borgarna voro liksom i Stockholm till en stor del af tysk härkomst. Bland de 32 borgarna

i Kalmar, som nämnas i ett hyllningsbref till drottning Margareta, finnas enligt Berggren endast 4 namn, som möjligen beteckna svenskar.

Det glansfullaste året i det medeltida Kalmars historia var år 1397, då den af drottning Margareta åvägabragta stora unionen mellan de tre nordiska rikena beseglades genom Eriks af Pommern kröning till unionens konung i Kalmars stadskyrka genom ärkebiskopen af Upsala. Under unionstiden spelade Kalmar en viktig roll såsom unionens hufvudstad och medelpunkten i det stora väldet. Staden uppblomstrade kraftigt; slottet, som utvidgats under Magnus Eriksons tid, var en af

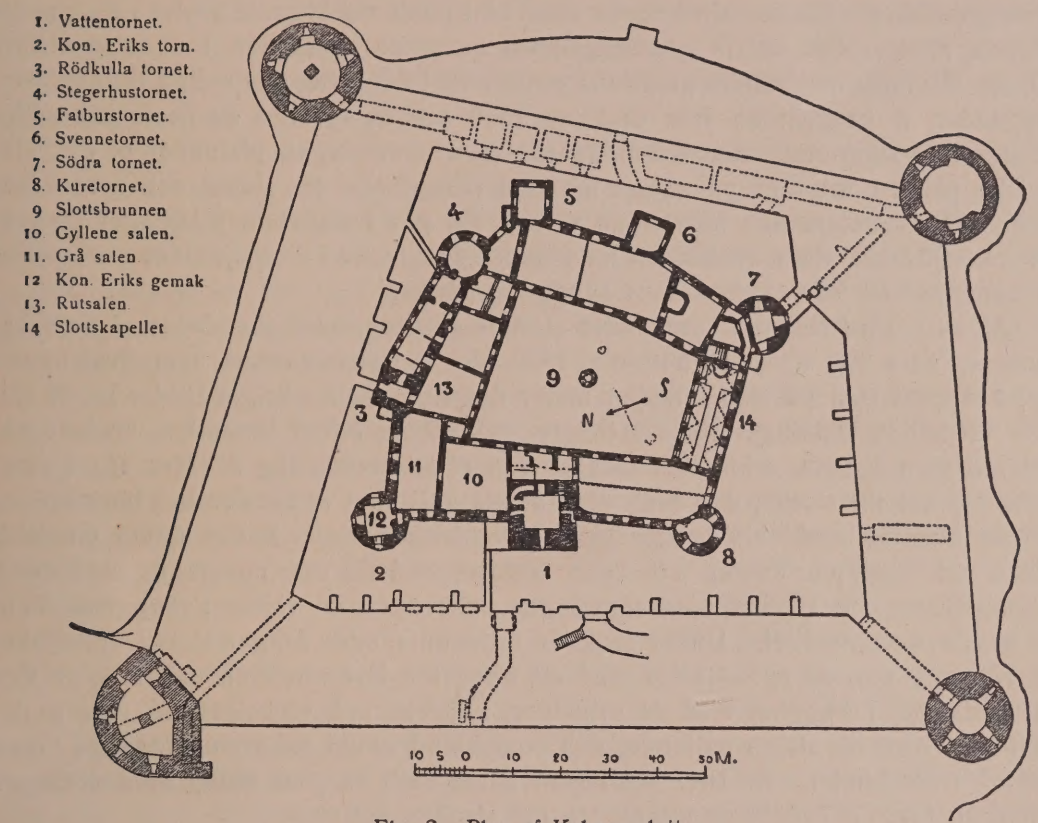

Fig. 2. Plan af Kalmar slott.
Ur G. Upmark d. ä.: Svensk byggnadskonst 1530—1760 (1904).

Nordens starkaste fästningar och rundt omkring hela staden löpte en ringmur, som skall hafva varit icke mindre än 8 1/2 meter hög och 1 3/4 meter bred samt haft 15 torn och 8 portar, ett fästningsverk som i styrka vida öfverträffade ringmuren kring Visby. — Det medeltida Kalmar låg där den nuvarande "gamla staden", nya kyrkogården och stadsparken ligga och omslöt ett ungefär halfcirkelformigt område, hvars östra sida utgjorde en i det närmaste rak linje. Vid gräfningar inom detta område har man kunnat konstatera ett och annat angående gatusystemet, vissa byggnaders läge, ringmurens sträckning etc., hvarpå vi emellertid icke här skola inlåta oss.

Slutet af medeltiden, då svenskar och danskar stredo med hvarandra om den viktiga staden, "Sveriges nyckel", blef en orolig tid för Kalmar och brytningen med Hansan under Gustaf Vasas tid föranledde under 1500-talet en hastig tillbakagång för staden.

Gustaf Vasa ville göra Kalmar slott och stad till en af stödjepunkterna för rikets försvar och lät därför slottet och dess befästningar undergå en genomgripande modernisering för att de skulle kunna motstå det dåvarande artilleriet. Från hans tid härstamma de fyra stora, runda hörnbastionerna och de mellan dem löpande massiva jordvallarna som, fullbordade i början af 1600-talet, än i dag omgifva det egentliga slottet (fig. 2). De omfattande arbeten, som pågingo här under Erik XIV:s och Johan III:s tid, afsågo att i den mån det var möjligt gifva den från medeltiden härstammande anläggningen en regelbunden och renässansmässig karaktär samt här skapa en praktfull konungaboning. Kalmar slott utgör ett af vårt lands märkligaste profana byggnadsminnen, med talrika, delvis synnerligen väl bevarade rester från 1500-talets senare del, de åtta mer och mindre praktfulla portalerna i det yttre, den sirliga brunnsöfverbyggnaden å borggården från omkring 1580 och de tyvärr i de flesta fall alltför hårdhändt restaurerade rumsinredningarna med panelningar, plafonder o. dyl. Här är icke platsen att ingå på någon närmare redogörelse för slottet och dess öden. Vi endast konstatera den förträffliga verkan det gör i stadsbilden antingen man ser det från sjösidan, ifrån stadssidan med tornen speglande i Slottsfjärdens vatten eller på närmare håll från stadsparkens skuggrika gångar.

Af den *stad* Kalmar, som under slottets glansperioder skyddades af dess kanoner — nära 300 stycken i början af 1600-talet — finnas numera, som ofvan nämndes, knappast sten på sten. Redan under det s. k. Kalmarkriget 1611—13, då stadens medeltida fästningsverk icke längre, oaktadt de blifvit förstärkta, spelade någon roll som sådana, erfor man olägenheten af att staden låg där den låg i omedelbar närhet till slottet; den togs utan större svårighet af fienden och lämnade sedan ett utmärkt skydd vid belägringen af det fasta slottet. Redan under Gustaf II Adolfs tid framkom förslag att flytta Kalmar stad till den nuvarande stadsdelen Kvarnholmen, och 1636 förbjöd regeringen helt enkelt all vidare nybyggnad inom det gamla stadsområdet. Under följande årtionde sändes årligen stora truppstyrkor till Kalmar, där de sysselsattes med att afschakta Kvarnholmen och utlägga den till stadsplan i enlighet med de principer, linjalens och vinkelhakens, som under 1600-talet voro de allena gällande, och som bland annat satte sin prägel på "malmarna" i Stockholm. År 1647 skall man hafva varit så pass färdig med dessa arbeten, att formlig befallning utfärdades om stadens flyttning.

Naturligtvis fogade man sig icke gärna i denna befallning att öfvergifva den gamla grunden, och öfverflyttningen till den nyplanerade Kvarnholmen hade nog uppskjutits i det längsta, om icke en våldsam eldsvåda den 9 september 1647 hade lagt hela det gamla Kalmar i aska. Då vintern nalkades, fingo innevånarna tillstånd att bygga nödtorftiga hus, stuga och bod, kring skorstenarna på de afbrända tomterna, men samtidigt erinrades de om sin skyldighet att flytta staden.

Regeringen utfärdade omedelbart föreskrifter om, hur man skulle bygga i den nya staden, och man var synnerligen angelägen om, att borgarna verkligen skulle slå sig ned där och icke afflytta till andra orter; man sträfvade efter att ånyo göra Kalmar till en handelsstad af betydenhet och utlofvade alla slags förmåner för dem, som "byggde större och zirliga hus efter arkitektiskt manér". Till en början sökte man upprätthålla ett påbud om att endast stenhus "af ölandssten som där i orten

icke tryter" skulle få byggas, men redan år 1652 nödgades man gifva tillstånd till att äfven trähus under tegeltak fingo byggas.

När Karl X Gustaf år 1654 tillträdde regeringen, blef det allvar utaf. Han hade tidigare under några år residerat på Borgholm och kände väl till Kalmar. De oroliga tiderna och stadens egenskap af gränsort gjorde honom angelägen att så snart som möjligt få befästningarna kring den nya staden i ordning. Borgarna erhöllo löften om stora friheter, om de ville bygga på Kvarnholmen; redan 1654 skall det första stenhuset hafva rest sig därstädes, och efter några få år fanns blott ett ringa antal hushåll kvar i gamla staden. De medel man använde för att förmå folk att flytta voro också stundom kraftiga nog: en rådman hotades t. ex. med, att om han "ej allvarligen företog transporten af sitt hus, så skulle landshöfdingen låta några musketerare rifva huset öfverända".

Dylika kraftord och maktspråk gjorde, att det nya Kalmar, som reste sig på Kvarnholmen, anlades och uppfördes inom en mycket kort tidrymd, nästan med en gång, hvarigenom staden blef en af de mest tidstypiska städerna i landet. Inom ett par tre årtionden reste sig på den förut med fiskarkojor och väderkvarnar bebyggda holmen en hel stad med gator och torg, domkyrka, rådhus, bostads- och affärshus, omgifven af fästningsverk (öfverstycket s. I). Detta förhållande sätter än i dag sin prägel på Kalmar.

Höga vederbörandes första omsorger gällde gifvetvis befästningarna. Efter en af generalkvartermästaren Wernschiöld uppgjord plan grep man sig an med uppförandet af dessa försvarsverk, som rundt holmens stränder skulle höja sig direkt ur vattnet och bestå af höga och breda jordvallar utåt klädda med massiva gråstensmurar samt försedda med i skarpa vinklar framspringande vallhufvuden (fig. 3). Början gjordes med vallen på holmens västra, mot fastlandet belägna sida, som enligt planen skulle göras starkast. Här anlades de tre väldiga bastionerna Gustavus Primus (A) i norr, Gustavus Magnus (B) i midten och Kristina Regina (C) i söder, alla till en del byggda i vattnet. — Efter ett afbrott under Karl XI:s danska krig återupptogos arbetena med stor energi efter 1680; de tre utefter norra sidan belägna vallhufvudena Carolus IX (I), Carolus Gustavus (H) och Carolus Philippus (G) samt den mot öster vettande Regeringen (F) anlades efter Wernschiölds planer. — Under Erik Dahlbergs ledning efter 1683 anlades slutligen den södra befästningslinjen med bastionerna Ericus XIV (E) och Johannes Rex (D).

Vid Karl XI:s död voro fästningsverken dragna rundtom hela staden, om de också icke voro helt fullbordade. Karl XII förklarade emellertid helt kort och godt, att som han "ämnade gå offensive till väga, behöfdes ej tänkas på något defensionsverk". Åsikterna om fästningsbyggnader hade förändrats. — Under 1700-talet sutto åtskilliga befästningskommissioner, men deras förslag stannade på papperet ända till dess Kalmar i början af 1800-talet (1822) utdömdes som fästning.

År 1864 började en delvis alldeles omotiverad och pietetslös rasering af de gamla stolta fästningsverken. Af de nio vallhufvudena återstå numera Gustavus Primus och Gustavus Magnus, hvilka äro bevarade som parkområden, den senare med Storgatan framdragen igenom midtlinjen, och på södra sidan den yngsta och minsta bastionen, Johannes Rex, som jämte närliggande delar af vallen utgör en omtyckt och synnerligen behaglig promenadplats med vidsträckt utsikt öfver hamnen

och Kalmarsund. Längst bort i öster finnas några obetydliga rester af bastionen Regeringen; alla de öfriga äro helt och hållet försvunna, helt prosaiskt använda till fyllning.

Af de gamla stadsportarna från 1600-talets senare del finnas två i behåll. Mellan bastionerna Gustavus Primus och Gustavus Magnus, där de väldiga murarna stupa brant ned i vattnet, den gamla Systerströmmen, numera Cellviken, ligger Västerport (Kalmar [24] och [25]), från hvars yttre sida fordom en träbro ledde öfver till fastlandet. Vallen är här äfven på insidan klädd med stenmur, och den smala Vallgatan följer dess sträckning. — Den andra stadsporten, den s. k. Kavaljeren (Kal-

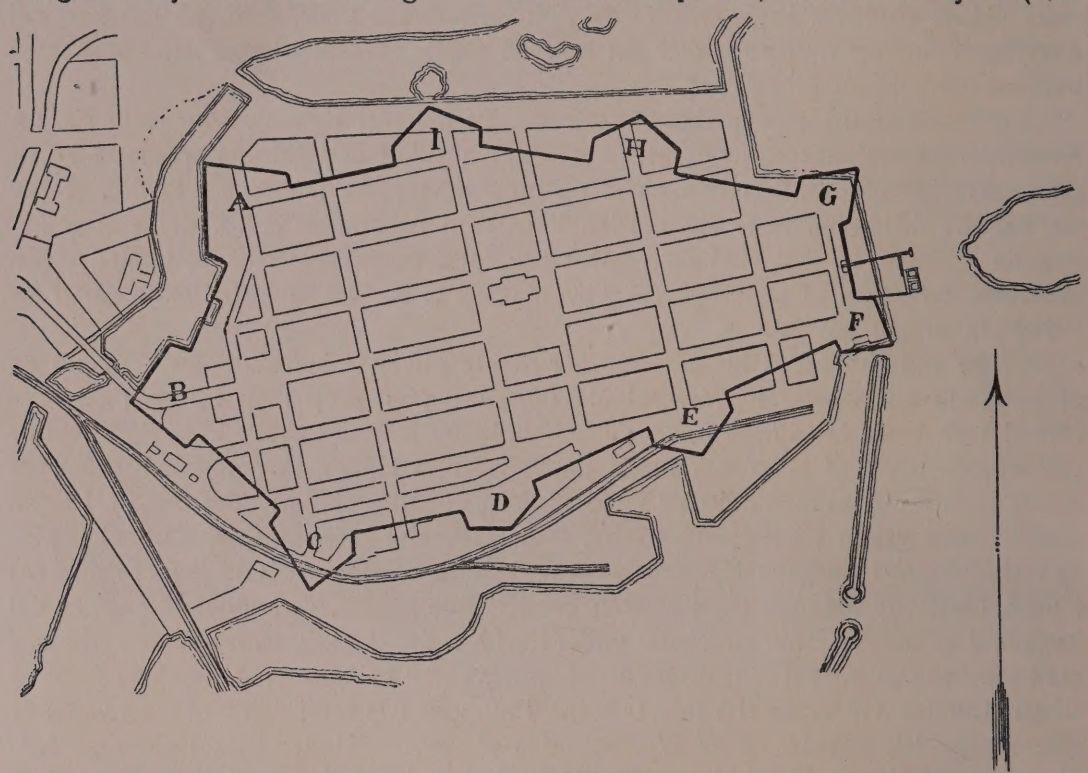

Fig. 3. Kvarnholmen. Den grofva linien betecknar 1600-talsbefästningarna med bastionerna A-I.

mar [26]), befinner sig på södra sidan i vallsträckan mellan Johannes Rex och Ericus XIV. Denna port, äfven kallad Skeppsbrohvalfvet eller Storbrohvalfvet, bildar än i dag entrén till staden från hamnen och utgör ett ståtligt prof på den karolinska arkitekturens sinne för monumentala proportioner. Porthvalfvet omges af ett par höga toskanska pilastrar med doriskt entablement med Karl XI:s namnchiffer och årtalet 1697.

Inom det område, bildande ungefär en likbent triangel med basen mot väster, som befästningarna omslöto, är stadsplanen upplinjerad (fig. 3); i midten ligger det stora torget med domkyrkan, och i figurens längdriktning löper Storgatan. Alla gator skära hvarandra under räta vinklar; parallellt med Storgatan löpa norra och södra Långgatorna, och från torget utgå vinkelrätt mot dessa västra och östra Sjögatorna; genom stadens västra del löpa parallellt med Sjögatorna Kaggensgatan och Larmgatan, den

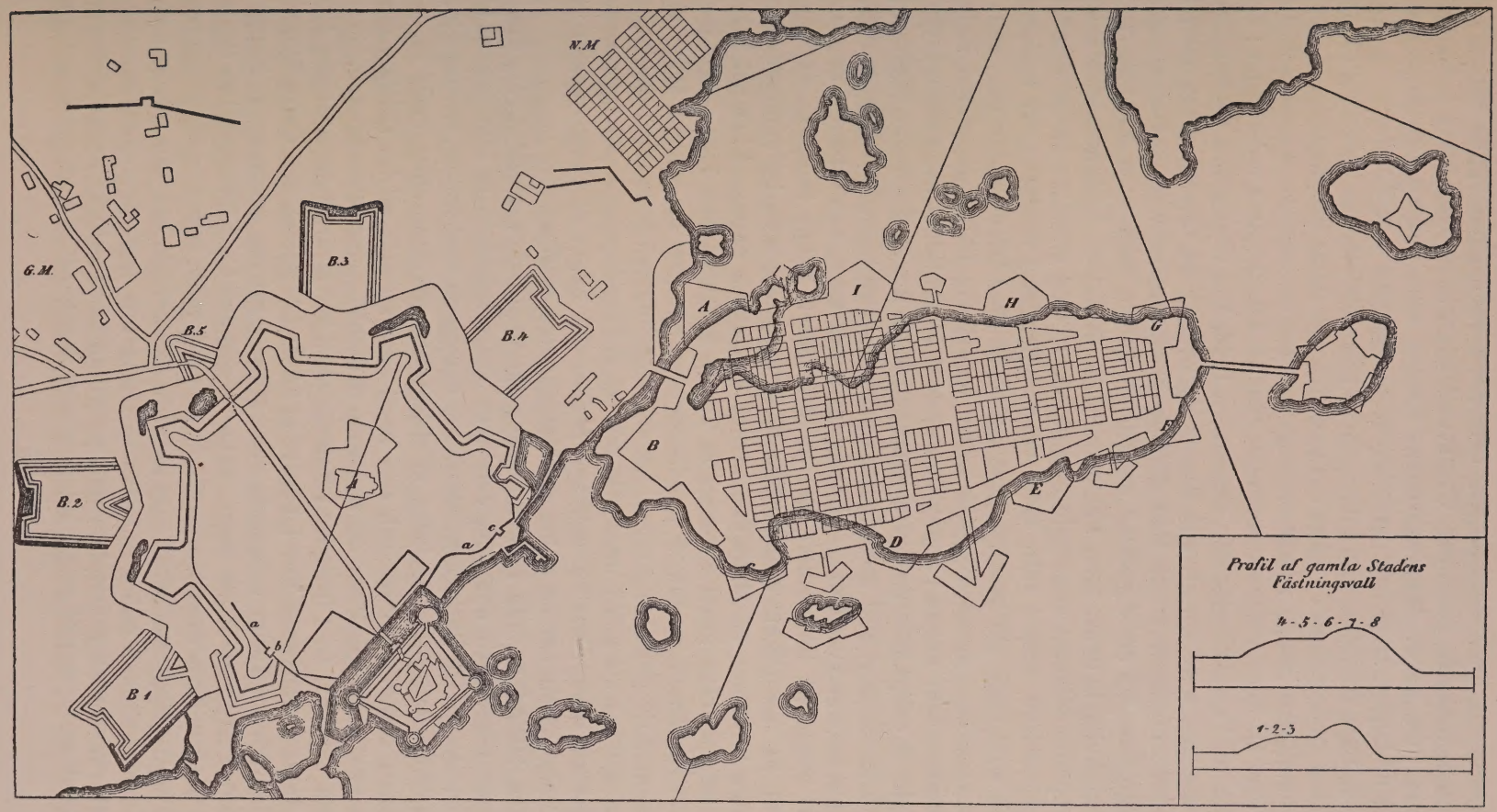

Fig. 4. Karta öfver gamla och nya Kalmar stad, upprättad 1653.

Ur G.V. Sylvander: Kalmar slotts och stads historia (1865),
Till v. längst ned slottet, norr därom gamla staden omgifven af fästningsverk; till höger den långsträckta Kvarnholmen,
på hvilken det nya Kalmar lades inom befästningar.

sistnämnda stötande intill Larmtorget, den ännu obebyggda öppna vapenplatsen eller alarmtorget innanför bastionen Gustavus Magnus. Rätlinjigheten bröts endast af Vallgatorna, som följde fästningsvallens insidor, men numera liksom dessa äro slopade med undantag af ett par små stycken i nordväst och i söder.

Samma stränga disciplin, som tillämpades i fråga om stadens indelning i kvarter, ville man också göra gällande i fråga om tomterna och deras bebyggande. Kvarteren uppdelades nämligen i långa smala rektangulära tomter med kortändarna mot hufvudgatorna (fig. 4). Man sträfvade medvetet efter att åstadkomma uniformitet i byggnadssättet. Redan i en skrifvelse från regeringen 1648, året efter gamla stadens brand, heter det: "allenast wele wi, att alle hus skole byggas på Qvarnholmen efter den skamplun, som Borgmästare och Råd däröfver skall meddelt varda, så att *alle gaflar sättas wid och wändas emot gatan.*" — Till en början hade man tänkt sig, att endast stenhus skulle byggas, men när man några år senare nödgades tillåta äfven trähus, upprepades vilkoret angående husens läge: "*med prydliga gaflar åt gatan*".

Det byggnadssätt, som i äldre tider var det gängse i de tyska och holländska städerna, och som hade sin motsvarighet i Stockholm, började redan vid denna tid att bli omodernt och synes i själfva verket icke hafva blifvit populärt i Kalmar. — Af de stenhus, som finnas i behåll från stadens äldsta tid, är noga räknadt endast ett enda uppfördt enligt förordningen, nämligen huset n:o 20 Storgatan (Kalmar 22). Det ligger på föreskrifvet sätt med den ena gafveln, hvari hufvudportalen, mot gatan och den andra inemot kvarteret. — För öfrigt synes man, betecknande nog, hafva föredragit att bygga på hörntomter, där ju föreskriften kunde kringgås, därigenom att en gafvel ju visserligen alltid måste ligga åt gatan, men hufvudfasaden med portalen kunde förläggas på långsidan utefter den andra gatan. Exempel härå erbjuda bl. a. det prydliga huset i hörnet af Västra Sjögatan och Lilla torget innanför södra vallen, hvars portal, å långfasaden mot torget, är daterad 1666; af de höga gaflarna med rik profilering vetter den ena mot Sjögatan den andra inåt kvarteret. Ett likartadt läge har ett hus i nordöstra hörnet af Ölandsgatan och Kaggensgatan: dess hufvudfasad med portalen och sju fönsteraxlar ligger åt Kaggensgatan, och gafveln åt Ölandsgatan har en enkel profilering i två afsatser.

Borgarnas fattigdom lade hinder i vägen för uppförande af stenhus i den utsträckning, som regeringen önskade, och ännu vid sekelskiftet år 1700 funnos blott 15 stenhus i Kalmar. De flesta kvarteren voro bebyggda med trähus, hvilket gjorde, att staden upprepade gånger härjades af eldsvådor, som lade stora delar af den i aska. Trähusen blefvo lågornas rof, och hvad som återstår af det äldsta Kalmar, är därför ett fåtal stenhus, äfven de stundom omdanade efter eldsvådorna.

Det första stenhus, som byggdes i Kalmar, skall hafva varit borgmästaren Johan Rosenlunds ännu kvarstående hus i hörnet af Södra Långgatan och Östra Sjögatan, uppfördt 1654—58. — Tidigt bebyggda voro äfven tomterna i hörnen af Kaggensgatan och Södra Långgatan; här ligger ännu rådmannen Carl Jönssons hus (Kalmar 2 och 4), hvars prydliga sandstensportal är daterad 1659, och som för öfrigt representerar en byggnadstyp, som synes vara speciellt kalmaritisk, och som går igen äfven under senare århundraden och i trähusen. — Dessa hus resa sig i två våningar på i det närmaste kvadratisk grundplan; den på grund häraf kubiska byggnadskroppen täckes ofta med ett pyramidformigt valmtak med tegel, och i takfoten resa sig ofta

en eller två stora vindskupor med framspringande hissbommar, som gifva gatuperspektiven sin särprägel. Dessa hus hafva i allmänhet uppförts af affärsmän, som då haft försäljningslokaler och kontor i bottenvåningen, bostad en trappa upp och magasin på den rymliga vinden. Prof på denna typ erbjuder t. ex. huset Kaggensgatan n:o 3 i hörnet af Ölandsgatan, som uppfördes redan 1658, men genomgick en reparation efter 1765 års stora eldsvåda, m. fl.

Träbyggnader af denna grundtyp i två våningar, med kubisk byggnadskropp och valmtak finnas flerstädes, särskildt i stadens västra del; de hafva antingen liksom stenhusen portal i midten, men många äro försedda med inkörsport vid ena sidan ledande in på en gård, som stundom omgifves af till gatuhuset hörande byggnader, bod m. m Jämte dessa jämförelsevis små trähus förekomma äfven här och där större dylika som t. ex. det Ekska huset vid Västra Sjögatan m. fl. — Då de västra delarna af staden år 1765 härjades af en våldsam eldsvåda, hvarvid större delen af trähusen förstördes, synes troligt, att de här åsyftade byggnaderna tillkommit under 1700-talets senare del.

En helt annan och vida anspråkslösare typ af träbyggnader representera de stugor i en (stundom i två) våningar, som företrädesvis äro tillfinnandes i stadens norra och östra delar. De stå på det i de äldsta bestämmelserna fastställda sättet med gafveln mot gatan, och till gårdsrummen kommer man in genom inkörsportar emellan husen. De representera, dessa små stugor, den gamla enkla svenska hustypen, och förmodligen var det med sådana, som det nya Kalmar till en början hufvudsakligen bebyggdes.

I samband med flyttningen till Kvarnholmen erhöll Kalmar utom befästningar äfven nödiga offentliga byggnader uppförda med tillhjälp af statsmedel, nämligen *rådhuset* vid Stora torgets södra sida, uppfördt på 1680-talet och i sitt nuvarande skick efter en brand 1731, *länsresidenset* vid Ölandsgatan från 1670-talet och senare tillbyggdt och utvidgadt samt sist, men icke minst, den mäktiga *domkyrkan,* som grundlades enligt Nikodemus Tessin d. ä:s ritningar år 1660, invigdes 1682 och blef färdig i nuvarande skick omkring år 1700. Liksom Kalmar slott är ett af våra förnämsta profana byggnadsminnen från renässanstidehvarfvet, är Kalmar domkyrka utan jämförelse Sveriges ståtligaste barockkyrka, ett arkitektoniskt konstverk af hög rang (Kalmar 32, 33 och 34). Till en kyrka af detta slag hör otvifvelaktigt en kupol öfver det centrala midtrummet, och det torde icke kunna betraktas annat än som en skyldig plikt mot den förnäma byggnaden och dess arkitekt, om man nu fullbordade hans skapelse genom uppförandet af en kupol, som bristande penningemedel på sin tid tvungo honom att afstå ifrån. Uppgiften är emellertid vansklig och får ej anförtros åt ovarsamma händer.

Jag har här sökt antyda några hufvuddrag i Kalmars historia för att därigenom gifva utgångspunkter för förståendet af stadens säregna karaktär. Det är gifvet, att mellan de gamla karaktärsfulla byggnaderna från 1600- och 1700-talen mångenstädes äfven här påträffas i hög grad banala hus och rent förfulande anordningar från senare tider. Det kan nu icke kommas ifrån, att det sistförflutna halfseklet farit i högsta grad illa fram med de skönhets- och kulturvärden, som finnas i våra gamla städer. Så har äfven skett i Kalmar. Vi erinra om raseringen af vallarna, som begynte 1864 och var så litet af behofvet påkallad, att en af hufvudanledningarna upp-

gafs vara att skaffa den fattiga befolkningen arbetsförtjänst! — I samband härmed började utfyllningen i vattnet utanför befästningslinjerna, anläggningen af hamnen på södra sidan o. s. v.

År 1874 fick Kalmar sin första järnväg, och med den bröt den nya tiden på allvar in i den gamla staden, som alltjämt haft och har att glädja sig åt en rik och liflig utveckling. Från att hafva legat hoptryckt innanför 1600-talsbefästningarna på Kvarnholmen har staden nu vuxit ut öfver stora områden både på fastlandet och angränsande öar, en utveckling som kommer till synes vid en jämförelse mellan de här återgifna kartorna. Den stadsplan (fig. 5), som ännu för några få år sedan var gällande i Kalmar, gick bl. a. ut på att fylla hela den stora Malmfjärden mellan de nya stadsdelarna Malmen och Ängö. Denna plan är nu dess bättre öfvergifven, och den nu gällande stadsplanen (fig. 6), utarbetad af arkitekten P. Hallman, har, med senare skedda revideringar och tillägg, tagit vara just på de speciella betingelser, som stadens läge på holmar och uddar mellan glittrande vatten erbjuder. Man torde hafva skäl antaga, att den omsorg om ett vackrare modernt Kalmar, som därigenom tagit sig uttryck, äfven skall utöfva en välgörande inverkan till bevarande af de stora värden, som det gamla Kalmar, trots en mellantid af vandalism och pietetslöshet, ännu rymmer.

Slutstycke: Kalmar stads äldsta sigill (ur P. G. Berggren: Kalmar stad och dess historia, 1907).

Fig. 5. Plan för utvidgning och reglering af Kalmar stad.
Upprättad 1876 af C. H. Öhnell.
Jämför fig. 6!

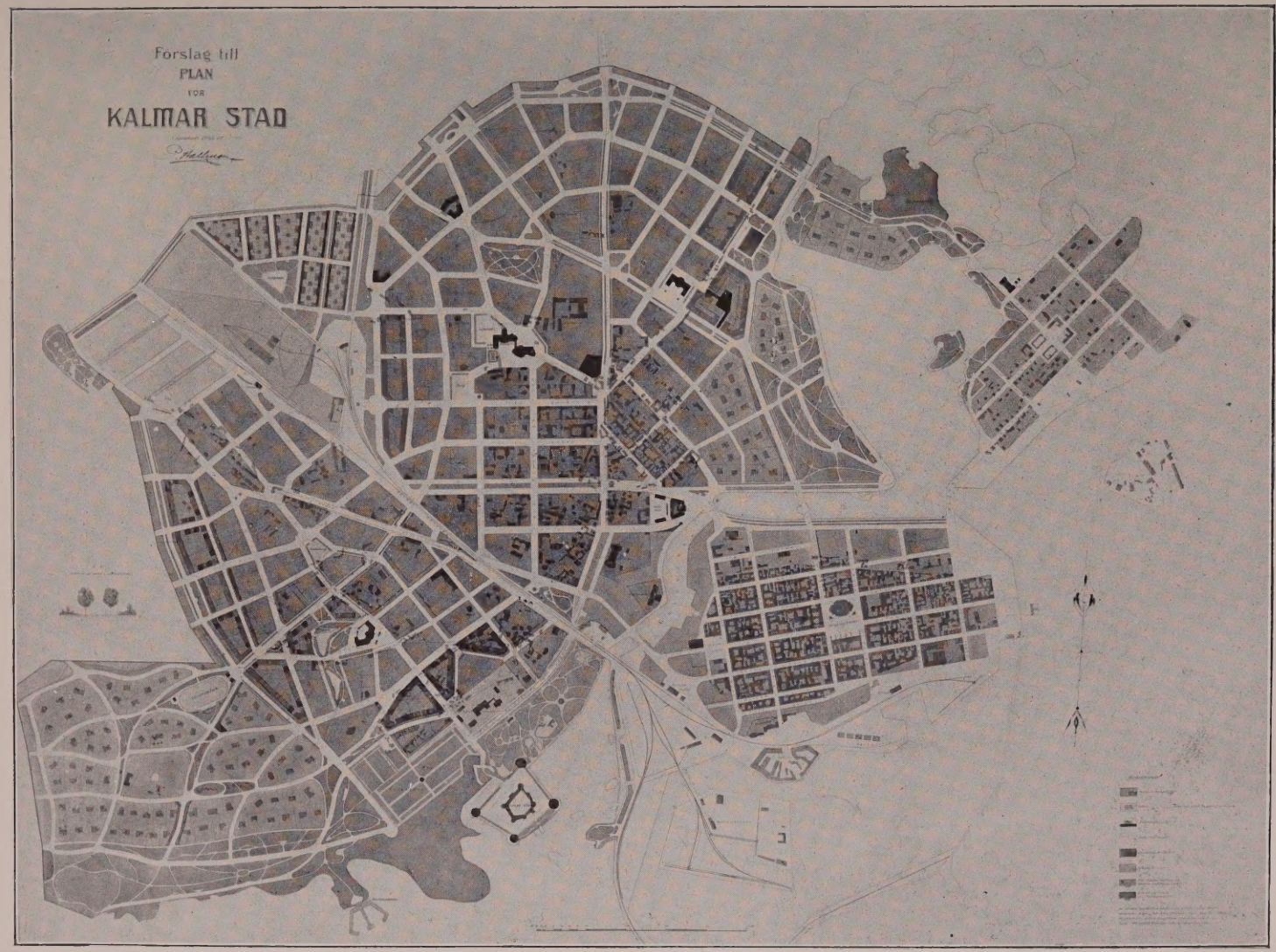

Fig. 6. Förslag till plan för Kalmar stad.
Upprättadt 1903 af P. Hallman.
Jämför fig. 5!

JÖNKÖPING.

Vid sydvästra hörnet af Vättern utrinner Junebäck. När Uppsalakonungen företog sin eriksgatufärd att "rättsyles kring om land sitt rida", var det vid bron öfver denna bäck, som västgötarnas sändemän af smålänningarne mottogo Svears och Göters konung. Här uppstod tidigt och redan före kristendomens införande en marknadsplats och köping, som erhöll namnet Jönköping, hvars ålder är obekant, men som berättas ha varit en ansenlig stad och befästad plats redan vid den tid, då Stockholm anlades.[1] Öfver härledningen af namnen Junebäck och Jönköping har mycket diskuterats och förslag ha framställts, men någon nöjaktig tolkning torde icke vara funnen.[2] Redan tidigt fick Jönköping privilegier, hvilkas ålder öfvergå de flesta andra svenska städers. Från sin konungaborg å Visingsö besökte konung Magnus Ladulås emellanåt Jönköping; 1284 inrättade han där ett mynthus och gaf staden rättighet att årligen hålla 2 marknader, och fyra år senare meddelade han Jönköping privilegier, hvari bekräftas dess "gamla statuter och privilegier". Det, som under medeltiden gaf vikt åt staden, var emellertid dess slott. Om anläggningen af detsamma saknas alla underrättelser, men dess ålder anses uppgå till den tid, då de båda Götalanden, det östra och det västra, styrdes af särskilda regenter. År 1279 belägrades det förgäfves af de upproriske Folkungarne. Under fejden mellan konung Birger Magnusson och hans bröder intogs slottet och förstördes 1309 af hertig Erik. År 1452 intogs det då restaurerade slottet af konung Karl Knutsson.

Det medeltida Jönköping låg väster om den kanal, som förbinder Munksjön med Vättern. Stadens läge i öfrigt var tämligen okändt, till dess Viktor Rydberg

---

[1] C. Rydquist *Historisk-statistisk beskrifning öfver Jönköping.* Jönköping 1861.

[2] Enligt välvilligt meddelande af professor A. Noreen, hvarför vi härmed uttrycka vårt vördsamma tack.

Öfverstycke, anfangsbokstaf och slutstycke äro kopierade efter träsnitt från det gamla Lundströmska tryckeriet i Jönköping, bekant bl. a. för sina s. k. kistebref med träsnitt. Stockarne förvaras numera i Nordiska Museet.

i kalendern Svea 1881 på grund af arkivfynd framlade en karta öfver den förnämligare delen af "Det forna Jönköping" (fig. 1). Stadens "gatunät" — säger den frejdade författaren — "har ett modernt utseende, som öfverraskar och påminner, att vi icke få föreställa oss våra öppna svenska medeltidsstäder i enlighet med de af fästningsmurar kringstängda". Till skydd mot fienden hade gräfts en grop antingen starkt på snedden eller i kroklinie; ty byggnader såväl i väster som söder omtalas, som ligga "upp till gropen". Staden är indelad i fyra kvarter: Långe fjärdingen, det nordvästra, Brofjärdingen, det nordöstra, Klosterfjärdingen eller sedermera Slottsfjärdingen, det sydöstra och Motfjärdingen, det sydvästra. Husen äro af trä med gaflarna vända mot gatan och täckta med spån eller torf. Den förnämsta gatan är Storgatan, som löper i väster och öster. Den närmaste parallella gatan har ej något namn; i handlingar kallas hennes östra del "gatan, som ligger från torget till klostret", och hennes västra del "gatan, som ligger från torget till gropen". Den andra gatan i samma riktning kallas Sturegatan, sedan Sten Sture d. ä. 1503 afled i ett här beläget hus. Dessutom nämnas Östra och Västra kyrkogatorna samt Klostergatan. Kyrkan var helgad åt jungfru Maria och Sankt Nicolaus. Ett franciskanerkloster anlades 1283.[1]

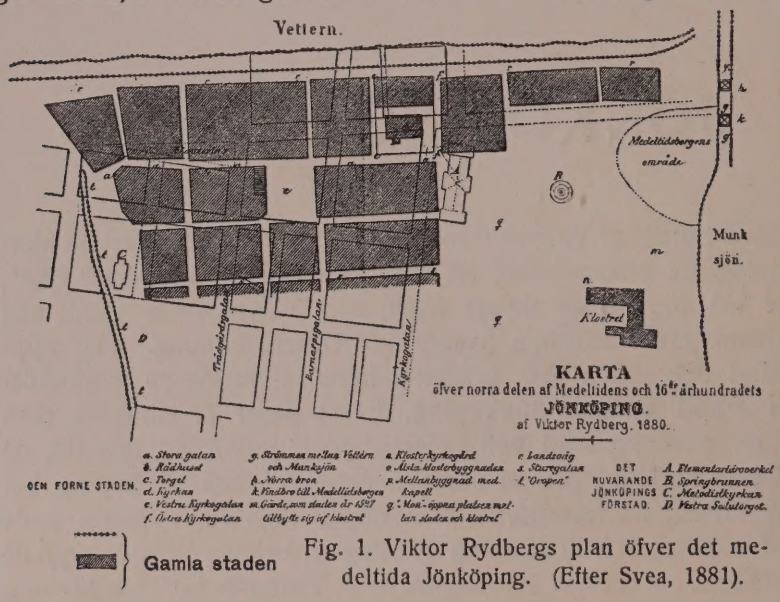

Fig. 1. Viktor Rydbergs plan öfver det medeltida Jönköping. (Efter Svea, 1881).

Jönköping, såsom obefäst gränsstad, var utsatt för fientliga öfverfall. År 1380 nedbrändes den af danskar och norrmän. Kyrkans återuppbyggande kräfde närmare 40 år, ehuru det underlättades genom aflat från flere biskopar i norden till dit vallfärdande pilgrimer. Templet ägde flere altaren: själakor med altare, helgalekamens altare, ett för hvartdera af sina skyddshelgon, ett kalladt "femton förenade helgons altare". I staden funnos flera andra helgedomar: S:t Görans kapell utom staden öster om kanalen med tillflykt för spetälske, Helgeandskapellet i förening med Helgeandshuset, S:t Gertruds kapell troligen i förening med ett gille samt i västra utkanten S:t Peders kapell med en kyrkogård. Längre västerut invid Junebäck låg Själagårdstomten med ett härberge, efter hvars förstöring Johan III 1570 där byggde ett hospital.

Vid Allhelgonatid 1567 ankom Rantzau med sina danska skaror till Jönköping. Svenskarne hade själfva afbränt staden. Lösegendomen räddades å Visingsö, och boskapen drefs åt Holaveden.[2]

[1] F. Hall: *Jönköpings kloster* i Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening 1907.

[2] L. G. T. Tidander: *Daniel Rantzaus vinterfälttåg i Sverige 1567—68.* Stockholm 1886.

Stadens återuppbyggande pådrifves ifrigt af konung Johan. Torget mäter nu i längd 100 alnar och i bredd 75. Rådhuset har mot detsamma en längd af 45 alnar. Storgatan stenlägges till en bredd af vid pass 15 alnar, och kyrkan får en längd af omkring 60 alnar och en bredd af 45.

Jönköping låg i stråkvägen för vägfarande söderut och fick påhälsningar af förnäma resande. År 1592 gästades staden af en kurpfalzisk beskickning på väg till hertig Karls bröllop i Nyköping. Dess sekreterare, Michael Heberer, antecknar bland annat:[1] På morgonen "besågo vi staden. Den hade någorlunda hus, men alla voro byggda af trä. Bjälkarne lågo helt ohyflade och blott groft tillyxade på hvarandra. Men hos kyrkoherdarne och förnämt folk i städerna äro väggarna öfverhängda med hvita stickade dukar, så att man ej kan se bjälkarne, och detta ser

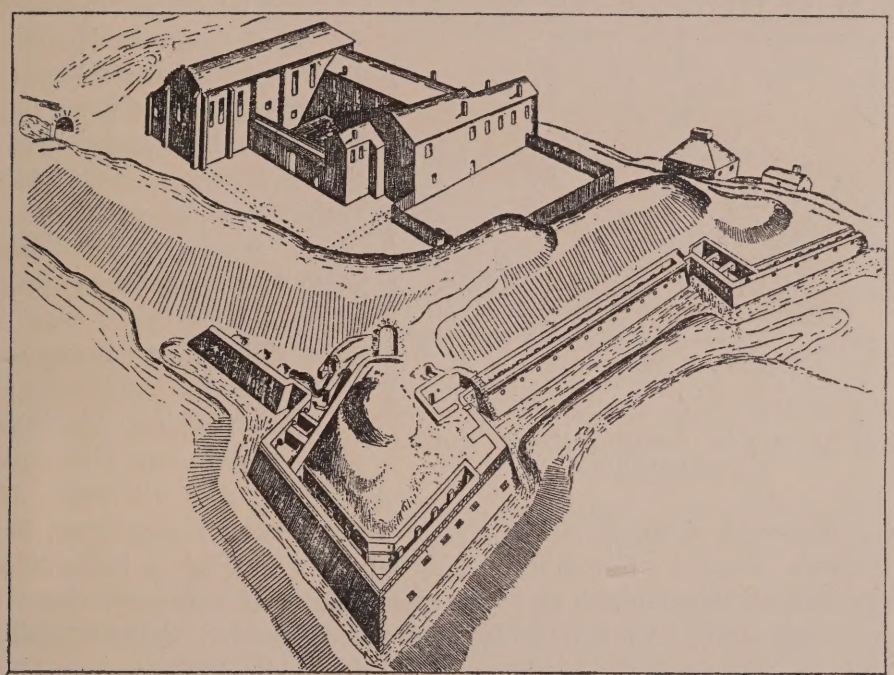

Fig. 2. Jönköpings kloster och slott vid 1600-talets början (Munthe, Fortifikationens historia).

mycket nätt och snyggt ut. Vid staden ligger ett slott, försvaradt och befäst genom en uppkastad vall samt beläget vid en sjö. Men staden i öfrigt låg öppen och var ej innesluten genom någon mur eller annorledes genom grafvar". Rik är det forna Jönköpings historia. Riksdagar och möten ha där hållits, krig och förödelse där framgått. Det har varit platsen för upprörande händelser, hvilkas minne ej förbleknar, såsom då Kristian den omilde lät på dess torg halshugga två unga Ribbingar.

För trehundra år sedan rådde där under några dagar ett lysande och rörligt lif. Den 23 mars 1609 red nämligen Karl IX under sin eriksgata in i Jönköping, åtföljd af drottning, söner och döttrar samt ett lysande följe, och stannade där till den 4 april. Planer om stadens försvar sysselsatte honom. Han befallde magistra-

[1] R. Björkman: *En resa i Småland 1592.* Jönköping 1905.

ten att upprätta en längd på stadens gårdar och öde tomter, och denna jämte skattelängder gifva oss medel att beräkna stadens storlek kort före dess tillintetgörelse.[1] I rundt tal torde stadens gårdar knappt ha uppgått till 150 och den bofasta folkmängden till 750. Bland borgarskapet nämnas 2 barberare, 5 grytstöpare, 5 skomakare, 4 skräddare, 4 kopparslagare samt en representant för hvart och ett af följande yrken: fällberedare, snickare, målare, buntmakare, guldsmed, smed, glasmästare. Dessutom omtalas klockare, speleman, lamper, kock, väktare. Bland konungens folk, som lyda under slottet, märkas fogde, tiondefogde, en proviantskrifvare, underfogde, en trumpetare, en byggmästare, en underbyggmästare, 7 murmästare, 8 stenhuggare, 2 harneskmakare, en kalkbrännare, en vallmästare, 3 båtsmän, fogdekarl, ladugårdsfogde, smed, en snickare, en hofslagare, en fiskare.

Den 23 juli 1612 ryckte kung Kristian IV i spetsen för en rytteriafdelning fram mot Jönköping, medan den öfriga delen af hans här följde efter. Ståthållarne på slottet gåfvo befallning att sätta eld på staden, för att den ej måtte nyttjas mot fästningen, hvarefter de af invånarne, som ej flydde åt andra håll, drogo sig jämte besättningen inom befästningarna. Denna brand blef det tragiska slutkapitlet i Fornjönköpings historia.

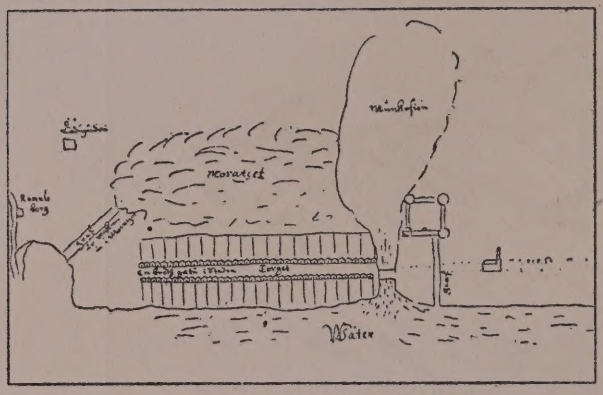

Fig. 3. Karl IX:s plan för Jönköping (Munthe, Fortifikationens historia).

Den fästning, hvarinom man sökte skydd, var icke medeltidsborgen. Karl IX hade nämligen påbörjat uppförandet af en ny fästning. Till medelpunkt för densamma hade han valt det gamla klostret. Däromkring hade uppförts en fyrsidig befästning, hvars sidor utgjordes af raka murar och hvars hörn kröntes af bastioner. De två landbastionerna voro stora, de två i Munksjön utgående mindre. Alla befästningslinjer mot land voro kasematterade, bastionernas två i vinkel framspringande längdsidor till och med i två våningar. En ritning (fig. 2) från denna tid[2] har bevarat utseendet af klostret. Efter besöket i Jönköping upptog konung Karl på allvar planen att flytta staden och förlägga den öster om kanalen. En intressant penntecknings[2] (fig. 3) visar oss denna plan. Det nya Jönköping ligger där *in nuce*. Flyttningsplanen hann kung Karl ej förverkliga; men den nya fästningen var redan så stark, att den mäktade motstå danskarne.

Gustaf Adolf upptog bägge byggnadsplanerna (fig. 4), och den store hjältekonungen blef det nya Jönköpings grundläggare.[3] Byggmästaren, som byggde befästningarna och staden, hette Hans Fleming. Han tillhörde ej den svenska adelssläkten, utan var sannolikt en utlänning. Soldater kommenderades till arbetet och bönder till körning. Mellan fästningen och Vättern byggdes en förborg.

---

[1] R. Björkman: *I Jönköping anno 1609.* Jönköping 1906.

[2] Original i Fortifikationens arkiv.

[3] R. Björkman: *Jönköpings uppbyggande af Gustaf II Adolf.* Jönköping 1903.

Öster om kanalen låg "sanden", mellan Vättern å ena sidan samt de båda småsjöarne med kärren dem emellan å andra sidan. Området kallades Rockö samt utgjorde en ofruktbar och öde sträcka af sandreflar och kärr. Karl IX:s plan att bygga med endast en gata måste öfvergifvas, och det bestämdes, att kärren söder om sanden skulle fyllas. Mellan Munksjön och Vättern gräfdes en ny kanal, som flöt genom staden och öster om densamma lopp ut i den större sjön. Genom en annan kanal stod den äfven i förbindelse med Rocksjön. Gustaf Adolf var synnerligen mån om utvecklingen af denna stad, som han ville kalla Adolfsborg; han gaf den jord och förlänade den privilegier, som under århundraden blef den fasta formen för dess förvaltning; han anlade där ett gevärsfaktori och ett vandtmakeri, som senare gifvit upphof till Huskvarna vapenfabrik och Norrköpings ylleindustri. Han ditflyttade handtverkare från in- och utlandet och beredde dem bostäder på utfyllnaderna i kärret. Så uppstodo Tyska och Svenska maderna. Skillnaden mellan dessa mader utgjorde en graf, "Fyrkantiga hamnen", 100 à 150 alnar i kvadrat, gräfd till torrläggning af kringliggande mark. Staden fick en hufvudgata, "Storgatan", samt en därmed parallel mindre gata, "Lillgatan", äfven kallad "Smedjegatan" efter där bosatta faktorismeder. Midt i staden låg torget, vid hvars västra sida byggdes ett rådhus af trä; i nedre delen af detsamma inrymdes ett kvarnverk, som genom underjordiska pipelängder stod i förbindelse med ett vattenfall i de väster om staden belägna Dunkehallahöjderna. Vid Storgatan öster om torget anlades mot Vättern en kyrkogård med en kyrka och skola, bägge tillsvidare af trä. Till stadens försvar byggdes ett palissadverk, "staketet", som gick genom kärren söder om staden och därefter svängde ned mot Vättern. Stadens längd från Östreport till vindbron öfver kanalen var 1,806 alnar, omkretsen 4,544 och breddens medeltal 248 alnar.[2] Efter Hans Fleming omtalas som stadens byggmästare Hans Philip Vischer.

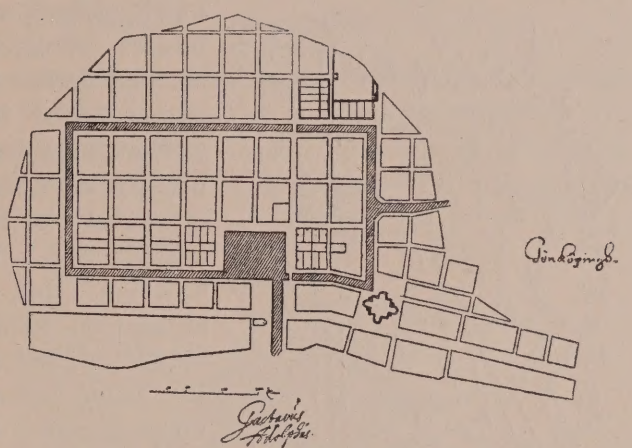

Fig. 4. Gustaf II Adolfs plan för Jönköping.[1] (Efter original i Krigsarkivet. Namnteckningen anses icke äkta.)

Intet fanns i stadens byggnadssätt, dess gator eller hus, som bevarade minnen eller stämningar från fordom. Allt var nytt. Lokala förhållanden hade tvungit stadsborna att bygga hufvudsakligen i en riktning, och från kanalen till österport låg "den stora köpmangatan" nästan rätlinig. På andra sidan kanalen blickade

[1] Fig. 4 visar, hvilka djärfva förhoppningar Gustaf Adolf byggde på det nya Jönköping. Gatunätet och utfyllnaderna söderut skulle få en betydande omfattning. Intressant är planen med hänsyn till kanalen. Denna skulle i en kvadrat rinna genom staden och Fyrkantiga hamnen få utlopp i Vättern genom nuvarande Skolgränd. Byggnaden till vänster om detta utlopp visar platsen för den tillfälliga träkyrkan. Den stora byggnaden midt på torget är det i framtiden tillämnade rådhuset.

[2] S. Rogberg: *Historisk beskrifning om Småland.* Carlskrona 1770.

slottet stolt och beskyddande ned på staden. "Slottet äger" — säger en ung jönköpingsbo[1] — "olika krigsverktyg, i synnerhet stora kanoner. Där finnas omkring 30 sådana dels af brons, dels af järn, dels af det slag, man kallar *serpentes* eller *colubrinas*. I hvarje våning äro 4 eller 6 med sina mynningar riktade mot staden och den kringliggande nejden". Stadens invånare utgjorde enligt 1634 års längd[2] 266 hushåll med 785 personer öfver 12 år. Lägger man därtill barnen och de icke skattskyldige, som höra under slottet, torde man komma upp till ett antal af närmare 1500. En boskapsförteckning för Jönköping för samma år upptager för 247 ägare 141 hästkreatur, 255 nötkreatur, 337 får, 41 getter och 287 svin.

År 1634 inträffade en för Jönköping viktig händelse, som skulle blifva af betydelse för gestaltningen af dess inre förhållanden och så att säga af dess fysionomi under ett par sekler och som skulle tillföra den lilla Vätterstaden en aldrig sinande strömfåra af intelligens och kunskaper. Det beslöts nämligen, att till Jönköping förlägga en särskild hofrätt för Göta rike. Hofrättens sammanträden höllos först på slottet och sedan på rådstufvan; men redan tidigt beslöts att åt densamma uppföra en egen byggnad. Byggmästare för hofrättshuset blef Henrik Gottwaldt, en vid fästningen anställd tysk.[3] Han uppgjorde ritningar och ledde arbetena. Den finansiella ledningen anförtroddes åt stadens främste borgare, den rike Peder Gudmundsson, sedermera adlad Strömberg, hvilken varit Gustaf Adolfs högra hand vid den nya stadens uppbyggande. Den 27 september 1650 hölls första sessionen i det nya hofrättshuset; men ännu dröjde det flera år, innan det blef fullt färdigt (bild [I]). Henrik Gottwaldt uppgjorde också ritningen till en stenkyrka, kallad "Kristinakyrkan", som skulle ersätta den tillfälliga af trä. År 1649 lades grunden till densamma, men först 1673 blef den invigd.[4] Vid dessa byggen togs kalk från "Cronans Limungh",[5] Ett nytt rådhus blef ock uppfördt bredvid det gamla.

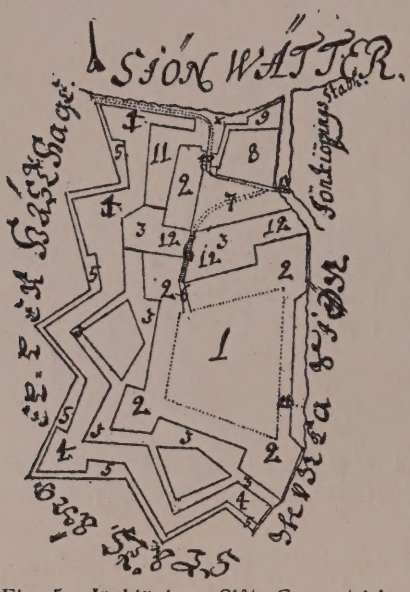

Fig. 5. Jönkiöpings Slåtz Geometriske Grundh Rijtningh 1696 af Anders Ekebohm.[6]

belägen söder om fästningen.

---

[1] Petrus Nicander: *De laudibus Junecopiæ*. Lund 1670.

[2] R. Björkman: *Jönköping 1634*. Jönköping 1907.

[3] R. Björkman: *Göta Hofrätts Hus* i Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening 1907.

[4] En diger lunta räkenskaper från detta kyrkobygge finnes i Kam. Ark., Jönköpings acta.

[5] Limugnen var under senare hälften af 1800-talet ett för sin naturskönhet bekant utvärdhus. Sedermera inköpte staden området och disponerade det för andra ändamål.

[6] Originalet i Landtmäteristyrelsens arkiv. — Följande "Explicatio Notarum" klargör befästningsområdets disposition samt huru staden öfver detsamma hade sina förbindelser västerut: "N:o 1: är Slåtz Byggningarnes Grund och Gårdh. 2: är Innre Wallen. 3: Innre Grafwen. 4: Yttre Wallen. 5: Yttre Grafwen. 6: är Ingången och Broon till Slåttet. 7: är Nya Tygårdhz Platzen. 8: är Gambla Inbygda Tygården. 9: är wallen nordan Tygården. 10: är Porthwalfwet. 11: Föreborgen af några Slåtz Soldater bebygd. 12: är Slåtz och Artollerie betjenters kåhlgårdar. 13: är Windebroon emillan Slåttet och Staden. 14: är watnport till Munke Siönn." — Väster om slottsområdet ligger "slottsäng eller hästhage".

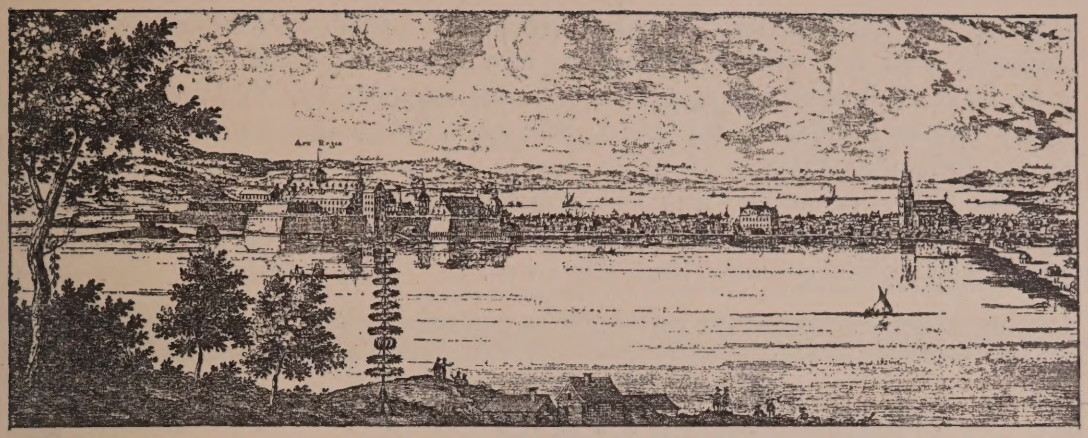

Fig. 6. Jönköping från söder i slutet af 1600-talet. (Dahlbergs Svecia ant. et hod.)

År 1687 blef Erik Dahlberg landshöfding i Jönköping. Så stor är hans öfriga lifsgärning, att man i biografierna öfver honom fåfängt spanar efter uppgifter rörande hans verksamhet för Jönköpings län under de få år, han var dess höfding. Och likväl var denna mycket betydelsefull, särskildt för Jönköping. Han lät fullborda tornet till den nya kyrkan samt smycka densamma med "allehanda zirliga ornamenter innan och utan". Han lät på k. m:ts bekostnad uppbygga ett nytt skolhus af sten i kyrkoplanteringens sydvästra hörn i stället för det tillfälliga at trä. Till ersättning för det 1667 nedbrända S:t Peders kapell på den forna hospitalskyrkogården, som nu anslagits till slottet och därunder hörande, lät han uppföra ett kapell (bild [21]), hvartill hans ritningar ännu finnas kvar.[1] Öster om staden anlade han i stället "Hospitalskyrkogården" för mindre förmögne och fattige — de rikare begrofvos allt fortfarande inne i staden — samt lät där uppföra ett liknande kapell som på slottskyrkogården (bild [20]). Sedan genom en brand, som 1691 härjade kring torget, de båda rådhusen nedbränts, uppgjorde han ritning till ett nytt rådhus. Äfven denna ritning finnes kvar[1] och visar oss en hufvudbyggnad med två flyglar i "svensk barock" (bild [2] och [5]). Den 4 maj 1696 lades grunden till det nya rådhuset;[2] men det dröjde flere år, innan det blef fullt färdigt.

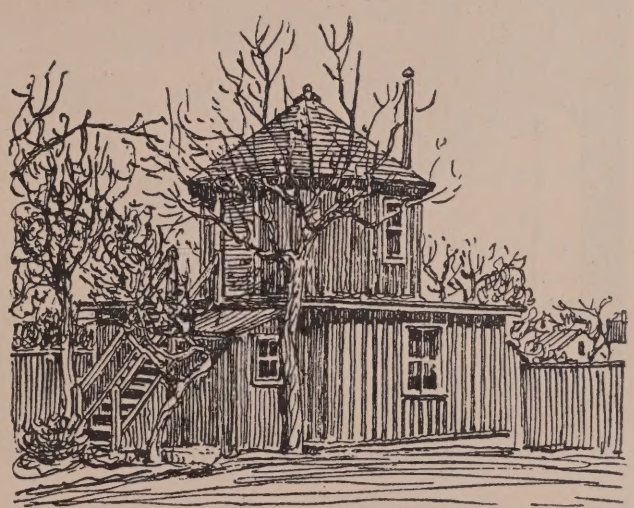

Fig. 7. Lusthus i Fridlunds trädgård, Västra Holmgatan. En f. d. "kålgård".

Under det staden så utvecklades, fortgick arbetet på befästningarna. Utanverk

[1] I Fortifikationens arkiv.

[2] R. Björkman: *Jönköpings rådhus.* Jönköping 1904.

hade anlagts hufvudsakligen under Wärnschiöldh. Freden i Roskilde förändrade emellertid med ens allt. Jönköping var icke längre en gränsstad, "en nyckel till nedre landet"; dess befästningar nedsjönko till sekundär vikt, till förrådsmagasiner. Staden blef en småstad inne i landet; dess namn förekommer nu endast undantagsvis i historien; invånarnes lif förflöt lugnt, och enformigheten afbröts endast af kungliga personers besök. Erik Dahlberg fullbordade slottsbyggnaden. Tillbyggnaden verkställdes med pietet. Trappgaflarna bibehöllos, och det lilla slottskapellet med sina medeltidsmålningar lämnades i fred.

Fig. 8. Liedbecks karta öfver Jönköping 1758. (Original i K. Biblioteket).

En brand — kanske mordbrand — 1737 ödelade slottet, i hvars ställe sedermera uppbyggdes ett fängelse. Magnus von Celse skrifver i en dagbok under en resa 1741—42:[1] Jönköping "har mest gamla hus af trä med öfverbyggningar, som sträcka sig längre ut än underbyggningen. Några få stenhus äro där, ibland hvilka hofrättshuset och rådhuset, vid torget belägna, äro de vackraste. Slottet, som för några år sedan uppbrunnit, skall hafva varit vackert. Landshöfdingen hade ock där tillförne sina rum; men största skadan var uppå tyghuset, hvarest 396,000 gevär beräknades hafva blifvit uppbrända. Hos tygskrifvaren, som nu för balans sitter inne, skall elden ha kommit lös och inom några timmars tid gjort ända på alltsammans utom stallhus och fånghus".

[1] Manuskript i K. biblioteket.

Från 1700-talets Jönköping meddelas här tvenne kartor. Liedbecks karta (fig. 8) af 1758 är, såsom framgår af en därmed förenad beskrifning, aflåten till Generaltullarrendesocietetens fullmäktige i samband med förslag angående tullbevakningen. Längst västerut vid Barnarpsvägen ligga "Röda stallarna". I västra delen af staden går vattnet både i norr och söder alldeles in på uthusen, hvilka äro byggda på pålar. I östra delen däremot lämnar Vättern en strandremsa. Kanalens östra del ned till Vättern är fylld af sand; men kanalen till Rocksjön tjänstgör. Öster om staden ligga "stadens plantager" och söder om densamma dess kålgårdar med en nästan halfcirkelformig gata. I kålgårdarna uppfördes lusthus vanligen med en trappa utvändigt, och här hade borgarne sina sommarnöjen med bjudningar och eklåreringar (fig 7). I sydvästra hörnet ligger ett område, kalladt "Bleken", som användes till offentliga föreställningar. Det hände, att teaterdirektören von Blanc ena dagen spelade tragedi i teaterladan[1] och andra dagen afbrände ett fyrverkeri å Bleken. Strax invid Bleken låg ett ställe, kalladt Aspholmen, hvilket emellanåt tjänstgjorde som utvärdshus. Om jönköpingsborna ej behöfde flytta bort för att finna sommarnöjen, behöfde de det ej heller med hänsyn till hälsobrunnar. I stadens omedelbara grannskap funnos nämligen två sådana: den äldre, väster om staden, kallad Lindahls brunn, och den yngre, öster om staden, kallad Maredahls brunn. De käppar och kryckor, som hängde på bägge ställena, buro vittne om vattnets kraft och verkan. I slutet af 1700-talet hade Jönköpings borgerskap gripits af en krigisk anda; det hade både infanteri och kavalleri. Och kavalleriet bar samma uniform som Stockholms borgerskaps!

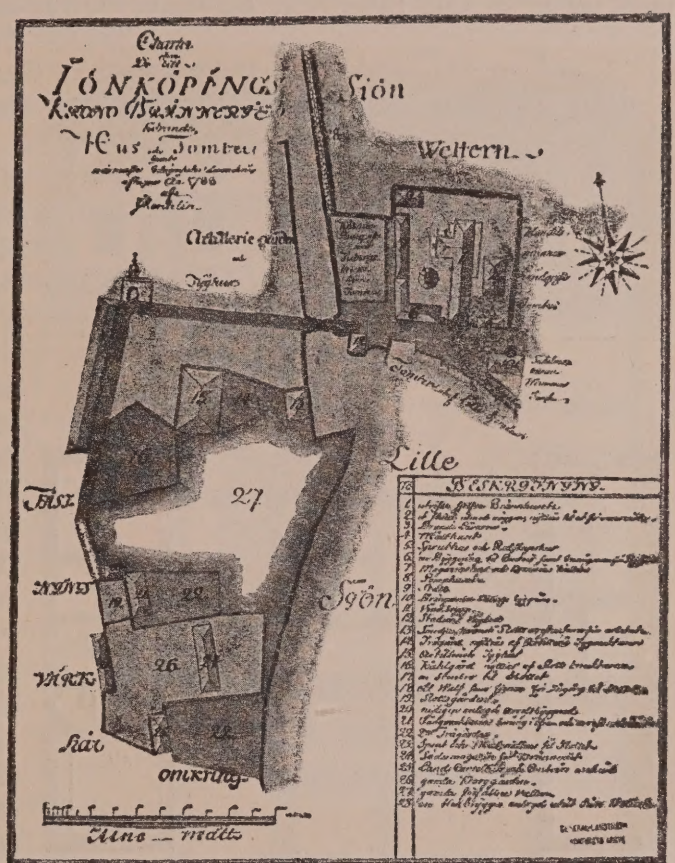

Fig. 9. Plan för fästningsområdet 1788 af Montelin. (Original i Landtmäteristyrelsens arkiv).

Den andra kartan (fig. 9) af J. Montelin år 1788 klargör, jämförd med Liedbecks, dispositionen af fästningsområdet med fängelsebyggnader, tyghus och artillerigård för garnisonen. Intill fästningen gränsar ett område, som sedan gammalt

[1] R. Björkman: *Ur Jönköpings teaters historia.* Jönköping 1904.

kallas "Verket". Här är exercisplats för garnisonen samt för Jönköpings regemente, tills detta får å Skillingaryd egen exercisplats. Montelins karta visar äfven "Lilla torget" med våghuset omedelbart vid vindbron samt hamnen, som är å ömse sidor stenskodd och skyddad genom en hamnarm i Vättern. Men sällan lyser ett segel på "Storsjön". En engelsman, som besökt staden, skrifver:[1] "Det finnes mera samfärdsel mellan Göteborg och Canton än mellan Jönköping och Visingsö eller Vadstena". Hårleman skrifver i sin dagbok 1749: Jönköping "eger ej ett enda fartyg utan måste se sina Lybeckare, Askersundsborna, såväl ditföra den för Jönköpings bergslag nödiga limstenen som ock återhämta den ifrån Tabergs bergslag nederskaffade stenen."

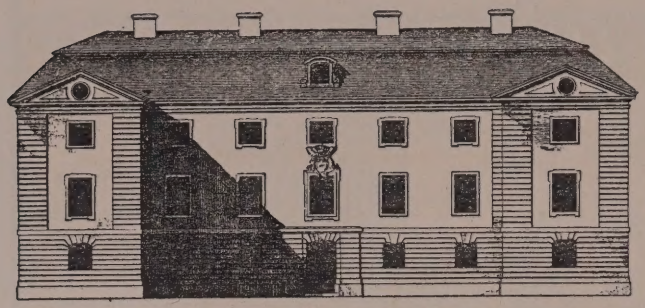

Ulseende af Jönköpings Läns Höfdinge Säte fram åt Gården.

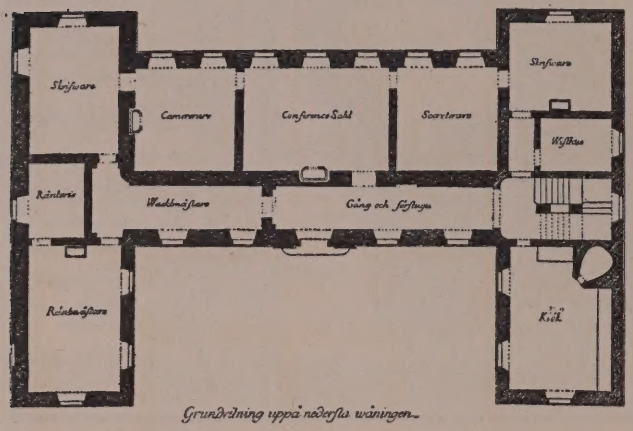

Grundritning uppå nedersta wåningen.

Fig. 10.

Efter slottets brand uppfördes landshöfdingehus i staden. Här bifogas (fig. 10, 11, 12) förslag till landshöfdingehus och presidenthus sådana de återgifvas å kopparstick från 1700-talet.[2]

Mot slutet af 1700-talet hemsöktes staden af två stora eldsvådor. Den 23 och 24 november 1785 brann västra delen; 43 gårdar lades i aska med landshöfdingehus och presidenthus. Den 6 februari 1790 var det östra delens tur. Öfver 70 hus jämte kyrkan afbrändes. Redan den 4 juli samma år gladdes emellertid jönköpingsborna att åter få höra "stora klockan" och nybyggnadsarbetet skred tämligen raskt framåt. Stadens industrier mot 1700-talets slut voro: gevärsfaktori och kronorustkammare, boktryckeri, läderbruk, klädes- och flanellfabriker, såpsjuderi, pottaskeraffinaderi, tapetverk, tobaksspinneri samt 11 mjölkvarnar i Dunkehalla. Vid nyare statsskickets införande utgjorde invånareantalet omkring 3,000.

Stadens snabba utveckling under senaste sekel kunna vi endast i korta drag antyda.

Jönköping var en osund stad. Provinsialläkaren Anders Wåhlin påpekade det redan 1760.[3] Staden låg sankt utan aflopp. Öfver husraden utmed Lillsjön och

---

[1] *Reise eines englischen Geistlichen durch Schweden.* Berlin 1784.

[2] K. biblioteket. Plåtarne förvaras af Stockholms slottsbyggnadskontor å vinden till högvaktsflygeln. Arkitekt (Hårleman?) och kopparstickare (I. Rehn?) obekanta.

[3] I en till Vetenskapsakademien ställd uppsats: *Om endemiska sjukdomar i staden Jönköping och deras orsaker.*

Smedjegatan kom från Mellanradens uthus "en gemen och gruflig stank". Kanalen genom staden var en stinkande göl. Endast nordanvinden från Vättern rensade luften. Den besvärliga "Storsjön" med sina ofta våldsamma stormar, hvilka stundom medförde öfversvämningar, var dock sålunda till nytta. Vätterns vatten misstänkte han trots dess klarhet, ehuru han ej kunde påvisa, hvari dess hälsofarlighet låg. Han anade ej, att det låg en fara däri, att vid de långa sjöbryggorna slaskhinkar tömdes, djurinnanmäten rengjordes, tvättkläder sköljdes, samtidigt som dricksvattnet där hämtades. När koleran 1834 hemsökte Jönköping, fann farsoten där en väl beredd jordmån. Ingenstädes i Europa inträffade relativt så många dödsfall. Inalles dogo 684 stadsbor eller något mera än hvar 7:de person, och staden fick ett mycket svårt fattigvårdsproblem att lösa. Men man repade mod och tog i med fördubblade krafter. Fullbordandet af Göta kanal blef för Jönköping af största betydelse. År 1837 blef stadens nya hamn färdig; vindbron öfver kanalen mellan sjöarna ersattes med en rullbro af järn, och Jönköping fick reguljära ångbåtsförbindelser.

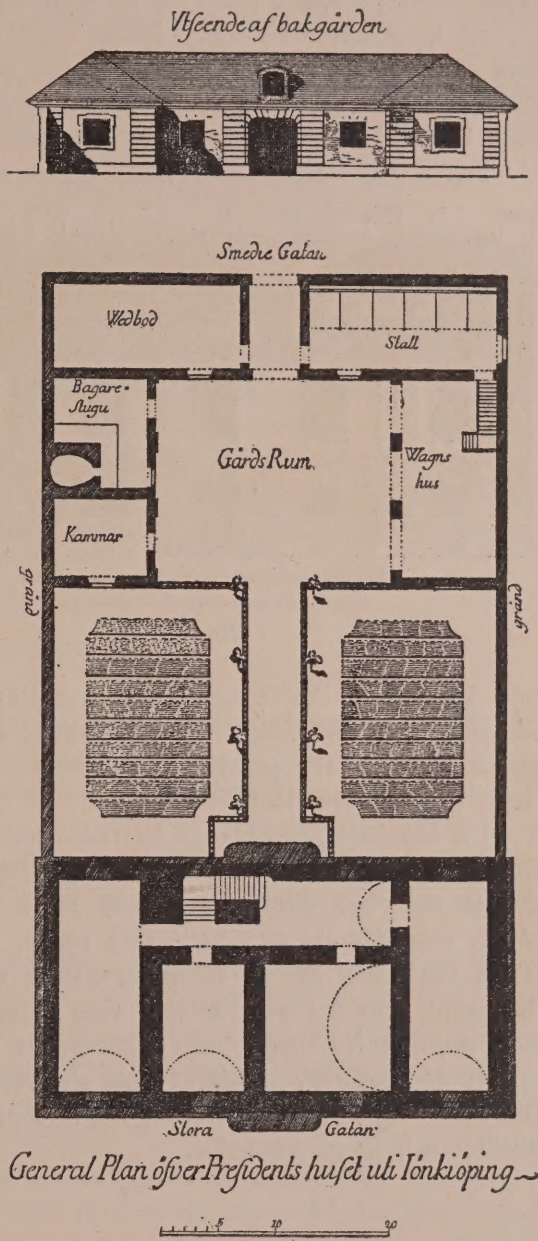

Fig. 11.

Redan Ekebohms karta visar, att uttjänte knektar ur garnisonen fått tillåtelse att i de å Förborgen närmast Vättern belägna grafvarna bygga bostadshus. Till slut hade där uppstått ett 80-tal hopgyttrade mindre gårdar. Efter en eldsvåda 1835 utflyttades dessa gårdar till nya å Förstaden anvisade tomter, grafvarna fylldes och planterades. Detta var hamnparkens uppkomst. Utanverken kring fästningen började äfven öfverlämnas till stadsborna, grafvarna fylldes och alléer anlades. Det var en egendomlig stämning i dessa alléer rundt om de höga, ofvantill gräsbevuxna vallarna med deras mystiska hvalfgångar, där barnen kröpo in och lekte. År 1854 drabbades Jönköpings västra del af en brand, som lade 16 hus vid Storgatan i aska. Vid den nya regleringen utverkades af k. m:t tillstånd att få rasera vallarna och disponera den sålunda förvärfvade marken. På 20 år fördubblades därigenom stadens

område. Vid raseringen gick man hänsynslöst till väga och skonade ej något af hvad möjligen kunde finnas kvar från det medeltida Jönköping. På det gamla vallområdet bereddes plats för ett nytt länsresidens och nytt läroverkshus.

Så kom storindustrien. Janne Lundström, hvars byst rests i Jönköping, grundlade först Jönköpings tändsticksfabrik och sedermera Munksjö pappersbruk, två storindustriella etablissemang, som fört Jönköpings namn vida omkring i världen ända bort till det aflägsna österns sagoland.

Där det medeltida Jönköping legat, växte snabbt Förstaden med långa husrader och arbetarebostäder, så att den inom kort öfverträffade själfva staden. Den erhöll egen kyrka, Sofiakyrkan, hvartill ritningar uppgjorts af f. d. förste intendenten G. A. Dahl och hvilken invigdes den 8 april 1888.

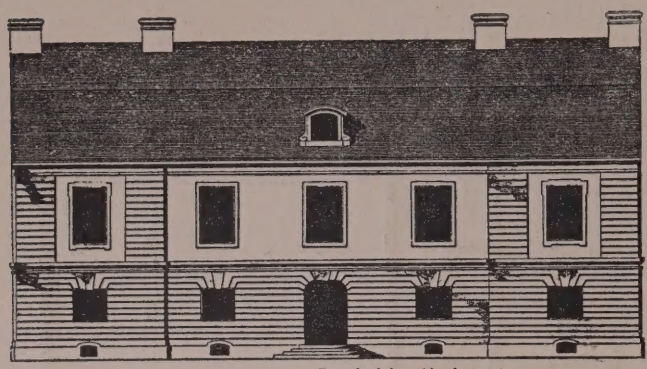

Fig. 12.

År 1863 hann järnvägen till Jönköping. Den lilla staden sprängde sina fjättrar och kom i förbindelse med den öfriga världen. Sedan dess har Jönköping gått framåt med stormsteg. Vattenledning och moderna hygieniska förbättringar ha gjort den till en sund stad. Elektriska spårvagnar ila fram öfver gatorna. Det nya och det gamla trängas om platsen, och stora stenkolosser krossa genom sin massa de långa raderna af små trähus.

På Dunkehallabranterna har man anlagt en stadspark med gamla stugor efter föredömet af Skansen, men det småländska Skansen är till området större än originalet och har ännu åtminstone mera karaktär af vildpark. Från Stadsparkens höjder erbjuder sig den härligaste utsikt. Står ni där en sommarmorgon, skall ni säkert medgifva, att en stämningsrikare, skönare tafla kan man näppeligen skåda. Där nere utbreder sig Vätterns vida vatten mellan blånande, höga stränder. Mot norr skönjes Visingsö, och ännu längre i norr aftecknas mot himlen en strimma — det är Omberg. Söderut resa sig skogklädda höjder. Inom denna inramning utsträcker sig i morgonsolens guld mellan tre sjöars vatten staden med sina kyrkor, fabriker och långa husrader.

Rudolf Björkman.

FORN-VISBY.

Af

Nils Lithberg.

Visby är ärevördigt ej blott genom de minnesmärken, som vittna om dess forna storhet; det är det också genom sin ålder, ty om man så vill, kan början till dess historia förläggas mer än 4,000 år tillbaka i tiden. Detta är icke så att förstå, som skulle det nutida stadssamhället hafva grundats redan i en så aflägsen tidsålder, men redan under stenålderns slut var den terrass, på hvilken staden nu ligger, åtminstone vid vissa tider på året, skådeplatsen för ett myllrande folklif.

Strödda fornfynd kunna visserligen uppvisas i alla våra äldre städers jord, men på platsen för det nuvarande Visby låg en af den senare stenålderns mest betydande boplatser. Centrum för denna synes ha legat, där nu Sankt Lars och Sankt Drottens kyrkor resa sig, men ända så långt söderut som vid Sankt-Hans-plan och norrut vid nedre delen af Tranhusgatan hafva fynd gjorts, som synas visa, att boplatsen haft en betydande utsträckning. Hafvet gick då ännu upp till Sankt-Hans-gatan eller omkr. 15 m. högre än nu, och boplatsen har legat alldeles intill dåtida strandlinjen. Liksom öfriga stenåldersboplatser på ön från samma tid har sannolikt äfven denna haft karaktären af fiskläge för den längre inne i landet bosatta och af ett primitivt åkerbruk lefvande befolkningen. Den har alltså endast vissa tider på året besökts, men om det rörliga lif, som under fiskesäsongen utvecklats här, vittna de i tusendevis anträffade skärfvorna af brukskärl af bränd lera med den för tiden kännetecknande ornamentiken, fig. 1. Af fiskeredskap hafva anträffats metkrokar och en harpun

Öfverstycke: Visbybild som fond för en emblematisk framställning, ur Daniel Meisner, Libellus novus politicus emblematicus civitatum, Nürnberg 1638, pl. B, 86.

af ben. Äfven ett antal stenyxor och pilspetsar af flinta eller horn hafva påträffats, två af de sistnämnda funnos vid ett skelett i sådant läge, att de måste varit inskjutna i ryggen under skulderbladet och gifvit mannen hans bane. Ty äfven grafvar anträffades, och i två af dem hade den döde, i ena fallet en kvinna, burit en gördel behängd med genomborrade sältänder uppgående till omkr. 100 stycken, fig. 2.

Den civilisationsform, som vid Sankt Lars i Visby omedelbart aflöser boplatskulturen från stenåldern, är den slutande vikingatidens. Bland fynd, som tillfälligtvis inkommit till Gotlands Fornsal, hafva krukskärfvor från stenåldern samt sådana af rödbrändt gods med vågbands- eller linjeornering och den senare vikingatidens karaktäristiska profiler anträffats om hvarandra, uppenbarligen beroende på att stenålderslagren och vikingatidslagren ligga i så godt som omedelbar kontakt. Fynd från mellanliggande kulturperioder saknas dock icke i Visby och dess omgifningar, äfven om de äro påfallande sparsamma.

Först några ord om de fasta fornlämningarna. Staden Visby ligger i en af de kargaste och ödsligaste bygderna på Gotland. I norr börjar skogsbygden i Västkinde och sträcker sig söderut öfver den s. k. Träkumlahed ner mot Träkumla och Stenkumla kyrkor, i öster går den till Follingbobacke och Allekviebacke i Endre. Området närmast Visby är nu skoglöst, ofta med hällen eller strandburgarna liggande uppe i dagen. Om här en gång vuxit skog, har det varit samma magra barrskog som på hela den öfriga kuststräckan från Västkinde och till Kolens kvarn. Något inåt landet ligga dock enstaka fläckar af odlingsjord, så är fallet öster och norr om Visborgs slätt, vid Pilhagen, Gråbo och Länna sydost från staden, vid Annelund och Katrinelund norrut samt utefter Endre- och Follingboväg öster om staden. Mellan Pilhagen och Gråbo har en graf från den senare bronsåldern upptagits. Vid Värnhem söder om Visby, i den s. k. Hambræus frijordsbetning vid östra landsvägen samt vid Annelund hafva graffynd från äldre järnåldern anträffats, samtliga sålunda belägna i omedelbar anslutning till de i stadens närhet liggande odlingsbara markområdena.

Vid 700-talets början uppträder ett nytt graffält. Detta är beläget på gamla begrafningsplatsen öster om staden och sålunda nästan inne under det nuvarande Visbys murar. En del grafvar hade förstörts vid grafkapellets uppförande 1868; de grafvar, som följande år undersöktes, uppgå till inemot ett 40-tal, omfattande tiden från omkr. 700 till in på 1000-talet. Under vikingatiden ha grafvarna ryckt ännu närmare stranden. Ett sådant graffält är beläget vid Kopparsvik, där år 1918 ett par grafvar fackmässigt undersöktes. Liken voro nergräfda i strandvallen, fynden tillhörde vikingatidens slut. Tidigare hade vid upprepade tillfällen vikingatidsfynd inkommit härifrån. Till samma tidsskede hör äfven ett betydande graffält vid Gustafsvik strax söder om Snäckgärdet.

Graffynden hafva sålunda under första årtusendets senare sekler ryckt allt närmare in på den nuvarande staden, och af de grafvar, som anträffats inom dennas murar, synas de äldsta hittills kända tillhöra vikingatidens slut. Den ena af dessa är anträffad vid Donnersplats och torde vara att räkna såsom förkristen, då ingen kyrka veterligen varit belägen här. Af de två öfriga grafvarna ligger den ena i närheten af Sankt Hans, den andra i närheten af Nikolaikyrkan.

Vi vända oss nu till de lösa fynden och skola därvid uppehålla oss endast vid

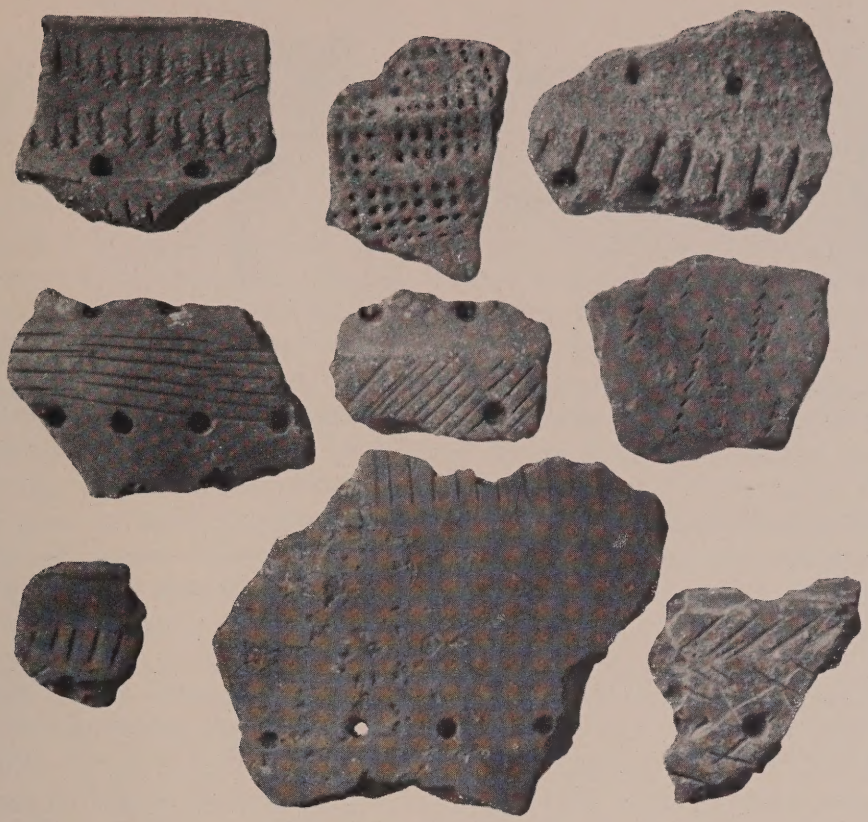

Fig. 1. Stenålderskeramik. St. H. M.

Lithberg: Gotlands stenålder, fig, 135—143.

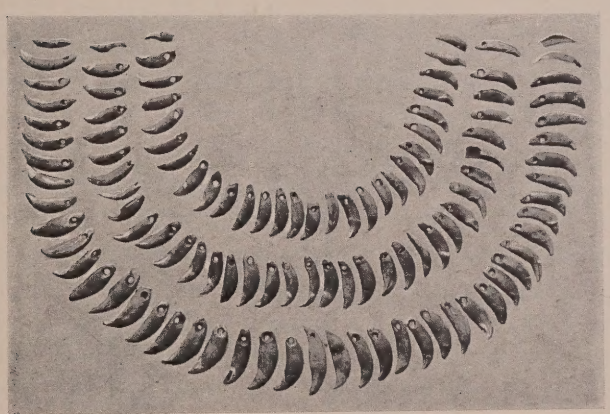

Fig. 2. Genomborrade sältänder från kvinnogördel. St. H. M.

Lithberg: Gotlands stenålder, fig. 176.

Fig. 3.

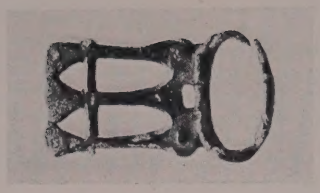

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 9.

Fig. 3. Bältehake, järn, La-tène-tid (100 f. Kr.—Kr. f.). St. H. M. 11218.15. — Fig. 4. Sölja med rembeslag, 300-talets senare del. St. H. M. 9570.1293. — Fig. 5, Bågspänne, brons, 500-talet. St. H. M. 9518. — Fig. 9. Svärdsdoppsko, brons, 900-talet. Gotl. Forns. 1481.

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

Fig. 11.

Fig. 16.

Fig. 15.

Fig. 6. Nyckel, brons, 600-talet. Gotl. Forns. Dep. C. 569. — Fig. 7. Prydnadsnål, brons, 600-talet. Gotl. Forns. C. 286. — Fig. 8. Nyckel, järn med guldinläggning, 1000-talet. Gotl. Forns. 1010. — Fig. 11. Prydnadsnål, brons, omkr. år 1000. Gotl. Forns. C. 3805. — Fig. 15. Nål, ben, vikingatid. Gotl. Forns. B. 699. — Fig. 16. Prydnadsnål, brons, 1000-talet. Gotl. Forns. C. 3268.

Fig. 10.

Fig. 12.

Fig. 13.

Fig. 14.

Fig. 10. Ringsölja, brons, omkr. år 1000. Gotl. Forns. C. 2493. — Fig. 12. Guldring, omkr. år 1000. St. H. M. 11531. — Fig. 13. Spänne, brons, omkr. år 900. Gotl. Forns. 1965. — Fig. 14. Spelbricka, ben, vikingatid. Gotl. Forns. 1971.

dem, som äro gjorda inom stadens murar. Före vikingatiden uppträda endast mera spridda fynd. Det äldsta af dessa är en bältehake af järn, fig. 3, härstammande från tiden strax före Kr. f. enligt uppgift gatufynd från Visby. Från de första århundradena af vår tideräkning hafva vi att anföra två denarer, den ena präglad under Trajanus (98—117 e. Kr.), samt en sölja med rembeslag, fig. 4, härstammande från 300-talets senare del. Af denarerna är den ena funnen vid gräfning för hamnbygget, söljan är funnen vid Norderport, där äfven fynd från vikingatiden anträffats. Närmast i tiden följer nu ett litet bågspänne, fig. 5, af den form, som inleder utvecklingen till den gotländska djurhufvudsfibulan. Spännet, som kan dateras till 500-talet, lär vara funnet i "Visby stad invid muren till Visborg ofvanför hamnen". Från tiden omkr. 600 härstammar ett fragment af ett litet ryggknappspänne af gotländsk typ, funnet i Visby utan närmare angifven fyndort. Till 600-talet kunna slutligen dateras en nyckel, fig. 6, funnen vid Helgeandskyrkan samt en nål, fig. 7, funnen i Mellangatan. Fram emot år 700 faller en rund spännbuckla af form som Vitterhetsakademiens Månadsblad 1879 fig. 47, funnen i Silfverhättan nära Jungfrutornet, och från samma tid härrör ett mycket vittradt djurhufvudspänne funnet vid kloaknedläggning å Donnersplats. Nu måste vi på nytt göra ett språng fram i tiden med ett helt århundrade, men från och med 900-talet börja Visbyfynden flyta jämnt.

Med de två senaste lokalerna, Silfverhättan och Donnersplats, hafva vi emellertid uppnått tvenne platser, som längre fram skola visa sig särdeles gifvande. Inom ett område från den nyssnämnda platsen nära Jungfrutornet öfver DBV:s trädgård och fram till Sankt Olofs ruin hafva ett flertal fynd anträffats, som kunna dateras till tiden 950—1050. Det tidigast anträffade fyndet är ett litet djurhufvudformadt spänne med prickornering, daterbart till vikingatidens slut. Detta hade hittats i en "åker nära ruinerna af Sankt Olofs kyrka" och skänktes år 1832 af dåvarande gymnasisten C. J. Bergman — sedermera den bekanta gotlandsskildraren — till provinsialläkaren O. Chr. Ekmans i Kalmar samling. Senare hafva vid upprepade tillfällen vikingatidsfynd af olika slag inkommit från samma område. Bland dessa må nämnas ett genombrutet beslag, afbildadt i Fornvännen 1908, sid. 292 fig. 178, 1000-talet, funnet i Silfverhättan. Från samma plats härröra en djurhufvudbuckla, en ringsölja och en nyckel af järn, närmast lik fig. 21. Från DBV:s trädgård kunna antecknas en s. k. skjutnyckel, fig 8, af tidigaste medeltida form och en svärdsdoppsko, fig. 9, 1000-talet, hvarjämte strax söder om Sankt Olofs kyrka hittats bottnen till en rund dosbuckla.

Fyndområdet kring Donnersplats upptar platsen från Södra Sveriges bank och Stadshotellet ner emot hamnen. Från själfva hamnen ha vi att anteckna en stor ringsölja; en liknande sölja, fig. 10, samt en prydnadsnål, fig. 11, hafva anträffats vid Varmbadhuset; mellan Varmbadhuset och hamnen äro funna två spelbrickor. Framför Stadshotellet äro hittade tre små ringsöljor, och i grunden till Södra Sveriges bank jämte svartbrändt lergods en arm till en hopfällbar våg af samma slag som det å Södra Byrummet vid Visby hittade våggarnityret, fig. 22. Ett litet prickorneradt djurhufvudspänne, funnet "i Strandgatan", synes också vara att räkna till denna del af staden. Slutligen hafva vid upprepade tillfällen graffynd gjorts här. År 1879 hittades under grundgräfning å "f. d. Åsbeckska tomten" vid Donnersplats ett människoskelett utan spår af kista eller svepning; tidigare hade, enligt uppgift, i samma tomt

träffats tre skelett, däraf tvenne liggande "i ett af sten byggdt grafhvalf" (Gotl. Allehanda 1879 $^{8}/_{3}$). I november år 1911 funnos vid grundgräfning å "f. d. Österbergska tomten" vid Donnersplats ytterligare ett antal skelett och skelettdelar; äfven dessa utan grafgods. År 1902 hade emellertid under Donnerska huset gjorts ett fynd, som tillåter en datering. Här hittades en ryggad fingerring af guld, fig. 12, och bredvid denna "omkr. 1 m. under jordytan funnos i hög grad förmultnade ben, som antogos utgöra rester af ett människoskelett". Det är antagligt, att vi i samtliga dessa fynd hafva rester efter ett graffält från öfvergången mellan heden och kristen tid.

Vi hafva ytterligare några platser i Visby, som vid upprepade tillfällen lämnat fynd från dessa tider. Den ena af dessa befinner sig omkring Sankt Lars kyrka och sträcker sig från Vedinska bryggeriet upp emot torget. På slutet af 1870-talet gjordes under grundgräfning å Vedinska bryggeriets tomt ett flertal fynd, bland hvilka särskildt märkas ett djurhufvudspänne, fig. 13, omkr. 900, en spelbricka, fig. 14, samt en nyckel af samma typ som fig. 21. Vid en ny gräfning på samma plats omkr. år 1902 framkom bl. a. en bennål med flätornament, fig. 15. Vid senare gräfningar närmare torget hafva anträffats talrika krukskärfvor från tiden omkr. år 1000, en ringsölja samt en nål, fig. 16.

Ännu ett fyndområde träffa vi, i trakten af Nikolaikyrkan. Här påträffades några tiotal meter norr om kyrkan år 1902 på 2 m:s djup "en graf med stenlagda flisor och gråstenar", innehållande en spjutspets, fig. 17, ett svärd med nit och beslag af brons samt en half sax af vikingatidsform. I närheten har hittats en kam af den form, vi känna bl. a. från Birka, fig. 18. En liknande kam har hittats å Frimurarlogens tomt, hvarjämte här anträffats bottnen till ett djurhufvudformigt spänne samt svartbrändt lergods. Från samma plats och äfven annorstädes vid Nikolai ruin hafva hittats röda och gula pärlor.

Ej långt från nu nämnda plats, eller närmare bestämdt vid Norderport, hafva hittats ett dosformigt spänne, fig. 19, samt bottnen till ett liknande spänne jämte några smärre föremål från vikingatidens senare del; från denna fyndplats härstammade äfven söljan fig. 4. Strax utanför porten på s. k. Norderbackar äro vidare funna en ringsölja med runda knoppar samt en prickornerad nål af form som fig. 11.

Vi återvända emellertid inom murarna, där vi ännu hafva några fynd att omnämna. Främst bland dessa är en graf på Sankt-Hans-plan med en vriden bronsring sittande på skelettets underarm, fig. 20. Grafven, som är från vikingatiden, anträffades för endast några år sedan. Under de senare åren lära grafvar från samma tid ha anträffats äfven söder om Sankt Hans och Sankt Pers kyrkor, vid eller i Björkanderska gården. Närmare uppgift härom saknas dock.

Så ha vi till sist några strödda fynd här och där i staden, en nål af form som fig. 11 i Slottsträdgården, en nyckel som fig. 21 från Sankt-Hansgatan n:r 5, en ringsölja funnen i Sankt-Hansgatan, en nyckel som fig. 8 och en spelbricka från Sankt-Hansgatan 18 samt ett rembeslag till en sölja från Mellangatan. Äfven på Klinten hafva några fynd gjorts, däribland en nyckel, fig. 21, i en trädgård vid Korsgränd, en ringsölja på $1^{1}/_{2}$ m:s djup i Nygatan och en nyckel som fig. 8 vid Slöjdskolan.

Vår mönstring af de förhistoriska lämningarna och fynden i Visby, eller närmare bestämdt af sådana fynd, som kunna mer bestämdt till tid och fyndort lokaliseras, är härmed slutad. Vi kunna nu sammanfatta resultaten. Frånse vi boplats-

fynden från stenåldern, sätta de förhistoriska fynden strövis an redan under det sista århundradet före vår tideräknings början. Strödda fynd, med långa mellanrum i tiden, möta oss sedan från romersk järnålder, folkvandringstid och vikingatidens början. Under folkvandringstidens senare del anlägges äfven ett stort graffält vid nuvarande östra begrafningsplatsen. Om något betydande samhälle vittna dessa fynd icke, frekvensen är densamma, som normalt kan möta oss äfven annorstädes inom sparsammare bebyggda trakter af den minnesrika Östersjöön.

Med 900-talets ingång förändras bilden. Graffältet närmast öster om staden fortsätter, nya graffält möta oss vid Kopparsvik strax söder om staden och vid Gustafsvik norr om densamma. Och äfven inne i själfva Visby träffa vi grafvar — på Donnersplats, kring Sankt Hans och vid Nikolai kyrkor. Lösa fynd från dessa platser samt från trakten kring Sankt Lars, från DBV:s trädgård och från Norderport gifva oförtydbart vid handen, att ett tätare bebyggdt samhälle nu är under uppväxt. På de olika fyndplatserna ersättas vikingatidens fynd successivt af medeltida former.

Nu finnas inga luckor mer i fyndfrekvensen. Det är uppenbart, att det är det nuvarande Visby, som vid denna tid håller på att grundas.

Den kultur, som möter oss, är helt igenom gotländsk. Ett spänne, funnet i en af grafvarna vid Kopparsvik, pekar på ostbaltiska förbindelser, men inflytelser från Skandinaviens fastland eller från Västeuropa hafva icke spårats. Icke ens de för den gutniska vikingatiden så karaktäristiska bildstenarna sakna företrädare inom Visby; en sådan sten anträffades vid Emil Eckhoffs gräfningar i Sankt Clemens kyrka under omständigheter, som tydde på att den varit rest på platsen.

Betingelsen för uppkomsten af ett större samhälle här under 900-talet måste vara den goda hamnen, skyddad som denna då var af två smärre öar, numera fastvuxna vid land. Men Visby har icke såsom öfriga hamnar på Gotland ett naturligt uppland. Rundt staden ligga karga jordar, och hvart man vänder sig har man en nästan milslång skogsväg till öns bördigare marker. Dess front är vänd helt och hållet utåt — åt sjöfarten och handeln på Östersjön. En illustrativ betoning åt dess karaktär af handelsplats ger det fynd af en våg med tillhörande vikter, fig. 22, som anträffades år 1878 på en fots djup å Södra Byrummet invid staden. Ännu ett par fragment af dylika vågar hafva hittats i Visby eller dess omedelbara närhet. I närheten af Visby, i en åker "1/12 mil" från staden anträffades år 1869 äfven ett skattefynd, det enda af förhistorisk karaktär, som gjorts här. Fyndet, fig. 23, innehöll två armringar af guld, den ena flätad, den andra af slät ten, en öppen armbygel, en hopböjd tjock ring, en stor flätad halsring, två hela och en mängd sönderhuggna tenar m. m., allt af silfver, samt 1602 mynt, däraf ett stort antal kufiska, mest sassanider (893—971), vidare anglosachsiska mynt (959—1039), irländska och danska mynt (1042—1076) samt svenska mynt (Olof Skötkonung). Fyndet kan sålunda antagas hafva nedlagts under 1000-talets senare del.

För Forn-Visbys karaktär af ett *gutniskt* handelssamhälle, grundadt vid 900-talets början, synas mig de inom stadens murar anträffade fornsakerna och fynden lämna fullt öfvertygande belägg. De här anträffade graffynden synas angifva, att kristendomen ännu icke gjort sitt inträde. Två af dessa fynd hafva gjorts i närheten af kyrkor. Äfven vid kyrkor på öns landsbygd hafva grafvar påträffats, som innehållit grafgods från vikingatidens slut, men detta behöfver icke innebära annat, än

att kyrkan lagts inom ett redan befintligt bygdecentrum — invid en tidigare allmänt besökt plats —, där kristna söner lagts till hvila bland fäder, som dyrkat den gamla läran. Men därtill kommer, att den samling af grafvar, som träffats vid Donnersplats, ligger utan anslutning till någon känd kyrka. Den har helt och hållet det förkristna graffältets belägenhet.

För bedömandet af den nuvarande stadsplanens tillkomst äro fynd och lämningar otillräckliga. Om jag det oaktadt vill framhålla vissa synpunkter på stadens territoriella anläggningsförlopp, sker detta uteslutande för att utsätta dem för framtida kritisk pröfning.

En uppräkning af de platser, hvarifrån fynd tillvaratagits i Visby, skulle ådagalägga, att så godt som samtliga gator och ett stort antal, öfver hela staden spridda tomter lämnat sin tribut till våra offentliga samlingar. Det är då så mycket mera anmärkningsvärdt, att man endast inom vissa begränsade områden kommit ner i förhistorisk tid, och att, äfven om gräfningar med långa mellanrum skett, dessa i vissa fall hafva på samma platser blottat samma tidsegenskaper.

Visby är fördeladt på tre terrasser, Klinten, mellanplatån och strandplatån. Klinten har alltid varit fattig, strandplatån företer flera ståtliga hansahus, men fynden äro fåtaliga. Det kan sättas ifråga, huruvida sistnämnda stadsdel under medeltiden var varaktigt bebodd; huruvida icke de stora byggnaderna här snarast hade karaktären af upplagsbyggnader för besökande köpmän. Det är hufvudsakligen på mellanplatån — området från Klintens brant och ner till Mellangatan — som fynden från den mera framskridna medeltiden falla. Här ligga också kyrkorna.

Att stadsportarna uppförts på de platser, där inkörseln till det visbyensiska samhället af gammalt gick, får väl tagas som gifvet. Från Österport slingrar sig vägen genom ett "stenklif" i Klinten vid nuvarande Wallérs plats ner emot hamnen. Till samma "stenklif" drar sig vägen från Söderport öfver södra Klinten. Från Söderport leder öfver Södertorgs långsamma sluttning en väg mot hamnen, och denna väg svängd åt höger leder in till det äldsta stadssamhället. Sistnämnda väg sammanfaller med den, som går från Kopparsvik under Klinten och ut genom Norderport, hvilken i sin tur faller midt i bräckan af den branta klippvägg, som från Kyrkberget inne i staden har sin fortsättning i Galgberget norr om densamma.

Kring en hufvudväg, tänkt öfver Södertorg i Sankt-Hans- eller Mellangatans sträckning, utefter Smedjegatan och ut genom Norderport falla vikingatidens Visbyfynd. Det kan knappast hafva undgått oss att, om vi frånse fyndplatserna kring Donnersplats och vid Norderport, de öfriga falla nära vissa kyrkor. Påståendet att fynden träffas i kyrkornas närhet kan också vändas helt om och uttryckas så, att kyrkorna träffas i närheten af de förhistoriska fyndplatserna.

I den medeltida Guta Saga skildras det första kyrkobyggandet sålunda. Botair från Akebäck hade vid Kullstäde i Vall byggt en kyrka, som hedningarna brände upp. Vid denna tid blotade man ännu i Wi. Här byggde han nu sin andra kyrka nedanför Klinten på den plats, där sedan Petrikyrkan restes, d. v. s. inom Sankt-Hansområdet. Denna kyrka blef bestående. Sedermera byggde hans svärfader Likair Snielli en kyrka i sin gård i Stenkyrka socken. — Liksom Likair, så kunna äfven mäktige köpmän i Wi hafva i sina gårdar byggt sig kyrkor. Därför ligga dessa inom eller invid vikingatidens bebyggelser. Hamnområdet har lämnats fritt, och grafplatsen

Fig. 17. Spjutspets, järn, vikingatid. Gotl. Forns. B. 1938.

Fig. 22. Våg med vikter. St. H. M.

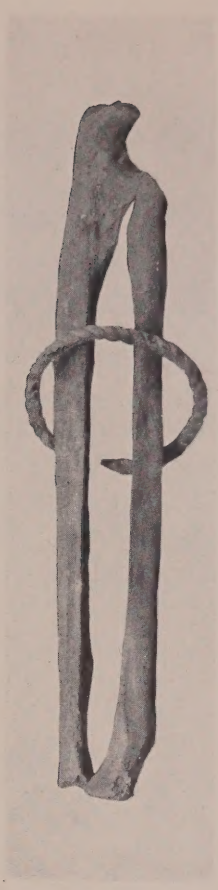

Fig. 20. Underarm med bronsring, vikingatid. Gotl. Forns. C. 2312.

Fig. 18. Kamfragment, ben, vikingatid. Gotl. Forns. 2261.

Fig. 19. Dosformigt spänne. St. H. M. 9570. 1271.

Fig. 21. Nyckel, brons, vikingatid. St. H. M. 16354.

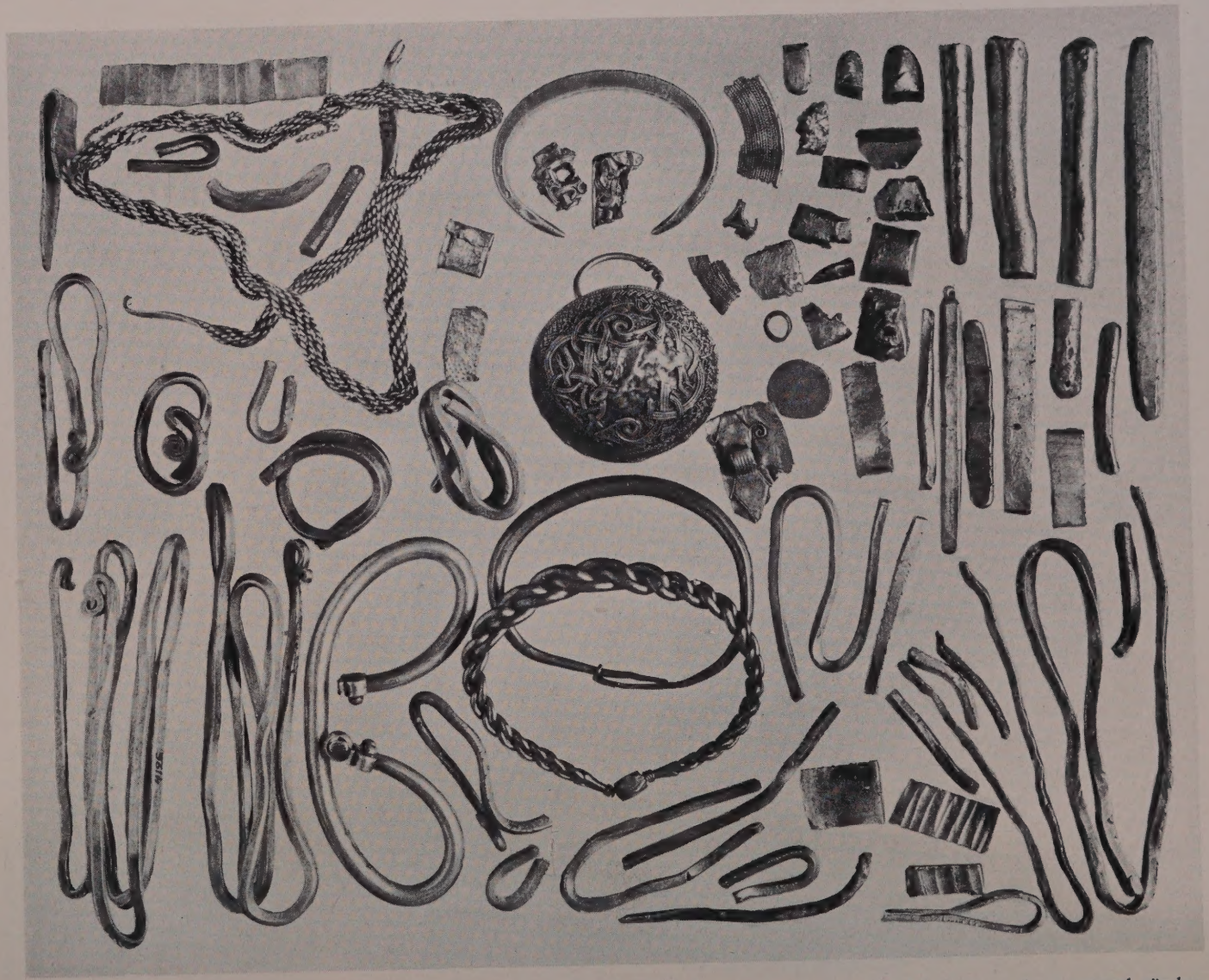

Fig. 23. Skattefynd, innehållande 2 armringar af guld, öppen armring, hopböjd tjock ring, flätad halsring och en mängd sönderhuggna tenar af silfver samt 1602 anglosachsiska, iriska, danska, svenska och kufiska mynt. 1000-talets senare del. St. H. M. 4126.

här har flyttats till någon af kyrkogårdarna. Sankt Hans och Sankt Pers kyrkor, Sankt Lars och Sankt Drottens, Sankt Olofs och Sankt Nicolai kyrkor — samtliga falla de inom gamla fyndområden; med undantag af den sistnämnda, som senare öfverlämnats till svartbröderna, äro de alla sockenkyrkor. Öfriga sockenkyrkor äro Sankt Clemens nära Nikolaikyrkan och Sankt Michael på södra Klinten; öfriga kyrkor i Visby tillhöra stiftelser eller främmande köpmän.

Nu kunna vi sammanfatta förloppet. Den baltiska sjöfarten under 900-talet har till platsen för det nuvarande Visby attraherat ett antal gutniska köpmän. På ömse sidor om en väg, som löper i syd-nordlig riktning under Klinten, lägges ett antal stora köpmansgårdar eller grupper af sådana i en formation, som närmast kan karaktäriseras som en stor "långby". Till vänster om denna väg faller Donnersplatsområdet vid södra delen af den dåtida hamnen, området norr om Sankt Olofs kyrka samt Nikolaiområdet, till höger om samma väg Sankt Hans- och Sankt Lars-områdena, vid vägens norra mynning faller området vid Norderport. Inom Donnersplats-, Nikolai- och Sankt Hansområdet hafva begrafningar förekommit.

Så kommer kristendomen. Inom olika gårdsgrupper bygga sig köpmännen kyrkor för sig och sitt husfolk. Med samhällets utveckling utplånas gränserna mellan de olika gårdsgrupperna, och dessa växa ihop till det nuvarande Visby. Samtidigt blifva kyrkorna otillräckliga, och dubbelkyrkor sådana som Hans och Per, Lars och Drotten äro illustrationer till huru en församling sedermera klufvits i tvenne. — Detta är den bild, lämningar och nu kända fynd synas ge af det hanseatiska Visbys tillkomst.

VISBY MEDELTIDA BEBYGGELSE.

Af

Sven T. Kjellberg.

Främlingen, som kommer öfver hafvet till Visby och i den tidiga morgonen första gången får se staden breda ut sig inför blicken, erhåller omedelbart ett intryck af dess ålderdomliga skönhet. Måhända skall hans uppmärksamhet så snart han satt foten i land fångas af de märkliga enskildheter, som han hört lofprisas — ruinerna af de många kyrkorna, den vida stadsmuren, de trånga, gammaldags slingrande gatuperspektiven, de tinnprydda gafvelhusen —, men nu ser han staden såsom en enhet, ett komplex, där delarna sluta sig samman till ett helt — Visby. För honom äro icke nu detaljerna var för sig af intresse — den samlade bilden af staden vid hafvet gifver honom den upptakt, under hvars ledmotiv de skilda bilderna senare komma att framstå för honom. Och när han vandrar bland minnena från svunna tider, förtätas hos honom detta första intryck: han tycker sig se staden såsom det sinnliga uttrycket för en samlad vilja, en mäktig gemensamhetens kraft. Staden får lif.

Du stad med torn och murar,
där templen blefvo ugglors hem,
hvem lyfte dig till klippan, hvem
till hafvets salta skurar?
Hvem fyllde stolt med skepp din hamn
i sommarblanka kvällar?
Jag går på nötta hällar,
men alla ligga utan namn.
Hvem reste dina bågar?
Bland hvalf och murar för min väg,
hur hette dina hjältar, säg?
Det är om namn jag frågar.

(HEIDENSTAM, Visby.)

Öfverstycke: Perspektivbild af Visby af Mathias Schilder, 1690-talet, originalteckningen till bilden i Dahlbergs Svecia Antiqua et Hodierna. (Kungl. Biblioteket, Neschers samling n:r 82, fol.) Jämför den härmed sammanhörande kartan fig. 1.

Men liksom skalden på sin fråga tycker sig förnimma svaret:

Det hette staden, staden!

så sjunka ock för främlingen handbokens enstaka namn och försvinna bland de många namnlösa, som en gång voro denna stadens stolta borgare.

Äfven för ett historiskt betraktande af Visby faller det sig naturligt att hålla fast vid detta första samlade intryck. Icke blott ur den naturliga synpunkten, att de skilda monumenten, ehvad de betecknas af tempel, stadsmurar eller borgerliga bostäder, alla äro uttryck för samma lif, utan äfven ur den, att dessa monument såsom i det stora hela tillkomna under ett gemensamt skede, framvisa den borgerliga kulturens enhetlighet. Med all sannolikhet finnes ej häller någonstädes en stad, som ännu bevarar minnena af 1200-talets stadskultur i så oförändrad gestalt och i så rikt mått. Detta gäller icke blott stadsplanen eller de representativa byggnaderna, utan i hög grad den enskilda borgarens hem.[1]

Det är en allmänt antagen uppfattning, att Visby utvecklat sig ur en periodiskt besökt marknadsplats,[2] som först genom tysk kolonisation under 1100-talets förra hälft öfvergick till ständig torgplats och därmed till stad. Denna kolonisation synes af allt att döma icke ha skett så småningom, utan under en relativt kort tidsperiod, under hvilken stadssamhället konsoliderade sig och erhöll den form, som sedermera skulle blifva bestämmande för dess fortsatta utveckling. 1100-talets slut visar oss staden stadd i kraftig uppblomstring. Kyrkorna grundläggas och den fasta borgerliga bebyggelsen framträder. Dess betydelse utåt afspeglas i det förhållandet, att staden vid denna tid förpliktar sig att deltaga i utrustandet af den svenske konungens ledungsflotta. Det är en mäktighet i denna plötsliga utveckling, som måste förutsätta en omfattande och kraftigt ledd kolonisation. Urkundliga vittnesbörd såväl som minnena af stadens storslagna materiella kultur gifva vid handen, att denna utgått från norra och mellersta Tyskland, speciellt från Westfalen.[3] En undersökning af stadens kyrkliga konst stöder i allt väsentligt denna härstamning. Vi skola äfven finna, att den borgerliga arkitekturen från Visbys tidigare dagar ännu i sig bevarar drag, hvilkas ursprung ytterligare bekräfta denna kolonisations utgångspunkt.

Innan vi öfvergå till en närmare behandling af den profana byggnadsverksamheten, hvartill främst får räknas stadsplanen såsom det samlade uttrycket för denna och sedan den borgerliga bebyggelsens enskilda former, är det nödvändigt att med några ord beröra den ställning staden intog i merkantilt afseende.

Sedan gammalt var Gotland förmedlare af den handel, som bringade österns varor västerut och vice versa. De talrika öfver hela ön påträffade arkeologiska fynden gifva stöd för den uppfattningen, att den gotländska allmogen i gemen deltog i handelsfärderna såväl i österled som västerut. Orsaken till denna lifliga handels-

---

[1] Förf. står i största tacksamhetsskuld till redaktören för Gamla Svenska Städer fil. lic. Sigurd Wallin, som med råd och dåd ständigt bisprungit förf. under såväl förarbetena till som utarbetandet af föreliggande uppsats.

[2] Se A. Björkander: Till Visby stads äldsta historia (Uppsala 1898). s. 35 ff.

[3] Se bl. a. Carl R. af Ugglas: Gotlands medetida träskulptur (Stockholm 1915) s. 34 ff.

verksamhet, som tillförde Gotland stora rikedomar, var icke att söka däri, att ön själf i någon större utsträckning frambringade produkter, som voro eftersökta på de utländska marknaderna. Gotlänningarna voro fastmera ett slags kommissionärer och deras ö en transitoort för öster- och västerländskt gods.

Mot denna bakgrund är det som den gotländska staden framträder. Den vänder sig mot hafvet, världens landsväg, öfver hvilken de rika fororna komma i segeldrifna snäckor. Åt landet vänder Visby ryggen.

Det har ofvan betonats, att Visby var en tysk koloni, som i medlet af 1100-talet får fast fot på den gutniska ön. Det nya samhället må väl af landsbygdens köpmän ha setts med oblida ögon, men det synes dock ha tolererats. Härtill bidrog säkerligen de förmåner, gotlänningarna erhöllo af Henrik Lejonet i de Tyska städerna emot att tyskarna på Gotland tillerkändes motsvarande friheter. — Vi erfara sedermera huru spänningen mellan öns landsbefolkning och den i makt växande stadens invånare tilltager för att utmynna i den för kolonisterna segerrika striden.

Hvad kan ha varit grunden till att landsbefolkningen, måvara motvilligt, samtyckte till den tyska koloniens bosättning på det blifvande stadsområdet? I främsta rummet må härvid tagas i betraktande handelns internationella karaktär och den form af periodisk kolonisation, som de gotländska köpmännen själfva af gammalt utöfvade t. ex. i Novgorod, där de hade eget faktori med tillhörande byggnader och inhägnad gård. Men man synes äfven få räkna med att hamnen vid Visby, tidigare haft en bofast handelsbefolkning, som icke var jordbrukande — trakten kring Visby är en öde bygd. Denna stod säkerligen i nära förbindelse med de tyska köpmännen och hade därför icke något emot, att dessa slogo sig ned på deras område.

Om vi fasthålla vid det ofvan sagda, framstå enskildheterna i stadens bebyggelse i en relation, som gör det möjligt att förklara densamma. Vi skola äfven finna, att de i sin mån bestyrka eller göra de anförda premisserna antagliga.

Såsom redan framhållits var det konstitutiva för staden dess handel öfver sjön. För stadsplanen betyder detta att hamnanläggningen är det centrala, intill hvilken bebyggelsen sedermera knyter sig. Hamnen blir för en stad af Visbys karaktär hvad marknadsgatan eller torget är för inlandsstaden. Dit föras produkterna, där sker lossning och lastning, där byggas förvaringshusen, där sker kommersen, med andra ord, där finna vi stadens hjärta. Vid betraktande af stadsplanen framträder detta förhållande också med all önskvärd tydlighet. — Nu och i det följande, då ej annat angifves, hänvisas till den äldsta bevarade grundritningen af 1646, fig. 2.[1] — Skyddad af Norra och Södra Fiskareholmarna och af uppbyggda vågbrytare ligger skeppshamnen, som nu på 1600-talet är uppdelad i tvenne bassänglika delar kallade gamla och nya hamnen. Den gamla ligger innerst och synes vara skäligen igengrundad. Vid stadens uppkomst bör denna dock ha varit fullt användbar. Innanför gamla hamnen sträcker sig ett vidt, obebyggdt område, hvilket, om vi bortse från den vid 1200-talets slut uppförda muren, sträcker sig fram till Strandgatan. Denna famnar hamnen och följer dess kontur. Bebyggelsen utefter Strandgatan borde, om ofvanstående resonemang håller streck, omfatta den speciella bebyggelse, som sammanhänger med sjöfarten och transitohandeln. Såsom motsvarighet till inlandsstadens

[1] K. Fortifikationsarkivet IV QQQ 1. Plan aff Wiesbij Slott och stadh A:o 1646.

marknadsgata borde äfven vid hamnplatsen — eller låt oss kalla den Strandgatan — de för kommunens rättsliga och merkantila lif utmärkande byggnaderna, rådhuset och köpmanshallen ha sin plats.

Dessa byggnadsgrupper kunna äfven här påvisas — med säkerhet hvad de borgerliga handelshusen beträffa. De sistnämnda omfatta en byggnadstyp, som karaktäriseras af en flervånig byggnad på en tvåskeppig, hvälfd kolonnhall, som genom en balkad botten är uppdelad i tvenne plan, af hvilka det undre är källaraktigt nedsänkt under marknivån. — Då en närmare redogörelse för husen i det följande kommer att lämnas, får denna knapphändiga karaktäristik tills vidare vara tilräcklig. — Husens anordning gifver dem ännu i dag, i trots af nu inredda bostäder, prägeln af förrådshus, magasinsbyggnader.

Undersöka vi nu hvar sådana förrådshus påträffas i staden visar det sig, att af de stora, som hafva två kolonner, ligga samtliga vid Strandgatan. Det ståtligaste exemplet är Gamla Apoteket med sin dubbelcelliga plan. Följa vi härifrån Strandgatan i dess lopp åt söder och sydväst ha vi åter sådana hus å n:ris 30, 20 och 12. Liljehornska huset, n:r 26, rymmer kvarlefvorna af ett mycket ombyggdt förrådshus. Till Strandgatan får äfven räknas den vägg i vägg med Liljehornska huset åt Mellangatan vettande byggnad af samma slag, men med en kolonn, som har gatnumret 23 vid nyssnämnda gata.

Dessa byggnader, hvilkas ålder sträcker sig ned till 1200-talets midt, kvarstå nu såsom de enstaka tänderna i den kamlika bebyggelse, som sluter sig till hamnen och ligger på stadens lägsta terrass. 1600-talets grundritning framvisar huru hela denna nivå utefter Strandgatan är afdelad i smala, genom gränder skilda tomtblock. Räknar man gränderna å en modärn plan och å den äldsta från Specksgränd till Wolters gränd finner man, att af de äldre 22 äro nu blott 11 i behåll. Det ligger nära till hands att antaga, att de nu försvunna gränderna omslutit byggnader, hvilka i likhet med de ofvan nämnda, tjänat såsom förrådshus. — Delvis bevarade byggnader af samma slag ha vi eljest vid S:t Hansplan 15 — där Norrbys bokhandel är inrymd i öfre våningen af en kolonnhall — och möjligen på biskopsgården den s. k. vedboden. Läget af den förra är vid Hästgatan och torde sålunda böra anses höra till bebyggelsen vid hamnen. Biskopsgårdens byggnad — som dock är osäker — torde ha varit en representationshall med hvälfd förrådsvåning.

Om sålunda förrådshusen bilda liksom en fålla vid hamnen, till och från hvilka skeppsladdningarna utan omväg kunde föras, och på så sätt angifva denna stadsplanedel såsom den väsentliga ur merkantil synpunkt, så hafva vi äfven vittnesbörd, ehuru vi icke med säkerhet kunna betyga deras riktighet, som göra det troligt, att äfven stadens offentliga profanbyggnader här haft sin plats.

Enligt en uppgift skulle rådhuset ha legat vid Kompanigränden, Strandgatan 34.[1] Detta borde i så fall ha varit äldre än det 1317 uppbyggda rådhuset, hvilket sannolikt är identiskt med rådhuset vid S:t Karin. Om detta årtal är historiskt,[2] angifver det samtidigt den möjligheten, att nuvarande Stora Torget då skapades eller togs i bruk. Den slutna, rektangulära torgformen synes sammanhänga med de platsbildningar, som omkring 1200 och därefter utläggas i de nordtyska städerna.

[1] G. Lindström: Anteckningar om Gotlands Medeltid (Stockholm 1892) I. s. 101.

[2] Lindström a. a. s. 100.

Mellan den bestämda linje, som Strandgatans husfronter bilda, och hamnen har en gång det ryktbara, sägenomspunna Kalfskinnshuset eller Vinhuset haft sin plats. Efter allt att döma har det utgjorts af en fritt liggande byggnad af ansenliga dimensioner. I dess botten rymdes elfva hvälfda källare. 1730 ifrågasattes, att byggnaden skulle iståndsättas och påbyggas till länsresidens. Enligt Spegel[1] hade Vinhuset varit konung Birgers och andra konungars palats till dess slottet byggdes, "men sedan hafva köpmännerna det bekommit och till sin nytta förändrat, brukandes det som en börs och allment packhus, hvartill det för dess många och härliga hwalf skull är mycket beqvemt." Till byggnadens karaktäristik må äfven nämnas, att det ägde "Stora sköna pelare af huggen, slipad sten".[2]

Vinhuset framstår sålunda såsom ett förnämligt hus, hvars undre del upptogs af förrådsutrymmen, hvilkas byggnadsform kännetecknas af hvalf uppburna af kolonner — måhända sålunda en rikare utvecklad typ af Strandgatans förrådshus. Därjämte har byggnaden ägt en officiell prägel, hvilken vi kunna med sannolikhet fastslå. Den ofvan relaterade traditionen gifver vid handen, att Vinhuset tillhört svenske konungen och sedermera öfverlämnats till borgerskapet såsom gemensam egendom.

Den plats, som stranden bildade, har i det ofvan anförda velat bestämmas såsom sjöstaden Visbys äldsta torg. En notis från 1700-talets midt kan måhända lägga ännu en tyngd i vågskålen för denna uppfattning. I beskrifningen till Joh. Finemans planritningar af 1748 och 1750 läses på den förra: Et [litet torg] pa Strandgatan Roland kallat; och på den senare: Roland Olim Fisktorget.[3] Detta namn måste anses hänvisa på förekomsten af en Rolandsstaty på platsen vid Vinhuset, hvarom ännu minnet kvarlefde i platsens namn. Rolandsbilderna, som framförallt tillhöra den nordtyska stadskulturen, upprestes på torget ofta i närheten af rådhuset. Om Rolandsbildens betydelse äro meningarna delade; den kan dock fattas såsom symbolen för marknadsrätt. — En Rolandsstaty upprest på Strandgatan, där handelsrörelsen bedrefs, måste styrka antagandet af denna gatas betydelse i den medeltida staden.

Det område, öfver hvilket det medeltida Visby sträcker sig, utgöres af trenne terrasser, som sänka sig ned mot sjön. Den nedersta af dessa upptages af den nu behandlade Strandgatan; den mellersta, hvilken redan under vikingatid mottagit en fast bosättning, som af Lithberg karaktäriseras såsom ett gutniskt handelssamhälle,[4] omfattar under medeltiden den egentliga borgerliga staden med dess gårdar och kyrkliga anläggningar; den tredje terrassen, Klinten, är i hufvudsak obebyggd. Nivån satte sin tydliga prägel på stadsplanens utformning. Hufvudgatorna, Mellangatan och S:t Hansgatan, följa noga efter nivåkurvornas lopp, de många gränderna inrikta sig äfven med märkbar precision efter dessa och korsa dem under rät vinkel. Detta förhållande är synnerligen påtagligt vid en iakttagelse af på stadsplanen inlagda höjdkurvor. Den tredje gruppen af gator bindes i sitt lopp af utfartsvägarna. I öster och söder, där vägarna skulle stiga uppför Klintens branter, funnos tydligen

[1] Haqvin Spegel: Rudera Gothlandica — — — 1683. (Utg. af O. V. Wennersten, Visby 1901.)
[2] Lindström a. a. s. 97 ff.
[3] Landtmäteristyrelsens arkiv X. 35, 53 och 54.
[4] Se Lithbergs uppsats Forn-Visby i detta häfte.

Fig. 1. Karta öfver Visby af Mathias Schilder, 1690-talet.

Originalteckningen till kartan i Dahlbergs Svecia Antiqua. (Neschers samling, K. Bibl.)

A Norder port. — B Mynten. — C Öster port. — D Kaijsaren, it fånge torn. — E Söder port, — F S: Maria Kyrkia, — G S: Nicolaus, öde. — H Klöster, utan nampn, öde. — I Hellig Geistes Kyrkia, öde. — K S: Clement K: öde. — L S: Olofs Kyrkia, öde. — M Lilla Compagnie. — N Borgamestarens huuss. — O Här hoss hafver Rÿss Kyrkian legat, som nu ähr aldeles demolerat. — P Trivial Schola. — Q Bischops gården. — R Hospitalet. — S Synd'ci gårdh. — T S: Drottens. — V S: Larss. — W S: Catrina, medh des Kloster, det ähr öde, men utj tornet ähr Säijare och Klocha. — X Accijsen — Y Rådhuset eller St. Compagnie. — Z Winhuset, öde, Kalfskinshuuset. — AA S: Hans kyrkia, öde. — BB S: Peter, öde. — — EE Residentz gården. — FF Strandporten. — GG Dito Lilla Strandporten. — HH Lames Tornet, et fångetorn. — II Sölfhättan. — KK Lille Tull bodarne wedh portarne. — LL Stoora Siötullen. — MM Scheps broon. — NN Scheps hampn. — OO Fisher holmen. — PP Trägårdz platzer. — QQ Åcher landh. — RR Söder Klint. — SS Öster Klint. — TT Köttorget. — UU Stoortorget. — VV Klockstapel. — XX Gammel hambnen.

Fig. 2. Karta öfver Visby
K. Fortifi-

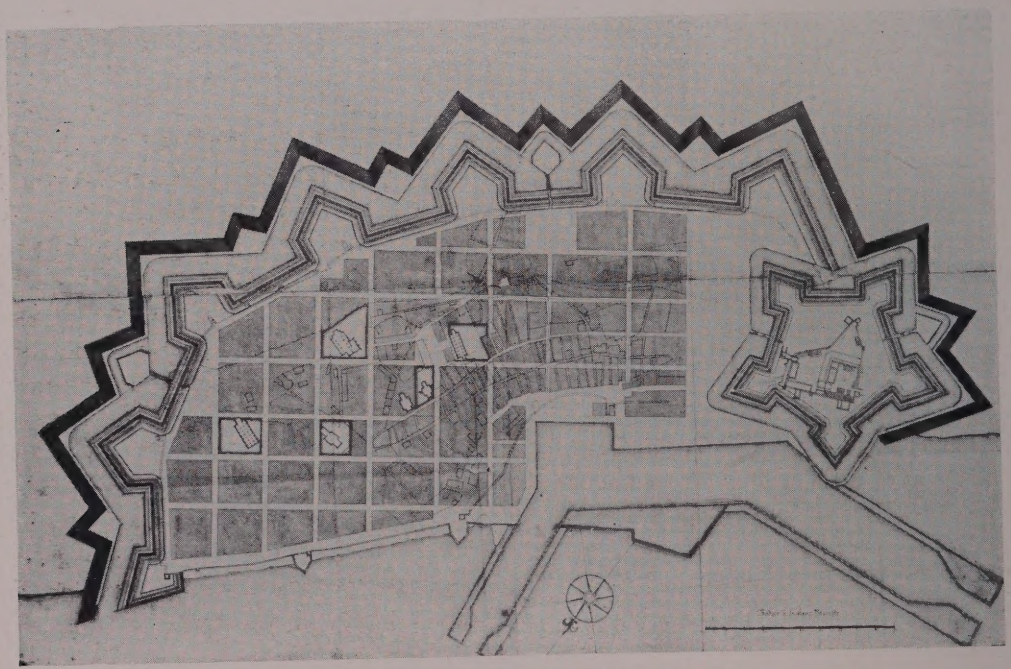

Fig. 3. Förslag till reglering af befästningarna och stadsplanen 1656.
K. Fortifikationsarkivet.

af Johan Meyer 1646.
kationsarkivet.

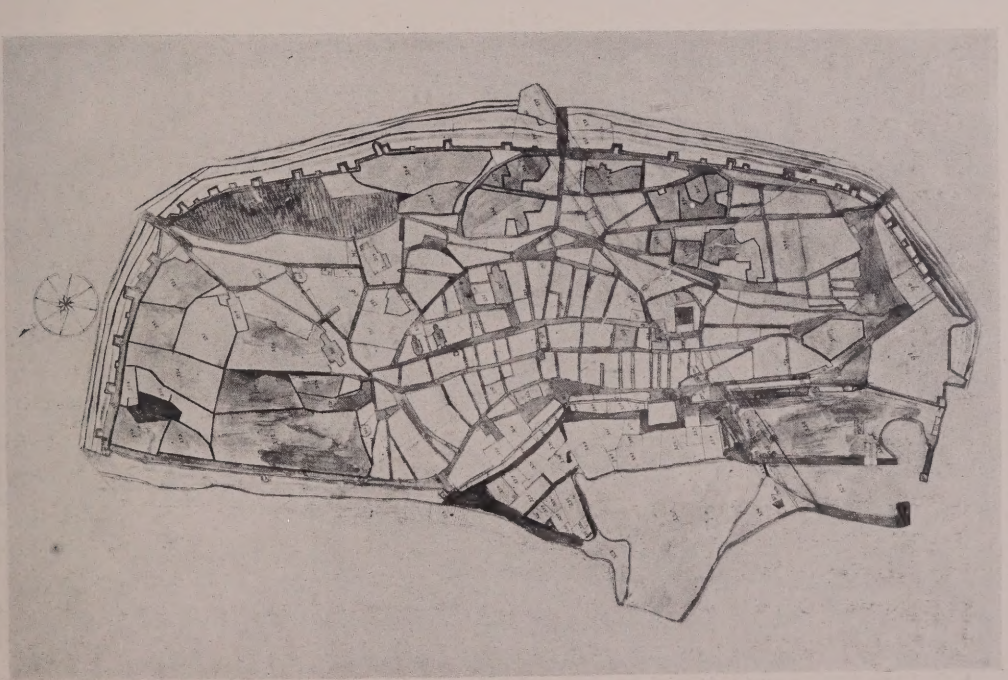

Fig. 4. Karta öfver Visby af Johan Fineman 1750.
Landtmäteristyrelsens arkiv.

Fig. 5. Karta öfver Visby af I. W. Gerss 1807.
K. Byggnadsstyrelsen.

äldre passager, till hvilka dessa kommunikationsleder måste sluta sig. Den från öster, senare Österport, kommande trafiken leddes genom Hästgatan ned till hamnen och genom Södra Kyrkogatan till Stora Torget. En förbindelse från den nordliga infartsvägen, Odalgatan—Smedjegatan, till torget utgör en skenbar fortsättning af Södra Kyrkogatan. Detta gatukomplex och Hästgatan tyckas utgöra en ringformig omslutning af staden, hvilket förlett flera forskare till den felaktiga slutsatsen, att Visby tidigare varit omslutet af en "äldre, trängre befästningsgördel", hvars murgata betecknades af de omnämnda stråken. Det orimliga häruti är så självklart, att vi här icke behöfva vederlägga det.

Mellersta terrassen upptager sålunda enligt vårt antagande den egentliga staden. Om dess tillkomst har tidigare den teorin framställts, att stadsplanen ursprungligen knutit sig till trenne platser, vid hvilka de från landet och sjön kommande köpmännen haft sin marknad. En sådan skulle varit belägen vid S:t Gertrud, där de från norra landsvägen kommande hållit till, en vid Hästgatan, där folk från södra och östra vägarna togo plats samt en vid Donnersplats för södra vägen och sjön. En gemensam samlingsplats bildades sedermera midt emellan dessa vid nuvarande Stora Torget.[1]

Förutsättningen för en sådan utveckling måste gifvetvis vara, att staden bakom sig haft ett uppland, hvars befolkning landvägen sökt sig in till stadens marknader. Vid tiden för den medeltida stadsplanens tillkomst saknades dock denna betingelse såsom framhållits i det föregående och inga skäl kunna framvisas för denna skematiserade framställning af händelseförloppet.

Den grundläggande tanken i denna teori är den allmänt antagna och riktiga, att marknadsplatsen i regel naturligt utvecklar sig vid den viktiga allmänna landsvägen eller, där flera sådana vägar sammanflyta, i korsningen mellan dessa. Tillämpa vi detta skema på Visby, borde sålunda ett torg ha uppstått utefter den linje som bildas af S:t Hans- och Mellangatorna och där dessa skäras af den från öster kommande vägen. Att så icke blifvit fallet och att Stora Torget ligger vid sidan af denna naturliga punkt styrker ytterligare den här gjorda framställningen af Strandgatan såsom den äldsta medeltida marknadsplatsen och af Stora Torget såsom den senare i samband med rådhuset skapade stadsplatsen.

Vi ha förut framställt den förmodan, att årtalet 1317 afser det vid S:t Karin uppförda rådhuset. Denna förmodan styrktes af själfva torgplatsens form; dess läge i periferien af staden tyder också på en senare planmässigt tillrättalagd torgbyggnad. Måhända skulle också en förklaring ur stadens historia kunna företes. Vid sidan af de tyska kolonisterna hade synbarligen alltid funnits gotländska visbybor, hvilka dock icke tillhörde det tyska stadssamhället. Genom striden mellan landsborna och borgarna svetsades dessa inhemska visbybor samman med de tyska. Likställighet med de tyska borgarna erhöllo de dock först i samband med striderna på Gotland 1288.[2] Hela borgerskapets likställighet och gemenskap kan förutsättas taga sig uttryck i byggandet af en ny allmän rådstuga; detta blefve det yttre tecknet, som inåt motsvarades af den ungefär samtidigt kodifierade stadslagen. Rådhuset och torget kommo sålunda att beteckna en ny æra i stadens utveckling: ett gemensamt

[1] R. Josephson: Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800. (Stockholm 1918). s. 62.
[2] Björkander a. a. s. 117.

visbyensiskt rättssamhälle och efter stridernas slut en begynnande vänskaplig kontakt med landsbygden, upplandet.

För att fasthålla den antydda gången af bebyggelsen är det sålunda uppenbart, att sedan den lägre hamnplatån tagits i anspråk för den större handeln öfver sjön och därvid fått sin speciella utbildning, upptogs mellanterrassen af den mera bostadsmässiga bebyggelsen. Det af gränder ytterligt sönderspräng da tomtblocket mellan S:t Hans- och Mellangatorna vittnar om denna bebyggelses intensitet. Tomterna äro ofta så smala och föga utsträckta, att man icke på dem kan förutsätta annat än byggnader, som täcka hela tomten.

De medeltida husgrupper, som vi nu påträffa, äro af ett annat slag än de vid stranden liggande förrådshusen. Man måste beklaga, att så mycket redan gått förloradt. Det bevarade, som säkerligen omfattar mera än författaren varit i tillfälle att undersöka, är dock tillräckligt för att gifva en förhållandevis god bild af dessa byggnader. En utpräglad typ bland dessa utgöres af det till planen encelliga, tornliknande huset. Till sin skapnad skulle det kunna sägas vara en kraftig förminskning af förrådshusets skema. Vi finna sålunda en hvälfd underdel, genom balktak afdelad i tvenne våningar, af hvilka den nedre till största delen är nedgräfd under marknivån, samt därofvan en flervånig uppbyggnad öfverst krönt med tunnhvalf. Denna hufvudform äger därjämte några varianter, hvarom mera nedan. Vid sidan af det encelliga huset uppträder det tvåcelliga, där planen visar en afgjord längdriktning och en uppdelning i två rum, i sitt extrema utformande med obruten mellanvägg och särskilda dörröppningar till hvardera rummet. Då denna typ uppträder såsom källare äro dessa extrema egenskaper utvecklade, då dess läge är i marknivån stå rummen i förbindelse med hvarandra och skiljeväggen utmärkes genom en starkt utformad gördelbåge. Hvad de tvåcelliga husen beträffar äga vi icke i behåll några bevarade öfvervåningar, hvarigenom deras utseende undandrar sig vårt omdöme. — Dessa äro de primitivare byggnadstyper, som förekomma inom den egentliga staden. Till dem kunna vi så lägga de mera utvecklade, flerrummiga husen och hvalfhusen.

I det föregående har det varit angeläget att — såsom inledningsvis påpekades — sammanhålla de element, som kunde gifva oss en öfverblick af staden såsom helhet. Det återstår nu att närmare ingå på de enskildheter, hvaraf den uppbygges. Tidigare har mångfaldiga gånger och af många författare de monumentala byggnaderna — kyrkorna och stadsmuren — varit föremål för vetenskaplig undersökning och litterär beskrifning. De borgerliga profanhusen ha däremot hittills förbigåtts. Man har nöjt sig med att betrakta de få kvarstående trappgaflarna, att med penna och kamera afbilda dem. Det kan därför synas berättigadt, när förf. i en uppsats af detta ringa omfång, nu i sin tur med förbigående af monumentalbyggnaderna vänder intresset mot dessa enkla borgerliga skapelser. Vi få bekväma oss att stiga innanför icke blott sköna trappgafvelsfasader utan äfven oansenliga, af senare tider förändrade väggar för att nedstiga i skumma källarhvalf och uppför branta trappor äntra höga vindsvåningar.

Till en början stanna vi inom den egentliga staden. För den, som vandrat i de svenska fastlandsstäderna och där lagt märke till borgaregårdarnas rymliga tomter med gårdsplan, kring hvilken en mångfald af byggnader sluta sig, framstår bristen

på en liknande anordning i Visby såsom ett genomgående drag. De trånga tomterna synas icke rymma andra byggnader än dem, som ligga utefter gata och gränd. Medan man genom portlider i de svenska städerna har tillträde till gårdsplanen, saknas sådana portar så godt som fullständigt i den visbyensiska byggnadstraditionen. De rester vi äga af medeltida byggnader tyda äfven på att den svenska stadsgårdens många specialhus saknas. Det är tydligt att vi här ha att göra med en stad af helt annat slag än den svenska.

Den framträdande skillnaden visar sig först och främst däruti, att Visby i motsats till fastlandets städer endast har ett ringa jordbruk och en föga omfattande boskapsskötsel; medan den svenska borgaren i gemen för sitt uppehälle till mycket stor del måste räkna med afkastningen af denna sin landtliga ekonomi, var visbyborgaren helt hänvisad åt sin borgerliga näring. En orsak härtill finna vi uti den karga jordmånen inom såväl som utom staden. Vi få dock icke fatta denna olikhet så, att man i Visby helt försummade de möjligheter till afkastning af jorden, som erbjödo sig, blott att detta näringsfång var af mycket underordnad betydelse. De lador, stall och fähus, som behöfdes för jordbruket, rymdes icke på den trånga stadstomten. Under 1400-talet omtalas upprepade gånger stenlador och stall på Norder Klint bland åkrar och vretar. När stadsmuren lades rundt staden, inhägnades ett så stort stycke mark rundt omkring själfva stadskärnan, att man mot land hade en gördel af obebyggd terräng. Denna utnyttjades af borgerskapet till åker, beten och kålgårdar. Den föreställningen synes ha gjort sig gällande, att staden i äldre tider brett ut sin bebyggelse äfven öfver dessa rum. Något bevis härför kan dock icke framletas. Det synes ha varit en allmän praxis vid anläggningar af murar i de medeltida städerna, att man försäkrade sig om så stort territorium som möjligt, med tanke på åkerjordens betydelse vid en belägring, kanske dock äfven med hänsyn till en framtida utveckling. Den stadsmur, som byggdes rundt Köln 1180 omfattade så stor yta, att staden icke förrän sjuhundra år senare, 1880, växte därutöfver.[1]

Mot den trångboddhet, som utmärkte den medeltida staden, förefaller denna rymliga omgifning, såsom en oförenlig kontrast. Vår förundran stiger måhända ytterligare, då vi finna, att 1399 ett ansenligt område väster om S. Drotten upptogs af kålgårdar.[2]

Vi få gifva oss tillfreds med att konstatera, att vi numera icke kunna erhålla några uppgifter om planformen hos de medeltida gårdarna i Visby samt att tomternas knappa utrymme synes tala för, att någon gårdsgruppering af det omfång, som vi känna från medeltidens svenska städer, icke har funnits. De samtidiga urkunderna gifva oss ej häller någon upplysning i detta afseende. Ett köpebref af 1337, då borgaren i Visby Albert Borkardsson byter sig till fastigheter i staden mot sådana i Stockholm, kan möjligen anses tala för den här häfdade uppfattningen, att flertalet af tomterna varit fullbyggda i och med det stenhus, som uppförts på dem. Den fastighet, som af honom bortbytes, benämnes i urkunden gård (curia) medan den af honom tillbytta kallas stenhus (domus lapidea). Enligt den medeltida uppfattningen är gård det vidare begreppet och vid uppräkning af på denna befintliga

[1] R. Eberstadt: Die Bedeutung der Bodenparzellierung für das Bauwesen. Der Städtebau, 2. Jahrg. s. 18 ff.

[2] Svenska Riksarkivets Pergamentbref N:o 2986.

byggnader ingår ofta stenhuset som en af dessa. Stenhuset i den nämnda urkunden kan alltså icke anses afse en gård.

Bland de bevarade medeltidshusen intager den förut nämnda encelliga gruppen en framträdande plats. En byggnad af detta slag är belägen på Häggska gården, S:t. Drottensgatan 9 (bild 57 och 58). Huset är byggt på en i det närmaste kvadratisk plan, vars inre mått är 5 1/2 meter. Det består af ett nedre tvåvånigt parti, som upptill afslutas med krysshvalf; våningarna skiljas genom en balkbotten. Den öfre delen af huset upptager likaledes tvenne på sådant sätt åtskilda våningar. Huset afslutas öfverst med ett spetsigt tunnhvalf. Dess understa våning är delvis nedsänkt under

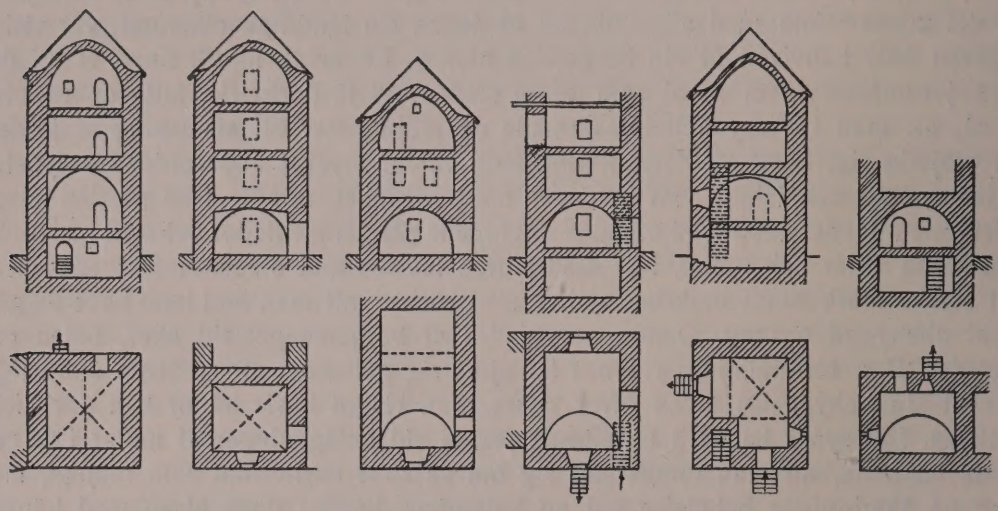

Häggska huset. Säveska huset. Hultgrenska huset. Huset vid Kyrktrappan. Stora Hästnäs. S:t Hansgatan 18.

Fig. 6, A. Encelliga hus i skematisk framställning.

marknivån och har karaktären af källare. En trappa från gatan leder ned i detta rum. En jämförelse med andra liknande byggnader visar att ingången till det ofvanpå källaren befintliga rummet äfven varit belägen i gatufasaden — några trappsteg har från gatan ledt upp till denna ingång. Den putsade murytan gör det nu omöjligt att iakttaga denna anordning. Då denna typ af källare med nedsänkt undervåning och därpå hvilande hvälfd öfvervåning i det följande ofta förekommer, gifva vi den här benämningen högkällare, till skillnad från de enkla balkade eller hvälfda källare, som endast bestå af en i marken nedsänkt våning — förbindelsen med den ofvanpå högkällaren befintliga delen af huset måste ha skett genom en yttre trappa, som ledt upp till en dörr ofvan högkällarens hvalf. Huset är försedt med två enkla trappformiga gaflar. I öfre våningen framträda (bild 58) åt gatan en dörröppning af samma utseende som hissportarna i Apotekshusets fasad och ett rektangulärt af finhuggna kalkstensposter omfattadt fönster.

Andra byggnader tillhörande denna grupp äro det Säveska huset, S:t Hansgatan 28, (bild 50), och det Hultgrenska, S:t Hansgatan 18 (bild 72). Båda dessa hafva ursprungligen haft högkällare, men hafva förlorat den egentliga källarvåningen. Säveska husets högkällare täckes af ett krysshvalf och huset består i sin öfre del af

tre våningar; Hultgrenska högkällaren är tunnhvälfd och huset omfattar ofvantill två bottnar. De båda byggnaderna krönas å vinden med ett spetsigt tunnhvalf. I vindsvåningen å det Hultgrenska huset påträffas en i senare tid ommurad öppning, hvars läge, öfverensstämmande med hissportens i Häggska huset, antyder att dess bestämmelse ursprungligen varit af samma art som denna. Genom tunnhvalfvet stiga här horisontala bjälkar, som sannolikt utgöra takstolens hanbjälkar. Den tornlika byggnaden vid Kyrktrappan, Ryska gränd 16, (bild 61) bör också hänföras till encelliga hus med högkällare. Detta hus har nu förlorat sitt vindshvalf. På vinden synes en hissport placerad på samma sätt som de redan beskrifna. Ofvan denna resterna af

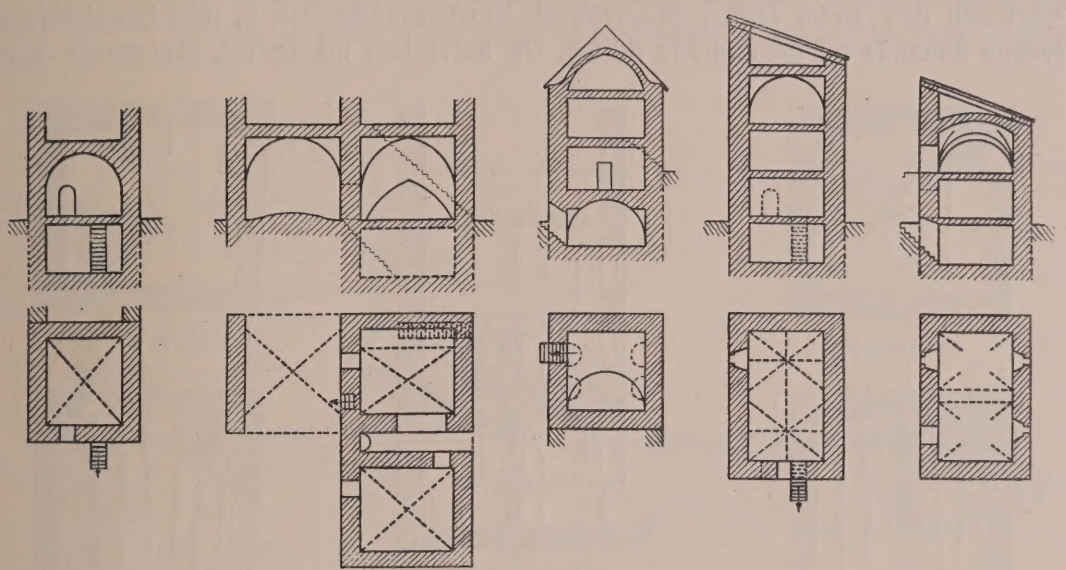

Klosterbrunnsgatan 2. Klosterbrunnsgatan 6. Smittens backe. Vestööska huset. Muntheska huset.

Fig. 6, B. Encelliga hus i skematisk framställning.

en hissbom af trä. — Huset vid Kyrktrappan skiljer sig från de öfriga genom sin invändiga murtrappa, som gör det möjligt att komma i förbindelse med våningen ofvan högkällarens hvalf. I husets fasader finnas sålunda tre ingångar: en som för ned till källarplanet, en till våningen där ofvan och en tredje till den invändiga trappan i byggnadens öfverdel.

Genom det sätt hvarpå lösningen af dessa ingångars placering skett, genom den invändiga trappan samt genom högkällarformen är huset vid Kyrktrappan i typ nära besläktadt med en anläggning på landsbygden strax utanför Visby, stenhuset vid Stora Hästnäs (fig. 7). Här förläggas ingången till högkällarens öfre rum och dörren till den invändiga trappan på ena gafvelsidan, medan källarnedgången har sin plats på ena långsidan. Stora Hästnäs-huset täckes liksom de encelliga byggnaderna i staden af ett spetsigt tunnhvalf. Det är af vikt att göra denna jämförelse mellan ett stadshus och en byggnad från landsbygden i första hand för att kunna fastslå typens spridning, och i andra hand för att diskutera dess ändamål.

Stora Hästnäs-huset måste anses vara ett försvarstorn anlagdt till skydd för lif och gods af en bonde och köpman under oroliga tider. I elegant utformning öfverträffar det stadshusen. Våningen närmast ofvan högkällaren är försedd med trenne

spetsbågiga, dubbelkopplade fönster, hvilkas anordning erinrar om kyrktornens gallerier. Byggnadstiden torde vara omkr. 1300, sålunda under en af öns aldra största ofredstider.

Om vi återvända till staden, återstå ännu några byggnader af det ifrågavarande slaget att erinra om; S:t Hansgatan 18 inrymmer äfven resterna af en byggnad med tunnhvälfd högkällare, hvars öfverbyggnad gått förlorad (bild 72, baksidan). En krysshvälfd högkällare, hvars öfverbyggnad likaledes skattat åt förgängelsen finna vi Klosterbrunnsgatan 2. Här kan ännu den karaktäristiska dörrplaceringen iakttagas med ingångarna sida vid sida sittande liksom "ett opp och ett i minne", den ena högt och den andra lågt. I gatuhvalfvet, Klosterbrunnsgatan 6, (bild 56) skönja vi tvenne liknande nu igenmurade dörrar. De hafva ledt till de två våningarna i en

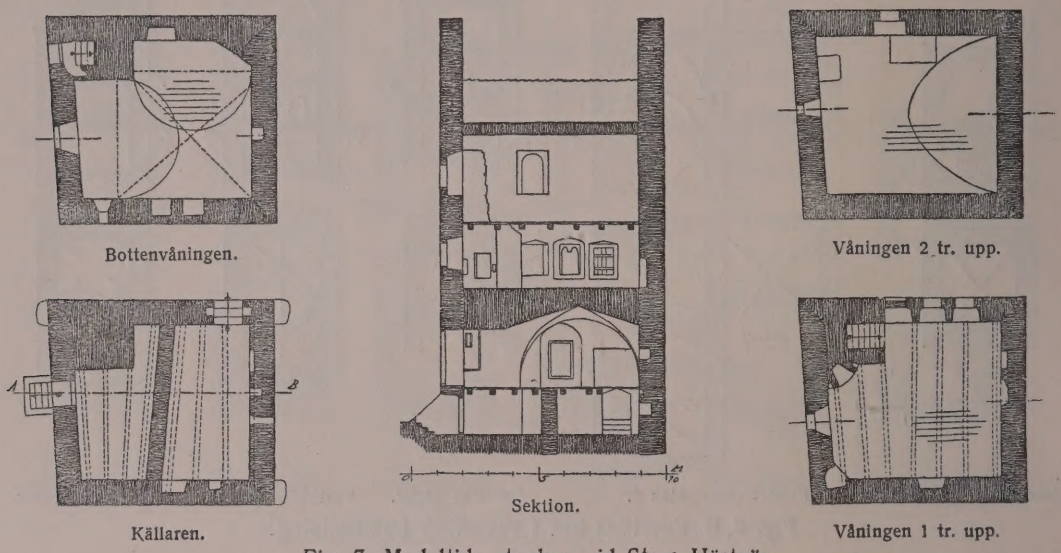

Fig. 7. Medeltida stenhus vid Stora Hästnäs.
Uppmätning af H. Norgren 1922.

krysshvälfd högkällare, hvars undre rum nu är igenfylldt. Denna anläggning, som nu till sina öfre delar är spolierad, inrymmer en murtrappa af samma slag som i huset vid Kyrktrappan.

Ett par varianter af denna eljest regelbundna typ böra omnämnas i detta sammanhang. En encellig tornbyggnad med spetsbågigt tunnhvalf på vinden döljer sig i hörnhuset vid Smittens backe och Södra Kyrkogatan (bild 67). En envånig källare med stickkupigt tunnhvalf ersätter här högkällaren. Den igenmurade nedgången till denna, som ännu kan iakttagas, har haft sin ingång vid Södra Kyrkogatan. — Det Vestööska huset, Klosterbrunnsgatan 4, (bild 57 baksidan), har balkad källare och två krysshvalf på vinden. Yttertaket är pulpetformigt. Nedgången till källaren och ingången till våningen däröfver, nu igensatta, äro placerade efter det vanliga skemat.

Efter denna något långrandiga uppräkning kunna vi öfvergå till en orientering af de frågor, som sammanhänga med byggnadstypens förekomst. Vi ha redan i det föregående antydt likheten med försvarstornet och gjort en jämförelse med ett sådant från den gotländska landsbygden. Det måste dock ligga i öppen dag, att stadsbyggnaderna

icke ha att söka sitt ursprung i byggnader af kastalens typ. Äfven om dessa visade sig vara af sådan ålder och utbredning på ön, att man skulle kunna förutsätta en inhemsk byggnadstradition, skulle icke förekomsten i staden utan vidare kunna förklaras. Då därjämte staden under det skede, då de ifrågavarande husen böra ha tillkommit, i hufvudsak var ett tyskt samhälle, som stod i motsatsförhållande till landsbygden, är ett sådant accepterande af den främmande ortens byggnadskultur icke antagligt. Vi hafva däremot en naturlig linje att följa i vår frågeställning: Huru sågo de stadsbyggnader ut, som de tyska kolonisterna kände från sin hemtrakt?

På grund af det knapphändiga materialet har det sina svårigheter att gifva ett tillfredsställande svar. Det kan dock sägas att encelliga stenhus af i stort sedt samma utseende påträffas i Tyskland.

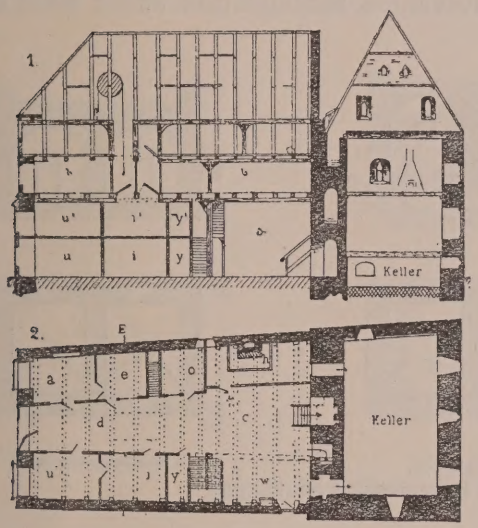

Fig. 8. Hillebrandisches Haus, Osnabrück.
(Bergener fig. 207.)

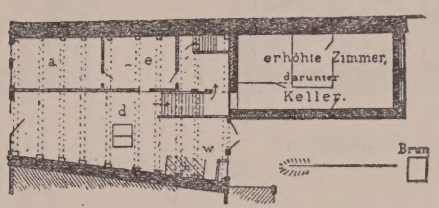

Fig. 9. Haus Tepe, Osnabrück.
(Bergener fig. 208.)

Af särskildt intresse för oss är att iakttaga byggnaderna i en af Westfalens städer, det åldriga Osnabrück. Flera af de där bevarade köpmanshusen gifva oss därjämte svar på frågan, huru dessa tornbyggnader genetiskt skola förklaras. Borgarhuset framvisar här i sin äldsta form öfverenstämmelser i plan med den allmänt förekommande gårdstypen på landsbygden, det saxiska huset. Under ett tak samlade bonden här sina hus till en gemensam boning för människor och djur. Ingången ligger midt på ena gafvelväggen. Midt emot densamma vid bortre gafveln har gårdsfolket sin plats med härd och sofställen. Nedanför denna del af huset sträcka sig utefter husets långsidor mot ingången bås och afbalkningar för kreaturen. Då huset utvecklas, tillbygges en kammarbyggnad vid den midt emot ingången belägna gafveln. — Taga vi i betraktande den här meddelade planen, fig. 8, af en från tolfhundratalet härstammande borgerlig anläggning i Osnabrück, det s. k. Hillebrandisches Haus, igenkänna vi lätt det beskrifna saxiska husets utseende. Genom den vid gatan belägna ingången å gafvelsidan stiga vi in i en gång, omgifven af utrymmen för boskap och hästar, hvilken öppnar sig till ett rum i husets bakre del, där vi upp-

täcka spisen på vänster hand. I stället för den tillbyggda kammaren har borgaren här byggt till huset med en stenbyggnad, i hvilken han förvarat sitt gods. Denna stenbyggnad, som nederst inrymmer en källare, har upptill ett par våningar, som på vinden skyddas af tunnhvalf.

"Helt egendomliga för husen i Osnabrück äro stenbyggnaderna (die Steinwerke), som intaga husets bakre del öfver källaren, kammarbyggnadens plats, och som genom en brandmur är skild från den främre träbyggnaden. I sina äldsta exempel framträdande redan under romansk tid, bilda de den egentliga bostaden och växa till formliga bostadstorn, som i de osäkra tiderna gåfvo det bästa skydd mot rof och brand. Man finner därför på de mäst utsatta ställena i staden hus vid hus med mäktiga stentorn, hos hvilka med största eftertryck eldsäkerhet eftersträfvats. Därför är äfven det höga, hallartade, dock ofta tvåvåniga boningshuset under taket öfver-

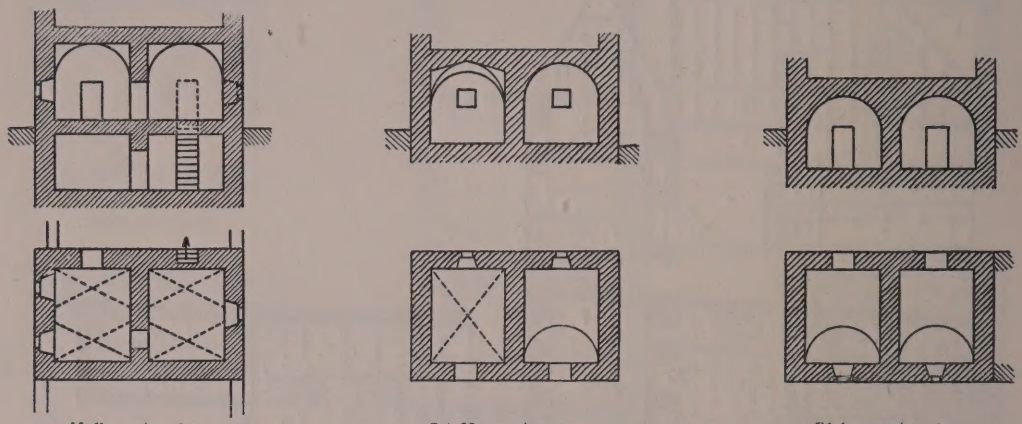

Mellangatan 27. S:t Hansgatan 26. Biskopsgatan 6.

Fig. 10, A. Tvåcelliga hus i skematisk framställning.

slaget med ett tunnhvalf. I den tjocka brandmuren ligga de öfverhvälfda gångarna och trapporna".[1]

Den citerade beskrifningen af stenbyggnaderna i Osnabrück passar så väl in på den grupp byggnader, vi här syssla med, att den mycket väl kunde ha afsett förhållandena i Visby. Detta är ett faktum, som vi dess hällre fastslå i betraktande af den betydelse, som Westfalen utöfvade vid koloniseringen af staden. Den undersökning om de tyska medeltidssläkternas i Visby härstamning, som utförts af Lindström,[2] visar, att af 169 kända inflyttare voro 88 från Westfalen, alltså mer än hälften. Det är då icke mer än naturligt att vi spåra inflytande från denna provins på den visbyitiska kulturen. Af flera författare har tidigare detta förhållande framhäfts, och man har påvisat huru influensen skönjes i såväl den kyrkliga byggnads- som skulpturkonsten.[3] Vi kunna nu härtill lägga ett ytterligare och starkt bevis med framhäfvandet af den borgerliga byggnadskulturens afhängighet till samma urspungskälla.

En rikare utformning i planen än gruppen af encelliga medeltidshus finna vi

[1] H. Bergener: Handbuch der bürgerlichen Kunstaltertümer Leipzig 1906, fig. 207.

[2] G. Lindström: Anteckningar om Gotlands Medeltid II, (Stockholm 1895), s. 499 ff.

[3] Johnny Roosval: Die Kirchen Gotlands (Stockholm 1911). — Carl R. af Ugglas: Gotlands medeltida träskulptur.

hos en del byggnader, som hafva utvecklad längdriktning i grundplanen. Planen kan skematiskt sedt anses uppkommen genom två kvadratiska byggnaders sammanslagning. Gruppen karaktäriseras sålunda såsom en tvårummig, vare sig denna tvårummighet tagit sig uttryck genom en obruten skiljevägg, genom en kraftig gördelbåge mellan hvalfven eller i ett par fall endast genom sina två hvalfok. Ingången synes i regel ha legat på långsidan. Gruppen skiljer sig från föregående däruti, att högkällare oftast icke förekommer.

En öfvergång mellan de nu beskrifna två typerna tyckes huset Mellangatan 27 intaga (bild 61, baksidan). De bevarade delarna omfatta en högkällare med tvådelad plan. Denna är dock mindre längdbetonad än de vanliga tvårummiga husen. Härigenom ha de två cellerna i sin tur fått en afgjordt rektangulär form. Detta skönjes framförallt i det rum, där hvalfven blifvit bevarade; två små krysshvalf täcka detta.

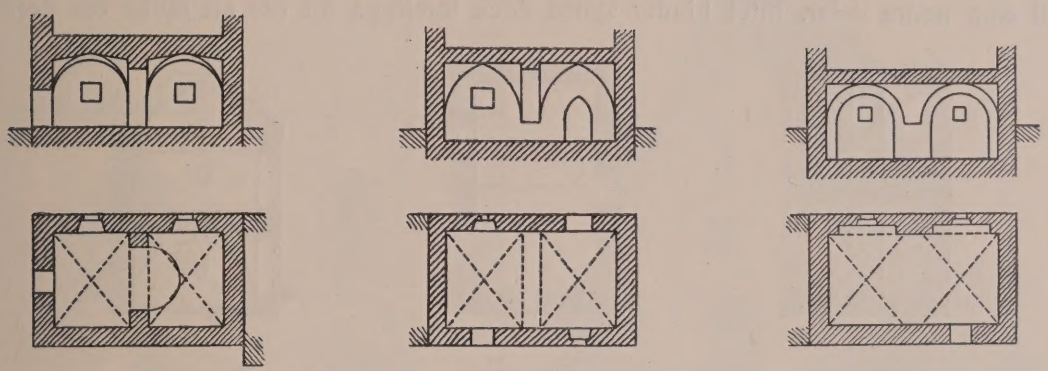

Huset vid Kyrktrappan. Hästgatan 9. Biskopshuset.

Fig. 10, B. Tvåcelliga hus i skematisk framställning.

Man måste beklaga, att intet hus finnes i någotsånär ursprungligt skick bevaradt inom gruppen. Öfverbyggnader saknas eller ha blifvit ombyggda.

Ett godt exempel på det tvåcelliga huset finnes å gården till S:t Hansgatan 26 beläget utefter Hamburgergränd (bild 50, baksidan). Byggnaden, som upptar tvenne af hel vägg skilda rum, är något nedsänkt i marken. Den täckes dels af krysshvalf, dels af tunnhvalf. Samma utseende visar källaren Biskopsgatan 6, (bild 61, baksidan), där dock båda hvalfven bestå af tunnor. Det nuvarande huset vid detta gatunummer utgöres af två sammanslagna medeltidshus, ett förhållande, som för öfrigt upprepar sig på många håll i nutidens Visby. Detta är t. ex. äfven fallet vid Drottensgatan 3.

Medan de föregående till en del haft källarbyggnadens plan nedsänkt under markytan, utmärka sig andra åter genom sin belägenhet ofvan jord. Ehuru materialet är för ringa för ett afgörande, torde man dock häri ha rätt att se en icke obetydlig skillnad mellan dessa byggnader. Härtill kommer, att rummen hos de senare stå i förbindelse med hvarandra. Gränsande intill kyrkogården och sammbyggdt med det här förut omnämnda tornet vid Kyrktrappan (bild 61) ligger ett tvåcelligt krysshvälfdt hus, hvars båda rum hafva kommunikation genom en hvid rundbågig öppning i muren. Det förefaller sannolikt, att denna byggnad engång varit förrådshus

i den gård, där tornet utgjorde manbyggnaden. På 1646 års stadsplan, på vilken båda byggnaderna äro utsatta, ligger detta förrådshus vid gatan, som här går fram till tornet och bildar en liten torgformig plats. Det är tvifvelaktigt om byggnaden, som nu icke äger någon öfvervåning, någonsin haft sådan. Den är af senare datum än tornhuset, som engång legat fritt åt detta håll. Därom vittnar den hissport och bom, som ännu finnas i behåll placerade på den sida där tillbyggnaden skett. Deras plats förefaller omotiverad, om huset icke legat fritt åt detta håll.

En besläktad byggnad påträffas Hästgatan 9 (bild 69 och 70). Detta är äfven den mäktigaste i sitt slag. De två krysshvalfven skiljas genom en bred, markerad gördelbåge. Tvenne dörrar ha från hvardera långsidan fört in i hvar sitt hvalf. Af dessa är nu den ena igensatt; den andra, som är spetsbågig, har poster af finhuggen kalksten. Öfvervåning saknas.

De ifrågavarande byggnaderna äro sålunda så vidt vi nu veta blott bevarade till sina nedre delar. Intet hinder synes dock föreligga för oss att tänka oss deras

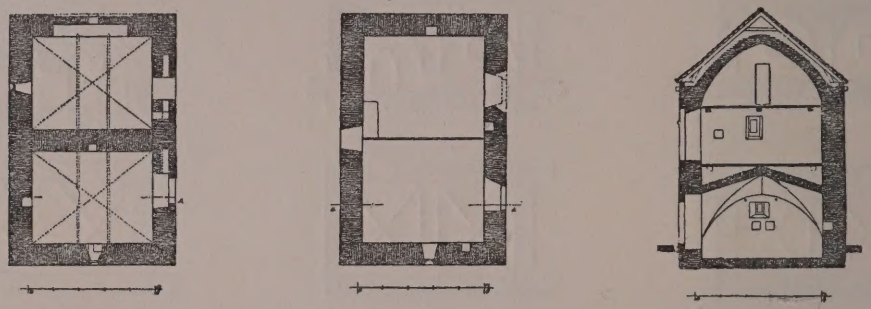

Bottenplan. Öfverplan. Tvärsektion.

Fig. 11. Medeltida stenhus vid Lauks i Lokrume.
Uppmätning af J. Fardelin, 1918. (Jämför fig. 12.)

rekonstruktion i analogi med det encelliga huset, alltså såsom flervåniga med vindshvalf. Vi bestyrkas i denna förmodan vid en jämförelse med de på Gotlands landsbygd befintliga husen af samma grundform. En sådan byggnad, Lauks i Lokrume socken, fig. 11, 12, består af en nedre tudelad och krysshvälfd undervåning samt en med spetsigt tunnhvalf täckt öfverdel, genom ett balkadt golf uppdelad i två bottnar. På långsidan finnas tvenne ingångar i hvardera af de två nedre våningarna. Till de i högre planet belägna har fordom en yttre trappa af trä varit uppbyggd.[1] En hissport å gafveln leder till öfversta bottnen under vindshvalfvet. Äfven Hvatlings i Fole socken har en liknande stenbyggnad, hvars undervåning är tudelad och hvälfd, fig. 13. Till denna leder dock endast en ingång, hvadan rummen sålunda stå i förbindelse med hvarandra. Öfverdelen utgöres liksom hos Laukshuset af en öfverst tunnhvälfd botten skild från den därunder liggande genom ett balkadt golf samt försedd med hissport. Den öfre delen i dessa båda hus är sålunda enrummig. En inre murad trappa för från undervåningen förbi hvalfvet och upp till öfverdelen af huset.

Att de nu beskrifna husen icke äro gotländska allmogebyggnader till sitt ursprung torde icke behöfva diskuteras. Med all sannolikhet ha de sina rötter i visby-

[1] C. G. Brunius: Gotlands Konsthistoria II, s. 151 ff. — Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid. I, s. 138, där afbildning finnes.

itisk byggnadstradition. Den tanken kan också ligga nära till hands att gotlänningarna såsom färdandes folk själfva kommit i beröring med den byggnadskultur, hvarifrån de lånat denna form af stenbyggnad. Denna byggnadskultur kan knappast vara någon annan än den, hvarifrån de tyska visbyiterna hämtat sin lärdom, norra Tyskland, Westfalen. Här visar utvecklingen, att sedan borgarna i städerna allmänt börjat använda sig af stenhus af den form, som vi påträffat i det encelliga huset, togo bönderna äfven upp denna och försågo sig med fasta stenhus, hvilkas karaktär hos dem blir försvarstornets, berchfritens.[1] Det kan därför vara skäl att betrakta de anförda landsbygdshusen såsom stadsbyggnader och en rekonstruktion af det tvåcelliga huset måste tänkas i anslutning till dessa. Det visar sig då såsom en rikare utbildad form af den encelliga gruppen.

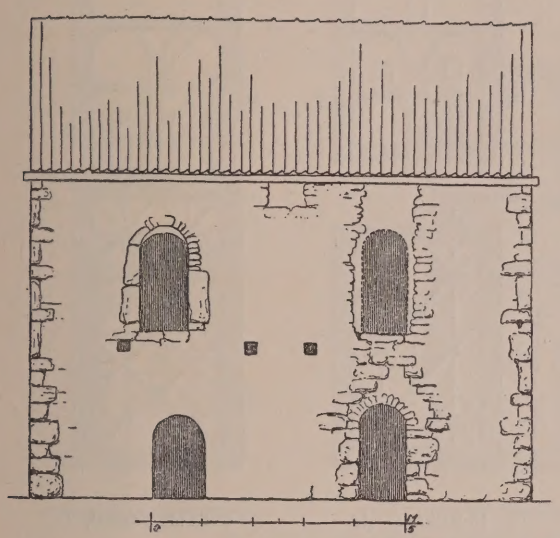

Fig. 12. Stenhuset vid Lauks i Lokrume, fasad.
Uppmätning af J. Fardelin.

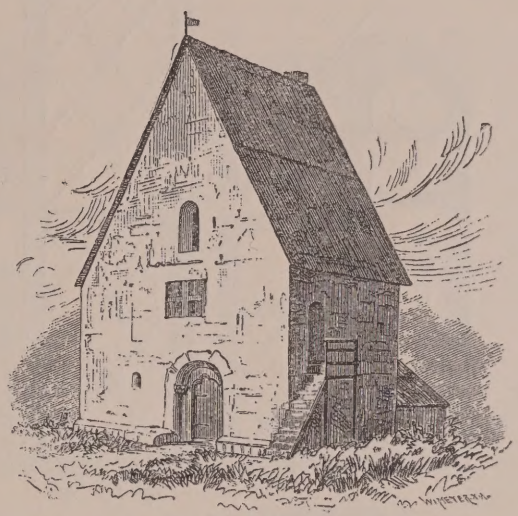

Fig 13. Medeltida stenhus vid Hvatlings i Fole.
(Efter H. Hildebrand, Sveriges Medeltid, I, fig. 52.)

En rektangulär byggnad af ålderdomligt slag är det s. k. Muntheska huset i muren nära Söderport[2] (bild 106 och 107). Huset är i sin nuvarande habitus äldre än stadsmuren. Det bildar på sätt och vis ett öfvergångsstadium mellan de båda behandlade hustyperna, eller en sidoform. Till sin uppbyggnad består det af en källarvåning och två andra bottnar, af hvilka den öfversta täckes af två krysshvalf. Ingångarna äro placerade på långsidorna. De äldsta vetta åt murens utsida och visa två till öfvervåningarna ledande, nu igensatta, dörröppningar. Bomhål i väggen utvisa, att en trätrappa ledt upp till öfra dörren. Numera äro ingångarna belägna inåt staden; denna förändring måtte ha skett i samband med stadsmurens uppbyggnad. Den igensatta dörren i öfvervåningen, som blifvit ombildad till fönster, har liksom hvalf och väggar på sin putsade yta spår af renässansmålningar.

Dessa enkla typer äro de hufvudformer varuti det borgerliga bostadshuset af

[1] Jämför Bergener a. a. s. 207.

[2] E. Eckhoff använder benämningen "Huset med målningarna" i det nyligen utkomna arbetet om Visby stadsmur.

sten under medeltiden uppträder i Visby. Någon egentlig utveckling därutöfver synes icke ha ägt rum. De afvikande planerna kunna i den mån de påträffas förklaras såsom utvecklade ur dessa. En sådan är exempelvis den ohvälfda, tvårummiga och trevåniga medeltidsbyggnaden på Frimurarlogens tomt, ett kubiskt stenblock, som genom sin kraftiga hjärtmur verkar såsom sammanbyggdt af två encelliga hus från grunden till vinden. Den äldre delen af Flickskolans hus i hörnet af Mellangatan och Specksrum består likaledes af en medeltidsbyggnad, som genom hjärtmur blifvit tudelad. Hvardera af dess halfvor kunna sägas utgöra ett hus af den tvårummiga typen. Sålunda är den ena af dessa i sin tur verkligen uppdelad i två rum,

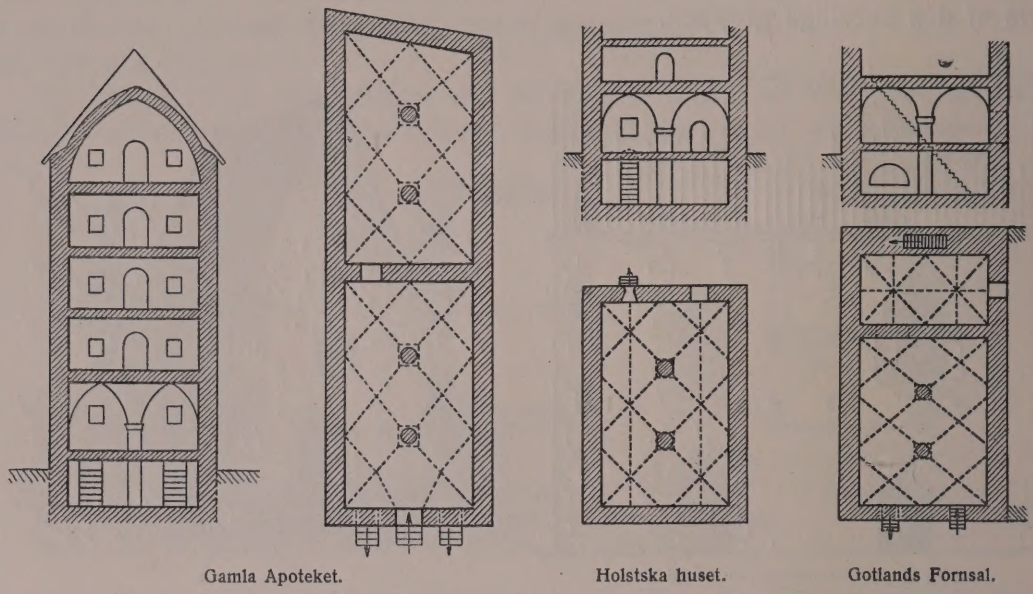

Fig. 14, A. Förrådshus med högkällare; skematisk framställning.

af hvilka det ena är krysshvälfdt, medan husets andra halfva i bottenvåningen upptager ett dubbelt krysshvalf.

Äfven de för stadsbilden så karaktäristiska hvalfhusen, som portlikt öfverhvälfva gatorna, visa relation till dessa två husgrupper. Vi ha tidigare sett huru ett af dessa gatuhvalf, Klosterbrunnsgatan 6 (bild 56), är förenadt med en tornlik byggnad med högkällare. Själfva byggnaden öfver gatan är enrummig och täckt med ett spetsbågigt tunnhvalf. Utmärkande för hvalfhusen synes vara att de ursprungligen endast stått i förbindelse med byggnaden på gatans ena sida; på den andra sidan äga de blott en stödmur. Så är förhållandet vid det nämnda hvalfvet, vid Hvalfgränd (bild 55) och vid S:t Hansgatan 4 (bild 44—46) samt möjligen äfven vid det raserade gatuhvalfvet å Klosterbrunnsgatan 2 (bild 57, baksidan). Såsom vi nu kunna iakttaga hvalfhuset, tjänar sålunda icke hvalfvet som förbindelse mellan två på hvardera sidan af gatan belägna fastigheter. Visby medeltida stadslag förutsätter, att en ägare kan besitta tvenne byggnader uppförda på hvar sin sida af gatan och att han därför önskar förbindelse mellan dessa. Då äger han rätt att "hafva en öfvergång tvärs öfver gatan" till 3 alnars bredd. Detta stadgande kan icke ha något afseende

på gatuhvalfven, utan torde afse en brygga af samma art, som de trappsvalar hvarom på annat ställe stadgas, att de ej häller få öfverskrida det angifna måttet.

De vid Strandgatan belägna förrådshusen, som i det föregående helt flyktigt karaktäriserats, bilda en enhetlig grupp, hvars samband med det allmänna byggnadsskemat i de nu anförda medeltidshusen är uppenbar. Den bästa utgångspunkten för en jämförelse bildar Gamla Apoteket (bild 22—25).

Af denna byggnad, som länge ansetts vara inkarnationen af medeltidens borgerliga Visby, är halfva huset i det närmaste bevaradt intakt till våra dagar — de sentida förändringarna ha icke borttagit något af väsentlig betydelse. Den ursprungliga planen har två rektangulära rum — man kan äfven säga, att den utgöres af två intill hvarandra lagda hus — af hvilka det längst bort från Strandgatan belägna

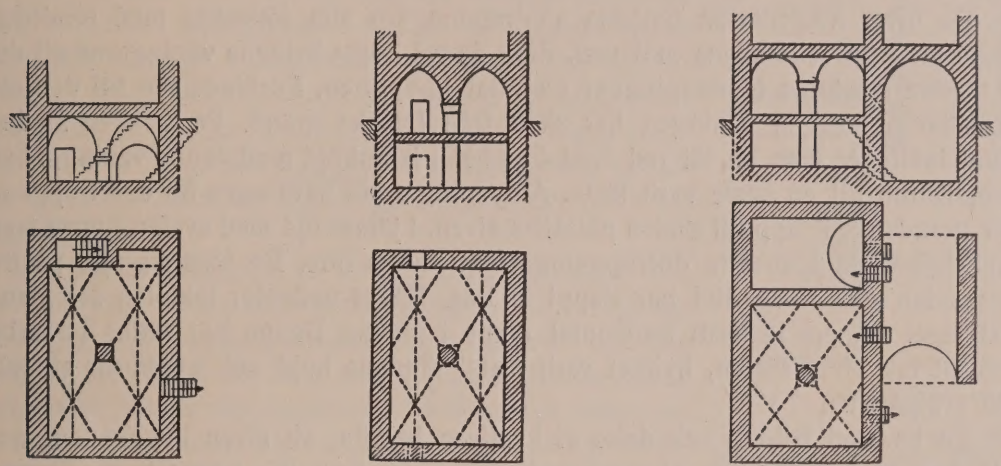

Biskopens betjäntflygel. S:t Hansplan 15. Mellangatan 23.

Fig. 14, B. Förrådshus med högkällare; skematisk framställning.

nu är mycket ofullständigt i behåll, men hvilket man har alla skäl att antaga hafva varit af samma utseende som det bevarade. Byggnaden i sin helhet är uppförd i ett sammanhang. Den bevarade delen omsluter nederst en högkällare — för att använda vår ofvan motiverade beteckning — och därofvan fyra genom balkade bottnar skilda våningsplan, hvilka öfverst täckas af ett spetsbågigt tunnhvalf. Högkällaren utgöres såsom vanligt af tvenne våningar åtskilda genom på balkar hvilande trägolf: den nedra är något nedsänkt under gatunivån, den öfra ligger väsentligt ofvan markens höjd och täckes af sex spetsbågiga krysshvalf. Hvalfven uppbäras af tvenne kolonner af kalksten, som sträcka sig från källaren, genom golfvet och upp i denna våning. Dessa kolonner äga icke blott till uppgift att bära hvalfven utan äfven mellangolfvet. För den skull är kolonnens mellanstycke så hugget att två konsoler bildas; se detaljen å bild 22, baksidan. Dessa konsoler korrespondera med konsoler af samma utseende anbringade på samma höjd utefter rummets långsidor. På konsolerna hvila långsgående bjälkar såsom stöd för de tvärs öfver rummet lagda golfbjälkarna. Dessa konsoler bevisa genom sin tillvaro att mellangolfvet från början varit afsedt vid husets uppförande. Kolonnerna afslutas upptill af huggna kapitäl med blad- och knoppmotiv.

Inga baser äro nu skönjbara beroende på senare utfyllning i källaren. Här vore en utschaktning till det ursprungliga golfvet en lätt verkställd åtgärd, som i detta nu af staten ägda monument väl vore på sin plats. Ingången till högkällaren är lagd åt gatan. Den utgöres af två nedgångar med trappor till källaren och en i fasadens midtaxel belägen uppgång till öfverplanet.[1] Den äldre gatunivån har enligt Fardelins iakttagelse vid Gamla Apoteket varit minst 60 cm. under den nuvarande, (bild [15], baksidan). Detta förhållande gör att ingången till öfverplanet tidigare legat högre från gatan än nu. Trappan måste sålunda haft ett annat utseende. Enligt stadslagen fingo trapporna ej skjuta utanför huset mer än tre alnar. Då den nuvarande trappan, som torde härstamma från samma tid som den omändrade dörren, 1700-talet, ungefärligen upptager detta utrymme, måste följaktligen den äldre 60 cm. högre trappan haft en helt annan stigning.

De öfver högkällaren belägna våningarna äro alla försedda med rundbågiga hissportar i gafvelfasadens midtaxel. Efter de två högst belägna våningarna att döma ha tvenne rakslutna fönstergluggar omfattat hissporten. Förbindelsen till den ofvan högkällaren belägna våningen har skett från Lybska gränd. På fasaden åt denna gränd iakttager man en tät rad med bomhål i jämnhöjd med denna våning, i hvilka bärbjälkarna till en svale varit fästa. Antydningar till bärningen för den trappa som från gränden ledt upp till svalen påträffas äfven. I jämnhöjd med svalen finnas tvenne rundbågiga, nu igensatta dörröppningar till husets inre. En fönsterglugg på hvardera sidan om dörrpartiet har släppt in ljus. Något nedanför takfoten ser man en med tegel numera igensatt horisontal ränna i muren. Denna bör sättas i samband med ett tak öfver svalen, hvilket varit fäst i rännans höjd och uppburits af stolpar från svalgången.

En bevarad kolonn och delar af hvalfven berätta, att äfven byggnadens andra hälft haft en konstruktion af samma slag som den beskrifna högkällaren, liksom de synliga fragmenten betyga att öfvervåningen varit uppförd till samma höjd och täckt med ett likformigt tunnhvalf i direkt fortsättning af det bevarade.

Medan Gamla Apoteket såväl i sina fasader som i sin interiör väl bibehållit det åldriga utseende, som af en del författare angifves såsom "hanseatiskt", hafva däremot öfriga förrådshus af detta slag varit i hög grad underkastade de förändringar, som den pietetslösa eftervärlden låtit dem undergå. En mycket förvanskad och måhända snart nog till undergång dömd byggnad är förrådshuset å den Holstska gården, Strandgatan 30 (bild [26] och [27]). Huset är något indraget från gatan och skiljes numera från denna genom en gårdsmur. Inträder man genom den nu på ena långsidan upptagna dörren, varseblir man genast, att de illa ramponerade krysshvalfven hvila på kapitälförsedda kalkstenskolonner, hvilka dock obetydligt höja sig öfver den nuvarande bottennivån. Det är tydligt, att vi här hafva för oss en byggnad af samma art som den nyss beskrifna. På gafveln åt gatan upptäcka vi den gamla rundbågiga ingången, som nu är delvis igensatt. Det torde icke möta någon svårighet att rekonstruera byggnaden i analogi med Gamla Apoteket. Jordgolfvet fyller sålunda upp största delen af en högkällare. Äfven öfvervåningen är här svårt ram-

[1] Hildebrands förklaring, att denna ingång ej är den ursprungliga, måste bero på en ofullständig kännedom om monumentet, hvarom hans beskrifning af kolonnerna och andra detaljer äfven bär vittne. Se Sveriges Medeltid I. s. 422.

ponerad. Den utgöres blott af ett med kraftigt balktak försedt rum; därofvan äro murarna aftagna. Huset har sålunda varit högre och vi få tänka oss det med ytterligare någon våning samt ett krönande tunnhvalf. I öfvervåningens gafvelfasad synes den i midtaxeln belägna, rundbågiga hissporten. Byggnaden har under renässansen troligen tagits i anspråk såsom bostadshus, hvarpå de förstorade fönstren med sittbänkar och med vegetativa ornament bemålade nischer tyda.

Fortsätta vi vandringen utefter Strandgatan träffa vi åter på ett förrådshus på Gotlands Fornsals fastighet (bild 28—32). Detta utgöres dels af en högkällare med tvenne kolonner med gafveln mot gatan, från hvilken ingångarna som vanligt leda till dennas båda våningsplan, dels af en bakom belägen enrummig med tvenne krysshvalf täckt högkällare, som genom en spetsbågig dörröppning står i förbindelse med den främre. Intill denna byggnad finnes åt Brännerigränd en senare tillbyggnad. Från den bakre högkällarens bottenplan leder en i bakmuren lagd murtrappa upp till våningen ofvan källarhvalfvet. Här ofvanför är byggnaden omändrad. Fornsalens förrådshus kan sålunda sägas bestå af två sammankopplade byggnader af typer, som vi tidigare påträffat: dels det egentliga förrådshuset, dels det encelliga huset.

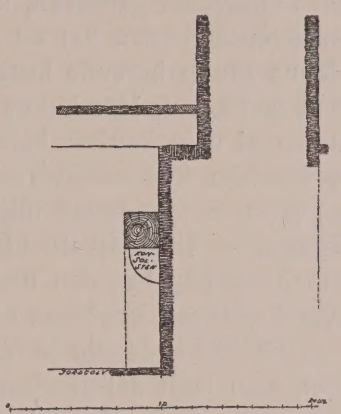

Fig. 15. Detalj från en medeltida källare Strandgatan 39. I väggen en konsolsten med därpå lagd bjälke, på hvilken golfbjälkarna hvilat. Nuvarande golfvet förhöjdt.

Där nu Stadshotellet är beläget (bild 38) fanns före dess ombyggnad en medeltidsbyggnad af ansenliga dimensioner, som allmänt kallades Gamla ränteriet. Till dess utseende kan man nu blott döma genom den bevarade högkällaren, hvars sex krysshvalf hvila på två kolonner. I motsats till de förut beskrifna är detta förrådshus orienteradt med långsidan utefter Strandgatan. P. A. Säve gjorde 1843 en serie af teckningar af detta hus.[1] En af dessa återger fasaden åt gatan. Enligt denna är fasaden uppdelad i tvenne axlar omfattande hvardera en till synes rundbågig hissport placerad mellan tvenne små kvadratiska fönster. Hissportarna, som i axlarna ligga midt öfver hvarandra, markera att huset varit försedt med tre bottnar ofvanför högkällaren. På öfra botten fanns ett spel bestående af en mellan golf och tak fäst spole, på hvilken hisslinan upplindades. Denna primitiva hissanordning, erinrande om skeppshvarfvens kapstandare, afbildas äfven af Säve (bild 38, baksidan). — Huset prydes af trappstegsformigt slutande gaflar.

Besläktad med denna byggnad har det Liljehornska huset, Strandgatan 26, varit (bild 35). Ehuru detta hus ligger med gafveln mot gatan var fasaden dock delad i två axlar genom öfver hvarandra liggande hissportar. I det inre kan också med tämlig visshet antagas en högkällare med kolonner eller rättare pelare. En åttkantig pelare med tärningskapitäl stöder ännu i dag två krysshvalf, hvilka troligen tillhört högkällaren. Innan huset omgestaltades stod det en tid öde, emedan man befarade dess sammanstörtande. Orsaken härtill var att ett hvalf i det inre rasat.[2] Genom hvalfvets förlorande fruktade man att ena långväggen skulle falla. Det förefaller icke

[1] Teckningarna ingå i den Säveska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek.

[2] C. J. Bergman: Gotländska skildringar och minnen (Visby 1882), s. 116.

otänkbart, att det omtalade hvalfvet utgjort ett hvalf af den karaktär, som vi finna i förrådshusens högkällare — därigenom skulle också den befarade effekten blifva lättare att förstå,

Medan de föregående förrådshusen genom sin långsträckta form varit nödsakade att anbringa två kolonner såsom hvalfstöd, förekommer äfven en typ af högkällare med ett hvalfstöd, för hvilken vi nu icke äga något bevis, att den äfven i öfvervåningen inrymt förvaringsrum. Dessa byggnader höra dock så nära samman med de föregående, att de kunna förklaras tillhöra samma grupp. Hit höra två byggnader: Mellangatan 23 och S:t Hansplan 15.

Den förra (bild 54) är liksom Fornsalen förbunden med en hvälfd högkällare af encelligt slag. Ingångarna till förrådshuset ha legat på norra långsidan, där fordom ett tunnhvälfdt gatuhvalf, hvaraf rester ännu bevarats, haft sitt vederlag. Den smäckra kalkstenskolonnen har ett med knoppformiga blad uthugget kapitäl. I det andra till denna grupp hörande huset (bild 92) är kolonnen i det närmaste till hela sin skapnad iakttagbar. Här kunna vi sålunda visa på en kolonnbas bestående af skråkantad underdel och däröfver befintlig hålkäl och vulst — i analogi med kolonnerna i den gotländska kyrkoarkitekturen borde vi äfven här kunna förutsätta befintligheten af en plint som underlag till basen. Det huggna kapitälet har i hörnen på huk sittande figurer. — Utan att direkt kunna sägas höra tillhopa med dessa bör i detta sammanhang påpekas den under biskopsgårdens betjäntflygel belägna källaren, hvars fyra krysshvalf uppbäras af en kvadratisk kalkstenspelare (bild 65 och 66).

De här skildrade förrådshusen företräda icke någon för oss obekant form. För den, som tagit del af ofvanstående analys af de enklare medeltidshusen, torde det vara uppenbart att uppbyggandet följer samma princip, som vi funnit tillämpad i dessa. Måtten ha blott blifvit större. Men därvid har också det nya elementet framtvingats: stöden till högkällarens hvalf.

Det ligger nära till hands att betrakta de tvåskeppiga rummen såsom hallar, i hvilka vid en senare tidpunkt ett mellangolf blifvit inslaget, och man känner sig förvånad, när det visar sig att detta ingår i den ursprungliga anläggningen. Den tanke, som vid första intrycket naturligt uppstod, att dessa hallar voro af samma slag som de allmänt förekommande tvåskeppiga hallarna i den gotländska kyrkoarkitekturen, är dock värd att taga vara på. Båda synas vara uttryck för en på Gotland allmänt spridd byggnadstyp.

Genom Roosvals studier af Gotlandskyrkornas byggnadshistoria har det blifvit klarlagdt, att de tvåskeppiga hallarna, med en eller två kolonner, tillkomma under en byggnadsperiod, som sträcker sig från 1200-talets midt och in i nästa århundrades början. Det stora flertalet kyrkor skaffa sig då sådana hallbyggnader. Äfven hvad Visby beträffar är detta fallet. Enligt Roosvals kronologi karaktäriseras skedet 1255—1280 för stadskyrkornas vidkommande sålunda: en sannolikt på westfalisk influens beroende lust att göra om allt till hallkyrkor.[1]

Det bör då icke förvåna om denna starka strömning äfven afsatte spår inom den borgerliga byggnadskulturen. För de fall, där vi genom skulpturdetaljer kunna åvägabringa en datering, visa sig också förrådshusen vara tillkomna just under detta

[1] Jämför Roosval a. a. s. 139—140.

skede.[1] Fornsalen synes sålunda tillhöra 1200-talets midt eller senare hälft. De omvikta, musseliknande hörnbladen på kolonnkapitälen i förrådshuset Strandgatan 30 angifva byggnadstiden till 1200-talets slut, vid hvilken tidpunkt äfven Gamla Apoteket tillkommer. De om Ronensis påminnande kapitälskulpturerna i Mellangatan 23 datera äfven denna byggnad till 1200-talets slut. Yngst i raden är S:t Hansplan 15 hvars kapitäl, prydt med hukande hörnfigurer, kan anses tillhöra den i 1300-talets början verksamme Fabulators arbeten.[2]

Roosvals påpekande af den westfaliska influens, hvarunder hallbyggnaderna tillkomma, giver oss äfven i detta fall anledning att vända blicken mot denna provins, som betydt så mycket för Visby. Det i Soest befintliga Nicolaikapellet är en af de äldre tvåskeppiga hallar, som möjligen kan ha påverkat gotlandsarkitekturen. Från samma tid som kapellet, 1100-talets slut, härstammar äfven ett borgerligt hus, "Haus auf dem Burghof", som erinrar om förrådshusen i Visby, ehuru specialiseringen icke gått så långt som i denna stad. Det är en tvåvåningsbyggnad på kvadratisk plan, hvars undre del är "hallformig, hvälfd, delad genom en pelare", medan takvåningen är utformad till lagerrum.[3] Byggnaden utgör bakre delen af ett stort patricierhus, som var inrättadt för handel och landtlig ekonomi — det är med andra ord en analog företeelse till de tidigare påpekade encelliga "Steinwerke" i gårdarna i Osnabrück. "Haus auf dem Burghof" är en utveckling af dessa af samma slag, som den vi förutsatt för förrådshusen i Visby. — Vi få här nöja oss med att fastslå, att den tvåskeppiga hallen är en synnerligen omtyckt och allmänt förekommande byggnadsform i norra och mellersta Tyskland, företrädd såväl i den profana arkitekturen — i furstliga palats, borgerliga anläggningar, rådhus och köpmanshus — som i den kyrkliga, där särskildt klostren ofta använda den. Flera författare söka ursprunget till den tvåskeppiga anläggningen i det gammalgermanska huset, där ett pelarlikt stöd i rummets midt uppbar kroppåsen.[4] I Gelnhausen förekommer en byggnad från romansk tid, där en midtpelare stiger upp genom källarens tunnhvalf och motsvaras af pelare i de öfriga våningarna. I ett annat borgerligt hus från samma tid i Gelnhausen äro krysshvalfven uppburna af en midtkolonn. En närmare undersökning af de borgerliga medeltidshusen i denna del af Tyskland skall måhända gifva oss exempel på med våra förrådshus mera kongruenta typer. — Den tvåskeppiga, hvälfda undervåningen finnes för öfrigt företrädd äfven inom andra af våra svenska städer t. ex. i Malmö.[5]

Medan dessa byggnader icke synas hafva haft den i Visby vanliga högkällaren,

---

[1] De efterföljande dateringarna ha lämnats af professor Roosval, för hvilken vetenskapliga generositet förf. frambär sin tacksamhet.

[2] Jämför Carl R. af Ugglas: Några gotländska skulpturverk i norra Tyskland, Fornvännen 1914, s. 32 ff. I detta sammanhang bör påpekas, att å Gamla Apotekets vind numera förvaras en skulptur möjligen tidigare anbragdt å fasaden, som äfven bör tillskrifvas Fabulator. (bild 23, baksidan). Skulpturen, som mot plan botten framställer ett i hög relief utarbetadt ek-motiv, öfverensstämmer med det i a. a. fig. 11 återgifna kapitälet från Slottet i Naugard.

[3] Jämför H. Schmitz: Soest. s. 43—44, Abb. 37.

[4] Jämför t. ex. Karl Simon: Die Anlage Zweischiffiger Räume in Deutschland, Repertorium f. Kunstwissenschaft B. XXV s. 41 ff.

[5] Jämför C. G. Brunius i Skånes konsthistoria för medeltiden s. 344, samt dennes skissböcker i Nordiska Museet.

påträffa vi denna i en monumentalbyggnad, som måste haft en med förrådshusen gemensam inspirationskälla, Haakonshallen i Bergen. Denna långsmala byggnad består af en hvälfd högkällare med öfvervåning. I källaren finnas fyra "piller, som gaa op igjennem gulvet og bære hvælvingerne over andet Stockverk".[1] Denna anordning öfverensstämmer tillfullo med den för vår grupp utmärkande stödanordningen. Haakonshallen är uppförd i midten af 1200-talet, före 1261. Hallen var ett representationshus, hvars öfvervåning omfattade en stor sal och hvars högkällare med all sannolikhet utgjorde byggnadens ekonomiafdelning, särskildt tjänande som förrådsrum.

Äfven i Visby finnes en byggnad, af hvilken numera blott de fyra väggarna återstå, som sannolikt fyllt en med Haakonshallen öfverensstämmande funktion att vara en stormans representationsbyggnad, nämligen den s. k. vedboden vid biskopsgården (bild 68). Om dess ursprungliga utseende lämna nu en del detaljer upplysningar, som satta i förbindelse med den undersökning af stadens förrådshus, som här ofvan utförts, kunna gifva oss anledning till en hypotes om byggnadens gamla inredning och om dess användning (fig. 16).[2]

Redan den åt S:t Drottensgatan vända fasaden angifver, att detta är en byggnad af säreget slag. En igensatt rundbågig dörröppning förlagd åt ena sidan leder in till bottenplanet. Korresponderande med denna är åt andra sidan af fasaden en fyrpassformig ljusöppning. I öfvervåningen omfatta fyra arkadlikt markerade omfattningar de nu smala, gluggformiga fönstren. Den stora med svarttjärade portar försedda öppningen tillhör en senare tid. Det inre är numera genom ett golf uppdeladt i två våningar, men rester af anfang till krysshvalf antyda en äldre anordning. Det förefaller troligt, att fyra på en midtkolonn hvilande krysshvalf öfvertäckt rummet. Samtidigt uppställer sig den frågan, om icke nederdelen af huset under dessa hvalf utgjort en numera igenfylld högkällare, till hvars i marken nedsänkta parti ledt en under det fyrpassformiga fönstret belägen nedgång. I öfvervåningen skönjas ännu anfangen till ett longitudinellt tunnhvalf, hvars form kan förutsättas ha varit spetsbågig. Fasadens fyra spetsbågiga fönsteromfattningar motsvaras af nischer inåt rummet, hvilka gifva en viss märklighet åt den inre arkitekturen. På den ena af gafvelväggarna äro åter tre nischformigt igenmurade fönsteröppningar, af hvilka den mellersta är högre än de båda andra. Gårdsfasaden framvisar en rundbågig dörröppning af samma utseende som i Gamla Apotekets öfverparti. Genom denna skulle tillträdet till rummet ha skett. — Om denna rekonstruktion är riktig erhålla vi en byggnad, som i allmänna drag öfverensstämmer med Haakonshallen och de med denna besläktade furstliga hallbyggnaderna på kontinenten.[3]

Ett sentida exempel på högkällare med fyra krysshvalf och midtstöd erbjuder det vid slutet af 1400-talet anlagda Glimmingehus i Skåne. Dess byggherre, ståthållaren på Visborgs slott, Jens Holgersson Ulfstand lät från Gotland öfverföra arkitekturdetaljer från raserade byggnader och inbygga dessa i sin nya skåneborg, utan att

---

[1] N. Nicolaysen: Kongshallen paa Bergenhus. Norske byggninger fra fortiden I.

[2] En mera ingående undersökning än den af förf. verkställda är af nöden, ty vid förf:s besök voro viktiga murpartier dolda af vedtrafvar och sålunda oåtkomliga.

[3] Jämför B. Thordeman: Alsnö Hus (Stockholm 1920), s. 154 ff.

fästa afseende vid dessa detaljers olika kynne.[1] Man skulle vara frestad att antaga, att äfven högkällarformen blifvit öfverförd från Gotland, men blifvit behandlad med samma brist på förståelse, som utmärkte arkitekturdetaljernas användning.

Den för den senare medeltiden karaktäristiska tegelarkitekturen har ytterst få representanter i Visby. Medan staden stod i sitt flor under senromansk och unggotisk tid utformades dess arkitektur och fylldes byggnadsbehofvet, så att någon större byggnadsverksamhet icke synes påkallad förrän under 1800-talet. Visby var en fallen storhet, när tegelgotiken satte in, ja, man skulle kunna säga, att i och med Visbys tillbakagång framspirade i de tyska hansestäderna den borgerliga kultur, för hvilken tegelgotiken kom att blifva ett uttryck.

Den bevarade medeltidsbebyggelsen i Visby framträder såsom en enhetligt utformad art, som visserligen utifrån mottagit influenser, men som icke på något an-

Fig. 16. Förslag till rekonstruktion af "Biskopens vedbod" (bild 68).
Ritningar af H. Norgren 1923.

nat håll är så rikt företrädd. Detta förhållande får sin rätta förklaring i stadens merkantila maktställning vid tiden för denna bebyggelses utveckling. Därför är det väl riktigt, när man kallar denna hanseatisk, men först om man därvid särskiljer denna byggnadskultur från den i de tyska hansestäderna rikt utvecklade tegelarkitektur, som representerar ett i det närmaste två århundraden yngre skede.

De gamla byggnadsformerna förefalla dock att ha varit så lifskraftiga i Visby, att den nya tiden blott synes ha fått lämna sitt material och sin fasadutsmyckning till nybyggena. Åtminstone synes detta ha varit fallet med den enda något sånär bevarade gotiska tegelbyggnaden, Kronstallet vid Kilgränd (bild 73). Det är det välkända förrådshuset, som här återigen uppenbarar sig, visserligen i tegeldräkt med vertikalt utvecklade blinderingar, men med det gamla högkällaresystemet, denna gång utan hvalf, och med däröfver liggande magasinsbottnar. — Den andra af dessa byggnader, Klintska huset Strandgatan 7, (bild 75), är nu till största delen ombyggd, men dess blinderade gafvel finnes kvar — oförändrad? Detta hus förefaller dock att helt ha varit den nya tidens barn — här torde byggnaden vid sidan af sin uppgift såsom förrådshus äfven ha tjänat som bostad.

---

[1] Jämför N. Lithberg: Glimmingehus. Historisk tidskr. för Skåneland, B. 3, s. 236 ff.

Visby medeltida stadslag antyder, att vid sidan af stenhusen äfven byggnader af trä förekommit i staden. En särskild bestämmelse gäller tvåvånings trähus, att de icke göras mer än 8½ alnar i höjden och ej mer än 20 fot i längden, träkök skola vara minst 8 alnar höga liksom bagarstugor. En annan bestämmelse stadgar att "öfverhängning" på husen endast får vara en half aln. Härmed afses byggnader, som åtminstone till sina öfverhängande delar äro konstruerade af trä.

Af det sista slaget finnas ännu ett par exempel bevarade, hvilka, ehuru icke medeltida, dock kunna gifva en föreställning om byggnader af sådant slag. I hörnet af Lybska gränd och Mellangatan ligger den af alla visbybesökare kända "Mahognyhyddan" (bild 118). På en stenvåning är här uppförd en öfverbyggnad af trä, ett s. k.

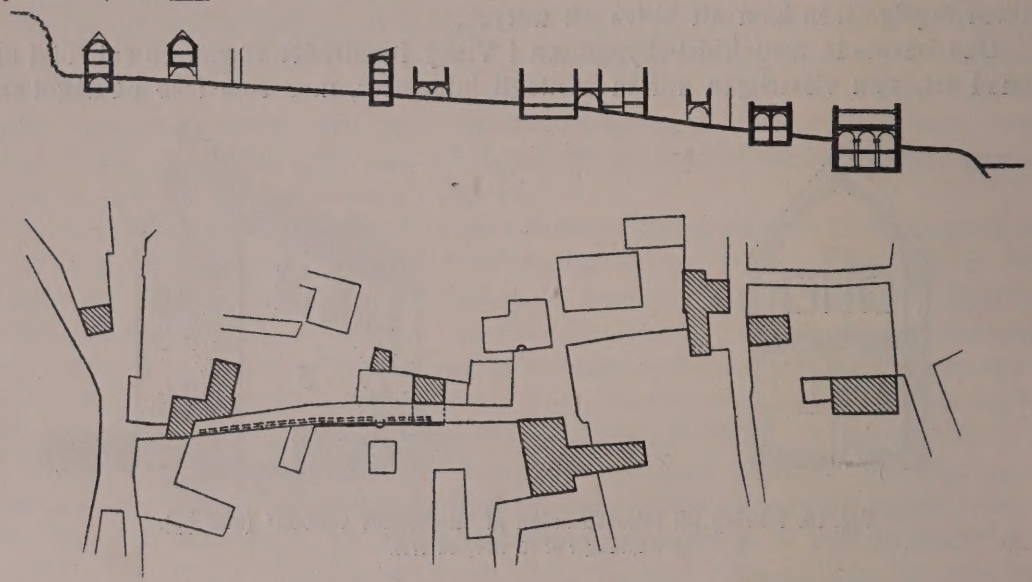

Fig. 17. Skematiseradt snitt genom Visby medeltida bebyggelse.

Snittet är taget genom Klosterbrunnsgatan och utsträckt från Klinten till hamnen. Från *Klinten* räknadt (längst till vänster) äro följande hus markerade: *Smittens backe,* hörnet af Södra Kyrkogatan, gatuhvalfshuset *Klosterbrunnsgatan 6, Vestöösha huset* Klosterbrunnsgatan 4, *Klosterbrunnsgatan 2* med raserad gatuhvalf, *hvalfhuset vid Klosterplan* med hvalf öfver S:t Hansgatan, *Rådhushvalfvet, Mellangatan 27* och längst till höger *Holstska gårdens* stora förrådshus.
Till höger därom markeras hamnens medeltida vattenyta.

bulhus, som har öfverhängning åt gränden. Man skulle kunna förmoda, att byggnaden fått sitt utseende därigenom, att på en stenhusgrund en envånig stuga helt enkelt blifvit uppflyttad, men vår ringa kännedom om medeltida hus med öfverhängning får icke leda till förhastade slutsatser. Tills vidare få vi anse "Mahognyhyddan" såsom representant för ett slag af de i stadslagen omtalade husen. En fråga, som här icke kan upptagas, är om bulhusets konstruktion. Väggarna utgöras af täljda, ofta med liksom en ås försedda, ekplankor, som äro infalsade i det ramverk, som hörnstolpar, syllar och band bilda. Det är ett omsorgsfullt utfördt skiftesverk. Inga kända medeltida bulhus finnas i Visby, men det är troligt att skiftesverket lefvat vid sidan af knuttimringen i de medeltida träbyggnaderna. Huru öfvergången från det äldre resvirket — stafkonstruktionen — till skiftesverket försiggått, låter sig numera icke fastslå.[1]

[1] Vår främste kännare af den svenska träbyggnadskonsten, Sigurd Erixon, synes vara af den åsikten, att skiftesverket uppstått ur resvirket genom pårverkan af korsvirket.

Ett annat exempel på öfverhängning erbjuder det till Burmeisterska gården flyttade korsvirkeshus, som ursprungligen haft sin plats S:t Hansgatan 9 (bild 117). Byggnaden är ursprungligen ett hörnhus med åt gatorna utkragad öfvervåning och gafvel. Öfverhängningen uppbäres af profilerande konsoler. De äldsta bevarade korsvirkeshusen härstamma från 1400-talets midt.[1] Vi ha icke någon anledning att före denna tid förutsätta befintligheten af detta byggnadsslag i Visby och stadslagens bestämmelser om öfverhängning få därför tänkas afse timrade hus.

Korsvirket förefaller icke att ha intagit någon dominerande plats i stadens byggnadshistoria och de byggnader af detta slag, som anträffas, torde först tillkomma under 15- och 1600-talen. Ofta synes korsvirket blott ha använts till vissa delar af byggnaden och kombineras då ej sällan med skiftesverk. Det ofvan omnämnda huset på Burmeisterska gården är sålunda endast till de delar, som vetta åt gatan, uppfördt i korsvirke medan de öfriga äro gjorda i skiftesverk. Bulhuset Rengränd 2, (fig. 112) använder endast korsvirket i de båda gafvelröstena. Ett af de förnämsta korsvirkeshusen torde det Reijhmanska ha varit. Detta vid Donnersplats belägna hus, som refs 1909, var uppfördt på grunden af flera medeltida byggnader (bild 39).[2] Konstruktionen af detta och andra kända korsvirkeshus angifver, att korsvirket i Visby uppstått under påverkan från det i de nordtyska städerna så rikt företrädda slaget af korsvirke — en sentida kulturström som afslutar det medeltida Visbys byggnadshistoria och bildar inledningen till en ny tid.

[1] Se Bergener a. a. s. 230.

[2] Se K. J. Fardelin: Beskrifning öfver Reijhmanska huset jämte å tomten belägna grundmurar. Manuskript i Gotlands Fornsals arkiv.

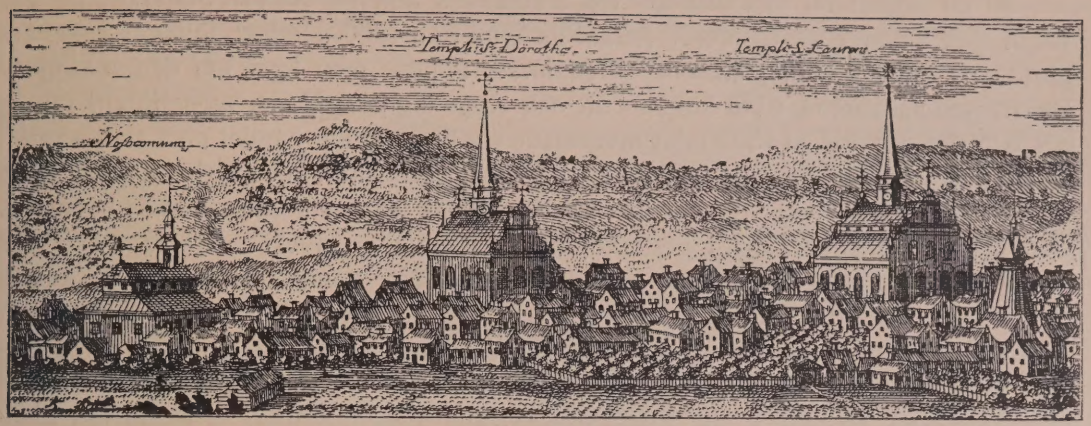

SÖDERKÖPING.

EN ÖFVERSIKT AF DESS BYGGNADS- OCH UTVECKLINGSHISTORIA.

AF

SIGURD ERIXON.

Söderköping hade redan på 1600-talet ett romantiskt förflutet. Med patetisk klang skildras detta i motsättning mot dess senare vanmakt af infödda författare på 1690-talet, och samma toner slå oss till mötes alltsedan. Icke heller van der Aveelens stick år 1707 i Sveciaverket bröt af häremot, åtminstone om man räknar de många, höga stenhus med eller utan trappgaflar, som tecknaren placerat i timmerstugornas ställe (se fig. 2). Här mötte lokalpatriotismen harmoniskt rikspatriotismen. Prosten L. C. Wiedes[1] hugskott 1876, om att Söderköping i själfva verket vore identiskt med Birka, äger ännu anhängare inom stadens hank och stör. Dessa yttringar af en icke alltför ovanlig lokalpatriotism vinna förståelse vid studiet af stadens öden, som äro historien om en afbruten utveckling, brustna illusioner, en episod af kraftutveckling under några sekler och därefter grubbel öfver hvad som varit och en viss misstämning mot Norrköping, den lyckligare konkurrenten, som "lurat på sitt tillfälle", som det heter på 1690-talet.[2] Denna försjunkenhet i hvad som varit, har emellertid knappast blifvit mer än litterär. Någon vård om stadens minnen eller försök att bevara dess gamla prägel ha icke gjort sig gällande förrän på allra sista tiden. Det som finnes kvar, hade icke funnits, om tillgångarna medgifvit annat.

[1] L. C. Wiede: Nytt svar på den gamla frågan: Hvar låg Ansgarii Birka.

[2] Jöns Pärsson Austronius: "Söderköpings stads wijd forna och senare tijders beskaffenhet", utg. af Sigurd Erixon i Medd. fr. Österg. Fornminnes- och Museiförening 1913—1914.

Öfverstycke: Detalj af van der Aveelens stick öfver Söderköping i Svecia Antiqua et Hodierna af år 1707, visande Hospitalskyrkan, Drothems kyrka och Stadskyrkan.

Af en urgammal handelsplats vid Slätbakens innersta del blef Söderköping stad redan tidigt under medeltiden. Åtskilliga fynd från 1000-talet och följande sekel äro gjorda på olika ställen i staden.[1] Den första uppgift man äger om denna köpstad är, att franciskanerna 1235 kommo dit och slogo sig ner. Under medeltidens senare del och en stor del af 1500-talet utvecklade sig här en liflig handel med städer rundt Östersjön, och Söderköping nämnes närmast efter Stockholm och Kalmar. Här fanns till och med egen stadslag, hvaraf numera endast lösryckta satser finnas bevarade. Denna blomstringsperiod för Söderköping sammanfaller mycket nära med Hansans välmaktsdagar. Att hanseaterna här hade särskilda handelsprivilegier är kändt. Det är då icke en tillfällighet, att Söderköpings handel mer och mer aftynar, när storhandeln i norra Europa öfverflyttas till Västeuropa. Dessa allmänna förhållanden samt Norrköpings tillväxt kväfver utvecklingen så, att staden saknar kraft och möjlighet att häfva sin tredje olycka: åns uppgrundning. I annat fall hade man väl kunnat flytta efter i mån, som förändringen kräfde det. Vid gräfningar i staden ha påträffats rester af en båtbrygga från 1300-talet nära Rådhustorget. Så högt upp torde alltså då fartyg ha kunnat gå. På 1600-talet kunde större skepp icke komma längre än till Korsån, ett stycke öster om staden. Redan på denna tid tolkade man de nedslagna pålar, som kanta åstränderna nedom staden, som räster af medeltida strandskoningar, hvilket också synes ganska sannolikt. De omnämnas af Johan III och skulle då iståndsättas. Skepp, som kommo till staden, betalade "pålepenninger" såsom hamnafgift. Ån var då i fara att uppgrundas. Däremot har staden långt fram i tiden bibehållit sin tilläggsplats och marknad för skärgårdsfiskarna mellan Brunnsparken och Korsån.

Äfven om Norrköping ursprungligen är en äldre och mera betydande plats än Söderköping, ligger dess öfvervikt så långt tillbaka, att den ej är direkt gripbar, och ligger möjligen inom bronsåldern eller den tid, då sjöfart eller fartygstransport förekom mellan Glan och Bråviken. När en förskjutning under medeltidens senare hälft inom Östergötland gjorde sig gällande, så att landskapets östra delar fingo mer betydelse, blef det Söderköping och icke Norrköping, som kom att spela hufvudrollen. Orsakerna härtill äro flera. Söderköping ligger mera centralt i förhållande till Östergötlands hufvudbygd söder om sjöarna och har närmare till Linköping än Norrköping, som ligger på gränsen till Östergötlands bergslag, och i själfva verket ernår betydelse i jämna steg med sin och bergslagens industriella utveckling. Norrköping kallas under medeltiden ofta en "kvarnby", och när tysken Kiechel[2] reste genom landskapet 1586, nämner han blott dess utmärkta laxfiske. Likväl hade Norrköping utrikeshandel långt förut, och den har tillväxt på grund af sin industri, oberoende af de faktorer, som motat den södra grannen. — Söderköping var vidare sedan gammalt hufvudorten äfven för Tjust och afsättningsorten för Östergötlands och Tjusts skärgårdars fiskeprodukter. Stadens borgerskap deltog äfven själft vid lektiderna i fisket vid vissa skär i yttre hafsbandet. Sålunda upptager beskrifningen till 1701 års karta öfver Söderköping ännu Väderskärs fiskläge i Loftahammars socken såsom direkt hörande under staden, ehuru det ägdes af godsherrarna till Fågelvik.

---

[1] En del beskrifna af Bror Schnittger i Medd. fr. Österg. Fornminnes- och Museiförening 1909.
[2] S. Kiechel: En resa genom Sverige år 1586 (Heimdals folkskrifter 44).

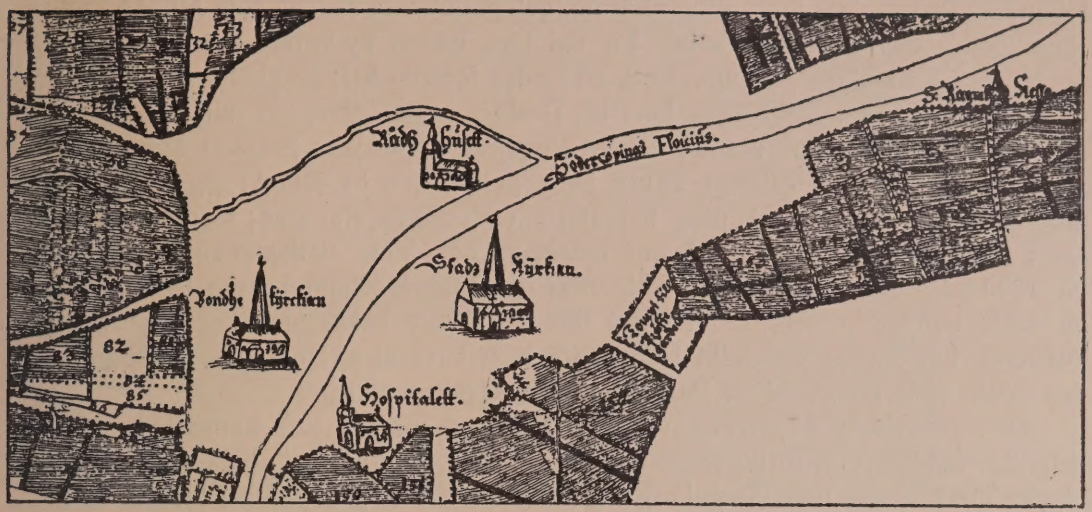

Fig. 1. Detalj af 1642 års karta öfver Söderköping med stadens tre kyrkor och rådhus.

Under de oroliga tiderna var det af största betydelse för staden, att ett starkt fäste, Stegeborg, redan under tidigt 1200-tal anlagdt vid en förträngning af Slätbaken, behärskade inloppet till densamma.[1] Äfven sedan förblefvo stadens och borgens historia förknippade med hvarandra, men då ofta i motsatt riktning, i det att slottsherrarna, bland dem Johan Kasimir, likt rofriddare, både på 1500- och 1600-talet, upptogo dryg tull af alla förbifarande och trakasserade och motade stadens handel.

Söderköping var således i första hand en sjöstad och lefde och föll därmed. Till lands stod den i förbindelse med Linköping genom en gammal hufvudväg. En annan gick söderut till Västervik och norr ut, dels till Norrköping, dels direkt öfver Bråviken förbi Kvarsebo och vidare upp till Stockholm.

Under medeltiden utstod Söderköping brand och plundringar flera gånger, men efter danskarnas härjning 1567 reste den sig icke mer. Visserligen skrifver Kiechel vid nyssnämnda tillfälle 1588, att denna "småstad är den förnämsta orten i Östergötland", men den lefde redan då i viss mån på traditionerna, och det är kanske betecknande, att Kiechel ej kunde få köpa en ridsadel i hela staden, utan fick nöja sig med en skänkt klöfjesadel vid sin färd söderut.

Väl försökte Johan III få staden återuppbyggd igen, men utan framgång. Utan egentlig utrikeshandel eller betydande handtverk och i fråga om inrikeshandeln mer och mer begränsad till det lokala varuutbytet inom närmaste landsort samt skärgården, stannade staden i sin utveckling och har efter 1560-talet icke förändrats i annan mån än genom normal omsättning och småningom pågående koncentrering af bebyggelsen och en del utvidgningar under 1800- och 1900-talen. Från och med 1642 finnas kartor, som illustrera detta, och af dessa framgår äfven, huru borgarna drefvo jordbruk på under staden liggande jordar, hvilka lågo i tegskiften, som i en bondby. Stadens plan är sålunda ett direkt arf ifrån medeltiden, hvarom mera i det

[1] Ungefär en fjärdingsväg nordost om staden finnas rester af en s. k. bygdeborg, "Ramundersborg" från folkvandringstiden. Den kan möjligen ha haft sammanhang med den gamla marknadsplats, som sedan blef Söderköping (jämför borgen vid Birka!). Talrika sägner äro förbundna med densamma.

följande. Redan dess form vittnar härom, och gatunamn, sådana som Munkbrogatan, Kapellgatan etc. bestyrka detta. En del hus, främst kyrkorna, äro bevarade från medeltiden. Vanligen har man trott, att staden fordom haft långt större utsträckning västerut, ja, att den räckt ända bort till Drothems prästgård, där ruinerna af det enligt medeltida urkunder utanför staden liggande S:t Örjans hospital ännu kvarstå. Detta är nuturligtvis oriktigt, ehuru bebyggelsen kan ha sträckt sig något längre mot väster än nu. Söderköping har aldrig varit någon stor stad; medeltidsstäderna äro i allmänhet hopträngda på små områden, och inom stadsplanen funnos redan på 1600-talet och ännu alltjämt kålgårdar och trädgårdstomter, som fordom kunna ha varit bebyggda. Bortse vi alltså från de senare bebyggda "hagarna" i Hagakvarteret, har staden sannolikt i det stora hela bevarat sitt område. Möjligen har den dock, som sagdt, något förskjutits från väster mot öster.

Den medeltida köpstaden var icke bebyggd som de rika hansastäderna utan betydligt enklare och torftigare. Timmerstugorna öfvervägde. Inga spår af befästningar förekomma, utan Stegeborg har ansetts vara nog skydd. Förutom de båda kyrkor, som ännu finnas kvar, äga vi en hel del uppgifter om öfriga kyrkliga institutioner, som här må nämnas, då de bidraga att belysa stadens karaktär och bebyggelse. Efter allt att döma funnos tre fristående kyrkor, nämligen:

1) *S:t Laurentii,* nuvarande stadskyrkan, (Söderköping [2], [3], jfr öfverstycket sid. I och fig. 1), byggd omkring år 1300, men delvis ombyggd under 1400-talet. Vid denna kyrka funnos tre kapell, som senare sammanbyggdes, så att de bilda ett fjärde skepp på kyrkans nordsida. De voro: Capella Laurentii, nämndt 1516[1] Capella Omnium Animarum, nämndt första gången 1420, och Vår Frus altare.

2) *S:t Trinitatis* eller S:t Droten, nuvarande Drothems sockens kyrka, (Söderköping [4]). Den är ungefär lika gammal som stadskyrkan och hade ett, möjligen två kapell: Vår Fru kor i Sancte Drotten, nämndt bl. a. 1475, och Capella Trinitatis. Hade förr takryttare (jfr öfverstycket sid. I och "Bondhe kyrckian" fig. 1).

3) *S:t Aegidii* eller S:t Aeliani eller S:t Iljans kyrka, omnämnd första gången 1307. Denna kyrka indrogs vid reformationen och intet finnes nu kvar af densamma. På grund af en del fynd, t. ex. vid utgräfningen af Göta kanal, liksom tradition från 1600-talet, torde hennes plats ha varit i Bergskvarteret invid kanalen, nära nuvarande kajen.

Utom dessa kyrkor fanns i staden:

Ett franciskanerkloster, som direkt omnämnes första gången 1274. Enligt medeltida krönikor kommo dock franciskanerna 1235 till Söderköping, d. v. s. tidigare än till andra städer på Sveriges dåvarande fastland. Att franciskanerna börjat bygga tämligen snart är sannolikt. Deras klosterkyrka nämnes första gången 1328 och ett Jungfru Mariæ kor i densamma omnämnes på 1470-talet. Detta kloster är utplånadt från jorden, men har sannolikt legat norr om ån vid Munkbrogatan, antingen mellan denna och ån eller på den plats, som på 1701 års karta öfver Hospitalskvarteret säges vara Hospitalets begrafningsplats.

Ett Helgeandshus har också funnits i Söderköping, nämndt första gången 1330.

---

[1] Flertalet här citerade handlingar äro genomgångna i original i Riksarkivet. Andra anföras efter Svenskt Diplomatarium, Gustaf I:s registratur, äldre topografiska handskrifter, diplomsamlingar etc.

Troligen hörde Capella Sancti Spiritus hit, nämndt 1516. Helgeandskapellet uppges af yngre författare hafva varit präktigt byggdt. Med reformationen blef det hospital, som ägde bestånd till på 1780-talet. Detta hospital hade en träkyrka, som låg där nuvarande sinnesslöanstalten är och som ses på öfverstycket sid. I och fig. 1. Helgeandshuset låg säkerligen på samma ställe som nyssnämnda träkyrka.

Utanför staden låg *S:t Örjans hospital*, nämndt första gången 1277. Det sammanslogs kort före reformationen med Helgeandshuset, men har varit en betydande anläggning, såsom de tyvärr alltjämt outgräfda ruinerna vid Drothems prästgård

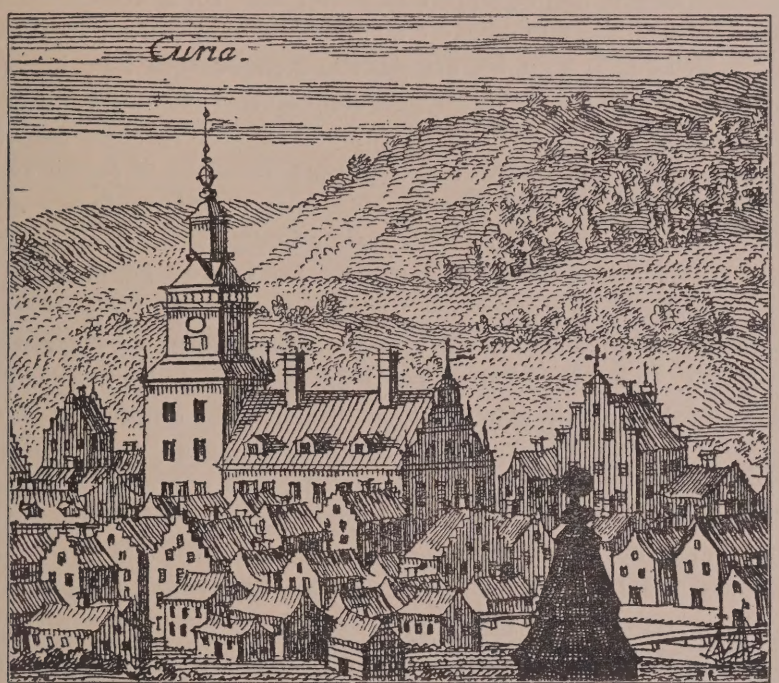

Fig. 2. Rådhuset i Söderköping, detalj af van der Aveelens stick 1707.

visa. Här finnas murar, hvälfda rum och källare i behåll. Till detta hospital hörde också en mindre kyrka.

Ännu ett par kapell omnämnas i staden, af hvilka det ena, Capella beati Johannis, låg uppe i Ramshällsberget, där en del ruiner ännu finnas kvar. Det andras plats är oviss.

Redan under medeltiden har Söderköping haft en skola, och på 1500-talet omnämner t. ex. Gustaf I "Skolstufvun", möjligen identisk med den s. k. skolmästaregården, hvarom mera nedan. Ett Heliga grafvens gille (Convivium S:cti Sepulcri) omtalas i Söderköping på 1520-talet och 1536 skrifver Gustaf Vasa om ett Helge Korsgille i staden, hvilket möjligen är ett annat. Flera gånger förekom, att rättegångar höllos i gillestugan i Söderköping.

Strax väster om stadskyrkan ligger en bebyggd tomt, som nu kallas Bossgård, på 1701 års karta och tidigare "Boossgårds Byggningz Tompt", i äldre tider äfven kallad Dronningegården. Här har varit en kungsgård, ursprungligen förmodligen

tillhörig Bo Jonsson Grip, och bl. a. ägd af Karl Knutsson och hans döttrar. Innehafvaren häraf hade jus patronatus öfver Helge Andshuset, hvartill dess ägor slutligen lades. Af byggnaden finnas nu inga säkra rester.

I medeltidshandlingar nämnas någon enstaka gång privathus af sten, t. ex. vid torget. Ett medeltidshus af sten kvarstår emellertid, nämligen nedra våningen af det s. k. Brasks tryckeri (Söderköping [7]), hvilket en fast och trovärdig tradition identifierar med det tryckeri, som biskop Brask underhöll här mellan 1523 och 1526.[1]

Efter branden 1567 försökte som sagdt Johan III stimulera stadens borgerskap till att bygga upp staden igen. Därför föreskref han 1572, att de skulle "uti hvar gård uppbygga sig till det minsta ett stenhus utmed gatorna, tre våningar högt, synnerligen de förnämsta, som bo uti staden, men de som icke hafva råd till att bygga hela husen af sten, skola uppbygga stendelverkshus, tre våningar högt, och för eldsvådas skull så och på det att samma stendelverkshus må vara ansenligare och synligare så skall timret och samma stendelverk förmuras, där till att intet trävirke utanpå husen synas kan. Men inne uti gårdarne må de bygga sådana hus, som de kan hafva råd till och efter nödtorfterna där kunna behöfvas". Följdes detta, utlofvades 12 års skattefrihet. De som ej kunde eller ville bygga stenhus eller stendelverkshus utan ville bygga trähus, fingo blott ett års skattefrihet och skulle icke få "bygga och bo vid allmenneliga gatorna". I samma bref säges ock: "Må alla de, som tomter äga utmed ån, dem igen uppbygga, där skola de så underbygga med bolverk och pålar, att djupet i ån därmed varder förbättradt och icke förvärradt, skola de icke heller igenbygga några gator eller trappor, som behöfvas emellan byggningarna vid ån, på det alla, som bo i staden hafva dess bättre tillfälle att koma genast till ån efter vatten, när behof göres". Dessa bestämmelser äro intressanta bl. a. för beläggen på anordningarna vid åstränderna, som i flera fall påminna om de nuvarande. Äfven Karl IX påbjöd 1596 liknande förhållningsorder och att strandägarna skulle bygga stenmur. Hertig Johan af Östergötland upprepade 1609 Johan III:s befallningar, men tillade att K. M:t blifvit besviken såväl i Söderköping som i andra städer på borgarnas lust att bygga. Visserligen hade många njutit friheterna men "ganska litet byggt utan allenast låtit se en begynnelse och sedan byggt där trähus uppå". Denna klagan var nog fullt berättigad, ty stendelverkshus, d. v. s. korsvirkeshus, har man inga spår af i staden, och stenhusen voro icke mer än några få. År 1578 skrifver Johan III, att "det hus, som hafver hört Carl Cammarsuen till", skulle återuppbyggas enligt vissa föreskrifter. Detta fanns således förut och är möjligen identiskt med ett stenhus vid torget, som Gustaf Vasa omnämner 1547. Invid Rådhusbron finnes nu ett gammalt stenhus (Söderköping [8]) med väldiga murar och källarhvalf, som redan Brocman 1760 identifierade med Carl Cammarsuens. Det fanns 1701 och tillhörde då en Niclas Bartelz och möjligen är det just detta hus, som afses med den höga, trappgafvelförsedda byggnad, som ses på Sveciasticket strax till höger om rådhuset (fig. 2). Det är i hvarje fall förändrat till det yttre under senare tider, men torde således härstamma från 1500-talet.

Nyssnämnda rådhus är numera rifvet, men dess utseende framgår af kartan 1642,

[1] Jfr bl. a. Robert Geete: Från "Gamla Söderköping" Svenska Turistföreningens årsskrift 1903, sid. 345 f.

fig. 1, samt Sveciasticket 1707, fig. 2. Alla uppgifter stämma öfverens i att berömma dess skönhet, och bilderna jäfva icke detta omdöme. Det genomgick en grundlig reparation 1690 och sades då vara Östergötlands vackraste rådhus. Det var af sten, hade två våningar och torn vid västra gafveln. I öfra våningen var magistratens sessionsrum, i den nedra arrestrum för fångar samt stadens vinkällare. Härom säger rådman Carl Arrhenius 1754:[1] "Är där dock en stor, hederlig rådstuga med högt torn och skönt urverk och under rådhuset en stor sal med några därunder liggande

Fig. 3. Utsikt öfver ån vid Söderköping. Detalj af van der Aveelens stick öfver staden 1707.

källrar at hava sina saker uti av öl och vin. Och i forne tider, då holländare och tyskar, lübecksmän och danske kommo till staden, så lejde de dess vinkällare av magistraten och om dagen såto de utanföre med sitt gods, bestående av bomerantzer, citroner, lemoner, castanier, metwurstar och dylika, item hollandske stenkäril och sådant mera, som ej kan angivas, och sådant bortsålde". Det var detta rådhus som enligt order af Johan III 1575, skulle repareras. Enligt flera uppgifter fanns i tornet en ringklocka med årtalet 1571 och ett slagverk med förgyllda visare. Det nuvarande rådhuset (Söderköping [5]), som efterträdde detta, byggdes på samma plats 1777.

Bland 1500-talsbyggnader äro ett par bevarade af trä. Af dessa är klockstapeln vid stadskyrkan (Söderköping [3]) säkrast bestämd. Den byggdes 1582 och

[1] Handskrift i Antikv.-topografiska arkivet i Stockholm.

Fig. 4. Karta

närmast följande år af en Anders Staplamakare.[1] Vidare har det numera till Skansen i Stockholm flyttade s. k. Gunnilla Bielkes lusthus (Söderköping 19, baksidan) stått i Söderköping på en tomt i Hospitalskvarteret, där det utgjorde en af flygelbyggnaderna till en större hufvudbyggnad, som refs under 1800-talet och som låg längs Hästtorgsgatan. Underdelen är af sten, öfverdelen af trä, och invändigt är det försedt med rika, efter holländska 1500-talsstick utförda målningar. Om huset uppförts af Gunnilla Bielke, som bodde dels på Liljestad utanför Söderköping och dels på Bråborg, måste det ha varit mellan 1590 och 1597.[2] Emellertid tala alla

[1] Sigurd Erixon: Söderköpings stadskyrkas klockstapel, Fataburen 1913.
[2] Axel Nilsson: Meddelanden från Nordiska Museet 1903, sid. 48 f.

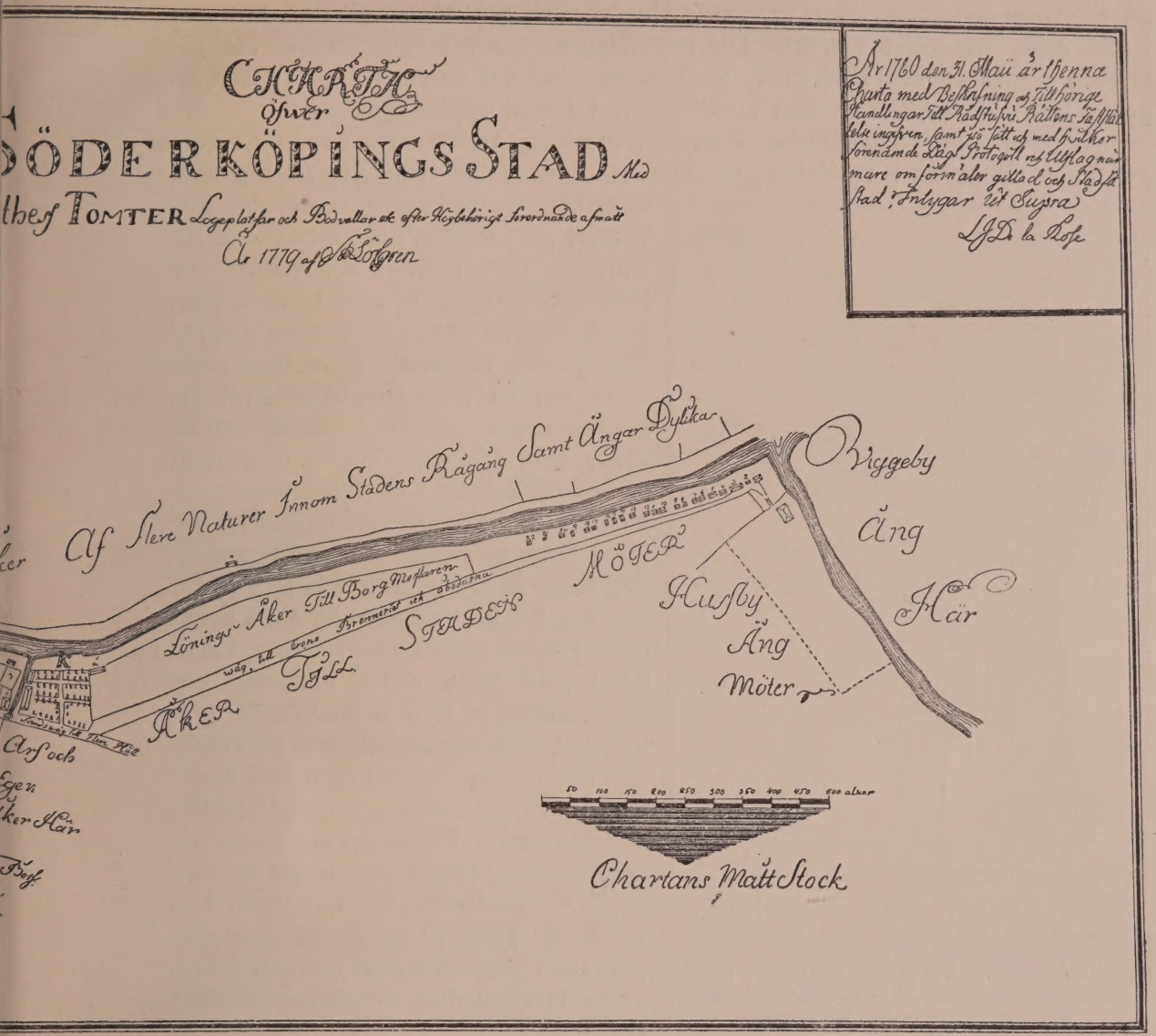

rköping 1779.

yttre skäl för, att huset ej är äldre än 1600-talet. I samband med detta lusthus kan nämnas ett annat, som är afbildat på 1701 års karta (Söderköping [1], baksidan) och låg på en stor trädgårdstomt i Bergskvarteret.

Till äldre hus inom staden hör också det förutvarande skolhuset, nuvarande enrummiga gymnastikhuset (Söderköping [10]). Det är förmodligen från 1600-talet, då Söderköpings skola erhöll särskilda privilegier, såväl af Gustaf II Adolf som Kristina. Det upptages på 1701 års karta och säges då vara gammalt. På samma karta förekommer också den ofvan omnämnda byggnad, som nu är ålderdomshem, under namn af "skolemästaregården" (Söderköping [9]). På 1820-talet uppger Wiedegren,[1]

[1] P. D. Wiedegren: Försök till en ny beskrifning öfver Östergötland, I—II 1817—1829.

att skolhuset vid stadskyrkan har skola i nedre våningen och boställsrum för lektor i den öfre. Sannolikt var detta hus ursprungligen stadens enda skolhus och går tillbaka åtminstone till 1500-talet. Stadens fattighus var däremot på 1600-talet det gamla trähus invid kyrkan, som intill senaste tid varit epidemisjukhus.

År 1701 hade Söderköping 7 stycken stenhus, hvilka nästan samtliga voro privathus. Bergsrådet Daniel Tilas, som vid midten af 1700-talet reste genom Söderköping, nämner särskildt "et litet vackert gult stenhus tilhörigt en Capitain Durietz. Men i öfrigt ser staden rätt liten och skröplig ut med klene åbyggnader och än sämre irreguliere gator".[1] Slutligen kan omnämnas en bastu på norra sidan om ån intill nuvarande järnbron, hvilken upptas på 1701 års karta, men då var i ruiner. Stadens bastu låg då på tomt 83 i Hagakvarteret. Under föregående sekler hade S:t Laurentii kyrka bastu för allmänt bruk, och under 1400-talet omnämnes äfven en dylik under S:t Iljans kyrka.

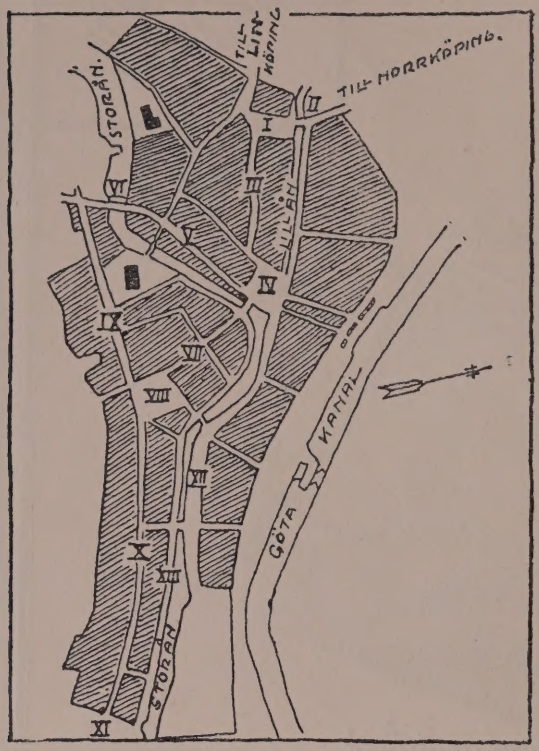

Fig. 5. Schematisk karta öfver Söderköping.
I. Hästtorget. — II. Vintervadsbron. — III. Hästtorgsgatan. — IV. Gamla eller Rådhustorget. — V. Munkbrogatan. — VI. Munkbron. — VII. Storgatan. — VIII. Nya eller Hagatorget. — IX. Prästgatan. — X. Skönbergagatan. — XI. S:t Ragnhilds brunn. — XII. Norra Ågatan. — XIII. Södra Ågatan.

Jag har här redogjort för äldre byggnader i staden, framför allt stenhusen. Emellertid voro dessa endast undantag, och Sveciasticket af 1707 är bevisligen oriktigt, hvilket knappast behöfver tillskrifvas den med staden väl förtrogne Erik Dahlberg.[2] Han gick nämligen en tid i Söderköpings skola. På sticket äro emellertid endast husen i förgrunden, hvilka mest utgöras af strandbodar, fig. 3, timrade. Likväl är väl detta, på samma sätt som synpunkt och perspektiv öfver staden, en medveten förvanskning af praktisk-estetiska skäl.

Innan vi ingå närmare på byggnadstyperna, skola vi emellertid dröja något vid själfva stadsplanen. Söderköping ligger i en djup dalgång med mindre höjder på södra och västra sidan och ett tvärbrant berg, Ramshäll, som nästan hänger öfver staden, på den norra. Midt igenom staden rinner en å, Storån, som vid Rådhustorget upptar ett biflöde, den s. k. Lillån, så benämd sedan 1400-talet (jfr fig. 5). Vid Rådhustorget går en körbro öfver hvardera ån (Söderköping [5]), och trafiken på stadens hufvudgator, som löpa ut i landsvägar norr-, öster- och västerut, har således gått denna väg. En annan körbro öfver Storån finnes längre västerut, den s. k. Munkbron (Söderköping [19]), som är gammal, dock ovisst om som körbro. Af yngre ursprung, ehuru omnämnd på 1700-talet, är Nybron längre österut mellan

[1] Daniel Tilas' "Sokneskrifvare". Manuskript i K. B.
[2] Teckningen till sticket är ej bevarad.

Fig. 6. Karta öfver Söderköping. 1857.

Hagakvarteret och Bergskvarteret. I öfrigt förmedlas trafiken öfver ån af smala spångar af bjälkar och bräder, af hvilka flera omtalas på 1600-talet (jfr Söderköping [2]). Stadsplanens hufvudform och förändringar under senare århundraden torde framgå af kartorna från 1642 (fig. 1), 1701 (Söderköping [1], baksidan), 1779 (fig. 4) och 1857 (fig. 5 och 6).[1] Staden är sedan gammalt indelad i tre kvarter, hvilkas gränser utgöras af Storån och Lillån. Utgå vi från nuvarande förhållanden må anmärkas, att egnahemskolonien söder om staden (ej synlig på 1857 års karta) är sen, hvarjämte Göta kanal bortskar området närmast Ramshäll, där dock, åtminstone på 1600- och 1700-talen, hufvudsakligen funnos allenast åkerlyckor, kål-, hampa- och humlegårdar, småstugor för båtsmän, samt logar, bodar o. d. I stället har staden tillväxt söder om ån i Hagakvarteret, så att den gamla hufvudvägen, Skönbergagatan, fått bebyggda tomter på båda sidor ända fram till S:t Ragnhilds källa. På 1600- och 1700-talen räckte bebyggelsen söder om gatan blott ungefär midt för Nybron. S:t Ragnhilds källa var redan på 1600-talet öfverbyggd med ett trätorn. Brunnsanläggningen i stadens östra del tillkom i samband med hälsokällans uppblomstring under senare delen af 1700-talet.

Vid västra ändan af Skönbergagatan ligger nu ett torg, Hagatorget eller Nya torget, som tillkommit vid 1800-talets midt genom borttagande af ett par bebyggda tomter. Hufvudstråket viker här af mot norr längs Storgatan, men delar sig förut vid torget, där en gren, Prästgatan, fortsätter västerut på åns sydsida. Hunnen fram till ån, går Storgatan, som sagdt, öfver denna medelst en bro vid Rådhustorget, hvilket härstammar från medeltiden. Det har emellertid utvidgats på norra och västra sidan. Lillån är nu öfverbyggd och går genom ett slags tunnel under torget. Här låg förut ännu in på 1800-talet på torgets norra sida invid den då öppna Lillån en hel rad af bodar. Sådana omtalas också vid torgets östra och södra sidor. På sistnämnda sida voro de år 1701 åtta stycken. Efter allt att döma hade de karaktär af fasta marknadsbodar. En dylik finnes ännu kvar vid torget, ehuru igenspikad. Den har haft nedfällbar lucka ut mot torget, genom hvilken handeln försiggick. Vid torget låg 1701 äfven ett spruthus. Fortsätta vi västerut går hufvudstråket längs Hästtorgsgatan och förbi tomt 11 och 12, där Gunnilla Bielkes gård var, och kommer till Hästorget, stadens tredje torg. Detta var ursprungligen blott en marknadsplats utanför staden och låg ännu 1817 utom norra tullporten. Vid detta torg delar vägen sig i två hufvudgrenar, af hvilka den ena går till Norrköping, den andra till Linköping. Förutom nyssnämnda tullport hade staden en dylik vid Munkbron, där en annan gata, Munkbrogatan, som går från Rådhustorget, mynnar ut, samt en tullport vid S:t Ragnhilds källa. Öster om staden har långt fram i tiden legat en marknadsplats, där skärgårdsfiskarna lade till med sina båtar. Där hade borgerskapet sina särskilda bodar. För öfrigt funnos åbodar och magasin kvar utefter ån långt fram i tiden. Den sista refs omkring 1900. Under medeltiden omnämnes dylika ofta, och Gustaf Vasa hade här både strandbodar och magasin. På Sveciasticket äro de särdeles talrika, ibland med utskjutande loft etc., dock flera än hvad kartan bestyrker vara riktigt. Strandbebyggelse af annat slag, med boningshus, verkstäder o. d. alldeles intill ån, förekom här och där, mest

[1] Samtliga kartorna tillhöra Landtmäteristyrelsens arkiv, Stockholm.

dock ofvanför rådhuset. Innanför dessa tomter, liksom innanför strandbodarna, löpte ågator som ännu finnas kvar.

Ned till ån gå smågränder och trappor, nu liksom på Johan III:s tid. Mellan hufvudgatorna, ågatorna och en del andra större gator gå talrika gränder. Hela detta gatusystem har en medeltida prägel.[1]

Som sagdt drefvo borgarna långt in på 1800-talet jordbruk och hade på sina gårdar i staden behöfliga ekonomihus såsom stall, fähus, svinhus och logar. Inpå 1700-talet fingo svinen ofta gå lösa på gatorna. Vid 1700-talets midt började man anse logarna eldfarliga och det föreskrefs, att de borde flyttas ut i mån af nybyggnad. På 1779 års karta finna vi också en lång rad af logar utmed Ramshällsberget, hvilka tillhörde borgerskapet. Där fanns också en räcka med bodar af liknande art som de, som förut omtalats vid ån.

År 1760 ger C. F. Brocman[2] en skildring af staden, där det bl. a. framhålles,

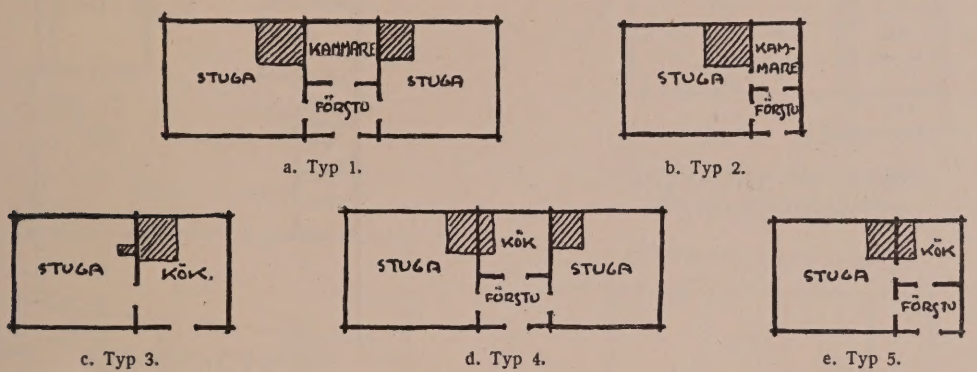

a. Typ 1. b. Typ 2. c. Typ 3. d. Typ 4. e. Typ 5.

Fig. 7. Schematiska planer af boningshus i Sverige.

att "hur irreguliere staden annars är byggd, äger den dock tämligen breda och jämna gator, fast the alla ej löpa snörrett, utan kroka sig allt efter byggnadstomternas olika form och beskaffenhet. — Nu äro the mäste husen mycket gamla och förfallna — — många af stadens invånare mäkta ej med att förbättra sina hus och tillbörligen infreda sina gårdar, hvilka til en stor del med gärdsle äro inhägnade". På 1701 års karta motsvara de gråa tonerna bebyggda tomter, medan de hvita är kål- eller trädgårdar, grästomter eller åkrar. Bebyggelsen var som ses häraf tämligen gles. Här och där finnas ännu sådana trädgårdstomter kvar. Tomterna utmed Skönbergagatan äro smala och djupa och ha nu, såsom vid stadens öfriga större gator, boningshuset vid gatan och ekonomihus, stall etc. innanför (jfr Söderköping [11] och [14], baksidorna). Tomterna i öfriga delar af staden äro vanligen mindre djupa och mindre regelbundna (jfr Söderköping [8], baksidan). Skillnaden mellan man- och fägård är vag eller ej alls markerad. I Hospitalskvarteret, där småbebyggelsen särskildt koncentrerats, speciellt på de tomter, som hörde under hospitalet, äro gårdarna ytterst små och blott försedda med de nödvändigaste uthus. I några fall ligga "hospitalsstugorna" med gaflarna mot gatan. I Sverige förekommer

[1] Jfr S. T. Kjellberg i Sigurd Erixon och Sven T. Kjellberg: Ronneby byggnadshistoria under 1700-talet och början af 1800-talet. Stockholm 1918.

[2] C. F. Brocman: Beskrifning öfver Östergötland 1760.

detta hufvudsakligen, dels i gamla stenhus med tysk-nederländsk anläggning, dels i timrade småstugor, som uppförts i klump på så trånga tomter som möjligt, t. ex. båtsmansstugor i Karlskrona, stugor för smeder i Eskilstuna etc. och en analog företeelse möta vi ej sällan i våra fisklägen. Däremot äro dessa främmande för våra byar och ur dem framvuxna stadsanläggningar. Detta är en intressant fråga

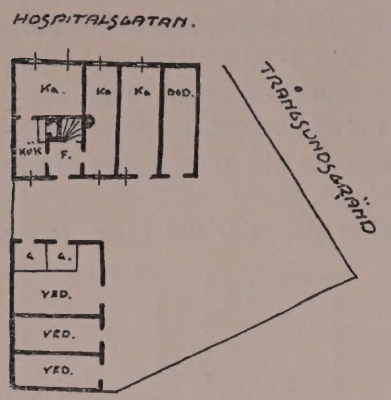

Fig. 8. Plan af tomt 57 i Hospitalskvarteret.

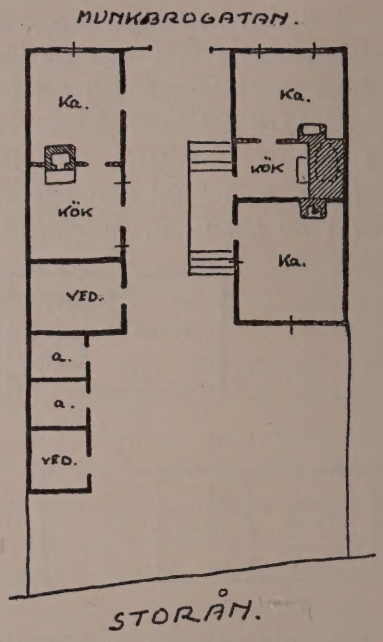

Fig. 9. Plan af tomt 37 i Hospitalskvarteret.

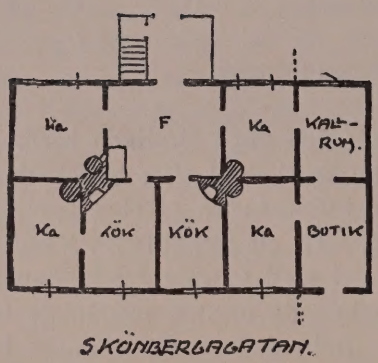

Fig. 10. Plan af boningshus, tomt 23 i Hagakvarteret.

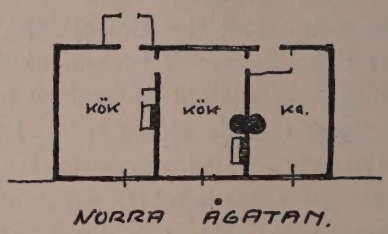

Fig. 11. Plan af boningshus, tomt 58 i Bergskvarteret.

inom svensk stadsplanehistoria, hvarpå ej här kan ingås. Ej sällan finnes en trädgård innanför mangården i de större gårdarna. Detta förekom också ganska ofta år 1701, och de nuvarande tomterna 78 och 79 vid Skönbergagatan hade 1701 närmast gatan hustomt, där bakom kålgård och ännu längre in från gatan en grästomt, en tredelning, som tyckes vara ganska vanlig 1701, ehuru delarna kunde ligga på annat sätt, ja ibland ej på samma ställe. Uppdelningen i mangård och "stallgård" förekom ganska mycket 1701, och icke sällan låg stallgården vid gatan och mangården innanför, så t. ex. vid Skönbergagatan flera gånger. Ibland lågo också man- och stallgård på skilda ställen. Senare ligger allmänt mangården vid hufvud-

gatan, och så var redan förhållandet med de stenhus, som ofvan skildrats, i full öfverensstämmelse med Johan III:s önskningar. Vi möta här två olika system: köpstadens och bondbyns, af hvilka det förra segrar. Många tomter voro, såsom ofvan nämnts, omgifna med gärdesgård.

Genom inventarieuppgifter kunna vi få en inblick i huru prästgården i Söderköping var byggd under tiden 1630—1660 och kunna däraf sluta ett och annat om bebyggelsen i dess helhet. Den låg på samma ställe som till för kort tid sedan och hade mangård, stallgård och trädgård liggande i en rad längs Prästgatan.

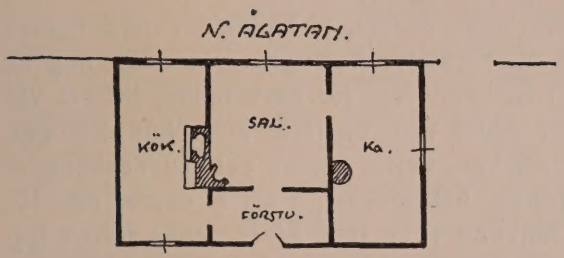

Fig. 12. Plan af boningshus, tomt 49 i Bergskvarteret.

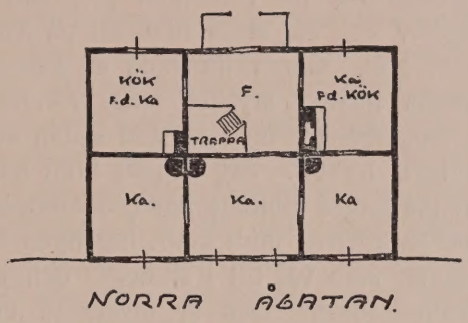

Fig. 13. Plan af boningshus, tomt 61 i Bergskvarteret.

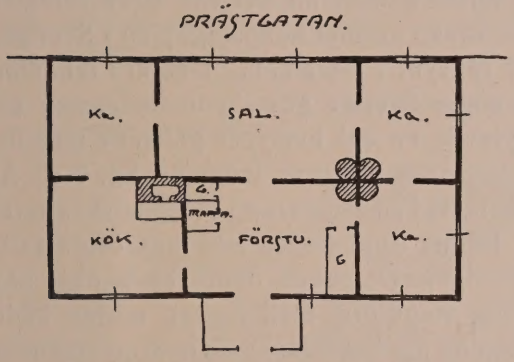

Fig. 14. Plan af gamla prästgården.

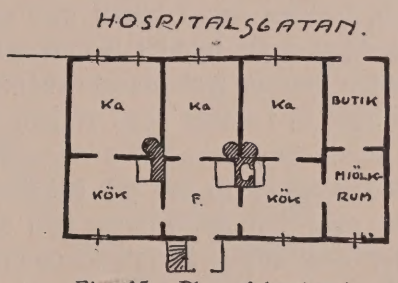

Fig. 15. Plan af boningshus, tomt 57 i Hospitalskvarteret.

I mangården funnos följande hus: Vid gatan låg "store portbyggningen" med 2 loft och "kappelansnattstugan" i öfra våningen och en port och 2 sädes- eller mjölbodar i den undre. Därjämte låg en annan byggnad af ovisst slag också vid gatan. I stället för dessa båda hus byggdes här 1660 en stor tvåvåningsbyggning vid gatan, hvilken dock icke är densamma, som nu kvarstår. Innanför åt gården fanns på ena sidan "store stugun", som var hopbyggd med en stuga, kallad kammare och senare använd till kök. Här fanns en bakugn. Detta hus hade en större och en mindre nattstuga i öfra våningen och var täckt med tak af näfver och torf samt hade en förstukvist med svarfvade "poster". Härtill kom ännu ett boningshus nämligen "hvardagsstugan", som låg under samma tak som ett kök och en "bokkammare". Det var redan vid denna tid ett mycket gammalt hus. En ny bokkammare byggdes strax före 1659 öfver källaren, som låg för sig. På gården hade inflyttats en byggning med 2 nattstugor i öfra våningen och 2 bodar under. Det är alldeles tydligt att det här, liksom rörande porthuset, är fråga om loftbodar med

svalgång.[1] Annars är endast en sådan, af sen typ, bevarad i Söderköping. Slutligen fanns i mangården "stegerhus"[2] med köksspis, murpanna, mälta och kölna, täckt med bräder, vidare en badstuga och ett vedsköfve. I "stallgården" funnos ett nytt och ett gammalt fähus, logar, foderlador (alla dessa hus halmtäckta), stall, svin- och fårhus och vedsköfve. En del af dessa hus voro täckta med bräder. Det normala i fråga om boningshus, liksom uthus var, som sagdt, att de voro knuttimrade. Naturligtvis anknöto de ifråga om plan och byggnadssätt i stor utsträckning till östgötaallmogens byggnadstyper. Efter beskrifningarna att döma hade flera hus i prästgården på 1600-talet just den gamla parstugutypen[3] (fig. 7 a) med förstu i midten och två stora rum, ett på hvardera sidan därom, af hvilka det ena fungerar som kök. Gärna finns då en kammare midt framför ingången. Märkligt nog är denna hustyp mycket svagt företrädd i Söderköping för närvarande, hvilket väl sammanhänger med att den sedan ett par sekler varit på retur äfven hos allmogen i dessa trakter. Jag känner blott några stycken, delvis senare och förvanskade, af hvilka några afbildas här (Söderköping [15] [16], baksidorna). I ett af dessa, fig. 12, har kammaren midt emot ingången fått funktion af en sal. Äfven denna senare typ känner man väl till i allmoge- och prästgårdsbyggnader i Sverige under de senare århundradena. Den är utvecklad ur den föregående. I stenhuset, bild [8], ha vi en annan plan, som skiljer sig från den första genom att det ena stora rummet på sidan om förstun saknas. Den liknar en annan normal bondstuguplan i Sverige, fig. 7 b, hvilken också blifvit mer och mer sällsynt i Götaland. Den är i renodlad form knappast företrädd i Söderköping. I södra Sverige gör sig under senare århundraden genom tyskt-danskt-skånskt inflytande en del hustyper gällande med ingång direkt in i köket samt stugan eller kammaren liggande innanför, fig. 7 c. Af denna enkla typ finnas flera representanter, mest i småstugorna i Hospitalskvarteret (ex. Söderköping [15] och [17], baksidorna). Denna form finnes icke hos östgötaallmogen, utan har importerats från södra Sverige. Dessutom finnes en annan, här och där hos allmogen förekommande, torftig stuguform med ingång utifrån både till köket och kammaren (fig. 9 och Söderköping [17], baksidan). Genom nyssnämda sydliga inflytande ombildades i Götaland och södra Svealand bondstugorna af typ 1 och 2 till att få köket förlagdt i förstukammaren (fig. 7 d och e). Äfven dessa typer äro sällsynta i Söderköping, emot hvad man kunde vänta (jfr fig. 9 och 10). men förekomma dock i en del yngre omformningar. Häraf inses, att husbeståndet i staden icke i allmänhet är så gammalt och detta bestyrkes också af husens utseende. Visserligen äro nog en hel del påbyggda senare med öfvervåning och ha nytt tak etc., men en stor del af trähusen torde ha tillkommit under 1800-talets förra hälft och slutet af 1700-talet. Härvid är det vanligt ifråga om planindelning, att en långsgående vägg uppdelar huset i en dubbelrad af rum, och köket ligger då vanligen på ena sidan om förstun, åt gårdssidan. Här finnas flera olika variationer (jfr fig. 13 och 15), men oftast med härstamning från parstugor eller tvärdelade stugor af typ 1 och 2. Vanlig är en sal midt för ingången (fig. 12 och 14).

[1] Loftbodar nämnas flera gånger under medeltiden i Söderköping.

[2] Stekarhus omnämnes i staden på 1300-talet.

[3] Jfr för den följande indelningen: Sigurd Erixon: Några bidrag till det nordiska husets historia, Fataburen 1917, häft. 4 samt Sigurd Erixon oeh Sven T. Kjellberg a. a., kapitlet om husplanerna.

Genom olika omständigheter och behof, såsom inredning eller tillbyggnad af handelsbod och portgång skifta formerna inom vissa ej alltför vida gränser. Af betydelse blir härvid den mer och mer stegrade uppdelningen af husen för flera familjer, gärna två i hvar våning. Först ett godt stycke in på 1800-talet synes en typ med tvärs igenom huset gående korridor och således ingång från gatan ha börjat göra sig mera gällande.

Både den danske forskaren Chr. Molbeck,[1] som år 1812 reste genom Söderköping och P. D. Wiedegren, som 1817 beskref staden,[2] funno husen små och oansenliga. Den senare tillägger, att de med få undantag hade tegeltak. Brädbeslagning är nu vanlig. På sistone har man blygts öfver den röda färgen och reveterat husen eller målat dem i gula, gröna eller grå färger, som i hög grad banaliserat deras utseende.

Det vore dock icke rättvist att låta läsaren taga denna dissonans med sig som slutligt minne af staden och dess hus. Se den från Ramshällsbergets höjd sträcka ut sig i dalen under dina fötter! Hur naturligt smyga sig icke gatorna efter åns slingringar och vilken säregen idyll ligger ej i de små gårdarnas husgyttringar och det sakta suset därnerifrån. Eller se den från höjderna i öster eller väster, medan kvällssolen smeker hustaken och färgar tornspirorna och kyrkornas trappgavlar i guld och rosa! Då äro nutidens landvinningar utplånade och den lilla staden ligger därnere som en dröm, som ett bortglömt stycke medeltid.

(Mars 1918.)

---

[1] Breve fra Sverrig.

[2] P. D. Wiedegren, a. a.

Slutstycke: titelvignetten till 1642 års karta öfver Söderköping med stadens dåvarande vapen. Ett äldre vapen hade en grip i stället för stjärnorna.

KUNGÄLF.

NÅGRA ANTECKNINGAR OM DESS BEBYGGELSEHISTORIA EFTER FLYTTNINGEN FRÅN DEN MEDELTIDA STADEN KONUNGAHÄLLAS GRUND.

AF

SVEN T. KJELLBERG.

De medeltida städerna i Sverige föra alla i sitt vapen den röde hanens bild. Krig och eld ha gått öfver dem och tidtals utplånat dem fullständigt från jorden. De tätt sammangyttrade byggnaderna, som i de flesta fall varit uppförda af trä, ha också bjudit ett godt brännämne. Vi ha därför svårt att göra oss en föreställning om hur medeltidsstaden såg ut här i landet. Söderut särskildt i Tyskland och Danmark, men äfven i några sydsvenska städer som Ystad, finnas ju ännu stadsdelar med medeltida prägel. Ehuru vi hos dem kunna taga fasta på vissa riktlinjer för bebyggelsen och för byggnadernas och gårdarnas typer, få vi akta oss för att draga förhastade slutsatser om medeltidssamhället i Sverige. Det synes fastmer, som om vi i det senare skulle kunna få fram en säregen bebyggelsetyp med rötter nere i våra historiskt tidigast fattbara samfund, byarna.

Det är naturligt, att våra städer, som i genomsnitt till största delen närde sig af åkerbruk och boskapsskötsel, måste organisera sig därefter. Gårdarna i staden fingo därigenom en formering, som i mycket måste öfverenstämma med byns

Öfverstycke: Bohus och Kungälf; detalj af kopparstick af A. Perelle efter teckning af Erik Dahlberg; ur Samuel Pufendorf, De rebus a Carolo Gustavo gestis (Nürnberg 1696).

gårdsgruppering. Detta i stort sedt. Som exempel kan nämnas Hülphers[1] anmärkning i beskrifningen af Köping: Som Staden haft den lyckan i sednare tider undgå stora elds-wådor, finnes här ännu i behåll många gamla byggnader, *af hwilka en del såsom wånings-rum äro anlagde in åt tomterne, men andre som nyttjas til uthus, stänga vid gatorne.* — Man lägger med andra ord ekonomibyggnaderna, som tarfva gatan och dess förbindelser, vid denna, medan boningshuset, som ur gårdsdriftens synpunkt är mindre viktigt, förskjutes mot tomtens djup. Liksom bytyperna till sin plan icke äro lika öfver hela landet, få vi tänka oss stadsgårdens gruppering äfven växlande, men, om vi våga oss på en hypotes, i det väsentliga följande bygdens bebyggelseschema. Vi få dock icke se bort från de särskilda köpstadens betingelser, som framkalla sitt speciella, uniforma byggnadsslag. Hülphers ger oss alltså en fingervisning i hvad riktning vi skola söka den svenska medeltidsstaden.

När boningshusen tagit plats vid gatan och genom sin öfverbyggda port lämna förbindelsen till de inne på gården befintliga uthusen, då har staden inträdt i ett nytt skede af sin historia.

Det gamla *Konungahälla* har delat sina systrars lott. Från sin anläggning någon gång i slutet på det första årtusendet af vår tidräkning var det ständigt utsatt för fiendtligt öfverfall, och elden gick åtskilliga gånger öfver den ärevördiga staden. Men med den seghet och konservatism, som utmärkte borgerskapet, dröjde det aldrig länge förr än den åter stod där nybyggd. Efter sista branden, 1612, hade man åter gripit sig an med dess uppbyggande, då ett kungligt bref förbjöd "at bygge paa det stedt som Konngelff tillforne staadt. Men huo Nagen will Bygge, *hannd schall bygge paa Öenn neder for woret slott Bahuus,* Efftersom en huer bliffver wdvist".[2] Sedan borgen på Ragnhildsholmen ruinerats, var den gamla platsen allt för litet skyddad. Under Bohus fästning, menade Kristian, skulle köpstaden få ett fredadt läge. Härmed är det gamla Konungahällas saga all.

Då de uppgifter vi äga om medeltidsstaden äro få och icke lämna något bidrag till dess topografi, har jag icke velat tynga denna uppsats med ett upprepande af hvad som redan sagts och tryckts flerfaldiga gånger. Jag vill fastmer äfven för det nya Kungälf förbigå dess politiska historia och endast beröra denna, där den är af vikt för stadens utveckling och växt. Då materialet för Kungälf i och för sig är mycket knapphändigt, har jag i det följande velat ge en öfverblick af stadsplaneväsendet och stadsbebyggelsen i det öfriga Sverige vid sidan af framställningen af stadens öden.

Till följd af ofvannämnda och andra kungliga bref sammanträdde *Ny Kungälfs* borgerskap, såsom det numera benämnes, den 8 juli 1616 till allmän rådstuga.

---

[1] Se Abrah. Abr:son Hülphers: Samling til korta Beskrifningar öfwer Swenska Städer. I. Flocken om Städerna i Westmanland. Västerås 1778, sid 47, anm. 3.

[2] En parallell till denna borgerskapets lust till de gamla tomterna visar förhållandet i Kalmar, som under samma krig hade blifvit ödelagdt. Medan Gustaf Adolf förordnade om "Stadzens nya fundering", enligt hvilken alla gator i rät sträckning skulle utmynna från slottet, uppsökte invånarna sina tomter och byggde upp staden nära nog enligt den gamla planen. Se Sylvander, Kalmar Slotts och Stads Historia. Kalmar 1865. Band 1, sid. 50.

Det protokoll,[1] som fördes vid denna rådstuga, har sitt intresse, då det låter oss skymta, hur man gick tillväga vid uppdelningen af bosättningsområdet, och hvilka som verkställde stadens "afstickning". Däri omtalas då först, att lagmannen i länet "Samptt borgmester aff maastrand, med Kongens thollder[2] och nogenn aff raadmendene der samastedz Oss ladett wduise och affmaalle Plads och beleilighed Baade thill Kierckesteden, Raadhus och thorgestedtt, Sampt och thill Woninger Och bögningsteder med dess thillbörlig gaader och streder". Det var alltså en kommitté af utomstående, sannolikt opartiska män, som under ledning af lagmannen uppgjort en stadsplan, hvilken efter allt att döma redan var utstakad, i det att plats "afmålts" till offentliga byggnader, torg, gator och sträder. Återstod nu för borgarna att fördela tomtjorden mellan dessa allmänningar. Till den ändan hade man med hela menighetens samtycke "thillkalldett och beskickedt Sex mend aff wortt midell och borgerschab", hvilka, sedan deras val stadfästs af lagmannen, erhöllo fullmakt och förtroende att utföra detta viktiga värf. Det rättesnöre, de därvid hade att följa, uttrycktes i följande rader: de skulle "ligne och thilldeelle, saa huer [af] os effter sinn *Effnne, Kiöbmands brug ach Leilighed*, bekommer wdj thofft stede thill bred och Lengd saa som Ligelig och rett kand werre". Sedan dessa sex män aflagt sin ed, öfverenskommo alla att vara tillfreds med deras delning.

Det var alltså icke här fråga om, att hvar och en skulle erhålla lika lott, utan uppdelningen synes ha skett efter en viss förmögenhetsskala. Då borgarna icke löste sig till tomten eller erlade någon afgift, synes det vara sannolikt, att indelningen gick efter grunder från den gamla staden.

Så enkelt gick det i detta fall till att flytta en stad. Här behöfdes ingen ingenjör att affatta ritning till planen — det var lekmän, som skapade till en stad efter eget skön, efter de fordringar, man var van att ställa och efter principer, som voro oberörda af de nya synpunkter i stadsbyggnadskonst, som redan länge gjort sig gällande i utlandet, och äfven börjat iakttagas vid anläggningar i hemlandet. Af desto större intresse blir därför Ny Kungälfs "planta" — se Kungälf [1], baksidan — som den visar en *anlagd* stad, men anlagd efter principer, som öfverensstämma med de lagar, efter hvilka ett *småningom växande* samhälle utvecklar sig. Vi stå här inför ett faktum, som är af en viss betydelse för uppfattningen af det medeltida stadsplanesystemet och särskildt för förhållandet mellan detta och hvad vi kalla den "naturligt vuxna staden". Det synes nämligen framgå, att de naturliga betingelserna — strand, höjd, slät terräng m. fl. — i hufvudsak alltid frambringa viss bestämd bebyggelse. Stranden åstadkommer en randbebyggelse, innanför hvilken löper en gata, som återspeglar strandkonturen, höjden en småsplittrad blockuppdelning, medan den släta terrängen ger stora, ofta fyrsidiga och i det närmaste reguliära block.[3] På detta sätt synas betingelserna tendera att naturligt utforma stadsplanen. Men då vi nu finna dessa utformningsprinciper tillämpade vid en *anlagd* stad, måste de ha varit *medvetna* och i så fall återgå på ett verkligt *system*. Att denna hemma-

[1] De otryckta handlingar, som nu och i det följande anlitas, återfinnas i landsarkivet i Göteborg.

[2] Kongens thollder — tulldirektör — var en med stor makt utrustad ämbetsman, som bevakade kronans ekonomiska intressen vid sillfisket i länet, men dessutom ägde en viss dömande rätt.

[3] Jfr S. Erixon och S. T. Kjellberg: Ronneby byggnadshistoria, Sthlm 1918, Kapitlet om stadsplanen.

gjorda plan af några småborgare från Marstrand icke af en tillfällighet fått detta utseende är otvifvelaktigt. I belysningen af den glans, som den nya stadsplanekonsten spred kring sig från sådana produkter som Göteborg, Kristianstad m. fl., måste Ny Kungälf förefalla antikvarisk.

Här i Sverige beteckna de första årtiondena af 1600-talet en liflig verksamhet i afseende på nya städers anläggande och reglering af gamla. Gustaf Adolf grundlägger nu fortifikationskåren, på hvilkens organisation han under hela sin regeringstid nedlade stort arbete. Det är i närmaste samband med behofvet af befästa orter som nyanläggningarna komma till. Fortifikationsofficern är icke blott fästningsbyggare utan äfven stadsplaneförfattare. En rad ingenjörer och konduktörer från utlandet, särskildt från Holland, inkallas att leda arbetena, och med dessa följa de nya ideerna.

Med uppfinningen af krutet bryter ur stadsplanesynpunkt den nya tiden in.

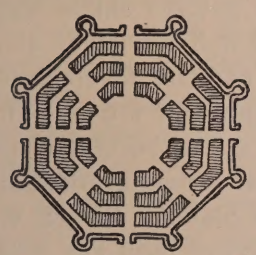

Fig. 1. Normalplan till en fästningsstad af Francesco di Giorgio Martini (omkr. 1500).

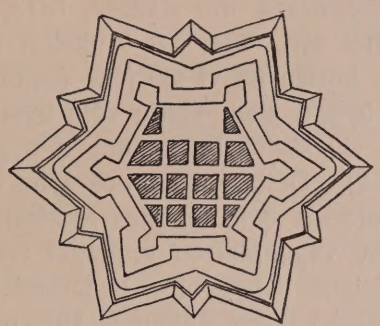

Fig. 2. Gustafsburg, citadell vid Mainz, ritadt af Oluff Hansson Örnehufwud (1600-talets början).

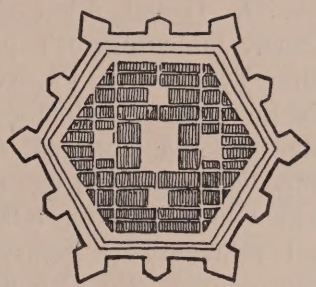

Fig. 3. Normalplan till en fästningsstad af Pietro Cataneo (omkr. 1550).

Det medeltida försvarssystemet står sig icke längre för denna maktfaktor, och äfven de strategiska synpunkter, som medeltida stadsplaneteoretiker framlagt, måste öfvergifvas. Att medeltidsstaden anlagts med hänsyn till försvaret betygar arkitekten Leon Battista Alberti i sitt verk "Tio böcker om byggnadskonsten". Han skrifver:[1] "inom staden skall gatan emellertid icke vara rak, utan slingra sig som en flod hit och dit och åter tillbaka till den första sidan i mjuka böjningar". Till denna Albertis "härväg" eller allmänningsgata gingo tvärgator och, utom dessa, mindre gator, "som icke föra långt, utan sluta vid den första tvärgatan, så att hon icke blir en allmän och fri väg, utan fastmer blott bildar tillgång till de vid henne belägna husen, ty detta skall gifva husen bättre lufttillgång och försvåra en kommande fientlig stormning".[2]

För renässancen ställa sig problemen annorlunda, och stadsbyggandet öfverflyttas från arkitektens till fästningsbyggarens axlar. Det gäller icke längre att kring en gifven bebyggelse lägga en försvarsmur: i första rummet uppföres ett befästningsverk, och inuti detta utformas sedan staden. Italien är den nya stadsplanekonstens hemland. Under sträfvandet att nå fram till en *città ideale*, en idealstad,

[1] Se Mas Theuers öfvers. L. B. Alberti: Zehn Bücher über die Baukunst: Wien uno Lpz. 1912, sid. 201.

[2] Se a. a., sid. 202.

utöfvade de italienska teknikerna en betydande litterär verksamhet, hvilken hastigt spred deras teorier ut öfver Europa. Gemensamt för de "normalplaner", som nu konstruerades, var den stränga matematiska grundplanen. Hufvudform bildar en geometriskt regelbunden månghörning, inom hvilken staden ritades efter i hufvudsak två system: det *strålformiga* med radiellt från en plats i planens midtpunkt utlöpande gator och det *rutformiga* med raka under rät vinkel hvarandra korsande gator. Som exempel framdragas här Francesco di Georgio Martinis och Pietro Cataneos normalplaner (fig. 1 och 3). Gemensamt för båda är äfven det s. k. femplatssystemet — en hufvudplats i midten af staden och fyra mindre vapenplatser — piazzi d'armi — i periferien. På dessa planer byggdes så vidare af bl. a. Strassburgaren Daniel Speckle och tillsist af Andrea Palladio.

Med denna utveckling som föredöme var det helt naturligt, att våra fästningsingenjörer ej skulle känna sig tilltalade af Sveriges ännu medeltidsaktigt byggda städer. Gustaf Adolf skrifver också om Kalmar, 1613, att gatorna skulle läggas "mere ordentlig och på thet sätt, som ähr brukeligt uthi well funderede städer uthi Tyssland".[1] På svensk botten ha vi väl icke någon i närmare öfverensstämmelse med normalplanerna byggd stad, ehuru våra nyanläggningar äro frukten af de moderna teorierna, men vid Mainz lät konungen bygga ett sexhörnigt citadell med plats för 600 hus (fig. 2). Detta ritades och afstacks af generalkvartermästaren Oluff Hansson (Örnehufwud) och byggdes af Matthias Staudt. Planen visar ett rutnätformigt gatusystem, vapenplatsen upptager två kvarter intill ena befästningsmuren. En plan till Kalmar bebyggelse, benämnd "Calmar Cum situ", 1627,[2] återger en regelbunden befästningskrets öppen åt kusten, med strålformigt löpande gator.[3] I öfrigt visa stadsplanerna mestadels ett rutformigt system med aflångt fyrkantiga tomtblock. Utom förut nämnda städer äro bl. a. Jönköping och Falun under arbete.

Vid själfva arbetet i fältet, eller *afstickandet*, som det kallas på denna tids fackspråk, gick man synbarligen så tillväga, att stadens yttre konturer först afsattes. I en rapport från Adler Salvius till Axel Oxenstierna angående arbetena vid Göteborg[4] heter det, att ingenjören vid utstakandet varit hindrad af storm och regn, så att han endast kunnat syssla därmed i fyra dagar: "Äre fördenschuld allenast *hufwudpålerne* öffwer heele staden satte, men alle private possessiones oafmålade". I samma ordning synas arbetena vid Ny Kungälf ha bedrifvits. Huru man sedan gick tillväga vid tomtfördelningen lämnar oss protokollet ingen kunskap om, men möjligen kan grannstaden Göteborg äfven härvidlag tjäna som exempel — en jämförelse är berättigad, när man erinrar sig, att äfven för bosättningen i den senare staden var det fråga om ett borgerskaps förflyttning. Här sker delningen genom lottdragning på rådstun. Lotterna lades i "tree pottor", representerande de tre olika byggnadsarter, som fingo förekomma: trähus, stenhus och trähus med stengaflar. För dessa tre arter voro vissa delar af stadsplanen afskilda.[5] Att vi icke ha att

[1] Se Munthe: Kongl. Fortifikationens historia. D. I. sid. 243.

[2] Se Munthe, a. a. Del I pl. 11.

[3] Se dock anmärkning om denna plan hos Sylvander a. a. Band 4, sid. 53 ff.

[4] Se Arvid Kurck: Från Göteborgs anläggning, sid. 178. Bidr. t. Gbg o. Bohusl. fornm. o. hist. 1875.

[5] Se Kurck a. a. sid. 178.

tänka oss tomtdelningen och ebyggelsen i Ny Kungälf så omständig är otvifvelaktigt. Staden var obetydlig och dess flyttning hade icke någon politisk betydelse, som kunde motivera en omsorgsfullare planering. Att äfven Kristian IV följde med sin tid i stadsbyggnadskonst visar Kristianstad, som på denna tid uppbyggdes på en ny plats, sedan staden stuckits i brand under kriget.

På en planritning af Bohus slott med titeln "*Das veste Schloss Bahus und die Stadt Konghel*"[1] (Kungälf [1], baksidan) upptages äfven stadens gatunät. Denna ritning visar oss sannolikt stadsplanen sådan den var före 1645. På en perspektivbild af slottet, ritad af ingenjören Poullet från år 1678[2] äro kvarteren väster om torget inritade i plan. Af denna framgår, att en uppdelning af det stora kvarter som genom en hakformig inskärning bildar torgets västra och södra sidor, ägt rum, i det att en gata lagts midt igenom det i fortsättningen af en liknande gata i kvarteret närmast öster ut. Denna uppdelning torde hänföra sig till den stad, som växte upp efter 1645 års ödeläggelse.

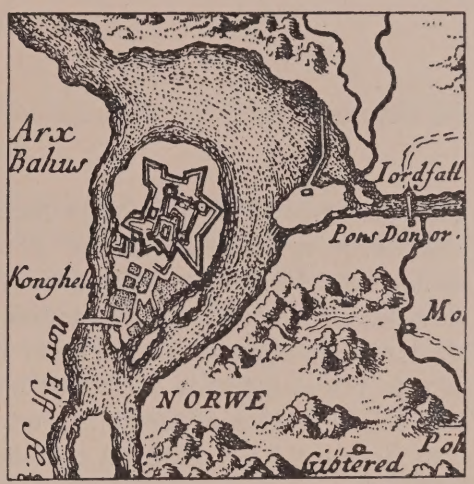

Fig. 4. Plan af Ny Kungälf, detalj af Perelles stick hos Pufendorf.

Torget ligger midt i staden. Till detta löper landsvägen öfver Högebron genom en gata, i hvars perspektiv rådhuset med sin ståtliga takryttare höjer sig — motsvarande den mörka fyrkanten vid torget, se planen. För att komma ned till färjestan på södra sidan af holmen och tätt under fästningen, samma plats som användes än i dag, fick man snedda öfver torget, taga den breda uppfartsgatan till slottet och sedan vika af till den öppna platsen vid stranden. På den lilla holmen här intill låg stadens kvarn, som drefs med vattenhjul. Vid den förut nämnda breda uppfartsvägen var stadens kyrka, Korskyrkan, belägen. Planen ger här ingen anvisning, men en jämförelse med Erik Dahlbergs teckning ur Pufendorfs historia om Karl X Gustafs krig (se öfverstycket) och särskildt den på denna befintliga lilla planskissen (fig. 4) ger vid handen, att så varit förhållandet. Redan 1615 hade konungen gifvit Lunge befallning att bygga denna kyrka.[3] Som den återfinnes på Dahlbergs bild visar den ett långhus, troligen med rakt afslutadt kor och torn i väster. Fem höga fönster, skilda åt genom sträfpelare, uppdela långväggen. Dessa fönster ge byggnaden dess prägel af Kristian IV-stil. Kyrkogården omgafs af en stenmur.[4] Norra sidan af stadsplanen behärskas af en längslöpande gata med ett par sträder ned

---

[1] Fortifikationsarkivet IV. C. 1.

[2] Se Gustaf Stedt: Bohus, pl. III. Bidr. t. Gbg. o. Bohusl. fornm. o. hist. Band 5.

[3] Se Norske Rigs-Register IV, sid. 565.

[4] "Er paa Liust att Enn huer Borgere skall Lade kiöre fremb femb leess stenn thill kirerkegaardh muren". 1618.

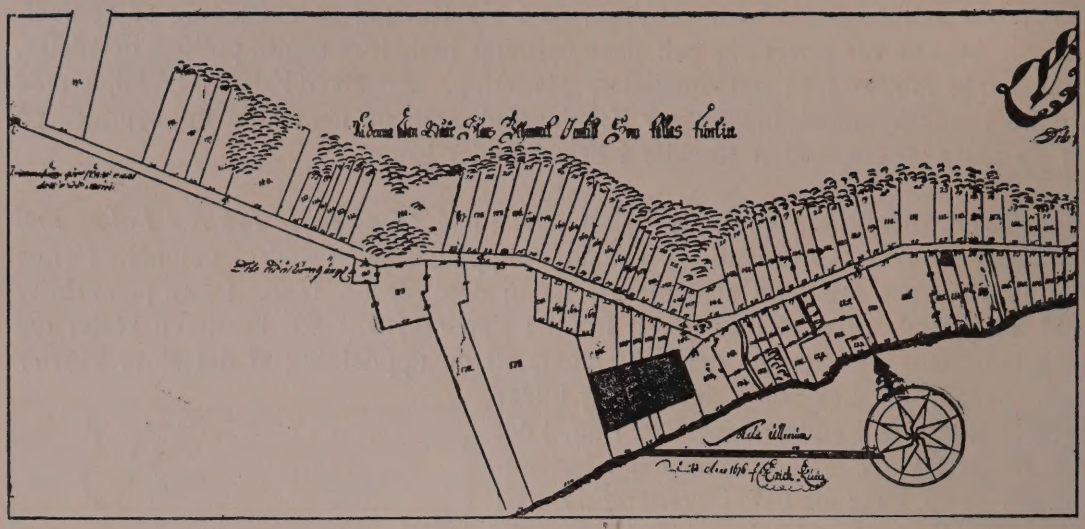

Fig. 5. Stadsplan öfver

mot älfven.[1] Medan de yttre randblocken äro stora och ouppdelade är den inre stadsdelen utsprängd i mindre block. Den södra delen af stadsområdet var den förnämsta. Här lågo kommendantens hus och "Gambla Borgmestarens Huus", och senare finna vi "Gouverneurens Stakens Wåhnhuus" strax väster om och nedanför fästningen och väster om detta borgmästaren Stickers "plass".[2] Möjligen äro de två sistnämnda identiska med de förra.

Några vidare upplysningar om stadens byggnad äga vi icke, och tänkeboken från denna tid ger blott då och då någon upplysning om bebyggelsearbetet. Att detta på sina håll gick nog så långsamt, förstå vi af följande uppmaning från borgmästaren: "er thillsagdt och adwarett alle thenom, som haffver anthagit nogenn platz att böge, att thij med förste Bögger thenom, eller dij skall anthuardis andre, som vill Böge thenom." Tomterna voro ganska stort tilltagna att döma efter måtten för de ofvannämnda guvernörens och borgmästarens gårdar, representerande 22 × 11 och 12 × 19 Roder resp. (1 Roder = 12 fot = 3,6 m.).

Huru gårdarna äro byggda framgår icke direkt ur handlingarna. Emellertid kan fastslås, att *gård* denna tid var den kollektiva benämningen för en samling hus eller "stufvor", som hörde samman. Utom "wåhnhuset", boningshuset, nämnes stallet. Borgmästarna tillsäga, 1616, stadens invånare, "att enn huer Borgere skall Böge stallde efftér therris formouge: En paart thill 2 hester, En paart thill 4 hester och Enn part thill flere, effter som formougenn Er thill". Denna befallning utgick troligen från högre ort och hade afseende på inkvartering. Men borgerskapet, som ägde vidsträckt fägång under Fontinberget, drefvo äfven egna kreatur, särskildt hästar, i bet. Ett par år efter stadens flyttning voro de senare så talrika, att

[1] Här uppfattas sträte i betydelsen gränd, liten gata. Med afseende på gatornas olika benämning har mig veterligt ännu icke någon klarhet bringats i terminologien. Hvad Norge beträffar är betydelsen fastlagd. I köpstäderna där motsvarar strädet närmast den här ofvan nämnda längslöpande gatan (no. øvregaden).

[2] Se Gustaf Brusewitz: Elfsyssel, sid. 23.

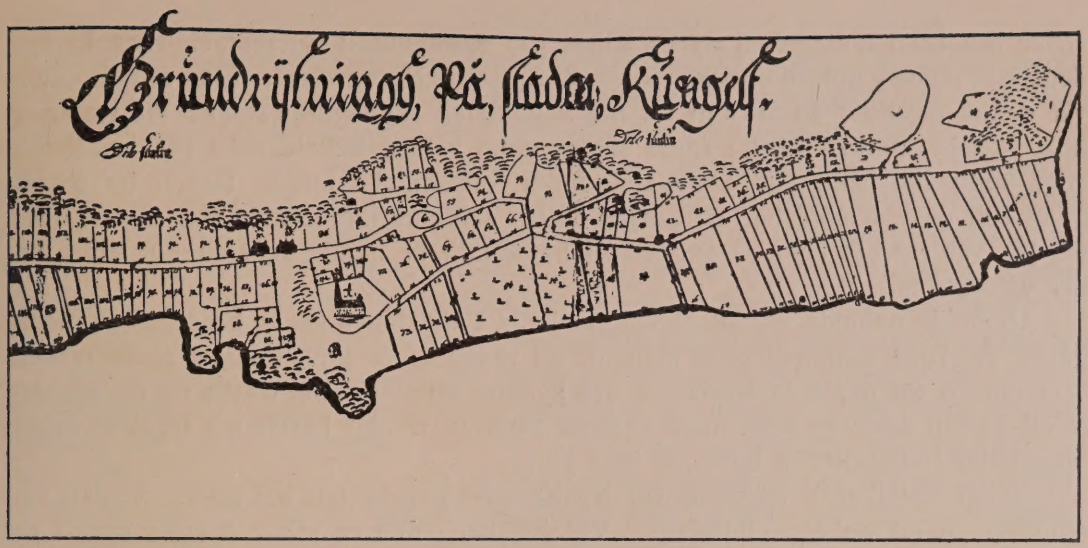

Kungälf 1696 af Erich Kuus.

man fick tillgripa bestämmelser om märkning af djuren.[1] Vi få sålunda räkna med byggnader för kreaturen och för bevaring af foder, dessutom visthus, bodar och källare.[2] Det må här erinras om den i svenska stadslagen från de äldre landskapslagarna — kyrkobalken af Upplandslagen — upptagna normen för en fullbyggd gård. Denna utgöres af sju hus: stuva, stekarehus, vistahus, sommarhus samt uthusen lada, kornhärbärge och fähus. Emellertid låter det sig icke fastställa, om Ny Kungälfs gårdar så sent som in på 1600-talet ägt denna uppdelning. Sannolikast är väl, att redan en sammanslagning af husen ägt rum.

Hvad de publika byggnaderna beträffa, ha vi redan hunnit stifta bekantskap med rådhuset. Jämte kyrkan utgjorde ju detta en stads förnämsta prydnad, och borgerskapet satte en ära uti att få dessa byggnader ståtliga. Bläddra vi igenom Svecia antiqua, skola vi finna, huru ansenliga rådhusen i allmänhet äro i förhållande till öfriga hus, och hvilka präktiga takryttare de äga. Huru rummen fördelades i en sådan byggnad, visar den något senare rådstugan i Västervik. Denna innehöll enligt Sievers[3] uti nedra våningen "fyra bodar åt Stadens stora torg och in åt gården twenne Arrestcamrar samt förstugan, jemte trappan, hwarpå man går up i öfwra Wåningen. Uti öfwra Wåningen war allenast sjelfwe Rådsalen af tämmelig storlek med en stor kakelugn uti, och Cancelliet eller Archivum."

I sammanhang härmed kan jag icke underlåta att omnämna en dyrbarhet, som förvarades i rådhuset, och som tydligen var af stort värde för borgerskapet. Den 24 maj 1618 omtalas: "Samme dag leffueritt Jörgenn Lauritzsön Borgmestere thend *Sölff forgijllt papgoie fraa sigh som hand haffde hafft hoos sigh fraa gamell Kong-*

[1] 7 juni 1618. "alle de heste her er paa Marckenn skall de haffue ett Mercke paa thenom: med *Byes brende* paa thennd Ene side, och thennd, som hesten *Eiger hans Mercke paa thennd anden side* ...

[2] Följande byggnader omnämnas i protokollen: kammare, nattstufva (kammer eller Nat stue, 1662). boningshus (Wåhnhus, 1678), stall, fähus (fehusset, 1663), sjöbod (söbode platz, 1643), näthus (Neethhus, 1664).

[3] Se Henric Jacob Sievers: Westerviks Stads Historia och Beskrifning, Linköping 1758, sid 183.

elffue och Bleff Indlagdh ij Byens Kijste paa Raadhuussit ij Raadmendenes, Byfogdens och thend gandske thilstede werende Allmogis Nerwerelse". Efter allt att döma var denna fågelbild ett attribut för något gammalt skyttegille i staden, motsvarande hvad dylika märken varit i andra städer inom våra gammaldanska provinser, och som ännu bibehållit sig exempelvis inom Knutsgillet i Lund. Det är tydligt att gillet och dess symbol haft en ganska central ställning inom samhället. Gillets högtidsdag var väl här som på andra håll framförallt de gamla vegetationfesterna under vårdagarna.

Utom de nämnda offentliga byggnaderna ägde staden skola, hospital och prästgård. År 1629 sammanträdde man för att rådgöra om förvaltningen af de medel, som funnos för dessa inrättningars och kyrkans räkning. Det visade sig då, att särskildt skolan ägde en icke ringa summa penningar. Att bestämma läget af dessa byggnader i stadsplanen låter sig icke göra.

Enligt Dahlbergs teckning var Ny Kungälf ganska tätt bebyggd. Staden var omgifven af ett staket — tullplank. Vid färjstan fanns en större brygga byggd på pålar ut i vattnet. F. ö. är man tvungen att mottaga de upplysningar, som denna tids tecknare lämna, med en viss moderation. Någon bestämd uppfattning af byggnadernas utseende kunna vi icke få af teckningen — åtminstone icke sedan den vid stickningen öfverarbetats af Perelle. För barockens konstnärer spelar icke detaljen någon roll i och för sig, utan endast som ett led i det hela. Den får därför oftast en flyktig och schematisk behandling. Speciellt blir detta fallet, när detaljerna utgöras af en gyttring af hus. För Dahlberg var Bohus fästning det väsentliga, staden endast berikade bilden.[1] Se den schematiska behandlingen i det itererade gafvelmotivet med dess tre fönster! Säkerligen voro tvåvåninghus ej så vanliga och förvisso voro stufvorna af knutadt timmer. En dansk 1600-talsförfattare, Arent Berntsen Bergen,[2] anmärker med en viss förstående förvåning på tal om Varbergs "u-ansenlige oc med Thorf betacte Tömmers-Bygning", att detta nog icke berodde på borgerskapets förmögenhet, utan måste skyllas den rådande osäkerheten för fientliga öfverfall. Detta bevisar närmast danskens ovanhet vid det skandinaviska träbyggnadssättet.

När Ny Kungälf under några årtiondens fred väl hade hunnit att blifva uppbyggdt och borgerskapet återknutit sina handelsförbindelser, blef staden åter utsatt för en "skadelig ildebrand". 1645 beskötо svenskarna Ny Kungälf för att ha fritt rum vid en stormlöpning mot Bohus. Långt ifrån att understödja borgarna gjorde den danska besättningen på fästningen ett utfall och plundrade staden, hvarunder elden tog öfverhand och lade en stor del af husen i aska. Detta var samma dag Brömsebrofreden slöts.

Besättningens beteende vid detta tillfälle har ofta klandrats. Emellertid hade nog staden, i hvad som rör dess planläggning, sin stora del i förödelsen. Den oregelbundna bebyggelsen var vid en belägring till förfång för slottet, då fienderna lätt fingo fast fot i staden, utan att kunna nås af eld från slottet. När det senare

[1] För bedömandet af Dahlbergs teckningar och sticken efter dessa se A. Hahr: Vasatidens borgar, Stockholm 1917, sid. 3 ff.

[2] Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed... 1656. Del I, sid. 79.

återigen drog sig samman till krig, tillsade kommendanten borgerskapet, att han i händelse af fientligt infall måste låta nedbryta stadskyrkan och en stor del af borgarhusen. Och då kriget åter bröt ut, besköts staden från fästningen, 1676, och lades fullständigt i grus och spillror. Det onda låg alltså hos staden själf.

Vi ha förut — sid. XIX not 2 — beträffande Kalmar tagit del af Gustaf Adolfs önskan, att gatorna skulle gå i rät sträckning från slottet, så att kanonerna därifrån kunde bestryka dem. Samma synpunkt hade lagts på den några år tidigare än Ny Kungälf anlagda danska staden Varberg.[1] Om den skrifves, att den var lagd under fästningens murar "oc saaledes ordnet, at aff Slottets fornemste Bolwercke med de fleste Stycker, langs Byens trende Hofvet Gader, lige kand igiennem flanckeris.[2]

De följande åren efter 1645 års brand var en svår tid för staden. Karl X Gustaf upphäfde dess privilegier och befallde borgarnes förflyttning till Marstrand och Göteborg. Men efter konungens död fick Ny Kungälf småningom tillbaka några af sina rättigheter och en del nya därtill. "Holmen" tillstaddes åter att bebyggas "och dhe som dels hafwer sigh der nedersatt, dels än wele sigh dyt begifwe mage niuta en Opstads rättighet", i likhet med Falkenberg, Kungsbacka och andra "fläckar" (1660). Nya hus uppfördes i de afbrändas ställe, och 1664 hade samhället på egen bekostnad åter låtit bygga kyrka — en träkyrka[3] — och rådhus samt skola, prästgård och hospital. Om hjälp ansöktes flerfaldiga gånger hos Kongl. Maj:t, men utan nämnvärd påföljd.

Liksom före branden var man i staden mycket noga med elden. 1618 omnämnes, att alla fyra *rotemästarna* blefvo skickade "omkring Byenn att besigte wnnde offnenn och skorsten och huor de fandis wferdig och icke Bliffwe Indenn fiorten dage ferdigh giort" skulle de nedrifvas. Senare tog kommendanten initiativet till en räfst med dem, som ej ville bygga skorsten. De som hade "Nogen kammer eller Nat stue" skulle sätta upp skorstenar samma sommar, så framt de icke ville se sina hus rifna (1662). Strängare blefvo bestämmelserna än senare, föranledda därtill af de vanliga eldsvådorna.[4]

Att stadsplanen genomgick någon nämnvärd förändring efter denna eldsvåda är knappast troligt; därtill var branden af för liten omfattning. I stadens handlingar förekomma samma benämningar på tomterna med hänvisning till deras tillstånd före branden.[5] Utom själfva "Holmen" uppstod tidigt en bebyggelse, den s. k. förstan, utefter stranden på fastlandet, där staden nu ligger.

---

[1] Plan af Varberg från 1645 finnes återgifven i Munthe, a. a. pl. 53.

[2] Arent Berntsen Bergen, a. a. Del. I, sid 80.

[3] I maj 1660 "haffuer her Borgemester og Raad idagh be Tinget Tömmermand Till kiercken och klocke Tornet som i Jesu Naffn strax skall I Werck settis".

[4] Så förbjudes i Hjo 1777 all eldning af ugnen till bakande eller säds torkande efter kl. 4 e. m. En annan bebyggelsegrupp, byarna, hade liknande bestämmelser och tillsatte äfven brandvakt. Jfr äfven utflyttningen af bastur och smedjor från byområdet.

[5] I en träta mellan två borgare om tomtskäl hette det "at hans Smed skulle haffue hans planckewerck ud på Thomis kandestöbers platz. Da befandts effter stang och snöre at Hans Bössesmed haffde sett samma planckewerck 2½ quarter ind paa Thomisis platz. Da bleff Hans Smed thillsagd at han skulle flötte hans planckewerck thillbage som han *haffde staaet thillforn den thid laugmanden welacht Hans Frantzen eyede samme plats*, hvilket Thomis K. icke wille lade sig nöije, men löb fra oss och önskede oss alle Fanden och Dieffulen i wolld" (1647, 1. 3).

När Ny Kungälf andra gången sköts i brand från slottet, 1646, for elden fram utan någon skonsamhet. Man insåg nu det vådliga i stadens belägenhet under fästningen, och när borgarna åter började bygga sina hus, skedde detta på fastlandet. Den stad som där byggdes, är den tredje och sista form, hvilken köpstaden vid Nordre Älf tagit.

Situationen var kanske icke den gynnsammaste. En smal landremsa, som på ena sidan begränsades af älfven och på den andra af det branta berget Fontin, gaf endast knappt tomtutrymme. Utefter den här befintliga landsvägen uppdelades jorden i smala bostadsplatser, som på södra sidan löpte ned till älfven och på den norra upp i "fjället"; de sistnämnda togos då, såsom än i dag, på de ställen, där Fontinberget tränger mest svårtillgängligt fram, endast i bruk till trädgårdsanläggningar. Stadsplanen[1] (fig. 5) fick genom lokaliteten en ytterlig enkelhet, i det att bebyggelsen i hufvudsak blott kunde läggas utefter en gata. Då staden växte, måste detta ske genom tillbyggnad utefter samma gata. Midt framför Högebron, som af gammalt förband Slottsholmen med inlandsstranden, gjordes rum för torget, vid hvilket kyrkan med kyrkogården låg, samt skolan, tomten 90, och hospitalet, tomten 85. Något rådhus hade Kungälf ännu vid tiden för kartans affattande icke skaffat sig. 1697 anhåller man hos Kungl. Maj:t att få byta till sig slottsträdgården, som låg vid en liten bäck inne i staden — se kartan tomten 56 — för att där uppföra ett sådant. Vid platsen för torget och något öster om detta gaf Fontinberget mera rum för bebyggelse, och vi se också här några smågator. Utom den stora gatan funnos f. ö. gränder, "allmänningar", som förde ned till älfven. Prästgården lärer ännu i dag ligga på samma tomt som tillförne och motsvaras i stadsplanen af det på tomten 114 utritade huset.

Naturligtvis var denna andra flyttning, 1680, en tung börda för borgerskapet. Det erhöll ju visserligen samma år af Kungl. Maj:t tre frihetsår, som senare ytterligare utökades, och en del hjälp till uppbyggandet såsom rätt till att hugga timmer på kronans skog och kollekt från alla församlingar i städerna och på landet i Göteborgs och Skara stift, men staden repade sig egentligen icke förrän det stora sillfisket i midten på 1700-talet stötte till. Den bild af Kungälf, som återfinnes i Suecia, ger oss därför en något förskönad bild af samhället. Här frammanas konturerna af en reguliert byggd och till sin utsträckning ganska stor stad. Under de närmaste åren efter stadens flyttning hade nog borgarna, som guvernören intygade, visat "flijt uthi byggiande" — det gällde att få nya frihetsår — men det dröjde länge innan området var fullbyggdt. Stadens fattigdom var stor. Borgmästare och betjänte klagade öfver, att de icke kunde få ut sin lön. Till att afhjälpa detta infördes 1686 tomtören och mulbetspengar.

Af Suecia-sticket se vi emellertid, huru sjöbodar och hus byggdes ända ned i vattnet, särskildt vid östra delen af staden, och huru bryggor lades för ändan af gränderna. Upp mot berget, som här är tecknadt för lågt och för aflägset, ligga trädgårdarna, och om jag ej tar fel, har tecknaren här velat antyda trädgårdshus. Platsen på holmen under slottet framstår kal och oländig, medan den i själfva verket vid denna tid bör ha varit brukad till kålgårdar och andra "behof".

---

[1] Se stadsplanen af Erich Kuus 1696, Landtmäteristyrelsens arkiv, S. 73: 37.

Så växer staden småningom till välmåga mot slutet af 1700-talet. Här som i andra städer inträngер en viss förfining, som tar sig uttryck i omvårdnad af husens yttre och en mera bekväm och vacker inredning i det inre. Nu brädfodras husen och oljestrykas i granna färger. Väggarna i det inre klädas med målade tapeter på väf eller papper, kakelugnar på sirliga träfötter byggas och höga paneler dragas rundt rummens väggar. Från denna tid härstamma en del af de hus, som nu ligga utefter gatan, ehuru de under tidernas lopp genom ändringar och tillbyggnader fått ett annat utseende. Vanligt är, att de stora genomfartsportarna satts igen för att bereda större utrymme i husen. Småningom utsöndras jordbruket från borgargårdarna, och i våra dagar äro de hushåll räknade, som hålla sig med egen boskap.

Efter denna sista flyttning har Kungälf varit fredadt från yttre våld, ehuruväl samhället haft strider att utkämpa för sin existens. Man kan tryggt säga, att dess härlighets tid är förbi — ja, den var redan slutad vid den tidpunkt, där denna skildring tog vid. Men man märker dock, när man vandrar "gatan" fram; eller hvilar i trädgårdarna under berget Fontin, att man är på helig mark, och man tar gärna af sig sin hvardaglighets nötta skodon.

(Mars 1918.)

Slutstycke: Konungahällas sigill enligt en medeltida silfverstamp funnen i stadens jord; förvarad i Göteborgs Museum.

GÖTEBORG.

Den som vandrar fram i det nutida Göteborg, på dess gator och platser, i dess alléer och parker, har ej lätt att tänka sig, att det är i en stad med trehundraårig historia han rör sig.[1] Eldsvådor och moderniseringslust, dessa båda fiender till allt hvad vårt lands städer ägt af gamla minnen och gammal karaktär, hafva oafbrutet förvandlat samhällets utseende och knappast lämnat sten på sten af det förgångnas byggnadsverk. Men ett uppmärksamt och pietetsfullt öga kan dock ännu här och där mellan och bakom allt det moderna skönja drag af de skiftande anleten Göteborg burit under flydda sekler. Dess bättre företräda dessa spridda spår i det hela rätt lyckligt alla de skilda epokerna i stadens lif.

Den stad, som af Gustaf II Adolf anlades vid Göta älf och som år 1621 erhöll sina privilegier, fick sin särprägel af de tvenne hufvudsyften för hvilka den kommit till. Å ena sidan skulle den utgöra en stark gränsfästning, å andra sidan skulle den bli en liflig handels- och sjöstad, efter holländskt mönster och med delvis holländsk befolkning. Dessa synpunkter blefvo bestämmande såväl vid valet af läge som vid ordnandet af det nya samhället i dess helhet och i detalj. Ur fortifikatorisk synpunkt erbjöd den valda platsen fördelarne att ligga nära hafvet men likväl lätt tryggad mot fiendeflottor, att bekvämt kunna omgifvas af vattenfyllda grafvar och utanför den inre befästningen ytterligare erhålla värn af kastellkrönta höjder.

För en stadsanläggning med hamn och kanaler och med jämn byggnadsmark var stället ej mindre lämpligt. Och till det nyttiga sällade sig också trefnaden af en lummig ekskog på sluttningen af Otterhälleberget, där borgerskapet och militien kunde förnöja sig under sommartiden.

---

[1] Som källor till den följande framställningen har användts Eric Cederbourg: Beskrifning öfver Götheborg, 1739. Wilhelm Berg: Samlingar till Göteborgs Historia. Carl Lagerberg: Göteborg i nyare tid, 1902.

Öfverstycket efter gravyr af L. van Anse. Anfangsbokstaf och slutstycke (Göteborgs vapen) efter teckning af ark. Ch. Lindholm.

Göteborgs äldsta planritning, ännu i hufvudsak tillämpad i stadsdelarna inom vallgrafven, har samma prägel af abstrakt upplinjering som utmärker de flesta andra nyanläggningar och regleringar från denna tid, exempelvis planen för Stockholm af år 1638. En afvikelse från det i Sverige eljest vanliga utgjorde dock kanalsystemet, som i likhet med vallgrafven försågs med vatten ur den vid stadens östra sida inkommande Mölndalsån och stod i förbindelse med Göta älf. Kanalerna voro Stora Hamnen, Östra Hamnen och Västra Hamnen. De bibehöllo sin sträckning ända till våra dagar. Stora hamnkanalen och norra delen af Östra hamnkanalen finnas ännu kvar. Västra hamnkanalen och södra delen af den östra blefvo 1898—1906 igenfyllda och med de på sidorna löpande gatorna förvandlade till breda avenyer.

Hamngatorna voro äfven i gamla tider de viktigaste stråkvägarne för samfärdseln, den östra och den norra mynnade ut i Kungs- och Drottningportarne. De stora kvarteren mellan kanalerna uppdelades ytterligare af gator, ungefär lika breda som hamngatorna. Äfven dessa gator intaga ännu sina gamla platser och behålla ännu åtminstone delvis sina gamla namn, så t. ex. Kungs-, Kyrko- och Köpmangatorna, medan den nuvarande Drottninggatan bar namnet Jacobs- eller Holländaregatan, under det namnet Drottninggatan i äldre tid tillkom nuvarande Vallgatan. Rundt om staden gick en gördel af befästningar, vallar, bastioner och pallisader, åt landsidan äfven vallgraf med däri anlagda raveliner. Dessa fästningsverk, som började byggas år 1624 under ledning af holländaren Johan Kuyhl, förändrades gång efter annan under 1600-talet, sista gången 1687—1693 efter Johan Wärnschiölds och Erik Dahlbergs planer. Under Karl XI:s tid tillkommo de ståtliga portbyggnader vi känna genom Sveciaverket äfvensom de båda skansarne Kronan och Lejonet, som än i dag resa sig öfver staden på Risåsen i väster och Gullberget i öster — det senare samma plats, på hvilken år 1612 Emerentia Pauli utförde sin kända bragd. Detta de yttre konturerna. Hur tedde sig då den unga staden under 1600-talet för den som närmare tog den i skärskådande? Till en början måste vi tänka oss den i ett lifligt och halfordnadt nybyggnadsskede, men redan år 1654, då den gästades af den engelske ambassadören Whitelock befanns den nära nog fullbyggd. Dock hade den föga af arkitektonisk konst i högre mening att uppvisa. De offentliga byggnaderna utgjordes af kyrkorna, Gustavi domkyrka, invigd 1633, och Kristine eller Tyska kyrkan, invigd 1648 (tidigare hade församlingen åtnöjt sig med en träkyrka, som förut stått i Nya Lödöse och inköpts af Gillius van Eyck), båda af holländskt tegel och krönta af höga smäckra tornspiror; rådhuset, uppfördt 1622 vid sydöstra hörnet af Stora torget, af trä i två våningar och med en lökformad takryttare, ändtligen Kronhuset af rödt

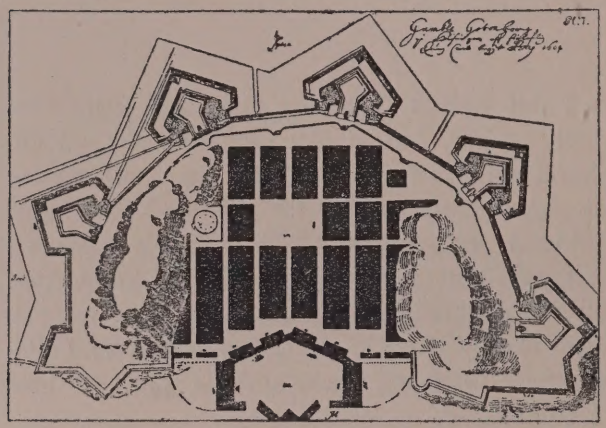

Fig. 1. Plan öfver "Gamla Göteborg" anlagdt på Hisingen af Karl IX år 1604. (Munthe, Fortifikationens historia.)

tegel i tvenne våningar, förskrifvande sig från tiden "strax efter stadens inrättning", ämnadt till spannmålsmagasin och tyghus men användt till rikssal under riksdagen 1659-60 och sedermera till garnisonskyrka.

Af dessa byggnader lades Kristine kyrka och rådhuset i aska vid en eldsvåda 1669. Den förra återuppfördes under ledning af Lars Olofsson och mäster Schmidt

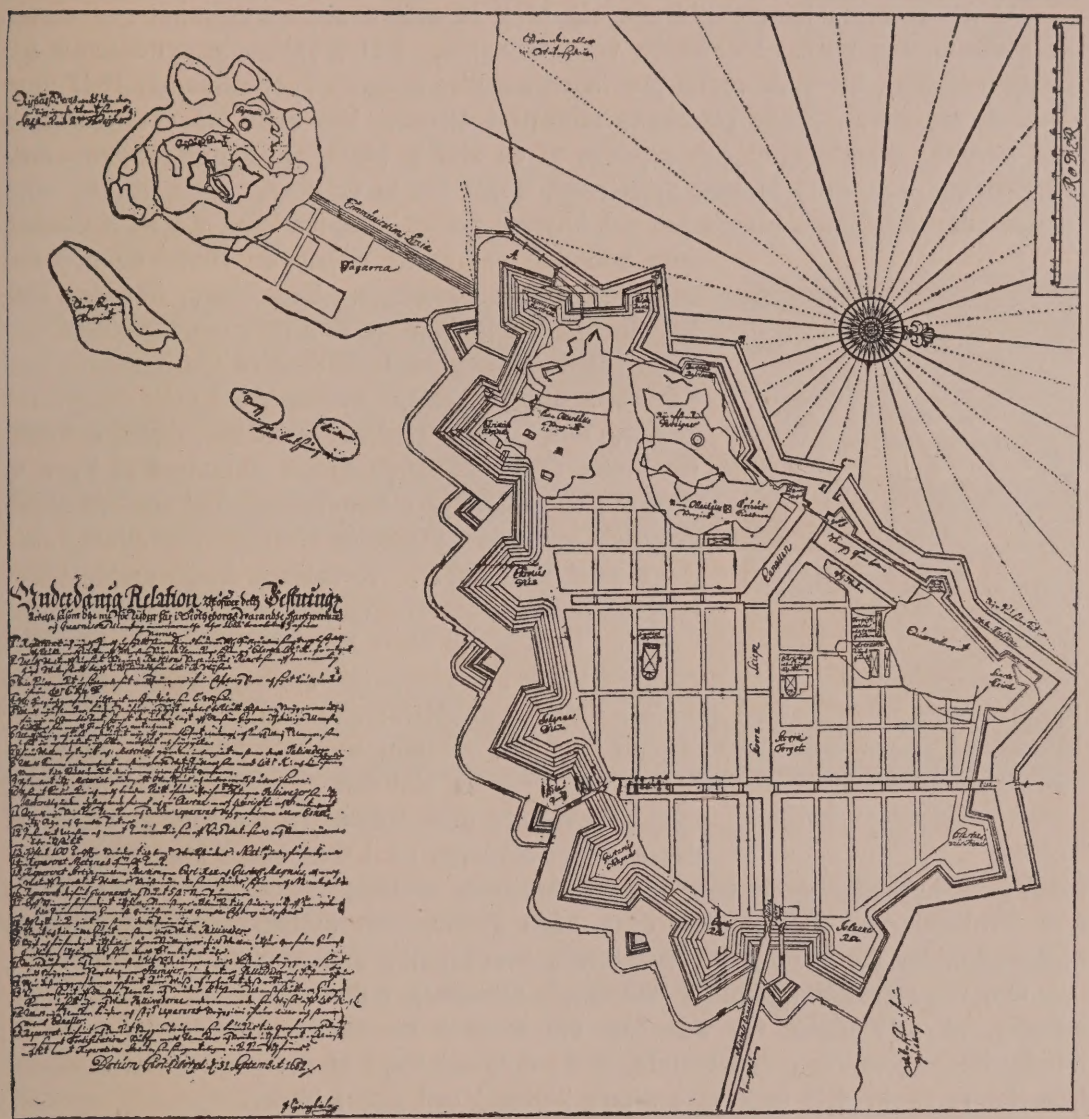

Fig. 2. Plan öfver Göteborg 1682. (Original i Krigsarkivet.)

och invigdes 1672. Tornet uppfördes 1698 af amiralitetsbyggmästaren Henrik Möller och lyfte åter en reslig spira mot höjden. År 1682 tillbyggdes kyrkan dessutom med det Aschebergska grafkoret, en enkel åttkantig byggnad med pilastrar, doriskt bjälklag, kopparklädd kupol och lanternin. Af gamla bilder att döma var muren kring kyrkan försedd med prydliga hvälfda portar. Rådhuset återuppstod på en nyinköpt tomt i det äldres närhet. Ingen mindre än Nicodemus Tessin d. ä. läm-

nade ritningen till denna byggnad, i hvilken senaten den 14 nov. 1670 höll sitt första sammanträde. Den var af gul holländsk tegelsten, i två våningar utom vinden, med hvälfda källare och med öppna hvalfgångar mot gården, i hvilka borgerskapet hade sin börs. De yttre fasaderna visade släta murar med pilasterprydda midtrisaliter, gårdssidan en enkel lisenuppdelning.

Af de enskilda husen tilldrogo sig blott få någon uppmärksamhet genom sitt mera förnämliga yttre. Stenhusen voro sällsynta. Det präktigaste var det som generalguvernören öfver de västra provinserna grefve Lennart Torstensson år 1647 uppförde åt sig nära "Stora Hamnens utlopp" i älfven. Det hade två våningar med små fönster i framfasaden och pryddes af en ståtlig portal af huggen sandsten med byggherrens och hans makas, grefvinnan Beata De la Gardies, vapen, hörnen voro rusticerade, taket med branta fall och kupor. Huset inköptes 1657 af Karl X Gustaf, som bebodde det under riskdagen 1659—60 och där nedlades på sitt dödsläger. Sedermera, från år 1700, har byggnaden tjänstgjort som residens för länets höfding. Den påbyggdes 1855 med en tredje våning och har äfven eljest undergått vanställande yttre omgestaltningar. Om byggnadsskicket bland borgerskapet under 1600-talet få vi måhända draga slutsatser af hvad vi veta om det följande århundradet. Till stadens prydliga och pittoreska utseende bidrogo icke minst kanalerna med sina broar. Kanalerna hade under 1600-talet träskoning, broarna voro dels af sten och hvälfda, dels af trä. De vid Stora Hamnen hade midt på vindbryggor för genomsläppande af fartyg och pryddes vid ändarne av bilder eller andra sirater. Längst i väster låg Kämpebron, af sten, uppkallad efter de fyra träkämparne Arngrim, Halfdan, Starkodder och Wittolff, hvilka bevakade dess landfästen (en arm af någon af dessa bilder förvaras nu i Göteborgs Museum). Midt för Tyska kyrkan låg en träbro, Europeaebron, så benämnd efter de bilder af de fyra värdsdelarne, som prydde dess båda ändar, men hvilka sedermera utbyttes mot pyramider med lyktor, hvarvid äfven brons namn ändrades till "Pyramidbron".

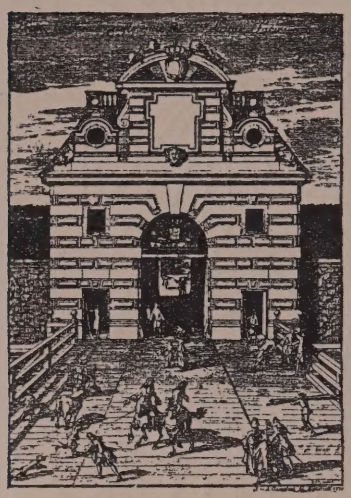

Fig. 3. Kungsporten. Yttersidan. (Ur Svecia ant. et. hod.)

Om vår föreställning huru 1600-talets Göteborg tedde sig måste bli rätt ofullständig, så är i stället vår kunskap om stadens utseende under det följande århundradet nog så rik och lefvande, detta dels till följd af det som blifvit bevaradt från denna epok, dels tack vare rikare källor i ord och i bilder.

Om "borgerskapets privata hus" säger Cederbourg, att "de merendels öfver allt äro mycket nätt och väl efter nyaste *architecturen* både af sten och trä uppbyggda och utsirade". Carl von Linné kompletterar uppgiften i sin Västgötaresa (1746). Husen äro till största delen stora och svåra träbyggnader af två våningar och nära intill hvarandra ställde, utanpå beslagna med bräder samt målade med röd och gul färg, men knutar och fönsterkarmar med hvit och blå, så att de på någon distans mycket likna stenhus. Grunden eller murarne äro äfvensom väggarne beslagne med bräder. Taken äro af tegel och fönstren af engelskt eller franskt glas. Ett

par hus af detta slag från 1700-talets början finnas i behåll: det s. k. Gathenhjelmska vid Stigbergstorget och det gamla fattighuset vid Stampgatan. Gravyrer och teckningar vittna, att just denna typ med lisenlikt ordnade, vertikala stockar, fullständig brädbeklädnad och högt, åt alla sidor stupande tegeltak varit den för bättre borgarhus öfliga. Stenhus voro alltjämt sällsynta och anföras såsom något märkligt. Som särskildt ståtligt anför Cederbourg assessorn Wolrat Thams hus, byggdt år 1732 efter ritning af fortifikationsmajoren Johan Adam v. Blaesingh (kvarstår ännu vid västra delen af N. Hamngatan, ehuru till- och ombyggdt). Ett annat präktigt privathus af sten var det Sahlgrenska, beläget invid Ostindiska kompaniets hus, nuvarande museet. Båda dessa byggnader stå ännu kvar, ehuru ej i orördt skick, med sina dubbla yttertrappor. Staden bör under 1700-talet ha gjort ett ordnadt och på samma gång idylliskt intryck. På grund af en förordning af 1715 hade

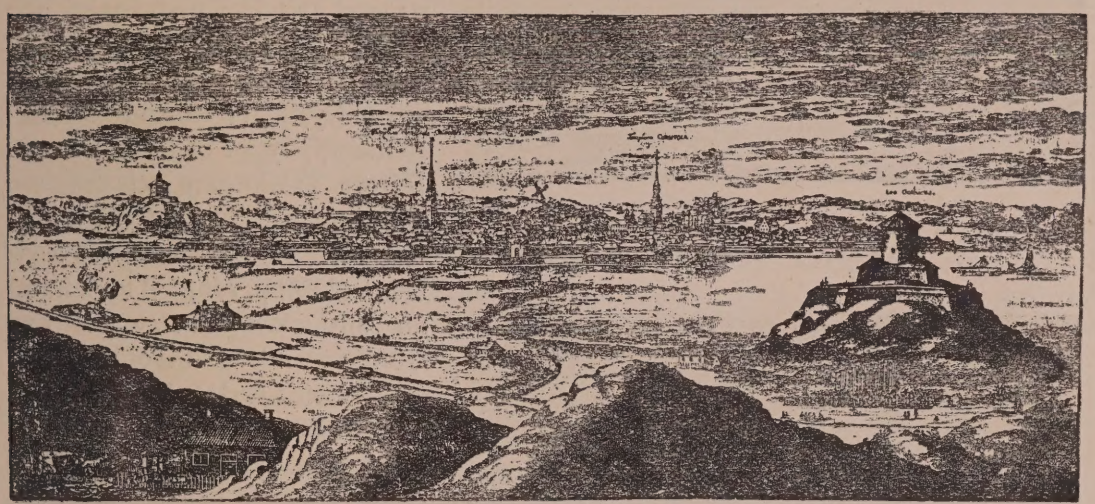

Fig. 4. Göteborg i slutet af 1600-talet. (Efter Dahlbergs Svecia ant. et. hod.)

husägarne försett kanalen, — som af Linné skildras som "något stinkande" — med skoning af gråsten i stället för dylik af trä.

Flere träbroar hade ersatts med nya af sten. Så var fallet med Lejonbron, som ombyggdes 1733 efter ritning af fortifikationskaptenen Bengt Carlberg. Den bar sitt namn efter fyra vaktande trälejon med Fredrik I:s och Ulrika Eleonoras namn på sköldarne. Gatorna voro planterade med träd och "med små kullrige och trinne gråstenar stensatte, att man medelst deras continuerliga renhållande, som hvar och en husägare drager försorg om vid hvarje veckas slut, uti regnaktig väderlek utan att blifva smutsig kan gå helt beqvämt, förutan det, att allt regnvatten och der af förorsakad orenlighet äfvensåväl af gatornas lutning tar sitt utlopp i canalerne". (Cederbourg). Af offentliga nybyggnader var Ostindiska kompaniets den ansenligaste, uppförd på 1750—60-talen af holländskt tegel efter ritningar af stadsarkitekten B. V. Carlberg, delvis omarbetade af öfverintendenten C. Hårleman. Kyrkorna förlorade genom eldsvådor sina höga spiror och fingo dem ersatta med lägre barocklanterniner. Tyska kyrkans torn, som ännu ingår som en af de vackraste detaljerna i

Stora Hamnkanalens perspektiv, blef färdigt 1780. Det är, såsom af Arvid Bæckström visats, utfördt efter C. F. Adelcrantz' dessein. Bilder från 1700-talets slut gifva oss sympatiska inblickar i det Göteborg, där Niclas Sahlgren och andra den tidens svenska köpmanskungar sträfvade för att bereda de blågula färgerna plats på världshafven, där Linné och Svedenborg dröjde som väl sedda gäster. Det nya århundradet skulle inom kort fullständigt förvandla stadens gestalt. Väl hade äfven förut eldsvådor gång efter annan ödelagt hela kvarter, men vid slutet af 1700-talet och under de första åren af 1800-talet (1792, 1793, 1794, 1802, 1804, 1813) afbrändes successivt hela staden. Det blef nödvändigt och var äfven tack vare de gynnsamma handelskonjunkturerna under kontinentalsystemets dagar möjligt att återuppbygga de brunna stadsdelarne varaktigare och solidare än förut. Den nya byggnadsordningen af den 29 mars 1803 åsyftade ej blott prydlighet utan framför allt eldsäkerhet. Det nya Göteborg miste fullkomligt den gamla trefna småstadsprägeln. De brokiga trähusen voro för alltid försvunna, och trädraderna skuggade ej längre kanalerna. I tätt slutna led stodo de jämnhöga, putsade eller tegelgrå stenhusen, och hamngatornas breda perspektiv tedde sig modernt storstadsmässigt. I det dåtida Sverige var denna stadsbild helt säkert enastående i värdig ståtlighet men äfven i torrhet och kyla. Det ej ovanliga talet om Göteborgs stelhet får väl också till någon del hänföras till samhällets utvärtes skick. Samtidigt med staden förändrades äfven dess ram, de gamla ärevördiga fästningsverken. År 1807 började raseringen af dessa. Vallar, bastioner och raveliner jämnades, portarne refvos, Kungsporten sist (1836—39). Större delen af vallgrafven bibehölls, ehuru med ändrad kontur, och de gamla skansarna på höjderna utanför staden lämnades orörda. Om vi måste beklaga den onödiga grundlighet, hvarmed befästningarnes slopande genomfördes, kunna vi ej annat än med beundran tänka på de verkligt storartade allé- och parkanlägg-

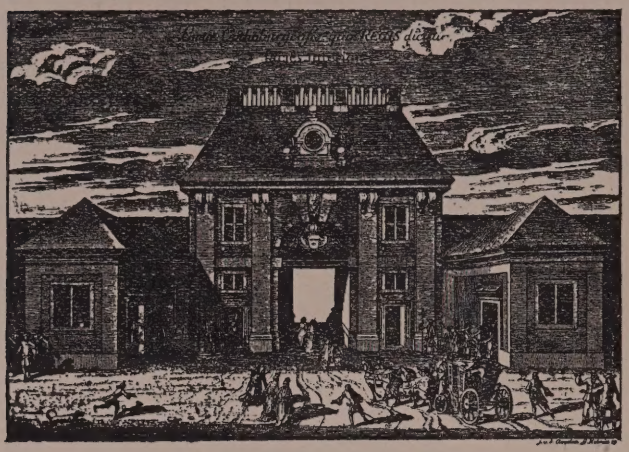

Fig. 5. Kungsporten. Fasad inåt staden.
(Ur Svecia ant. et hod.)

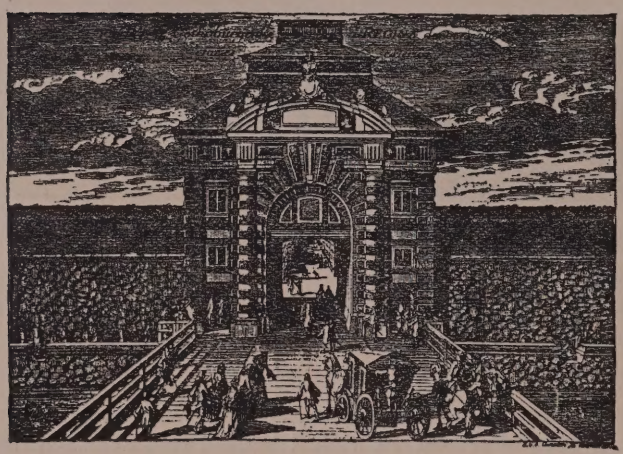

Fig. 6. Drottningporten. Yttersidan.
(Ur Svecia ant. et hod.)

ningar, som därmed äro förknippade och hvilka än i dag utgöra en stolthet och glädje för staden. Gamla planscher ge oss en fullt åskådlig bild af hur Göteborg tedde sig efter dessa förändringar. Äfven de talrika byggnader från denna period, hvilka kvarstå, göra det lätt för oss att i tanken rekonstruera den helhet, hvari de

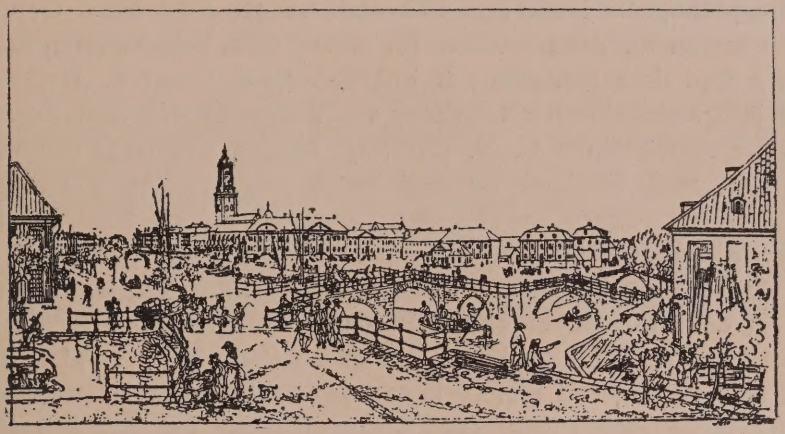

Fig. 7. Vy öfver Stora Hamnkanalen och Gustaf Adolfs torg i slutet af 1700-talet. (Efter teckning af E. Martin.)

ingått som delar. Bland offentliga byggnader kännetecknas domkyrkan och artillerikasernen (rifven 1908) af tidehvarfvets nyklassicism. Den förra började uppföras 1804 efter ritning af stadsarkitekten C. V. Carlberg och fortsattes efter hans död 1814 af majoren J. F. Weinberg. Kasernen byggdes 1798 på borgerskapets bekostnad och försågs med en del prydnadsformer utöfver det nödvändiga. De huggstensornament, hvilka prydde fasaderna, hafva tagits tillvara och anbringats i en mur vid det nya telegrafhus, som uppförts på tomten. Rådhuset blef 1814—17 påbyggdt och i tidens stil ändradt efter ritning af stadsarkitekten J. Hagberg.

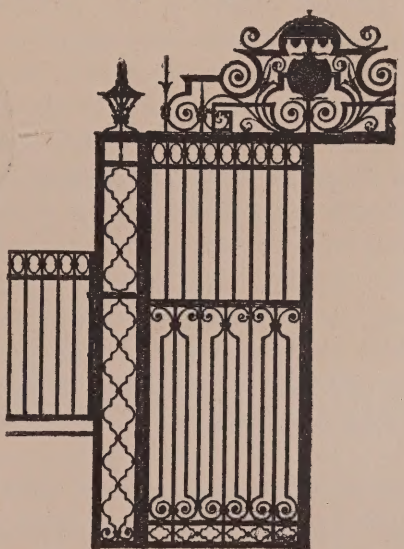

Fig. 8. Tyska kyrkan. Smidesgrind mot Köpmangatan. (Efter uppmätning af ark. I. Tengbom.)

Privatarkitekturen i den del af staden, som ligger innanför de forna befästningsverken, röjer ännu i talrika fall sin tillkomst på novantikens tid, då doriska och joniska kolonner och pilastrar voro oundgängliga äfven på anspråkslösa bostadshus. Litet hvarstädes möter ögat detaljer af detta kynne, ehuru ofta föga rena i form och proportioner och lätta att förbise i den nya, bizarra omgifningen af väldiga butiksrutor och braskande skyltar. Den byggnad, som vackrast och mest orörd visar epokens stil, är det numera s. k. Carnegieska huset vid Södra Hamngatan, ursprungligen tillhörigt William Chalmers, stiftaren af den läroanstalt, som efter honom bär namn. Där finnas också bevarade ett par rum i våningen en trappa upp, som i sin gediget smakfulla ut-

styrsel gifver en god föreställning om ett göteborgskt patricierhem för hundra år sedan. Andra prof på denna tids arkitektur utgöra en del villor och landerihus i stadens omedelbara närhet eller, numera, inom dess område och hotade med att när som helst utträngas af de moderna hyreshusen. Som exempel må nämnas Liseberg vid vägen till Örgryte, Olivedal invid Slottsskogen. Det såväl till sitt inre som sitt yttre präktigaste landthuset från detta skede, John Halls Gunnebo, ligger alldeles utom ramen för detta arbete. En annan villa, belägen långt utanför staden men samhörig med dess arkitektur, är Bokedalen vid Jonsered. Hela den riktning, som präglar byggnadskonsten i Göteborg vid denna tid och som hade sin främsta representant i stadsarkitekten C. V. Carlberg, hänger förklarligt och naturligt nog snarare samman med England än med fransk empire. Den blef af ganska lång varaktighet och har egentligen aflösts först af 1880- och 90-talens konstnärligt värdelösa hyreskaserner med fasaderna i puts eller smörgult tegel, hvilka emellertid i de gamla stadsdelarne förekomma rätt sparsamt. På sistone ha vid Hamngatorna börjat resa sig det ena monumentala bank- och affärspalatset efter det andra, och det måste vara ett naturligt önskemål, att de snart skola följas af flere, så att de breda gator, som uppkommit genom kanalernas igenfyllning, måtte erhålla en enhetlig och till deras proportioner svarande arkitektur. Det kan ej hjälpas, att de stackars vanställda husen från början af förra seklet i detta fall få stryka på foten.

Axel L. Romdahl.

DET FORNA VÄSTERÅS.

NÅGRA KONTURER EFTER GAMLA STADSPLANER OCH BEVARADE MINNEN

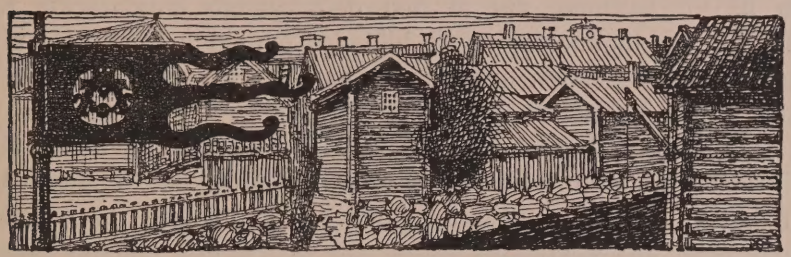

af

AUGUST HAHR.

Det hvilar en historisk nimbus kring staden Västerås namn. Vi komma ej blott att tänka på aflägsna medeltidsminnen, utan äfven — och framför allt — på den roll staden spelade vid det nya svenska rikets grundande och den betydelsefulla samhällsomdaning, som därmed följde. Det är alltså en historisk mark vi beträda, när vi vandra omkring i staden, och dess yttre fysionomi och ej minst dess stadsplan, ge oss många lärorika upplysningar om detta stadssamhälles uppkomst och utveckling under länge sedan framfarna tider. Dess moderna framåtskridande, dess förvandling från en stilla residens- och köpstadsort till en viktig industristad, dess utvidgning åt olika håll, de privata och offentliga monumentala nybyggnader som under de senare åren i rikt mått uppförts, träda oss bjärt tillmötes, vittnande om, att en alldeles ny tid inbrutit, som för de gamla minnena och särskildt för den stadsbild, till hvilken den gamla stadsplanen är en väsentligt bidragande orsak, kan bli hotande nog. Just i afseende på sin plan företer nämligen staden så många karaktäristiska partier från äldre dagar, som allt för väl borde kunna ingå i en fullt modern plan. En sådan bör äfven taga hänsyn till traditionella, gifna förhållanden. Mellan det nya och det gamla måste ju alltid en kompromiss uppstå. Så äfven vid gamla historiskt och estetiskt värdefulla stadsplaner.

Staden Västerås har ett vackert läge vid Svartåns utlopp i Mälaren, som här skjuter upp i en ganska bred vik eller fjärd, Västeråsfjärden. Dess anor gå långt tillbaka till hedenhös, och ursprunget var väl här, som på många andra håll, ett fiskläge och senare en handelsplats. Vattenvägarna spelade i dessa aflägsna tider den största roll. Kulturen sökte sig inne i landet fram utefter sjöarne, uppför strömmar och floder. Så långt vi historiskt kunna följa samhällets öden tillbaka, ha båda åstränderna varit bebyggda, men ett studium af terrängen och gamla kar-

tor samt iakttagelser vid grundgräfningar ge vid handen, att trakten från hamnen och ända upp mot Stora torget å åns östra sida varit sank och delvis öfversvämmad, medan den betydligt högre liggande terrängen väster om ån samt äfven den n. v. Kyrkbacken tidigt kunnat erbjuda skyddande boningsplatser. Senast bebyggdes den stora ö, som bildades af Svartån, den nu igenfyllda Lillån samt Mälaren, ett område, som 1231 skänktes af konung Knut (Folkunge) till domkyrkan, hvars biskop likväl använde det till grundandet af ett dominikanerkloster. Nu når fastlandet ända ut till hamnen, där af den deltaformiga långsträckta Kaninholmen på 1850-talet en ny hamnanläggning bildades genom holmens förening med det här rätt långt utskjutande land, hvarå gamla hamnen låg. Mellan denna och holmen gick en lång smal segelränna ända upp till den n. v. järnvägsbron. (Se hamnplanerna). Stadsområdet har således å östra sidan — visserligen med långa mellanrum — vuxit nedåt Mälaren. Något härmed jämförligt har ej skett å den västra sidan, där redan under tidiga medeltidsdagar slottet byggdes på en höjd mot sjön. Stadens äldsta delar äro således de norra och västra, och alltefter som de sydöstra uttorkades sträckte sig bebyggandet äfven dit. Och skedde väl detta samtidigt som en torgplats på åns östra sida uppstod. Man har ett ovedersägligt bevis för, att den sanka mark, där n. v. Stortorget ligger, togs i anspråk redan innan uttorkningen fullständigt skett, i den omständigheten, att när grunden lades för Polis- och Brandstationen, fann man några alnar under nuvarande gatunivån ett plan med stenar, hvilande på risbäddar i gyttja. Utvecklingen till ett verkligt stadssamhälle omkring en torgplats torde därför här ha ägt rum på ett för många stadsbildningar typiskt sätt. Härvid bör anmärkas, att domkyrkoplatsen under denna aflägsna tid representerade en höjdsträckning, hvilket nu för en iakttagare mest märkes därpå, att stadsnivån söder och öster om domkyrkan efter mer än sjuhundra år på intet sätt kommit att ligga — som man kunde vänta — väsentligt högre än denna.

Utmed båda sidor om ån uppstodo gårdstomter, och på ömse sidor om dem smala gator, hvilkas lopp följde åns krökning. Här och hvar löpa mellan gårdarne smala brinkar ner till ån. Dennas stränder voro till en början naturligtvis sluttande, men gårdstomternas bebyggande tvingade till uppförandet af en högre stenfot för de nederst vid ån belägna byggnaderna, hvarifrån steget till en primitiv stenmur samt gårdsplanens utfyllande icke var långt. Innan åstränderna kläddes med de ännu befintliga gamla murarna, förgick dock säkert en rundlig tid. Berättelsen om, att de skola utförts af ryska krigsfångar, kan emellertid till stor del endast syfta på en ombyggnad i senare tider. Huru förhållandet var under medeltiden, kunna vi endast uttala en förmodan om. Antagligen var ån bredare än nu och strandskoningen samt strandpartiernas bebyggnad i högsta grad interrupt och oregelbunden.

Emellertid uppstod så småningom en stadsplan med slingrande gator och ett torg som centrum. Västerås' "Grande place" var under medeltiden östra delen af det n. v. Stora torget, och från olika väderstreck ledde hufvudgator dit. När denna stadsplan bildades, kan naturligtvis blott på ett ungefär anges. På 1100-talet säges visserligen staden befunnit sig i rask utveckling och kyrkor uppförts. Som biskopssäte nämnes Västra Aros 1163 i ett bref från påfven Alexander IV. Men det var säkerligen först 1200- och 1300-talen som gaf staden och stadsplanen den karaktär, som senare tider tagit i arf, och som till en del ännu i dag lyckligt nog kan skönjas.

Carlstens stadsplan af år 1688.

Om vi studera stadsplanen från 1688 (Jonas Carlstens här afbildade "Stads-Grundrijtning"), som i afseende på gatunätet nära öfverensstämmer med ännu i dag faktiskt existerande förhållanden, märka vi tydligt en sammansättning af åtminstone två olika *stadsplanetyper*, en *äldre* och en *yngre*, som gå in i hvarandra. Den förra går tillbaka till medeltiden, den andra till stadsregleringen 1644 och de närmast följande åren, genom hvilken åtgärd bl. a. Stora gatan och de från densamma vinkelrätt utgående gatorna uppstodo. Stora gatan framdrogs i sin hänsynslösa linieräthet dock alls icke genom stadens hjärta, utan längre åt söder öfver tomter och gränder.[1] Samma moderation kom ju äfven Stockholm till del. Längst åt öster och väster se vi fullständigt reguliära tomter omge gatan. När den anlades, voro troligen dessa delar föga bebyggda; och bron öfver ån fanns då icke. Stadens äldre storgata var n. v. Smedjegatan, som på andra sidan torget hade sin ungefärliga fortsättning i de n. v. Nedre och Öfre Kungsgatorna. Denna fortsatta gata började dock längre fram å torget än nu. Redan att döma af de afskurna gator och tomter, som å planen visa sig kring Stortorgets västra del, måste nämligen denna vara yngre än den östra. Den har då uppstått i samband med det *nya rådhuset*, eller kort före, ty detta visar sig ju vara inkomponeradt på platsen, ehuru det i öfrigt ligger i linie med Köpmangatan eller Klostergatan som den förr hette. I Graus "Beskrifning öfver Västmanland" säges också rådhuset ligga "vid västra sidan af det stora eller gamla torget". Det var byggdt af sten och omtalas som synnerligen ståtligt. Det var två våningar högt, men i den nedre våningen löpte en arkadgång rundt om byggnaden. Taket var koppartäckt och försedt med en altan rundtom. I midten höjde sig ett litet torn med urverk. Denna byggnad uppstod sannolikt kort efter den stora branden 1668, då enligt berättelsen stadens förnämsta skrifter och handlingar uppbrändes, samt trädde väl i stället för ett äldre *ungefär* å samma plats. Det låg, som nämndes, i linie med Köpman- eller Klostergatan och dess fortsättning på andra sidan torget. Men då dessa utan tvifvel tillhöra de efter 1644 "rättade" gatorna se vi äfven däri ett skäl för rådhusets senare datering, hvarförutom äfven beskrifningen låter ana ett byggnadsverk i italiensk renässansstil och möjligen prof på den äldre *Nik. Tessins* arkitektoniska verksamhet. De nyssnämnda gatorna ha funnits äfven fordom, ehuru de varit smalare och krokigare. Vid

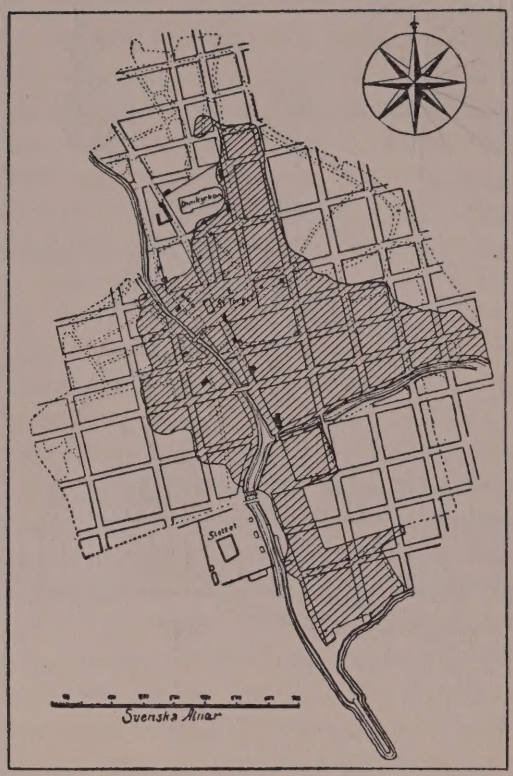

Fig. 1. Stadsplan af 1714, visande omfattningen af branden d. å. samt gaturegleringsförslag.

[1] Ersättning fick staden i kronans alla tomter inom staden samt i närbelägna gårdar.

dem och torget ligga (enligt planen) några stenhus, af hvilka ett och annat ännu i dag stå kvar, t. ex. det med årtalet 1669 betecknade hörnhuset vid Köpmangatan och Stora torget. Den byggnadsivrige konung Johan III intresserade sig ej blott för Västerås slott, utan äfven för dess kyrkor och dess allmänna utseende. Vi finna honom sålunda d. 26 dec. 1587 utfärda befallning till stadens borgare att uppföra stenhus omkring torget "staden till prydnad, kungl. maj:t till ära och berömmelse hos de främmande", men här som i andra städer, äfven hufvudstaden, gick det trögt med påbudets efterlefvande. Säkert har äfven grundens lösa beskaffenhet varit en medverkande orsak.

Smedjegatan har på planen af 1688 och ännu i dag sitt forna lopp. Vid densamma ligger ett stenhus, som säkerligen är det i berättelsen om den stora branden 1714 omtalade Lars Ols änkas stenhus, hvarifrån eldfloden kastade sig öfver torget. Där Smedjegatan och den s. k. Kopparbergsvägen mötas skjuter hörntomten fram i en lång spets, som mot 1700-talets slut bebyggts med ett ståtligt trähus med en imponerande gafvel. Här i närheten låg fordom kyrkan *S. Aegidius* med omgifvande kyrkogård. Enligt Grau låg den mellan Stora gatan och Smedjegatan. En gata (Snickaregatan) sträcker sig nu öfver platsen. Ännu 1660 skola rester af murarne funnits, och till 1638 jordades ännu lik på kyrkogården. Först på 1660-talet började trakten bebyggas.[1] S. Aegidius berättas ha varit en af Västerås' äldsta kyrkor och säges hafva stammat från 1100-talet. Säkerligen med orätt. Marken, där den skulle stått, var troligen ganska sank vid denna tid. Kyrkan var nog en tegelkyrka från 1200-talets slut eller 1300-talets början. Den skall också varit tämligen stor samt hade liksom domkyrkan och *S. Nikolai* sin särskilda församling.

På västra sidan ån och jämsides med den löpte en gata, som ännu till en del bevarats och vid hvilken gamla stenhus ännu resa sig. Det är Slottsgatan, hvars lopp från Stora gatan och upp utefter ån förblifvit oberörd. Ha vi kommit förbi det Sundinska huset och gå öfver skärningen af Stora gatan och Slottsgatan väckes vår uppmärksamhet af ett större stenhus till höger med en mindre gårdsplan framför, ett hus, hvars gafvel vetter mot Slottsgatan, och hvars sneda läge i förhållande till Stora gatan visar, att det till ursprunget är äldre än denna. Det går åtminstone tillbaka till 1600-talets början och har säkerligen rest sig mot den smala gatan med en snirkelprydd trappgafvel. Följa vi gatan framåt, träffa vi i hörnet af Nedre Kungsgatan ytterligare ett gammalt stenhus, som t. o. m. består sig med fasonerad gafvel. Det går nog med sina märkliga källare ännu längre tillbaka i tiden än det förut nämnda. Mellan Stora Gatan och Nedre Kungsgatan och i närheten af nyssnämda stenhus påträffades och frilades sommaren 1916 en del af grunden till en kyrka, som måste ha varit nyssnämda *S. Nikolai* kyrka — denna fanns ännu 1611 och byggdes enligt en gammal uppgift under de första åren af 1300-talet af biskop Nils Kettilsson (Hvit), af danska Hvidesläkten, senare ärkebiskop i Uppsala, där han dog 1314. Kyrkan hade haft torn i väster och sträfpelare af tegel. Fynd af formtegel från hvalfstrålar och af golfplattor af tegel gjordes. Under golfnivån hittades grafvar.

När grunden för det nuvarande hörnhuset af Möllers hotell för flera år sedan lades, fann man murar och hvalf, som troligen stått i samband med något kloster.

---

[1] O. Grau, anf. a. s. 54 o. not. 65 i Bihanget.

S. Ilians kapell vid bron öfver Lillån tillhör äfven de försvunna helgedomarna. Det nedrefs 1886. Kapellet var en liten tegelkyrka med en rätt hög gafvel och tillhörde troligen 1200-talet. Det var ej församlingskyrka. Meningen med detsamma var att de resande, som sjövägen kommo till staden, här kunde få förrätta sin andakt, innan de besökte domkyrkan. I liknande syfte hade biskop Karl 1272 låtit uppföra fyra kapell vid vägarne, som ledde till staden, *S. Örjan* (Georg) vid Skultuna-vägen, *S. Gertrud* vid Bergslags-vägen, *S. Ursula* vid Köpingsvägen samt *S. Olof* å Badelundsås. S. Ilians kapell blef under Gustaf Vasas tid det af honom här grundade hospitalets gudstjänsthus. Det skadades i branden 1572, men sattes på Johan III:s befallning snart åter i stånd. Den "spets" med hvilken han önskade pryda kyrkan, kom dock ej till utförande.

På andra sidan Lillån låg *dominikanerklostret,* grundadt på 1230-talet. Det hade sin egen kyrka och kyrkogård, samt stora präktiga klosterbyggnader. Här hölls Västerås' riksdag 1527. Väster om slottet hade konung Karl Knutsson låtit uppföra ett litet kapell, ungefär midt emot S. Ilians. Klosterkyrkan lät Gustaf nedrifva och använde dess material till slottets utvidgande. Öfver platsen, där klostret låg, breder nu Vasaparken sina lummiga kronor. Parken hörde förr till slottet och kallades Kungsträdgården. Norr om densamma, mot Lillån, låg stadens humleplantering.

Västerås' *slott* väntar ännu en historisk undersökning. Många ombyggnader har träffat det under tidernas lopp, och dess nuvarande utseende ger föga aning om dess ursprungliga gestalt. F. n. genomgår det en genomgripande restaurering. På åns västra sida på en höjd nedåt sjön byggdes säkerligen redan på 1200-talet ett tornartadt "fast hus", som senare vid olika tillfällen tillbyggdes och ytterligare befästes. Det var antagligen genom konungamakten som detta tillkom. På 1300-talet är det i hvarje fall i konungens eller hans ställföreträdares händer. Under såväl Engelbrekts som Gustaf Vasas befrielsekrig spelade det, som bekant, en ej oviktig roll. Af den gamla kärnbyggnaden i n. v. slottets nordöstra hörn jämte dess af murar omgifna gård uppstod så småningom en af längor — till en början ej så höga — omgifven fyrkant. Slottets förnämsta byggherrar i nyare tid voro Gustaf Vasa, Johan III och Gustaf II Adolf. De i "Suecia"-bilden synliga fyra tornen på taket, ett i hvardera hörnet, lära blifvit uppsatta af Karl XI. Den gestalt det nu visar, stammar från tiden efter eldsvådan 1736. Ett närmare studium af längornas äldre och yngre delar under pågående restaurering har visat, att 1700-talet farit synnerligen radikalt fram med den gamla byggnaden. Våningsfördelningen är t. ex. en annan än förr. Gammalt murverk i väggarna, skottgluggar, äldre hvalf m. m. ha dock anträffats och undersökts. Inga fynd af dekorativa rester ha, åtminstone när detta skrifvits, blifvit gjorda.

Ett annat större stenhus är *biskopshuset* strax väster om domkyrkan. På planen af 1688 visar det sig bestå af en flygel mer än nu. Den västra längan är emellertid försvunnen. Byggnaden utgöres af delar från olika tider och dess n. v. karaktär härrör från 1730-talet. Medeltida ursprung har den östra längans nedre våning. Innan huset togs i anspråk af biskoparne, berättas kanikerna (till 1442) hafva bott härstädes, en uppgift, som ej är så lätt att kontrollera. Men när man vet, att dominikanerklostret grundades på domkyrkans mark, är det ej alldeles omöjligt, att biskopshuset stod i samband med detta. Dominikanerna och det sekulariserade prästerskapet stodo för öfrigt på den bästa fot med hvarandra. Ej sällan valdes

dominikanerbröder till biskopar. Till biskopstolen i Västerås ha t. ex. tvenne dominikaner uppstigit. Men äfven någon plats i domkyrkans närhet är ju tänkbar. *Domkyrkan*, hvars öden som allt för kända vi förbigå, omgafs af en kyrkogård, omgärdad af murar.[1] Å "grundritningen" från 1688 är kyrkogårdsplatsen en rektangel med afskuret hörn. Afskärningen ser ut att bero på den framdragna gatan öster om kyrkan. De där liggande nu försvunna stenhusen voro lokaler för skolan och det af biskop Johannes Rudbeckius grundade gymnasiet, det första i Sverige. De benämndes "Collegium sapientiæ" och "Collegium eloquentiæ", medan det n. v. Konsistoriehuset var säte för ett prästseminarium, "Collegium pietatis". I det från 1630 stammande konsistoriehuset ingår dock delar af ett ännu äldre hus. Slutligen kan nämnas, att den s. k. "Proban", gymnasisternas "Carcer", ännu finnes kvar i det lilla porthuset vid Prästgatans mynning hvars ena hälft tjänar till likvagnsbod, medan den andra upptages af den hvälfda genomgången till domkyrkoplatsen. Prästgatan är otvifvelaktigt af mycket gammalt datum och har haft större trafikvärde, när den rätlinjigt framdragna Österlånggatan ännu icke fanns.

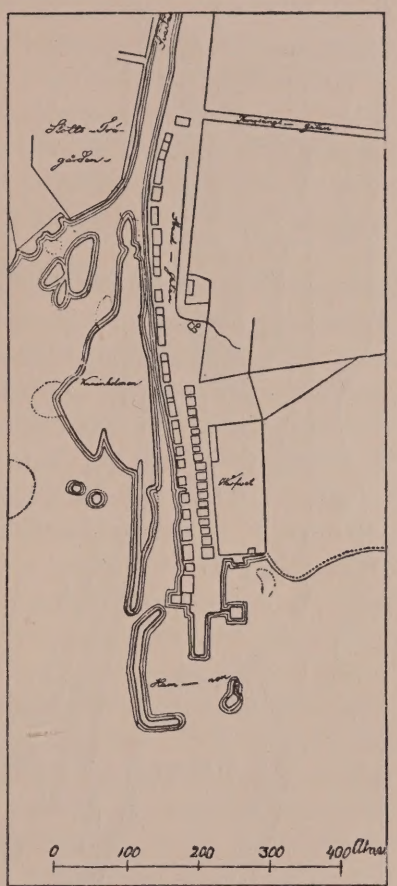

Fig. 2. Plan af hamnen 1828.

Det sydöstra stenhuset uppges redan 1620 blifvit väsentligt utvidgadt af biskop Rudbeckius. Den del af byggnaden, som å planen ses ligga utanför muren var antagligen ett gammalt medeltidshus.

Norr om kyrkan ligger Kyrkbacken med mycket små tomter och ett ännu i dag fullständigt oregleradt gatunät, hvars anor säkert gå tillbaka till medeltiden. Med sina ytterligt primitiva trähus — undantag finnas ju — väcker denna del af det gamla Västerås erinringar om längesen svunna fattigare, kulturlösare tider.

Hamnens vid 1800-talets midt förändrade karaktär har redan i inledningen till dessa rader berörts. Dessförinnan gick en segelränna mellan Kaninholmen och östra stranden, en ränna, som med sina sjöbodar för stadens handelsmäns och några Västmanländska bruks räkning ännu på 1850-talet till stor del fanns kvar (fig. 2 och 3) och som t. o. m. än i dag kan spåras vid den s. k. gamla hamnen. De intressanta bodarne som med portar öppnade sig direkt åt kanalen, och bakom hvilka låg en trång gata och en rad andra bodar, äro försvunna.

Rundt omkring staden löpte ett staket (palissad), och ställvis ha väl äfven s. k. stadsdiken funnits. Utom vid slottet ha några befästningar icke förekommit.

Då staden sedan äldsta tider på få undantag när bestått af trähus, så ha de

[1] Jfr *Agi Lindegren*, Mariakyrkan i Västerås. Sthlm 1898. Kyrkans äldsta delar stamma från 1200-talets början. Efter en utvidgning åt öster invigdes den på nytt 1271. Femskeppig blef den vid 1400-talets slut, då äfven ett nytt kor i öster och ett torn i väster uppstodo.

eldsvådor af större omfattning som drabbat densamma, blifvit synnerligen förhärjande. Att så stora brandolyckor kunnat följa så tätt efter hvarandra, berodde på den vårdslöshet och brist på tillsyn, som utmärkte lifvet i äldre tiders stadssamhällen, liksom på det ytterst primitiva eldsläckningssystemet. Stadens fysionomi blef sålunda gång efter annan förnyad. Af de många eldsvådor, som härjade fram öfver staden, må här nämnas de af 1380, 1390, 1521, 1572, 1668 och 1714. Vi kunna stanna vid den senare, om hvars oerhörda utsträckning en här afbildad plan (fig. 1) ger oss en föreställning. Den 13 april sistnämnda år afbrändes så godt som hela staden så när som på domkyrkan, biskopshuset, slottet och en del anspråkslösa kvarter. Återuppbyggandet skedde därefter i ett ganska långsamt tempo. Tiden var ju politiskt olycklig nog. Invånarantalet var betydligt reduceradt och höll sig hela 1700-talet igenom vid en låg siffra. Då Grau författade sin beskrifning (1754) belöpte det sig till 440 hushåll. Västerås växte emellertid åter upp ur askan. På de gamla tomterna byggdes på nytt trähus, vid de större gatorna rödfärgade timmerhus i två våningar med hvitmålade fönster- och dörromramningar och med högt brutet tak med utskjutande vindskupor. Omväxlande lades långsidan åt gatan eller åt gården, men det förra började bli vanligast. De stora gårdarna vid Köpman- och Storgatan kringbyggdes på nytt med ofta ganska karaktäristiska hus med svalgångar o. a., och å de restaurerade åmurarne reste sig nya allvarsamma rödbruna hus med utbyggen öfver ån från hvilka vattenhämtarnes långa balansstänger fantastiskt skjuta i vädret. Skillnaden mellan det nya och det gamla var till en början ej så stor, men vid 1700-talets slut och 1800-talets början se vi huru tidssmaken smyger sig in äfven i en liten uppsvensk småstads fysionomi. Det går ej fort, men efter ett par decennier är förändringen påtaglig. Den gör sig kanske mest förnimbar i färgen som får allt ljusare nyanser[1].

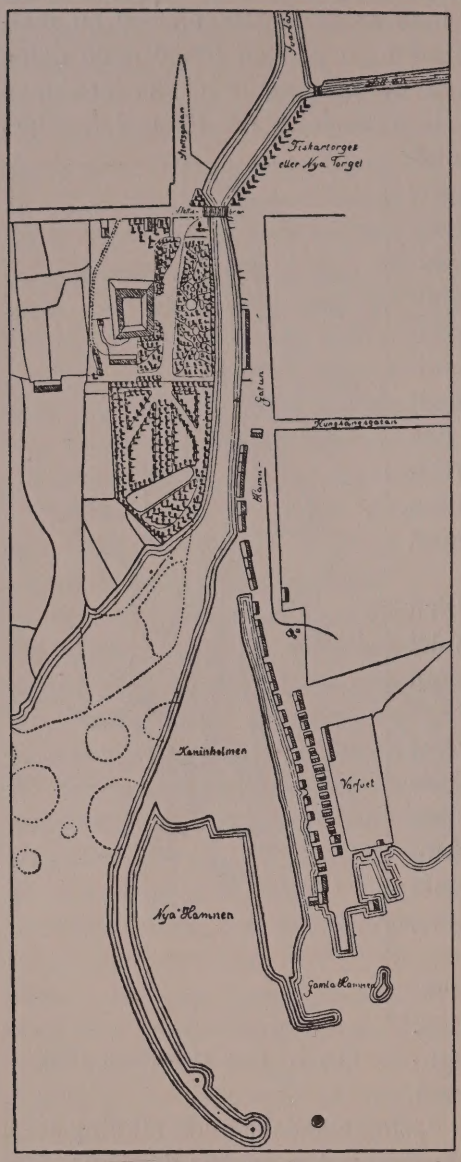

Fig. 3. Hamnen och slottsområdet på 1860-talet.

[1] Huru måleriskt staden tedde sig på 1790-talet visar *Elias Martins* vackra akvareller i Uppsala universitetsbibliotek. Det röda dominerar ännu märkligt i blandningen av trähus och fåtaliga stenhus.

Husen brädfodras, om det ej skett förut samt ljusmålas — i regeln åt gatan. Det är olika nyanser af hvitt man älskar, ljusgrått, skärt, ljusgult. Efter herrgårdsbyggnadernas mönster lägger man gärna till en frontespice å långsidan, liksom äfven väggytorna få från sockeln till takfoten genomgående lisener eller pilastrar. Men denna moderniserade arkitektur, som innebar ett närmande till stenarkitekturens former och ej stannade förr än den genom husens rappning eller revetering gått ännu ett steg längre i likhetssträfvande, bidrog i allra högsta grad att förtaga de gamla träbyggda städernas solida, karaktäristiska utseende. Ty om visserligen ett och annat hus kunnat få en verkligen ståtlig prägel — prof härpå saknas hvarken i Västerås (jmfr våra planscher) eller andra mellansvenska städer — så har dock ett konsekvent genomförande af denna arkitekturstil fört till de bedröfligaste resultat, hvarom en vandring genom den nutida Arosstaden lätt kan öfvertyga oss. Den har härskat långt in på 1800-talets senare hälft, och dess sista skiftning kan sägas vara de fullständigt neutrala, menlösa reveterade husen. På allra sista tiden har man dock sträfvat efter att gifva dessa en mera tilltalande, mera konstnärlig karaktär.

Träbyggnader i *äldre* stil, af hvarje slags modernisering orörda byggnader, träffar man likväl ännu på flera håll i staden, ej minst inne på de stora gårdarne och i utkanterna. Af här återgifna fotografier kunna vi få en föreställning om hvad som i den vägen underbart nog hittills kunnat trotsa alla nivellerande tendenser. De flesta gå säkerligen tillbaka till 1700-talets första hälft. Ett och annat ville man nog datera ännu tidigare. Intet hindrar emellertid, att dylika byggnader af äldre typ äfven senare kunnat uppföras. Byggnadskonsten i från kulturcentra mera aflägsna länder visar nämligen i regeln den starkaste konservatism. Därför kan man vara öfvertygad om, att många äldre former från 1500- och 1600-talen, lefva kvar i dessa hus, såväl bostads- som förrådshus med svalgångar o. s. v. De höga brutna tegeltäckta taken med framblickande fönsterkupor återvända ofta. Men äfven mera platta och obrutna tak upptäcka vi, och det å hus, som vi misstänka vara af särskildt gammalt datum. De äldre trähusen följa nämligen ej de samtida stenhusens exempel att alltid bestå sig med skyhöga branta tak. Och här och där, i synnerhet å de gamla gårdarne, finner den intresserade vandraren ännu verkliga perlor af äldre träbyggnadskonst, t. ex. å Bomans gård vid Stora gatan eller å gårdar vid Smedjegatan, Vasagatan, Öfre Kungsgatan etc., och de mest måleriska ålderdomliga perspektiv kunna ännu på sina håll, som t. ex. från ett par af broarne — de berömda åperspektiven — och i några smala gator i närheten af ån, ännu möta honom — här meddelade planscher kunna om detta åtminstone ge en föreställning — allt historiskt och estetiskt värdefulla minnen från det förflutna, minnen, som äro värda ett bättre öde än att utan nåd och förskoning utrotas af en hänsynslös nutid. Äfven i frågor som dessa har nämligen det förgångna en rätt, som aldrig helt kan underkännas.

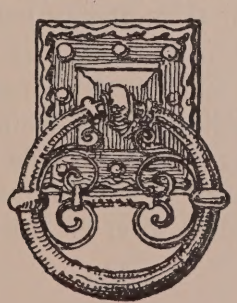

FALUN.

FALUN är en stad för sig i mera än ett hänseende. Dess starkt framträdande karaktär af bergsstad faller en främling först och mest i ögonen. Förr i världen fick den resande, då han nalkades staden, redan på milvägs afstånd en välkomsthälsning i det fräna oset från kallrostarne. Den manhaftiga drottning Kristina besvarade en gång en sådan hälsning med de i Falu historia berömda orden: "Gud låte denna rök aldrig tryta!" På sistone — det var för resten så sent som år 1905 — har dock svafvelröken trutit, men främlingen torde det oaktadt ännu få ett nog så lifligt intryck af bergsbruk, då han beskådar den stora slagg- och stenöken, som begränsar staden västerut, de väldiga varphögarne vid Stora Kopparbergs grufva och mycket annat, som till henne hörer. Därnäst torde han finna anmärkningsvärdt — jag har flera gånger hört resande uttala förvåning i detta stycke — att en jämförelsevis så liten stad har två så stora kyrkor som den gamla Kopparbergshelgedomen och det ståtliga Kristinatemplet verkligen äro. Förklaringen hittar nog den främmande själf: en svunnen storhetstid hör till denna stads historia. — Och förirrar sig främlingen omsider in i gatunätet väster om ån, skall han finna långa rader af småhem, sådana han ingenstädes eljest sett dem. Ensamt dessa torde vara märkvärdiga nog för att berättiga staden att kallas sevärd.

Falun är icke "anlagdt" vare sig af Karl IX eller Gustaf Adolf den store, fastän dessa konungar jämte drottning Kristina pläga uppgifvas som stadens grundläggare. Nej, vida äldre är detta samhälle. Hör på dess fornt klingande namn med den ålderdomliga böjningen! Falu stads historia har i själfva verket sina rötter bottnande i den tidigare medeltiden, ehuru urkunderna blott sprida ett matt ljus öfver dess första århundraden. Sida vid sida med staden ligger Stora Kopparberget, den genom en rad af sekler namnkunniga fyndighet, som gifvit namn åt stadens ena församling, liksom för öfrigt åt hela Kopparbergs län. Det är denna grufva, som är stadens rätta upphof, och "gamla mormor" må väl sålunda tillerkännas äran af att vara fundatrix urbis, om nu en grundläggare nödvändigt skall uppletas. Af grufvan har staden också genom århundraden haft sitt uppehälle, ända tills under senaste årtiondena inkomster äfven från annat håll börjat i afsevärd mån inflyta.

Stadens bebyggelsehistoria kan i grofva drag afläsas ur de topografiska förhållandena. När under 1200-talet grufvans malm började utbrännas och brytas, gällde det att välja bostadstomter för den växande befolkningen. Gruftrakten sluttar svagt österut mot en dalsänka, hvari en å framrinner, ledande Varpans vatten söderut till Tiskens grumliga göl och vidare öfver en tröskel till den stora sjön Runn, han

med de 365 holmarne i. Jämnlöpande med ån och öster om densamma framgår en grusås, som delar dalen i två vattenområden, hvaraf det östra ursprungligen afbördade sitt öfverflöd genom den för stadens sundhet fordom besvärliga Trumbäcken. Man hade alltså här de för svenske bebyggare icke ovanliga naturförhållandena: en grusås med tillgränsande vattendrag, det större af dessa därtill rikt på vattenfall och forsar. Det är naturligt, att trots afståndet — 1,5 km. från Storgrufvestötens midt till hjärtat af staden — ån och grusåsen skulle komma att ligga midt i det blifvande stadssamhället. Lika naturligt är äfven, att staden skulle antaga en långsträckt form. Vid åns nedre lopp, nedom nedersta fallet, utbreder sig en plan slätt, närmast vattendraget uppbyggd af mjukaste blålera, men längre bort erbjudande fastare morängrund. På detta plan — fala lär det ha hetat på gammalsvensk tunga — byggdes den del af staden, som i egentlig mening kallades och ännu som stadsdel bär namnet Falun. Grupper af bostäder uppstodo för öfrigt på flera ställen, nu markerade genom de gamla namnen på stadsdelarne: Slaggen, Östanfors, Prästtäkten, Kyrkbacken, Holmen, Elsborg o. s. v. De förnämligare inflyttarne byggde på Åsen (stadsdelarne Yttre och Öfra Åsen), kanske äfven vid Gamla herrgården. Smälthyttorna lades i grupper, där vattenkraft fanns att tillgå. Slutligen växte stadsdelarne tillsammans till en enda stad. Isolerade förblefvo endast de mera aflägset liggande gårdarne eller husgyttringarne Gamberget eller Gammelberget, Noret, Ingarfvet, Ryckepung, Norra kyrkobacken o. s. v. Det var under landshöfding Johan Berndes tid (höfding i Falun 1641—51) och genom hans kraftiga bedrifvande, som staden "med gator och regulaire byggnader fullbordades" (Hülphers). "Han gjorde af en bondeby en manérlig stad med tienlige gator, wåghus och andra nödiga byggnader uti sit rätta interesse, så at Fahlun kunde i zirat och skickelighet skattas ibland de förnämligaste af Sveriges upstäder." Ja, det kom omsider så vida, att Falun kunde benämnas rikets andra stad.

Huru stadsplanen ursprungligen sett ut är icke närmare kändt. Af ett bevaradt bref från ståthållaren Carl Bonde till Axel Oxenstierna[1] vet man, att M:r Anders (Bureus, "den svenska kartografiens fader") år 1620 hade erhållit uppdrag att "afrita staden vid Kopparberget", men antagligen kom han icke att utföra detta arbete, ty samma år 1620 uppdrogs åt fortifikationsingenjören Johan Carels (eller Charle) "att draga till Kopparberget och afsticka Falun samt se till huru det läggligast kunde läggas och funderas".[2] Utan tvifvel tillkom därmed stadens första regleringsplan. Icke många år därefter omgjordes eller utvidgades planen, då år 1646 markscheidern vid Kopparberget Thomas Kristiersson åtog sig att "utrita, rätta och justera såväl gaturne som torg och andre publika platser i Falun".[3] Ingen af dessa gamla stadsplaner är, så vidt kändt är, bevarad. Äldsta kända kartan är af år 1664 ("Kopparbergs Grufwas och Fahlu Stads Situation, geometrice afritad uthi Aprili och Majo Anno 1664"), men originalet har icke kunnat uppspåras och det ex., som finnes i behåll i Falun, är en år 1776 renoverad och år 1848 tagen kopia, på hvilken det icke är möjligt att skilja nytt från gammalt. Ehuru man sålunda icke känner huru 1600-tals-staden sett ut, har man dock rätt att antaga en från början

[1] Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling. Band XI. Sthlm 1905.

[2] Munthe, Fortifikationens historia I. Sthlm 1902. (För mig påpekadt af ingenjör V. Ekstrand.)

[3] V. Ekstrand, Svenska landtmätare. Umeå och Uppsala 1896—1903.

tämligen stor regelbundenhet, enär de topografiska förhållandena måste hafva utöfvat ett bestämmande inflytande i detta stycke. Åsgatan är utan tvifvel en gammal åsväg, hvars tämligen rätliniga förlopp beror på grusåsens egen räthet. Med denna gata eller väg som ryggrad har planen växt någorlunda rätlinigt och rätvinkligt ut, på naturligt sätt anslutande sig till träbyggnadernas ofrånkomliga räta vinklar. Åns mera buktiga fåra kan väl hafva gifvit upphof till ett snedvinkligt förhållande mellan staden östan och västan om ån, men i stort löpa ås och å parallelt, så att afvikelsen icke kan hafva varit stor. Emellertid torde icke desto mindre 1646 års reglering hafva för stadsinnevånarne tett sig ganska ingripande. Det synes af ett bref från landshöfdingen Johan Berndes till Axel Oxenstierna[1] af den 29 augusti 1646, däri det heter: "Medh gaturnes justerande och stadzens reformation här i Fahlun hafver fuller i begynnelsen fallit folcket något svårt och främmand, derföre jag och skonligen och med fogh dermed hafver måst umgåås; men nu sedhan dhe see at dhet icke allenast hafver ordning och speciem medh sigh utan och sielfve situationen faller dem sielfve med tidhen lägligen, altså begynna dhe småningom venjas dervid, byggia fort och allreda så många tompter ähre uptagne, som någon leglighet hafver hafft medh sigh." — Nästa reglering blef en följd af de båda ödeläggande eldsvådor, som drabbade staden den 20 juni och 1 juli 1761, då 349 de största och bäst bebyggda tomterna afbrändes. Att Falun numera ger så föga intryck af hög ålder beror i synnerhet på denna sorgliga olycka. Bland annat förstördes då de brännbara delarne af "Stadens stenhus" (rådhuset), kopparvågen, Bergslagets magasin m. fl. publika och representativa byggnader. Och så kom regleringen i eldens spår. Hvad som förut fanns kvar af pittoresk anordning gårdarne emellan eller af ögonsmekande båglinjer och omvexling gifvande trubbvinklar i gatunätet fick så vidt möjligt försvinna. Se Personnes karta af år 1808. Den sista reglerande eldsvådan timade år 1847, då stadsdelen Östanfors lades i aska. Sedan dess har staden företett bilden af en i det stora hela med linjal och vinkelhake uppritad plan. Endast Gamberget och några mindre husgrupper i utkanterna hafva bibehållit en konstlös och landtlig anordning. Det säges emellertid att de nu moderna stadsplanesträfvandena, som med nödig ändamålsenlighet förbinda frihet och omvexling, skola komma till tillämpning inom de nya villakvarteren på stadens östra, vegetationsrika sida. Ske alltså!

Ännu 1804 hade endast sex af stadens gator namn. De voro Åsgatan, Trotzgatan, Slagg-gatan, Falugatan, Västgötagatan och Holmgatan. De nuvarande namnen å öfriga gator och gränder lära vara på uppdrag uppfunna af professor J. S. Bagge i samband med utgifvande af 1856 års karta öfver staden.

Falun var som alla uppsvenska städer byggdt af trä. Före 1761 fanns utom kyrkorna och rådhuset endast ännu en byggnad — ett privathus — uppförd af sten. Omedelbart efter 1761 års eldsvådor utgick uppmaning till invånarne att bygga stenhus. Af det till stadens återuppbyggande beviljade stora beloppet statsmedel skulle stenhusbyggare erhålla tre gånger högre bidrag än de, som byggde med trä. Därjämte befriades stenhusen från skatt till kronan under 10 år. Denna uppmuntran var äfven nödvändig, ty man hyste allmänt den tron att stenhus vore kalla och osunda. Bergslaget och staden själf lydde emellertid uppmaningen och byggde af

[1] Axel Oxenstiernas skrifter och brefvexling. Band XI. Sthlm 1905.

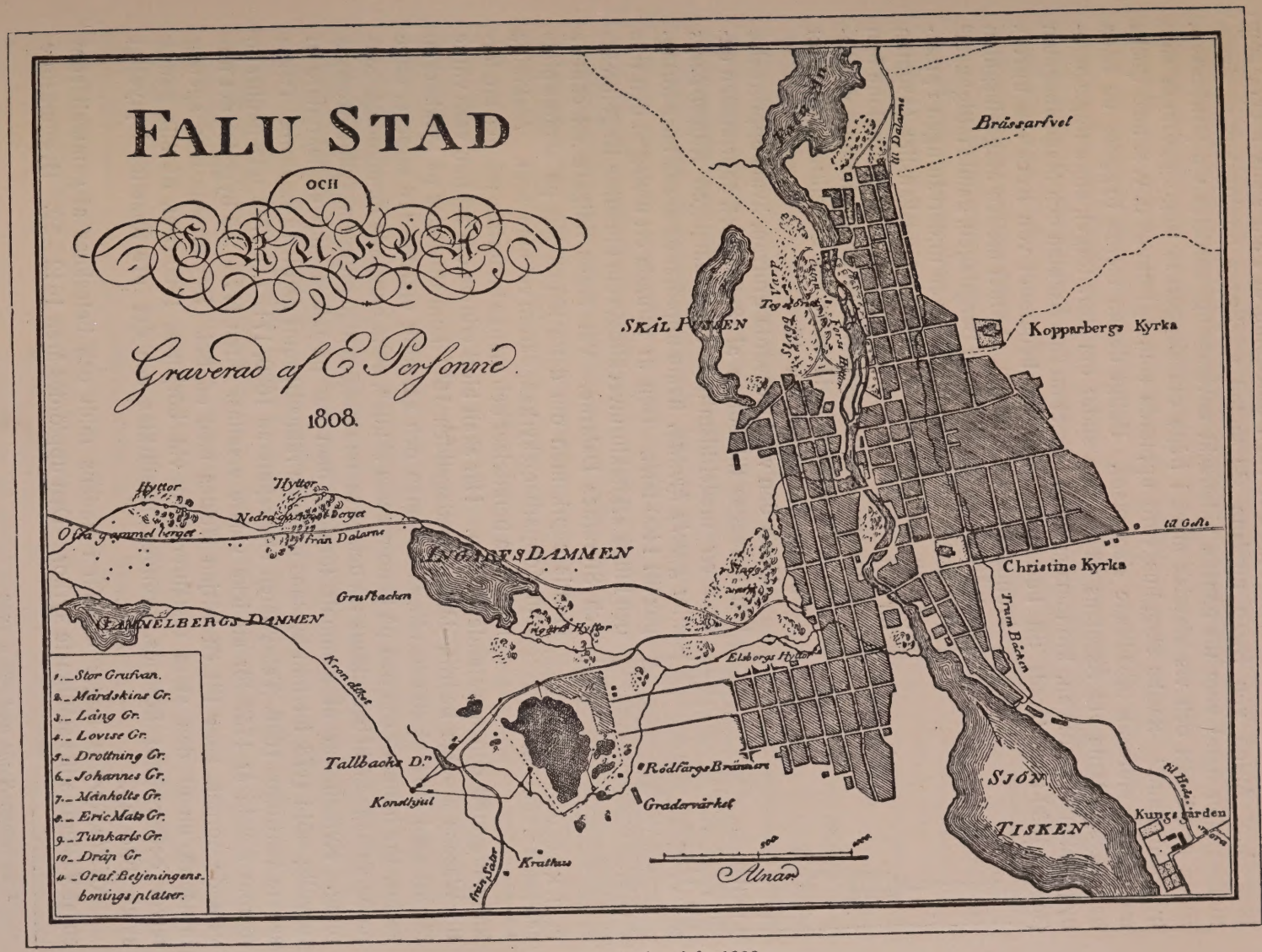

Personnes karta af år 1808.

sten. Så äfven ett fåtal enskilda. Det var i anledning af Falu stads brand, som bergsrådet Anton von Swab uppfann sin metod att bygga boningshus af slagg, hvilken efter hand kom till ganska vidsträckt användning, särdeles vid järnbruken. Falun är på sätt och vis klassisk mark i fråga om slaggernas tillgodogörande som byggnadsämne.[1] Swabs slagghus voro uppförda som "gjuthus" d. v. s. med tjocka murar af i murbruk inbäddade slaggrusor. Enligt denna metod byggdes de båda bergslagsgårdarne vid Åsgatans västra sida söder om stora torget, stora tingsstugubyggnaden vid grufvan, kronomagasinet i hörnet mellan Åsgatan och Magasinsgatan (sedan 1890-talet inredt till bostadshus och nu benämndt von Koch'ska huset), kronobränneriet (bild [11]), i hörnet mellan Magasinsgatan och åbrädden (nu tillhörigt Bergslaget), gamla fattighuset[2] (Hyttgatan n:r 26), möjligen äfven undervåningen i prostgården samt en del af gamla landskansliet (Åsgatan n:r 41). Swabska hus byggdes äfven af åtminstone fem privatpersoner och dessa hus återfinnas numera vid Åsgatan n:r 16, 24 och 44 samt vid Engelbrektsgatan n:r 18 b och Sturegatan n:r 17.

Fig. 1. Kristinakyrkan på 1700-talet. Efter stick af E. Reitz i Suecia ant. et hod.

Utom den vördnadsvärda grufvan, hvars upprinnelse kan förläggas till början af 13:de seklet, äger staden endast *ett* medeltidsminne kvar, nämligen *Kopparbergs* eller *gamla kyrkan,* hvars uppförande anses böra förläggas till 1400-talet. Den är sålunda ett utslag af den rika och lifliga arkitekturutveckling, som utmärkte Engelbrekts och Sturarnes Dalarne. Väl fanns tidigare ett capella montis cupri, men om detta kapell låg på samma plats som Kopparbergskyrkan, därom vet man intet. Åtskilliga underliga berättelser och många historiska minnen äro förknippade med den nuvarande kyrkan. Här skall blott erinras om att hon varit vittne till Wasens modiga bedrift, då han fastlagstiden 1521 kom tillstädes på kyrkbacken för att med stöd af 400 handfasta dalamän och särskildt utsedde "16 smocke, unge karlar, the honom tiena och på honom achta skulle", söka omvända de myndiga kopparbergsmännen till befrielsens sak och på samma gång genom plundring fylla sin tomma pung. Kyrkan var af gammalt tornlös, men bar på takets midt en takryttare af betydlig höjd (178 fot från kyrkans golfplan räknadt) samt därtill 12 småtorn. Dessa senare borttogos 1686. Takryttaren blef reparerad 1680, 1717 och 1743, men nedbrann genom åskeld år 1757 för att icke vidare ersättas. Åren 1778—83 byggdes det nuvarande tornet, som till en början täcktes med en huf. Det försågs med spetsig tornspira under den stora restaureringen vid början af 1900-talet, då alla gamla refvor och remnor botades, grunden förstärktes och det inre försattes i prydligt skick (bild [4]).

Kristinakyrkan ligger ungefär i stadens midt och betecknas af gammalt som en af Västerås stifts ståtligaste kyrkor. Den uppfördes åren 1642—59. Byggmästare

[1] Se härom *Stahl und Eisen 1898.*

[2] Nedrefs 1910 för att lämna plats för brandstationen.

var Hans Ferster (Forster), den samme som byggt Sankt Jakob i Stockholm. Det inre togs i bruk 1655. Tornet blef färdigt 1659. Dess spetsiga spira räckte 121 alnar öfver tornmuren (fig. 1). Hon nedbrann genom åskeld år 1711 och ersattes påföljande år med en lanterninprydd afslutning (fig. 2), hvilken på 1860-talet utbyttes mot en huf med lökformig topp. För några år sedan fullbordades en iståndsättning, som i fråga om kyrkans inre blef särdeles genomgripande, i mångas ögon för långt gående (bild [5]).

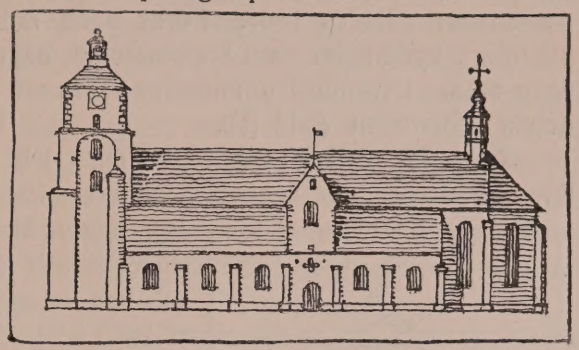

Fig. 2. Kristinakyrkan år 1791.
Efter stick i Hammarströms Äldre och nyare märkvärdigheter vid St. Kopparberget.

Bland stadens äldre, profana byggnader måste i första hand rådhuset i staden och stora tingsstugubyggnaden vid grufvan beaktas. Båda synas mig gifva en god bild af den enkla värdighet, hvarmed man fordom byggde hus för offentliga ändamål. De bära ock vittne om den betydenhet, denna ort ägde under koppargrufvans blomstringsperiod. Efter stadsprivilegiernas erhållande voro inbyggarne uppdelade i två "societeter", bergslaget och borgerskapet, hvilka på grund af intressemotsatser ofta lågo i bitter fejd med hvarandra. I de båda nämnda byggnaderna hade hvardera societeten sitt högkvarter. Där residerade styresmännen. Där var det ock, som striden utkämpades. Bergskollegium, kammarkollegium och i sista hand Kungl. Maj:t besvärades ständigt med långa skrifvelser från de tvistande parterna. Ett formligt fredsslut ingicks 1677. Det upphäfdes 1682, då krigstillstånd ånyo inträdde. Utledsna och uttröttade ingingo slutligen bergslag och borgerskap år 1720 en "förening" och försoning, som firades med pomp och ståt, bl. a. med tacksägelsegudstjänst i kyrkorna och oration i rådhuset. En minnespenning slogs, bärande stadens vapen och bergslagets märke samt inskriften: "Bägge ett ändamål". Samförståndet räckte dock blott till år 1769, då föreningen utan festligheter upphäfdes. Stridigheterna hafva sedermera af sig själf upphört, i den mån näringslagstiftningen beträdt nya banor.

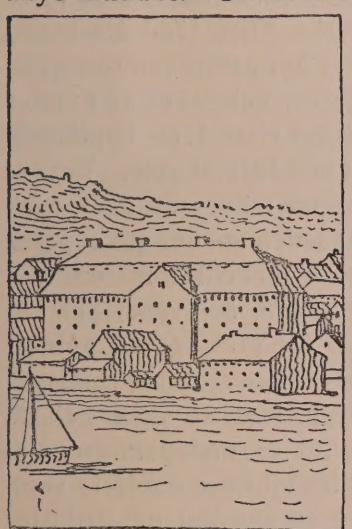

Fig. 3. Rådhuset vid början af 1700-talet.
Efter Suecia ant. et hod.

Rådhuset ligger som sig bör vid stora torget, hvars ena sida det utfyller. Som sig äfven bör dominerade det denna stadens förnämsta plats, ända tills på 1890-talet Centralpalatset — hvilket namn! — lade sig midt emot och betog "stadens stenhus" en stor del af dess borgarvärdighet. Rådhuset uppfördes år 1650, väsentligen bekostadt af drottning Kristina. Det är byggdt af tegel (fig. 3). Enligt inskrift på slutstenen i hvalfvet öfver hufvudingången blef det under "konung Frederichs milda regering" år 1749 förbättradt och fullbordadt. Då skedde utan tvifvel en förlängning af huset åt båda ändar. De "röda fåglarne", som flögo härjande fram öfver staden år 1761, togo med sig taket och förstörde

inredningen. Därefter under åren 1762—66 återställdt, har rådhuset sedermera flera gånger reparerats, stundom ganska grundligt. Så senast 1857. Det nuvarande skiffertaket pålades 1867. Förut hade rådhuset liksom kyrkorna och flera andra offentliga byggnader varit koppartäckta, något annat passade ju svårligen i kopparns egen stad. Utvändigt upputsades rådhuset 1869 och år 1880 indrogs stora trappan delvis i förstugan (bild [6]).

Stora Tingsstugubyggnaden (bild [1] h. II) vid Kopparberget kallades ursprungligen grufstugan och plägar numera ofta benämnas grufkyrkan, enär salen på öfra botten åt söder varit använd till gudstjänstlokal. Huset finnes inlagdt på 1679 års karta öfver grufvan och kan antagas vara ursprungligen byggdt vid medlet af 1600-talet. En väsentlig förändring torde hafva ägt rum på 1690-talet, ty den 11 maj 1695 skänkte Karl XI sitt "contrefait til at dermed pryda deras nya Grufstuga, hvilken berättades vara väl bygd och inrättad". Konungen gaf samtidigt — trots som han säger "de knapa tiderna" — 200 daler silfvermynt som bidrag till klocka och sejerverk. Porträttet är ännu i Bergslagets ägo, en öfvermåttan ståtlig Ehrenstrahl. År 1760 — året före stadsbranden — härjade elden grufstugan och åtskilliga andra byggnader vid Kopparberget. Aveelens vackra bild i Dahlbergs Suecia visar, huru tingsstugubyggnaden såg ut år 1701 (fig. 4), således före denna olycka. Den var då utan tvifvel ett trähus. Utseendet efter ombyggnaden visa Kjölströms kopparstick af år 1787 och Akrells af år 1804. Efter 1760 års brand ombyggdes huset af sten efter Swabs metod. Klocktornet har naturligen undergått förändringar vid de emellanåt påkommande ombyggnaderna, och taket är numera belagdt med papp. I öfrigt är huset oförändradt, såsom det efter 1760 uppfördes.

Fig. 4. St. Tingsstugubyggnaden 1701. Efter Aveelens stick i Suecia ant. et hod.

Här har under lång tid grufverätten och bergstingsrätten haft sitt säte. Det var ock här, som det beryktade dobblet eller lottningen om malmhoparne ägde rum. Ett godt "kopparöga" var den tiden värdt penningar, när sedan auktion på hoparne hölls. Det Bjelkeska mineralkabinettet och den Polhemska modellkammaren, nu i Kopparvågen, förvarades fordom härstädes. Nedre botten, som är hvälfd, har under de sista 30 åren och till 1910 användts som kontor för grufstigarne. Huset led svår skada vid 1876 års stora grufras, då kisstockens väldiga djuprum sammanstörtade och berggrunden i grufvans närhet försköts. Byggnaden är vacker och väl förtjänt att bevaras. Den är ock för närvarande föremål för en omfattande reparation, därvid koppartak ånyo pålägges och det inre återställes till hvad det förut varit. Här afser ägaren Stora Kopparbergs bergslag att anordna ett allsidigt industrihistoriskt museum öfver sin verksamhet. Mineral- och myntkabinetten samt modellkammaren skola nästa år hitflyttas.

Länsresidenset är ursprungligen uppfördt af en rådman Olof Engström år 1762. Efter de stora eldsvådorna 1761 tyckes han hafva varit en af de borgare, som efterkommo uppmaningen att bygga af sten till eldfarans minskande. Han använde

därtill tegel, förmodligen emedan slaggen var förut oförsökt i nordiskt klimat. Husets prydlighet och lämpliga läge vid Åsgatan föranledde vid slutet af 1700-talet den förmögne och praktälskande landshöfdingen, friherre J. M. af Nordin (landshöfding i Dalarne 1790—1812) att inköpa byggnaden, sedan han tröttnat vid den gamla och oansenliga höfdingegården Noret utanför staden. Det nya residenset blef af Nordin i väsentlig mån förändradt (ombyggdt?) och inreddes af honom till en magnifik bostad efter tidens smak. Det såldes sedan af honom till Kronan för 20,000 riksdaler banko. Huset har i statens hand flera gånger undergått reparation, men dess bättre har man därvid bibehållit dess enkelt förnäma fasad oförändrad. Glädjande att meddela har äfven den invändiga dekorativa utstyrseln till stor del bevarats oförvanskad (bild [7] och [8]).

Bergslagskontoret eller som det fordom hette Bergslagets magasin uppfördes 1762—66. Visserligen fanns redan från omkring 1717 på samma plats ett magasin, från hvilket Bergslaget sålde viktualier och klädesvaror i minut samt specerier, droger och vin en gros, men det huset, som förmodligen var byggdt af trä, nedbrann 1761. Byggnaden är numera ett solidt tegelhus med krysshvälfda rum i nedra våningen. Tillbyggnad skedde 1807 och 1819, däribland den till sitt inre ståtliga festivitetsflygeln enligt ritning af Claes Wallman. Öfvervåningen mot Åsgatan användes en tid (omkr. 1860) till berghauptmansbostad. Från 1870-talet började huset användas till kontorslokaler först för Bergslagets enskilda verk och sedan för hela det stora bolagets administration. För några år sedan blef utrymmet för trångt för den raskt i antal växande förvaltningspersonalen, och en tredje våning påbyggdes. I festivitetslokalen och angränsande rum förvaras Bergslagets ganska stora porträttsamling (bild [9]). Biblioteket är ock här inrymdt.

Kopparvågen vid Hälsingtorget (bild [10]) räknar också 1762 som byggnadsår. På samma ställe fanns dock ända från 1630 en kopparvåg, dit liksom sedan all af bergsmännen tillverkad råkoppar skulle mot bekommande af kopparsedlar inlevereras. På 20 lispund invägd ofri koppar erhölls sedel på 15 lispund fri koppar, ty Kronan tog som afrad fjärdedelen. Invägningen skedde efter bergsvikt och sedlarne lydde på metallvikt. Skillnaden motsvarade afbränningen vid kopparns garning i Avesta. Nu inrymmer kopparvågen Bergslagets räkenskapsarkiv och tillsvidare äfven dess museum. Bolagets räkenskapsböcker — hvad som ej brann upp vid grufvan 1760 — stå här i flera tusental uppradade. För framtiden afser man att disponera hela huset för förvaring af Bergslagets kamerala och historiska arkiv.

Bland öfriga äldre stenhus i Falun må omnämnas *prostgården* och de båda *Bergslagets tjänstemannabostäder* (bild [2] h. II.) midt emot Bergslagskontoret, alla tre tämligen väl bibehållna, sådana de efter 1761 års brand uppfördes. *Kronohospitalet* vid Åsgatan, sedermera länslasarett, har blifvit nästan ombyggdt, sedan Kronan förvärfvat detsamma. Nu inrymmer det länsstyrelsens lokaler.

En synnerligen typisk borgare- eller bergsmansbostad har den lilla Wetterdalska gården af trä vid krönet af Beronii backe varit. Den tillhör numera Selma Lagerlöf. Hufvudbyggnaden har dock under tidernas lopp undergått stora ändringar. En annan särdeles typisk bergsmansgård är den s. k. Trotzgården vid den, äfvenledes efter 1600-tals bergsmannen Johan Trotzig, uppkallade Trotzgatan. Men de gamla gårdarne af detta slag äro mest försvunna och vill man nu se, huru de bru-

kande kopparbergsmännen bodde, måste man begifva sig ganska långt utom staden till något af de många ställen vid åar och bäckar, där gamla slaggvarp skvallra om fordom befintliga kopparhyttor.

Den för Falun mest karaktäristiska, äldre träbyggnadskonsten skall studeras väster om ån. Före branden 1761 funnos här omkring 900 mycket små tomter, bebyggda med dessa för staden egendomliga smågårdar, tillhöriga arbetare vid grufvan och kopparverket. Egnahemsfrågan synes här tidigare än annorstädes hafva kommit till sin lösning. Detta sammanhänger tydligen med den omständigheten, att man under långliga tider endast vid Kopparberget hade att göra med en verklig storindustri här i landet. — För att få rätt på de till byggnadsåret äldsta småhemmen har man att begifva sig till stadsdelarne Prästtäkten och Gamla Herrgården, dit 1761 års stora eldsvådor icke nådde. Otvifvelaktigt äro åtskilliga af de där liggande husen vida äldre än det nämnda brandåret. Andra mycket gamla små gårdar återfinnas i vissa delar af Östanfors samt i stadens ytterkanter. Enligt företagen räkning hyser stadan för närvarande 397 dylika äldre och yngre småhem, däraf 136 på Edsborg, 128 i Östanfors och 133 på Gamla Herrgården och Prästtäkten. I regel ligga de äldre af dessa gårdar med gafveln åt gatan. På detta sätt har man dock byggt äfven efter 1761. Se t. ex. gatubilden från Ornäsgatan (bild [3] h. II). I allmänhet äro husen sannskyldiga dvärgar med ett utrymme, som icke gärna lockar till inhysning af s. k. inneboende. Jag har låtit uppmäta två typiska exempel: gården n:r 4½ i kvarteret 45 i stadsdelen Hanrö (bild [3] h. II) har ett boningshus af 5,6 meters längd, 3,7 meters bredd, 2 meters höjd till takfoten och 3 meters höjd till taknocken. Gården n:r 4 i samma kvarter är något större, i det att boningshuset därstädes håller 7,9 meter i längd och 5 meter i bredd, men för öfrigt är blott 2 meter i höjd till takfoten och 3,7 meter till taknocken. Det är just icke mycken öfverdrift, då man hör sägas, att husägarne i Falun pläga stå vid sina gårdar stödjande armbågen mot taket. — Byggnadsordning och myndigheters beslut hafva tyvärr tvingat till utbytande af de på näfver lagda takbräderna eller takspånen mot papp eller tegelpannor, och de flesta smågårdarne äro numera utvändigt brädfodrade. På en och annan synes dock ännu det liggande byggnadstimret, hophugget i vanlig korsknut och mörkbrunt eller svart af Falurökens inverkan. Äldre folk minnas ännu den tid, då torftak funnos. Ingången är alltid förlagd till gårdsplanen. Stundom hafva två stugor gemensam gård och port, ehuru de tillhöra olika ägare. Den enda dörren är i de flesta fall markerad af en enkel förstukvist, hvilken ofta utvecklats till förstuga. Dörren leder direkt till köket, som upptager den från gatan vända delen af huset. En inre dörr leder från köket till kammaren, hvilken alltid ligger åt gatan och har två fönster, det ena vettande åt gårdsplanen, det andra på gafveln åt gatan. Flera än två rum finnas sällan. Innertaket af bräder är vanligen hvitmåladt, stundom öfverspändt med papp. Golfvet af bräder saknar trossbotten. Innerväggarne äro rappade och tapetserade. Öppen spis har icke i mannaminne förekommit. Köket har alltid numera en modern gjutjärnsspisel och kammaren en liten kakelugn. Innanfönster begagnas allmänt vintertiden. Man håller pyntadt och fint i stugorna, hvilkas små dimensioner dock lämna godt utrymme åt hemtrefnaden. Därom skvallra de rikblommande pelargonier, fuchsior, toffel- och korsblommor, hvilka sällan saknas i fönstren.

Falu stad har under senaste trettio åren högst betydligt utvecklats i byggnads-

hänseende. Den äger nu ett 60-tal stenhus, däribland en stor komplex af kaserner för Dalregementet, länslasarett, cellfängelse, ett storartadt fattig- och ålderdomshem, en mycket betydlig vagn- och lokomotivfabrik m. m. Det tillkommer mig dock icke att i detta sammanhang syssla med annat än det *gamla* Falun.

Jag anhåller till sist att få uttala en tacksägelse till dem, som tillhandahållit mig upplysningar, främst till ingenjören K. Åkerblom, auditören Gustaf Ihrman och fil. licentiaten Gerda Boëthius. *Carl Sahlin.*

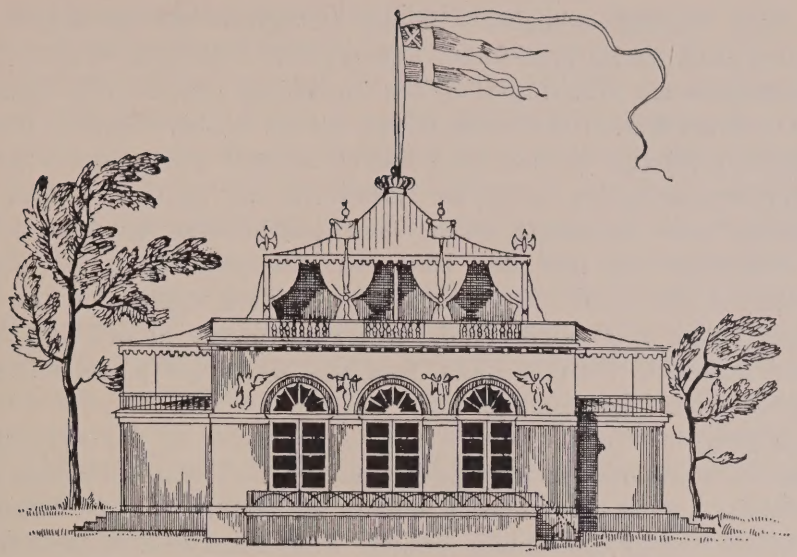

DEN ÄLDRE MILITÄRA CIVILARKITEKTUREN I STOCKHOLM.

Af

Martin Olsson.

Alltsedan äldre medeltiden är Stockholm en af de förnämsta militärstäderna i Sverige, och denna egenskap har, på olika sätt under olika tider, påverkat stadsbilden. Under medeltiden och 1500-talet är staden rikets förnämsta vapenplats, och den stora borgen på stadsholmens krön samt murar och öfriga fästningsverk bestämma i alldeles öfvervägande grad stadsbildens utseende. Under 1600-talets början har stadens betydelse som fästning praktiskt taget upphört. Försvaret flyttas till yttre linjer och fästningskaraktären försvinner. Då staden emellertid fortfarande varit förläggningsort för ganska betydande truppstyrkor, ha tid efter annan en hel del militära byggnader blifvit uppförda inom dess område. Dessa byggnader, kaserner, förrådshus och verkstäder m. m., äro i arkitektoniskt afseende icke af militär utan af civil art. Det stockholmska befästningsväsendet, som intresserat så godt som alla dem som skildrat stadens historia, har varit föremål för ingående undersökningar. Den militära civilarkitekturen har däremot icke blifvit i någon högre grad uppmärksammad, och det är påfallande huru knapphändiga uppgifterna äro om anläggningar sådana som Artillerigården, Karl Johans hästgardeskasern vid Storgatan eller den betydande bebyggelsen på Skeppsholmen, byggnadsverk som alla äro af den allra största betydelse för den stockholmska stadsbilden.

Öfverstycke: Kungliga Borgen på Ladugårdsgärde, efter J. P. Tollstorp, Djurgården, 1844.

Söker man likartad arkitektur i landet i öfrigt, är det egentligen i några, nu eller fordom befästa städer man finner den, såsom i Göteborg, Karlskrona, Kristianstad och Landskrona. Hufvudparten har tillkommit under 1700-talets slut eller under Karl Johanstiden. I Göteborg lämnar gamla artillerikasernen från 1730-talet och bebyggelsen vid Nya varfvet, som hufvudsakligen utförts af arkitekten Fredrik Blom, några representativa exempel. Karlskrona har något kvar från sin anläggningstid under den karolinska tiden, men hufvuddelen af dess militära civilarkitektur förskrifver sig från den Ehrensvärdska perioden under Gustaf III:s tid och från Karl Johanstiden. Kristianstad har militära byggnader från Karl Hårlemans period under 1700-talets midt, men i hufvudsak är det Karl Johanstidens främste kasernarkitekt, Fredrik Blom, som satt sin prägel på de militära byggnaderna såväl där som i Landskrona.

Den europeiska arkitektur, som tjänat som förebild för den svenska, kan uppvisa en massa storartade anläggningar, särskildt i de stora militärstaterna Frankrike och Preussen, men den svenska militära arkitekturen bär en i förhållande till den utländska ovanligt självständig prägel. Äran häraf tillkommer i främsta rummet arkitekten Fredrik Blom, skaparen framför andra af den typiskt svenska kasernstilen. Likväl måste därvid erinras om, att Bloms arkitektur har sina rötter i karolinsk tradition, som under hela 1700-talet med sund konservatism vårdats inom det ämbetsverk, fortifikationen, som hade att ombesörja den militära byggnadsverksamheten och utbilda härför erforderliga krafter.

Den militära bebyggelsen i Stockholm har under hela nyare tiden i hufvudsak varit koncentrerad till tvenne områden, nämligen Ladugårdslandet och Skeppsholmen. Redan under vasatiden, då en bortflyttning af de militära inrättningarna från slottet efter hand måste verkställas för att lämna rum för hofvets och ämbetsverkens kraf på större utrymme, förlades en del af de förstnämnda till Ladugårdslandet. En af dessa finnes ännu kvar, nämligen kronobageriet vid Sibyllegatan, som allt sedan 1500-talet tjänat sitt nuvarande ändamål. Den långa, smala längan med sina släta bruna murytor och sina små med järnluckor försedda ljusöppningar har åt gatan inga prydnader med undantag för de tätt sittande, enkla men dekorativa ankarslutarna. Huset har ett i hög grad karakteristiskt utseende och är en synnerligen värdefull prydnad för sin stadsdel. Det utgöres egentligen af tre byggnader, det s. k. stora huset samt stora och lilla bageriet, hvilka blifvit sammanbyggda. Det s. k. stora huset har ett utanför längan utbyggdt trapphus, öfver hvars konstlösa, stickbågiga dörröppning finnes en vacker dekorativ detalj af kalksten. Dekorationens midtparti utgöres af en rektangulär platta med riksvapnet och däröfver Johan III:s valspråk "Deus protector noster" samt årtalet 1580. Kring taflan sitter en arkitektonisk omramning med voluter och broskornament af ett slag som här i landet icke uppträder förrän ett par årtionden in på 1600-talet. Man torde kunna antaga att årtalet 1580 betecknar byggnadsåret för något af de tre husen och att taflan fått sin broskornerade infattning vid en om- eller tillbyggnad under 1600-talets andra fjärdedel.

Från ungefär samma tid som kronobageriet stammar troligen en del af det s. k. östra boställshuset på Skeppsholmen. Denna byggnad, den östligaste af de två, hvilka bilda det komplex, som i dagligt tal benämnes "Långa raden", upp-

gifves i flottans byggnadsdepartements handlingar vara uppfördt 1699. På kartor från 1701 och 1730 återfinnas båda husen i sin nuvarande storlek. De långa, låga och släta byggnaderna påminna till sin allmänna karaktär mycket om kronobageriet och ge otvifvelaktigt intryck af att ha tillkommit under en äldre tid än den angifna. Planformen med de genom större delen af byggnaderna löpande parallella hjärtmurarna erinra osökt om planutbildningen i den yngre vasatidens byggnader. Östra boställshusets östra del har smidda ankarslutar af nästan alldeles samma form som kronobageriets. De förskrifva sig säkerligen från 1500-talet eller 1600-talets förra del. På en ritning i fortifikationsarkivet från 1800-talets början har ett stort rektangulärt rum, som upptager östra byggnadens östligaste del till hela dess bredd, beteckningen "Leijonkulan". Det är icke osannolikt att rummet tidigare tjänat ett sådant ändamål. Den för tiden ålderdomliga stafningen tyder på att ritaren öfverfört namnet från någon äldre ritning. Det synes ganska troligt, att denna byggnad liksom kronobageriet uppstått genom tillbyggnad af ett äldre hus eller sammanbyggande af flera i rad liggande. De båda längorna ha under äldre tid tjänat som arsenal och tyghus. Den släta och anspråkslösa, men synnerligen verkningsfulla fasadbehandlingen kan mycket väl härstamma redan från 1700-talets början. Den kan betraktas som ett för den militära civilarkitekturen typiskt drag långt innan dessa former omkring år 1800 blifva allmänt på modet. Att husens fasader redan 1781 i hufvudsak haft samma utseende som nu framgår af ett af murmästaren Elias Kessler upprättadt, ehuru aldrig utfördt om- och tillbyggnadsförslag som finnes i Nordiska museets arkiv. Fredrik Blom verkställde på 1830-talet vissa ombyggnadsarbeten, som dock knappast i någon högre grad förändrade exteriörens karaktär.

De former, i hvilka den yngre vasatidens byggnader oftast utfördes, återfinna vi knappast i någon enda nu bevarad militärbyggnad i Stockholm, och hus i denna arkitekturstil, som på sin tid haft en rik blomstring i denna stad, äro nu öfver hufvud taget en sällsynthet. Den tidens byggnader utfördes vanligen af fogstruket rött tegel med höga gaflar och portaler, rikt ornerade med broskornament i grå sandsten. Jakob de la Gardies palats Makalös, som var beläget i nuvarande Karl XII:s torg, var det ståtligaste exemplet på denna arkitekturstil, som staden haft att uppvisa. Bland ännu bevarade byggnader af detta slag är Petersenska huset vid Munkbron det mest representativa exemplet. Det är en arkitektur, som icke är särdeles lämpad för militära ändamål. En militär byggnad af detta slag finnes dock ännu bevarad, nämligen kanonierkasernen på Skeppsholmen, ofta kallad "Johan III:s lusthus". Den uppgifves vanligen vara från Johan III:s tid, men detta torde knappast vara fallet. Af de bevarade äldre detaljerna att döma tillhör huset 1600-talets förra hälft. Det omtalas icke heller någonstädes i Johan III:s byggnadsbref. Portalen, som är prydd med maskaroner och ett af broskornament omgifvet riksvapen, kan knappast ha tillkommit tidigare än omkring 1630. Planens anordning och ornéringen af fasaden, där utskjutande, rusticerade grå sandstenar markera aflastningsbågarna öfver de rektangulära fönstren, hänvisa till samma tid. Byggnaden var på 1630-talet amiralitetshus d. v. s. ämbetsbyggnad för amiralitetet. Den är troligen uppförd för detta ändamål tidigast omkring 1630. Som amiralitetshus tjänade byggnaden till år 1680, då flottan uppdelades på två eskadrar, hvarvid amiralitets-

kollegium tillsammans med den större eskadern flyttades till Karlskrona. Huset användes därefter som riksarkiv, men ombyggdes redan 1705 till kasern. På 1830-talet har det lågt tak och släta fasader och endast portalen och ankarslutarna påminna om att det förskrifver sig från en äldre tid (bild 60 baksidan). Det nuvarande utseendet med de höga gaflarna och de fyra hängtornen erhöll huset 1846 vid en restaurering under Fredrik Bloms ledning, då man afsåg att återgifva det dess ursprungliga karaktär (bild 60 baksidan).

Äfven den karolinska tidens arkitektur är sparsamt representerad bland de militära byggnaderna i Stockholm. Man byggde icke mycket nytt. Under periodens senare del användes till militära, liksom till andra statsändamål, sådana byggnader, som genom reduktionen tillfallit kronan. Så förändrades exempelvis det nyss omtalade de la Gardieska palatset Makalös till arsenal 1689—91. Genom sistnämnda åtgärd fullföljdes den sedan vasatiden fortgående utflyttningen af de militära organen från slottet, som ända till denna tid hyst rustkamrarna och olika militära förråd. N. Tessin d. y. och Karl XII hyste planer på att för den i arsenalen förvarade stora trofésamlingen uppföra en stor ny byggnad, och Tessin utarbetade ritningar, men huset kom aldrig till utförande.[1] Man fick nöja sig med ganska enkla byggnader för de nödvändigaste praktiska behofven. Bland hus af detta slag kan nämnas intendenturens förråd på Skeppsholmen. Det har trots ombyggnader ännu en påtaglig karolinsk prägel. De stora väggytorna, som endast ha små, med järnluckor stängda öppningar, äro uppdelade af en serie vitkalkade lisener. Byggnaden är uppförd som spannmålsmagasin men har tjänat olika ändamål.

Andra byggnader af likartadt slag från denna tid äro den redan omtalade Långa raden samt flottans tyghus, den långa länga, som från Strandvägen sedt löper som en mur på Skeppsholmens krön. Den uppfördes ursprungligen omkring 1680 som ersättning för en på samma plats belägen repslagarebana af trä, som brann 1679. Byggnaden förändrades under 1700-talet till tyghus för flottans olika fartyg, hvilket ändamål den fortfarande fyller. De släta fasadernas nuvarande utformning torde vara Fredrik Bloms verk. I vår tid har byggnadens västra del blifvit påbyggd i höjden, till stort men för totalbilden af Skeppsholmen från Strandvägssidan.

Från 1700-talet äga vi en större militär anläggning, i hufvudsak bevarad i sitt ursprungliga skick, nämligen Artillerigården. De i densamma ingående byggnaderna ha visserligen tillkommit vid olika tider, men de ha, både i fråga om gruppering och fasadernas utformning, utförts enhetligt efter af arkitekten Carl Johan Cronstedt utarbetade ritningar, approberade den 17 maj 1763 och 28 jan. 1766. Anläggningen upptager ett helt kvarter, som på sin norra sida begränsas af Östermalms kyrkogård och på de tre öfriga sidorna af Sibyllegatan, Riddaregatan och Artillerigatan. Hufvudbyggnaden, förr kallad stora tyghuset, är belägen utefter tomtens norra sida. På öfriga sidor är platsen omsluten af vinkelböjda längor, mellan hvilka en bred entré, stängd med ett praktfullt järnstaket från 1800-talets början, öppnar sig i midtaxeln mot Riddaregatan. Hufvudbyggnaden, som till två tredjedelar af sin längd var under tak 1768, var ursprungligen uppförd i två våningar, men sedan

[1] Jfr härom Ragnar Josephson: Tessins slottsomgivning. Stockholm 1925.

huset 1878 blifvit upplåtet till artillerimuseum, påbyggdes det 1884 med ännu en våning, som inreddes för artilleri- och ingeniörhögskolan. Fasadernas äldre karaktär bibehölls därvid på ett mycket lyckligt sätt. Östermalmskyrkans kupol, som verkningsfullt kompletterar anläggningen, hade tillkommit redan under åren 1865—68. Västra flygelbyggnaden påbörjades 1765, och dess utefter Riddaregatan belägna del samt södra delen af längan utefter Sibyllegatan voro i hufvudsak färdiga redan 1767. Af östra flygelbyggnaden uppfördes den utefter Artillerigatan belägna delen 1777 och den mot Riddaregatan belägna först 1805—1806. På sistnämnda plats låg tidigare en äldre smedja af sten, hvars murar delvis ingå i den senare byggnaden. Relationsritningen (bild 37 baksidan) visar anläggningens plan, samt hur stor del som 1768 kommit till utförande.

Anläggningens samtliga fasader äro enkla och odekorerade. Hufvudbyggnadens murytor äro till stora delar rusticerade med den för 1700-talet karakteristiska fogbehandlingen med endast horisontala fogar. Flygelbyggnadernas undervåningar äro mot gårdssidan behandlade på samma sätt men äro i öfrigt helt släta. Gatufasaderna äro likaledes helt släta utan någon som helst dekorering med undantag för hörnen, som ha breda, i mörk färg målade rustikband. Byggnadskropparna äro starkt utdragna i horisontal led, och horisontalismen betonas ytterligare af de låga taken. Af byggnadernas exteriörer att döma skulle man ha skäl att antaga, att fasadernas utformning i sin helhet verkställts vid anläggningens fullbordande 1805—1806, ty de ha den prägel, som vi vant oss att betrakta som typisk för Karl Johanstiden. Ritningarna visa emellertid otvetydigt, att detta antagande är oriktigt. Anläggningen är, frånsett hufvudbyggnadens förhöjning med en våning 1884, i sin helhet utförd efter Cronstedts 1763 approberade ritningar. Endast i fråga om järnstaketet mot Riddaregatan har man frångått dem och tillämpat rena empireformer. Cronstedt har alltså äran af att ha skapat denna ståtliga anläggning. Han liksom bl. a. också stadsarkitekten i Stockholm Johan Eberhard Carlberg fullföljer de Tessinska traditionerna, som tack vare slottsbygget åtminstone i fråga om ytterarkitekturen höllo sig lefvande och friska genom hela rokokotiden. Särskildt inom en för arkitekturutbildningen i landet viktig institution, nämligen Fortifikationen, där flertalet af 1700-talets arkitekter fått åtminstone en stor del af sin tekniska utbildning, omhuldas de tessinska traditionerna. De horisontalbetonade, släta och odekorerade byggnadskropparna passade också synnerligen väl för militära ändamål. Den militära byggnadsverksamheten var emellertid under 1700-talet icke stor, hvarför Fortifikationens betydelse för arkitekturen lätt kan underskattas. Under Karl Johanstiden var förhållandet motsatt. Då intaga de militära byggnaderna, kvantitativt sett, ett af de förnämsta rummen och tidens ledande arkitekt, Fredrik Blom, som mera än någon annan trycker sin prägel på dess byggnadskonst, arbetar vidare i den traditionella militära stil, hvars främste utöfvande arkitekt han är. Han är alltså nyskapare i mindre grad än man skulle ha anledning att antaga.

Artillerigården är den enda mera betydande militära anläggning från frihetstiden, som finnes bevarad i Stockholm. Bland mindre byggnader från samma tid bör nämnas Södervakt vid Södermalmstorg. Galärvarfvet anlades äfven under denna tid, och bebyggdes 1752 med bl. a. trettio galärskjul, som dock blifvit ombyggda, då varfvet 1816 utvidgades.

Den gustavianska tidens militära byggnader i Stockholm finnas hufvudsakligen på Skeppsholmen. Flottans mest verksamme arkitekt under denna tid är officeren Charles Appelqvist, slutligen öfverstelöjtnant, som utför en hel rad i konstnärligt afseende värdefulla byggnader på Skeppsholmen. Som arkitekt står han af ritningarna att döma närmast C. F. Adelcrantz och är möjligen lärjunge till denne. Appelqvist byggde 1777 ett ännu i ombyggdt skick bevaradt corps de garde på Skeppsholmen vid Skeppsholmsbron, hvilket ursprungligen varit en mycket vacker och för sin tid typisk byggnad. Den låga, nedanför berget liggande envåningslängan hade ett bredt, något framskjutande midtparti med öppna arkader, bakom hvilka funnos ordersal samt vaktrum för befäl och manskap. Byggnadens lägre sidopartier, som hade rusticerade fasader, innehöllo på ena sidan spruthus och på den andra arrestlokaler (bild 62 baksidan). Vid en ombyggnad, som verkställdes 1874 för att bereda ökat utrymme, igenbyggdes arkaden, och den vackra fasaden förstördes. Ritningarna till ombyggnaden utfördes af Gustaf Erngren. Trots det att byggnadskroppen är den ursprungliga, finnes i den nuvarande fasaden intet kvar af Appelqvists verk. Bland andra byggnader på Skeppsholmen, till hvilka han utförde ritningar, kunna nämnas ett kanslihus för flottan, som ännu finnes bevarat, ehuru till oigenkännlighet ombyggdt, vidare "svenska eskaderns sjukhus", hvars ritning är daterad 1783, och ett flaggkonstapelsboställe. Hans ritningar visa, att han var en äfven i konstnärligt afseende välskolad arkitekt.

Karl Johanstiden är den svenska militärarkitekturens glanstid. Militären dominerar till den grad, att det stundom var militärer som för kungens räkning både byggde husen och dekorerade dem. Många af tidens byggnadskonstnärer voro fortfarande liksom under 1700-talet både arkitekter och fortifikationsofficerare och tjänstgjorde såväl i öfverintendentsämbetet som i fortifikationen. Under hela 1700-talet skedde den konstnärliga utbildningen visserligen icke uteslutande men hufvudsakligen vid civila institutioner, slottsbyggnadskontoret, öfverintendentsämbetet och stadsarkitektkontoret i Stockholm. Däremot skaffade man sig ofta i större eller mindre utsträckning sina tekniska kunskaper vid fortifikationen. Under Karl Johans tid tager militären i viss mån ledningen äfven på det konstnärliga området, ehuru arkitektutbildningen försiggår vid Konstakademien och icke vid fortifikationen. Orsaken är att konungen vid sina och statens byggnadsföretag med förkärlek anlitar militärarkitekter. Den främsta af dessa är Fredrik Blom. Han är tidens ledande arkitekt och en byggnadskonstnär af betydande mått. Han är otvifvelaktigt i kultur och konstnärlig finess betydligt underlägsen sina något äldre samtida, sengustavianerna Sundvall och G. af Sillén. Dessa hade visserligen ända till dess de blefvo hofintendenter och därmed öfvergingo till öfverintendentsämbetet, varit uppförda på fortifikationens stat, men åtminstone Sundvall var med säkerhet mycket litet militär. Hans intressen voro riktade åt helt annat håll. Han var samtidens lärdaste svenske arkitekt med många års oafbrutna studier i utlandet, främst Italien, där han skaffat sig djupgående kunskaper beträffande antikens historia och formkultur. I sin enkla och ganska robusta saklighet representerar Blom bättre än de kultiverade sengustavianerna den nya tiden, hvars stora byggnadsuppgifter icke längre äro kungliga slott, teatrar och andra lyxbyggnader, utan kaserner, sjukhus och ämbetsbyggnader. Fredrik Blom ger normen för

den svenska kasernarkitekturen, och hans intentioner på detta område följas under större delen af 1800-talet. Tidens byggnadskonst går i släthetens tecken; byggnadskropparna äro starkt utdragna på längden med låga tak och släta, till sina hufvudsakliga delar odekorerade fasader. Blom anknyter, som redan nämnts, till äldre tradition inom fortifikationen, där man odlat detta slag af arkitektur. Men han renodlar slätheten i den militära arkitekturen i en förut osedd omfattning. Den blir osmyckad och helt och hållet anlagd på att verka genom sina proportioner. För byggnadsuppgifter, som fordrade en rikare nyansering, lämpade sig denna arkitektur icke lika väl. Blom har äfven byggt hus af sådant slag, men han behandlar knappast med samma framgång arkitekturen i dess lärdare, mera förädlade form. Tidens främste representant för sistnämnda slag af arkitektur är Sundvall, typen för en lärd och finbildad arkitekt, som byggt hus i det närmaste lika släta och väl proportionerade som Bloms, men betagande i sin genomkultiverade detaljbehandling. I förhållande till Sundvall är Blom onekligen en smula rustik, men han är genial i sin förmåga att betona det väsentliga och skapa ett godt totalintryck, utan användande af några utsmyckningar.

Under Karl Johanstiden uppfördes en hel del militära byggnader i Stockholm, och ett flertal af de tidigare befintliga ombyggdes mer eller mindre. De flesta af dessa arbeten leddes af Blom, som därigenom i stor utsträckning satte sin prägel på stadsbilden. Det är framför allt två stadsdelar i Stockholm, hvilka genom Bloms arkitektverksamhet erhålla sin särprägel, nämligen Ladugårdslandet med Djurgården samt Skeppsholmen.

Ladugårdslandet hyste redan tidigare flera militära institutioner och tjänade sedan gammalt som öfningsplats. Nu blef det centrum för det militära lifvet i hufvudstaden. På Ladugårdsgärdet höll Karl Johan sina stora manövrer och på en slätten dominerande höjd, Drottningberget, lät han 1818 Fredrik Blom bygga "Kungliga Borgen", en festlig, militärt betonad paviljong, från hvilken öfverblick kunde vinnas öfver manöverfältet och som kunde tjäna kungen och hans stab till högkvarter. Denna lilla militära lyxbyggnad föregicks af omfattande kasernbyggen och andra, för den militära organisationen nödvändiga byggnader. Lifgardets till häst kasern vid Storgatan är den första af dessa, som har Fredrik Blom till skapare. Den är första numret i den långa rad af kasernbyggnader, som uppfördes under 1800-talets förra hälft. Den planerades och påbörjades redan under Gustaf IV Adolfs tid. Tomten, den s. k. Ekholmska egendomen vid Storgatan, inköptes 1804, och sedermera förvärfvades äfven den bredvidliggande Sjöstedtska tomten. Den unge Fredrik Blom fick i uppdrag att utarbeta ritningarna, som förelågo färdiga 1805. På grund af de utbrytande krigen fördröjdes arbetet väsentligt, men 1811 stodo byggnaderna färdiga att tagas i bruk. De 1805 daterade hufvudritningarna ha i allt väsentligt blifvit följda vid utförandet. Anläggningen består af en inne på tomten liggande, lång, tämligen smal kasernbyggnad i tre våningar och två i vinkel byggda och något lägre stallängor utefter Storgatan. Stallbyggnaderna skärma af hufvudbyggnaden, så att dess midtparti och lämpliga delar af sidopartiernas fasader framträda i öppningen mellan stallbyggnaderna. Härigenom brytes enformigheten hos de stora byggnadskropparna. Husen äro starkt horisontalbetonade med låga tak. Hufvudbyggnaden har rusticerad bottenvåning af mörkare färg än de öfre väggytorna, hvilket ytterligare framhäfver husets längd på höjdens bekostnad. Midt-

partiet, som är något framspringande, markeras med en mycket låg attika, prydd med en af liggande lejon hållen sköld med Karl XIV Johans namnchiffer. Denna dekoration, som utförts efter utkast af målaren Fredrik Westin, utgör fasadernas enda utsmyckning. I öfrigt har den arkitektoniska effekten vunnits uteslutande genom de väl afvägda proportionerna mellan murytor och murhål. Arkitekten har icke ens begagnat sig af omfattningar kring fönstren. Genom olika form och storlek hos kasernens och stallbyggnadernas fönster anges tydligt husens olika användning. Med denna på en gång billiga, förnäma och enkla byggnad skapade Fredrik Blom mönstret för Karl Johanstidens kasernarkitektur. Utom kasernen uppförde han en del mindre ekonomibyggnader af olika slag för regementet. Bland dessa böra framhållas ridhuset, senast användt som matsalsbyggnad, marketenteri samt ett tvätt- och badhus af trä, som uppfördes vid Fredrikshof, men som för länge sedan är rifvet. Ritningarna till de två förra äro daterade 1818 och till det senare 1820 (bild 47—50 baksidorna). Den sistnämnda är ett godt exempel på arkitektens sobra träbyggnadskonst.

Vid samma tid som ritningarna till hästgardeskasernen utarbetades, fullbordades, som redan omtalats, en af de äldre militära inrättningarna på Ladugårdslandet, nämligen Artillerigården. Det vackra staketet och grindarna af gjutjärn mot Riddaregatan tillkommo i samband härmed. De ha en för tiden mycket betecknande utformning. Grindstolparna utgöras af grupper af klassiska spöknippen med instuckna bilor och staketet och grindarna af stående spjut. Man hade äfven för afsikt att invid Artillerigården, på den tomt där hofstallet nu är beläget, uppföra kaserner för Svea artilleriregemente. Flera olika förslag upprättades. Ett af dessa, utfördt af fortifikationsofficeren A. P. Boman, är dateradt 1824 (bild 33 och 34 baksidorna). Samme arkitekt hade 1816 utfört ett förslag till stallbyggnad vid Packaretorget, nuvarande Norrmalmstorg, för detta regemente (bild 35 baksidan). Båda förslagen äro goda exempel på tidens militära civilarkitektur. Ingendera kom till utförande, och Svea artilleriregemente fick ännu länge nöja sig med mera provisoriska lokaler. Boman har äfven utfört de 1806 daterade ritningarna till den ombyggnad af det gamla Falkenbergska palatset vid Munkbrogatan, hvarigenom palatset fick sitt nuvarande utseende (bild 21 och 22). Nära intill Lifgardets till häst kasern låg Fredrikshofs slott, som vid denna tid tjänade som kasern för Svea lifgarde, Första lifgardet. Invid Fredrikshof uppfördes för detta regemente en rustkammarbyggnad af sten, som kvarstod till 1928, då den refs för att lämna plats för moderna bostadshus. Ritningarna, som äro uppgjorda af C. Ståhl, äro daterade 1842. I samma trakt uppfördes under åren 1829 till 1831 nya kaserner för Andra lifgardet, nuvarande Göta lifgarde. Ritningarna till detta kasernetablissement utfördes af arkitekten F. M. Bäck. De äro approberade 1842. Andra lifgardets kasernområde var beläget midt för Hästgardets och sträckte sig mellan Storgatan och nuvarande Strandvägen. Kasernbyggnaderna, tre till antalet, samt vakt- och kokhus, lågo i en rad utefter Grefmagnigatans östra sida. Alla dessa byggnader erinra starkt om Bloms arkitektur.

På Skeppsholmen utvecklade Fredrik Blom en liflig byggnadsverksamhet. Många hus nybyggdes, och de flesta äldre ombyggdes under hans ledning. Den prägel Blom satte på detta stadsparti, bibehåller det i hufvudsak ännu i dag. Under 1800-talets andra årtionde uppfördes efter hans ritningar en kasern för "Arméns flottas

stockholmseskader", båtsmanskasernen. Den är åtminstone till exteriören bevarad i sitt ursprungliga skick. Den har rusticerad bottenvåning med rundbågiga fönster samt däröfver tre fulla våningar. Fönstren till två af våningarna äro förenade i fasaden, så att huset ger intryck af att äga en representationsvåning med mycket stor rumshöjd. Denna anordning försämrar gifvetvis belysningen i en af våningarna, där fönstren befinna sig i golfhöjd. Fasaderna ha hörnkedjor af puts men äro i öfrigt släta och odekorerade. Den enda prydnad, som förekommer, är en insänkt, frisformad tafla midt på södra fasaden. Den har en inskrift med den för Karl Johanstiden typiska formuleringen, "DENNA KASERNBYGGNAD ÄR FULLBORDAD UNDER CARL XIV:DE JOHANS FÖRSTA REGERINGSÅR", samt två grupper af ankaren och treuddar utförda i relief. Denna byggnad har icke särdeles lyckade proportioner. Den visar icke samma långa, lugna linjer som Hästgardeskasernen. Den är också resultatet af en kompromiss. Blom hade med sin ursprungliga ritning, som är daterad 1813, planerat en byggnad med samma höjd och samma fönsterindelning men med i det närmaste dubbelt så stor längd. Den blef för dyrbar, och arkitekten fick omarbeta ritningen, hvilket skedde på så sätt, att byggnadskroppens längd minskades och huset försågs med ett trapphus i en utbyggnad på baksidan. Ingendera af dessa förändringar blef till båtnad för byggnadens arkitektur. Huset var färdigt år 1818.

Samtidigt med denna manskapskasern projekterade man en "befälskasern" på Skeppsholmen för stockholmseskadern af "Kungl. Arméns Flotta". Ritningarna upprättades af G. af Sillén. Projektet är mycket betecknande för denna militärtid. Man nöjde sig icke med att kasernera det ogifta manskapet utan ville göra äfven familjerna delaktiga af lyckan att bo i kasern. Det visar äfven på ett särdeles klart sätt tidens arkitektoniska ideal, den enormt utdragna, släta och i förhållande till höjden mycket låga byggnadskroppen. Karl Johanstidens arkitektoniska tendens var rakt motsatt nutidens. Icke på höjden gående byggnader, skyskrapor, utan långa, låga längor, som hvilade tryggt på jorden, var idealet. Den nya befälskasernen skulle erhållas genom om- och tillbyggnad af de gamla tyghuslängorna, nuvarande Långa raden. Öppningen mellan de båda längorna skulle byggas igen med ett midtparti, som skulle skjuta något utanför de gamla byggnadernas lif. Vid ändarna skulle uppföras korta tvärbyggnader, och hela komplexet skulle byggas en våning högre än de gamla husen. Fasadbehandlingen är densamma som på de Blomska kasernerna. Hela längan har samma höjd, och det låga takets långa linjer framhäfvas ytterligare af en liten och låg lanternin, en liten riktprick i byggnadens midtaxel. I husets midtparti planerades eskaderchefens bostad. Den hade en stor, genom två våningar gående salong, belyst med takljus från den nyssnämnda lanterninen. I öfrigt skulle byggnaden inrymma bostäder af skiftande storlek för allt befäl från det högsta till de lägsta underofficerarna. Planen kom aldrig till utförande i detta skick. I stället inreddes de båda långa tyghusbyggnaderna på 1830-talet af Blom till boställshus, då de fingo sitt nuvarande utseende.

På 1830-talet byggde Blom ytterligare en kasern på Skeppsholmen, nämligen för timmermans- och handtverksstaterna. Ritningarna härtill äro daterade 1830. Huset, som är uppfördt i två våningar, har framskjutande sidopartier vid båda ändarna. Fasaderna ha rusticerad bottenvåning, men äro i öfrigt släta och behandlade ungefär på samma sätt som Bloms tidigare beskrifna byggnader. Bland hans öfriga

arbeten i denna stil på Skeppsholmen böra nämnas exercishuset från år 1852 samt ombyggnaden af det gamla tyghuset, d. v. s. den forna repslagarebanan på krönet af holmen, samt det s. k. råsegelshuset, som ombyggdes 1854. I samband med dessa arbeten byggdes äfven Skeppsholmskyrkan. Den gamla Amiralitetskyrkan, som var belägen ungefär där Nationalmuseum nu ligger, var en träbyggnad, som brann 1822. Samma år gjorde Blom ritning till en ny kyrka på Skeppsholmen. Den har åttasidig plan och täckes af en låg kupol, hvilken uppbär en lätt och sirlig lanternin, som täcker ljusöppningen i kupolens hjässa. Dessa låga kupoler af samma form som Panteons valv i Rom använde man med förkärlek vid denna tid, hvilket sammanhängde icke endast med den starka klassiska orienteringen, utan äfven med smaken för starkt horisontalbetonade byggnadsmassor. Kyrkan var färdig att invigas först 1842. Blom skapar den som kronan på sitt verk på Skeppsholmen, hvars äldre pittoreska karaktär han genom sina många ny- och ombyggnader totalt förändrat. Det gamla tyghuset lika väl som flera af de andra byggnaderna på holmen bilda med sina släta låga fasader och sina obrutna horisontala taklinjer på afstånd sedt ett lugnt och säkert soubassement för den krönande kupolkyrkan.

Samtidigt med Bloms omfattande byggnadsverksamhet på Ladugårdslandet och Skeppsholmen utförde en af hans kolleger, arkitekten K. K. Gjörwell, ett stort byggnadskomplex för militärt bruk på Kungsholmen, nämligen Garnisonssjukhuset. Innan bygget igångsattes, hade ett omfattande utredningsarbete verkställts, hvarvid mycket intressanta projekt framkommit. Arkitekten C. F. Sundvall utarbetade nämligen ett par olika förslag till garnisonssjukhus i förening med karolinskt institut, hvilka af öfverintendentsämbetet godkändes och rekommenderades till utförande. Det första af Sundvalls projekt, som är dateradt 1814, visar en sjukhusbyggnad med halfcirkelformad plan och starkt horisontalbetonad byggnadskropp i tre våningar, fritt liggande på en kvadratisk tomt, i hvars hörn skulle finnas låga paviljonger för olika med sjukhuset sammanhörande ändamål. Kring halfcirkelns medelpunkt planerades en särskild, till planen oval byggnad för Karolinska institutet, inrymmande rum för institutets administration samt auditorium och öfriga lärosalar. Detta projekt efterföljdes 1815 af ett nytt, synnerligen ståtligt förslag, där Sundvall tillämpat ett alldeles modernt paviljongsystem (bild 79 baksidan). De olika byggnaderna äro samlade kring en stor rektangulär gård, omgifven af arkader, och äro skilda från hvarandra genom mindre gårdar af samma form. Om detta projekt kommit till utförande, skulle vi ha fått en arkitekturskapelse af mycket hög rang. Byggnadernas fasader äro lika enkla och osmyckade som på Bloms kaserner, men proportioneringen är öfverlägsen hos Sundvall, som onekligen är tidens främste byggnadskonstnär i vårt land. Han fick emellertid icke utföra något af projekten; i stället godkändes ett af K. K. Gjörwell utarbetat förslag, som är dateradt 1816 och i nåder gilladt den 15 nov. samma år. Gjörwells förslag representerar i viss mån en äldre arkitekturstil än den, som företrädes af Sundvall och Blom. Hans sjukhusfasad prydes af en kraftig dorisk kolonnställning och erinrar starkt om arkitekturen under den nyantika perioden på Gustaf III:s tid, då Erik Palmstedt och L. J. Desprez angåfvo tonen inom den svenska byggnadskonsten. Då huset 1834 stod färdigt, måste denna ståtliga byggnad ha betraktats såsom en gengångare från en svunnen smakperiod. Men ett godt konstverk öfverlefver modeströmningarna, och Gjörwells sjukhus kan mäta sig med Sundvalls och Bloms

byggnader. Det har tyngd, must och relief. Det vackra gjutjärnstaketet mot Handtverkaregatan, hvars stolpar uppbära läkekonstens emblem, är ett värdigt motstycke till staketet vid Artillerigården.

Den klassiskt lugna hvila, som utmärker de hittills skildrade byggnadsverken från Karl Johanstiden, störes af en ny arkitekturriktning med motsatt tendens — nygotiken, nyromantikens byggnadsstil. Gotiksvärmeriet kan spåras redan under 1700-talets mest nyklassiska årtionden. Den nyklassiske romantikern Desprez byggde bl. a. för Gustaf III ett "götiskt" torn vid Drottningholm, och Gustaf III själf, troligen med biträde af Desprez, gjorde egenhändigt ritningar till ett "götiskt slott", som skulle uppföras på samma ställe (bild 76 baksidan). Det visar en oregelbunden, pittoresk massgruppering med runda och mångkantiga tinnade torn. Genren blomstrade framför allt inom den gustavianska teatern och i de riddarspel, som af Gustaf III anordnades bl. a. just i Drottningholmsparken. Man kan i Drottningholms teatermuseum se en sådan starkt romantisk, "gotisk" riddarborg på Pehr Hillestöms stora bilder af riddarspelet "La prise de la Roche Galtare", uppfördt på Drottningholm 1779. Denna riddarborg visar stor öfverensstämmelse med Gustaf III:s ofvan nämnda ritning, men i den tillfälliga teaterdekorationen har man haft möjlighet att gå ännu längre i romantisk djärfhet än i projektet till det permanenta slottet. Om än arkitekturformerna i dessa verk visade en betydande brist på kunskap hos förslagställarna om den medeltida formvärlden, visar dock materialvalet, fogstruket tegel, att man verkligen söker att åstadkomma ett historiskt riktigt intryck. Under Gustaf III:s tid var det begynnande gotiksvärmeriet ganska teatraliskt betonadt, och de gotiska byggnaderna från den tiden hade äfven för byggherrarna hufvudsakligen kuriositetsvärde. Det är mest parkbyggnader samt ruiner och grottor, som man uppför i denna såväl som i andra exotiska stilar. Men snart nog bli de medeltida formerna något som arkitekterna få lof att räkna med på allvar, särskildt inom den kyrkliga arkitekturen, och i början af 1830-talet blir nygotiken representerad äfven bland Stockholms militära byggnader. Den som introducerar den nya stilen inom den militära arkitekturen, är klassicisten Fredrik Blom, som på äldre dagar utför ett flertal arbeten i gotisk stil. Hans första byggnad af detta slag är ett corps de garde på Galärvarfvet, som ännu finnes bevaradt. Ritningen härtill är daterad 1832. Den visar en liten fyrkantig tegelbyggnad med ett stort spetsbågigt portal- och fönsterparti och kreneleradt krön. Öfver hufvudbyggnaden höjer sig ett litet torn likaledes kreneleradt. Blom utförde äfven ritningen till den ännu befintliga muren kring Galärvarfvet med dess nygotiska portal. På 1840-talet gör nygotiken sitt intåg äfven på Skeppsholmen, där Blom 1841 byggde ett litet kruthus af fogstruket tegel för salutbatteriet vid Skeppsholmsbron. Denna blygsamma byggnad förändrade icke på något sätt holmens karaktär. Men då Blom 1844—46 ombyggde den gamla kanoniärkasernen, införde han fullt medvetet ett alldeles nytt element i holmens arkitektur. Den gamla ursprungligen fogstrukna tegelbyggnaden, hvilken, som tidigare omnämnts, säkerligen blifvit uppförd omkring 1630 för att tjäna som ämbetsbyggnad för amiralitetet, hade fått sina höga gaflar nedrifna och i stället försetts med lågt sadeltak och putsade väggytor. Blom byggde om huset, och han afsåg med all säkerhet att återföra det ungefär till dess ursprungliga utseende. Han återuppbygger de höga gaflarna och ger dem den rörliga spetsverksliknande kontur, som

utmärker den yngre vasatidens gaflar. På husets hörn byggas nya smala hängtorn med höga spiror. Det är tydligt att Blom betraktade sitt arbete som en restaurering, och i stort sett har han återgifvit huset dess ursprungliga resning. Men detaljerna äro icke på minsta sätt stilriktiga. Utsmyckningen utgöres af mycket fritt uppfattade nygotiska motiv och renässansornament. Det är två viktiga nya element, som med denna byggnad införas i holmens arkitektur, nämligen vertikalbetoningen och den röda färgen. På nytt lysa festligt röda murar med höga gaflar och spetsiga spiror mellan holmens gröna löfmassor. Blom gaf med denna byggnad ett välbehöfligt pittoreskt färginslag i stadsbilden, som det förutan säkerligen skulle ha varit alltför monoton. Han går vidare på den inslagna vägen, då han 1845 får i uppdrag att utföra en ny byggnad på Kastellholmen som ersättning för ett äldre kastell, som samma år sprungit i luften. Den sprängda byggnaden, som uppförts 1667 af Erik Dahlbergh, var ett åttkantigt lågt torn af granit af samma slag som de ännu bevarade tornen Kronan och Lejonet i Göteborg. Det nya kastellet uppfördes icke såsom något försvarsverk utan endast för att tjäna som signalstation och salutbatteri. Byggnaden är uppförd 1848. Bloms kastell är en gotisk borg af högrödt tegel med torn, tinnar och machicoulis. Den är som vore den direkt flyttad ut ur en af Walter Scotts romaner. Den har en leksaksfästnings alla förtjänster. Där den ligger på krönet af klippan är den oss till stor glädje, ty den sprider ett behagligt skimmer af overklighet öfver den omgifvande militära bebyggelsen i stadens hjärta.

(Dec. 1927.)

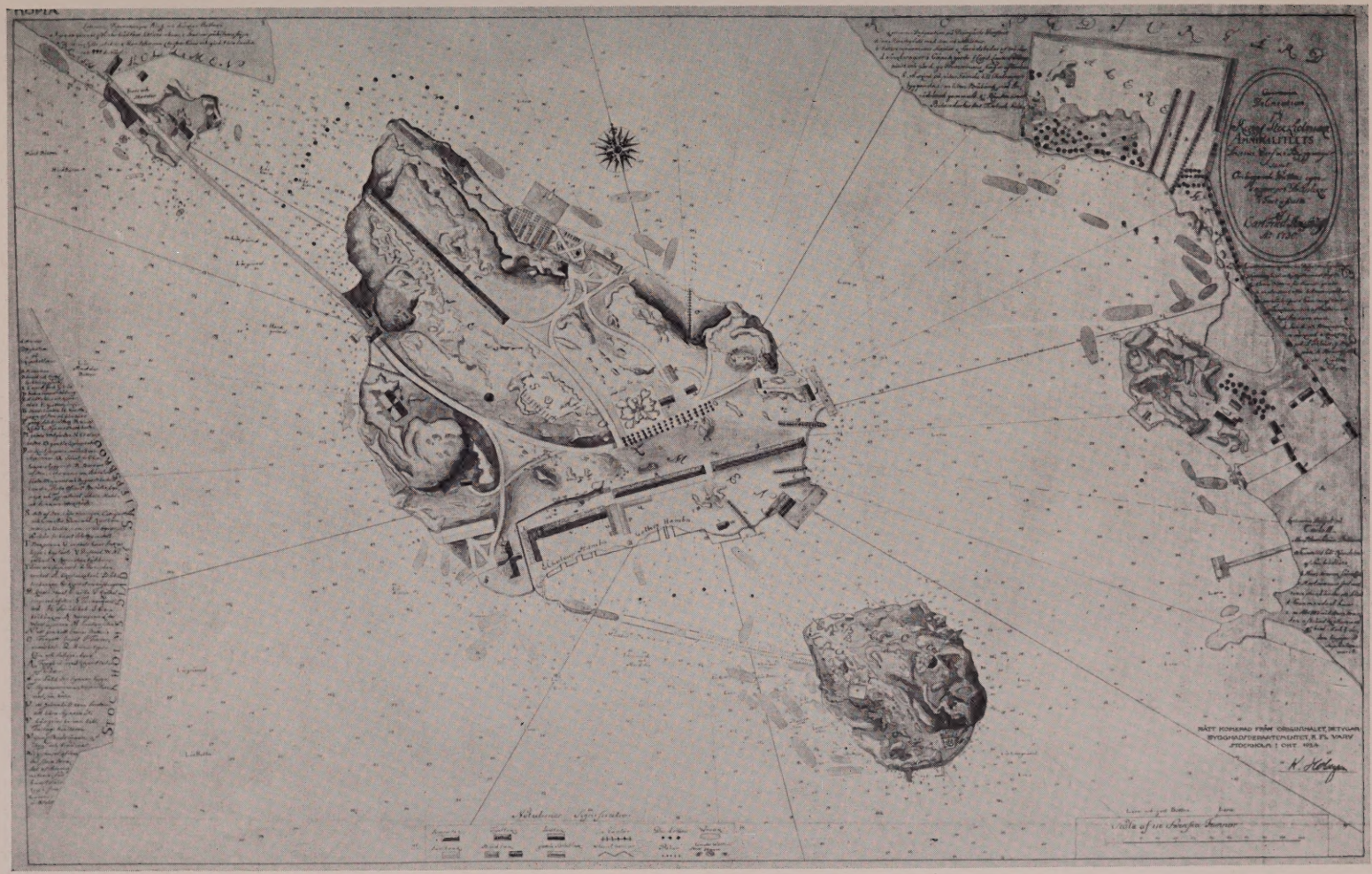

Karta öfver Skepps- och Kastellholmarna 1730.
Flottans byggnadsdepartement.

Karta öfver Skepps- och Kastellholmarna 1890.
Flottans byggnadsdepartement.

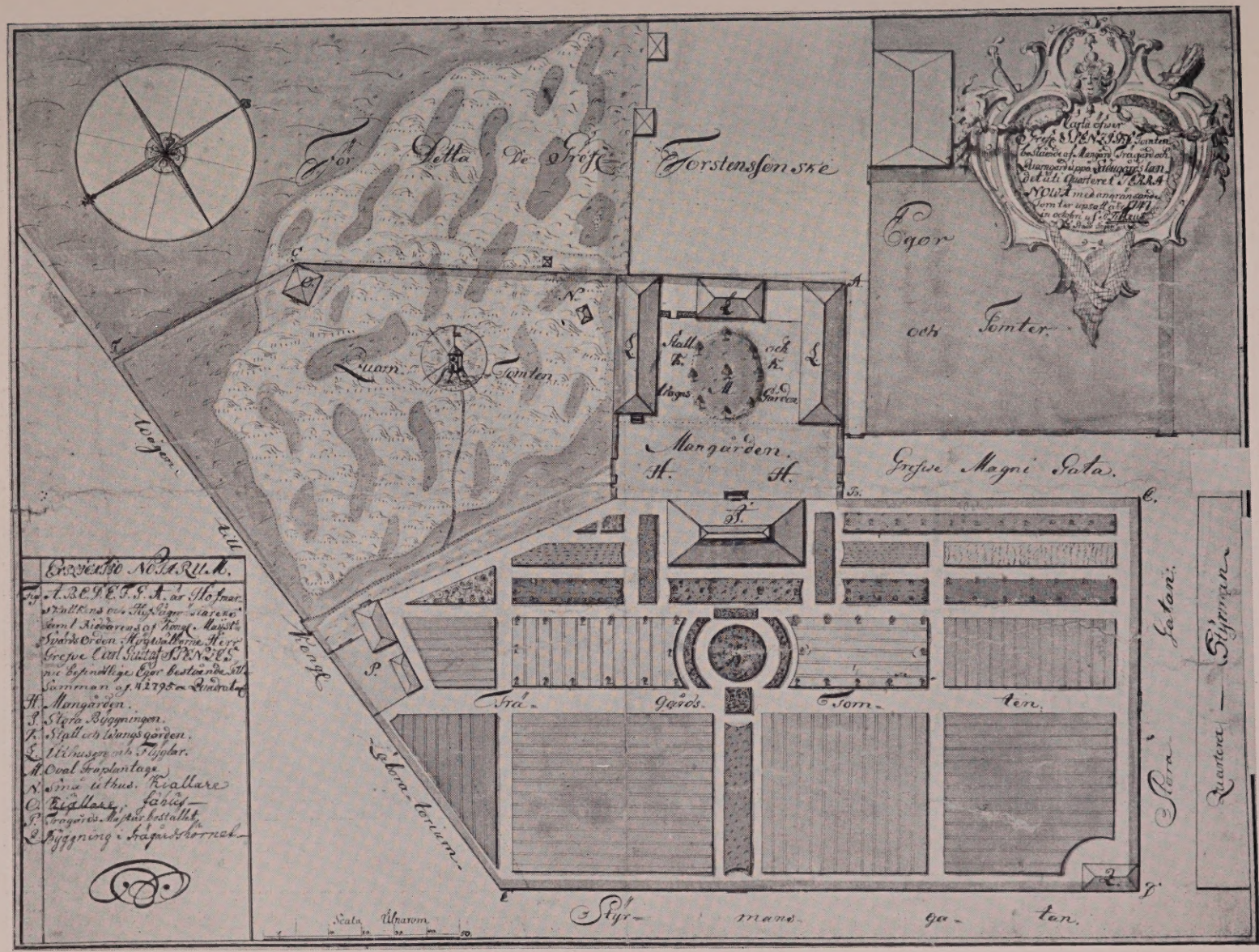

Karta öfver den Oxenstiernska, sedermera Spensiska malmgården vid Storgatan, upprättad af Petrus Tillæus 1747.
Flyglarna kvarstå på gamla hästgardeskasernens område.

Stadsingeniörskontorets arkiv.

Katrineberg och den Skunckska malmgården på Kungsholmen vid nuvarande Kungsbroplan. Detalj af kopparstick af J. Mynde omkr. 1725.
Stockholms stadsarkiv.

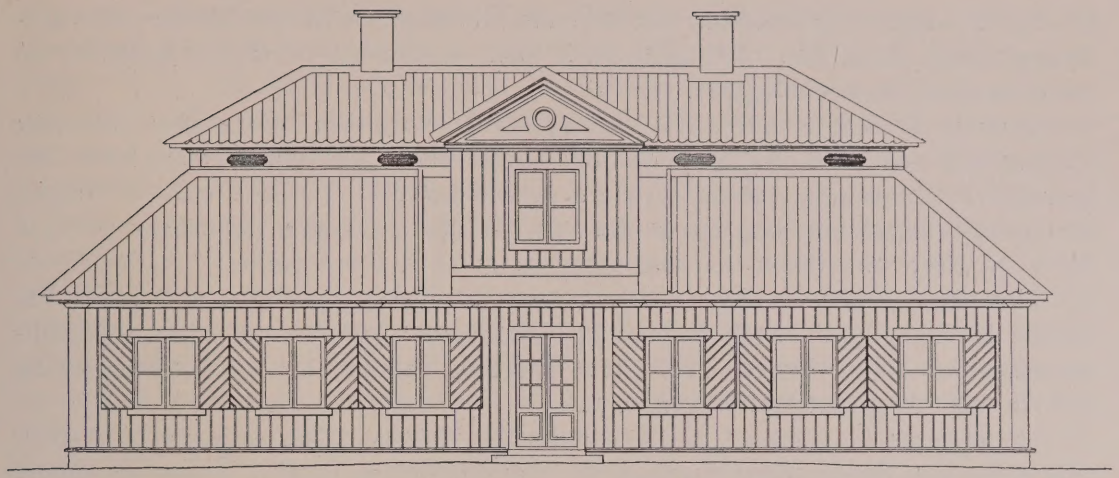

MALMGÅRDAR I STOCKHOLM.

Af

Gösta Selling.

Helt säkert var den trånga, strömomflutna holme, på hvilken rikets hufvudstad växte upp, ganska länge mer än tillräcklig för det obetydliga samhälle, som klättrade upp öfver åsen, skyddadt af fäste och murar; helt säkert fanns där plats både för betesmarker och åkrar, trädgårdar och uthus. Men staden växte, tomterna och gränderna blefvo trängre, stadsholmen fylldes af höga hus och sammanhängande kvarter. Åkrar och betesmarker fingo maka åt sig och flyttas ut på malmarna, kålgårdar och uthus följde snart efter. Vi kunna, visserligen mycket schematiskt, men ändock fullt tydligt följa denna utveckling i de kungliga förordningar, som reglerade Stockholms bebyggelse under 1400- och 1500-talen. Ännu år 1456 tycks man närmast vilja hindra bebyggelse och bosättning ute på malmarna. De, som där vilja bygga, heter det då[1], "göre enghen annan averkan effter dhenna dagh utan kolgarda ok annan svadana letta bygning, uppa thet at thet ej komber stadenom til forfang".

Det var utan tvifvel till största delen fortifikatoriska hänsyn, som dikterade detta förbud mot malmarnas bebyggande; i ofredstider voro dessa icke blott försvarslösa, utan hvad värre var, de kunde tjäna såsom skydd för fiendens trupper.[2]

---

[1] K. Hildebrand: Stockholms Stads Privilegiebref 1423—1700, Sthlm 1900—01, sid. 13. Priv. utfärdadt 7/12 1456.

[2] Enl. J. Elers: Stockholm, III, sid. 486, lät Karl VIII bränna Södermalm 1457. År 1491 brände danskarna Södermalm, och 1502 lät Sten Sture "för de Danskars antågande sätta de mästa husen på Södermalm i brand".

Öfverstycke: Jakobsberg vid Hornsgatan, gårdsfasad. Uppmätt af H. Norgren 1928.

De äldsta bilder af Stockholm, som bevarats till vår tid — Vädersolstaflan och Padt-Brugges stick, båda från 1500-talets förra hälft — visa oss också, att malmarna då voro praktiskt taget obebyggda.

Hundra år senare förbjudas boskap, "både kor, svin och annat", innanför stadsmuren, och en samtidig förordning upptar äfven bestämmelser angående betesmarker:[1] "Stockholms stadz invånare schole hafve til mulbetet opå Södermalm alt det som ligger emellan Stockholm och spetalen thessliges Hammarby. — — — Ithem på Norrmalm thenn del som inhegnat är af S. Clare gärde."

Men redan 1570 få dessa gamla betesmarker bebyggas i mån af behof.[2] Vid denna tid inbegripas också malmarna, "förstäderna" som de nu kallas, i lagstiftningen såsom stadsbebyggda samhällen, hvilka ha samma skyldigheter som staden i hvad som rör gaturenhållningen o. d.

Hogenbergs kopparstick af Stockholm på 1570-talet och en karta från 1620-talet visa oss Stockholms utseende vid stormaktstidens början. Ännu var endast stadsholmen stadsmässigt bebyggd, där tornade stenhusen med sina höga tak och sin lifliga gruppering upp sig emot slottet och Storkyrkan. Malmarna däremot voro hufvudsakligen bebyggda utmed stränderna, där fiskare, handtverkare, fattigt och löst folk bodde i kåkstädernas torftiga och oregelbundna kvarter. Därefter utbredde sig borgarnas trädgårdar, mulbeten och åkerfält, och högst uppe på malmarnas krön reste sig raden af väderkvarnar, hvilka på sätt och vis karakteriserade malmarna såsom Stockholms kornbodar.

Storhetstiden förändrade helt stadens utseende. Genom statens donationer och de stora stadsplaneregleringarna på 1640- och 50-talen kom staden att på kartan upptaga ett område, som i det närmaste motsvaras af vår moderna hufvudstad. Stora partier, som då ännu voro helt obebyggda eller som upptogos af mera landtlig bebyggelse, fingo härigenom gatu- och kvartersnamn och lades under stadens jurisdiktion. Det är intressant att jämföra den nyss nämnda kartan med 1600-talets reglerade stadsplan: i det förra fallet oregelbundet slingrande gator, som vuxit fram utefter stränderna och som smidigt följa terrängens stigningar, i det senare fallet ett korrekt, rätvinkligt rutnät, som breder ut sig obekymradt om terräng och natur. Som kala hjässor stiga bergsknallarna upp ur kvarteren, och det har kräfts århundraden för att utfylla stränderna, så att deras linjer passa in i stadsplanen.

Adelns lifliga byggnadsverksamhet, dess palats och gårdar karakterisera storhetstidens Stockholm. Riksstyrelsen hade centraliserats, adeln och stormännen blefvo tvungna att under stora delar af året uppehålla sig i hufvudstaden. Vana som dessa adelsmän voro att lefva på sina säterier och landtegendomar, föredrogo de nu ofta de luftigare och mera landtliga malmarna framför den trånga och osunda stadsholmen. Här ute kunde de ju äfven tillfredsställa sina kraf på utrymme samt få ståndsmässiga grannar. Och mellan borgarnas kålgårdar och åkerlappar växte sålunda adelns slotts- och herrgårdsliknande anläggningar upp. Det var de ståtliga palats, som vi känna från Dahlbergs Suecia och hvaraf åtskilliga ännu finnas bevarade. Riddarholmen och Blasieholmen, Norr- och Södermalm, Ladugårdslandet och Kungsholmen, öfverallt såg man adelns byggnadsverksamhet. Erik Dahlbergs

[1] Hildebrand: a. a., sid. 52 och 60, Priv. utf. 7/5 1557 och 12/4 1563.

[2] Hildebrand: a. a., sid. 68. Priv. 10/3 1570.

skildring i Stockholmsbeskrifningen från 1662 är målande.[1] Man ser "öfverallt i Stockholm här och hvar vackra och utmärkta byggnader, nästan alla prydda med huggen sten, och såväl staden som förstäderna erbjuda desto större prydlighet, som nästan alla gator, särskildt i förstäderna, under drottning Kristinas tid reglerats efter raka linjer, hvilket ger staden ett sådant utseende, att densamma numera börjar täfla med världens förnämsta städer, i synnerhet därför, att kopparen, hvarmed de flesta husen och palatsen äro täckta, gör dessa byggnader desto präktigare och kostbarare.

Och ehuru visserligen omkring staden Stockholm icke finns något särskildt behaglig och fruktbar sädesjord, så finner man dock rundt omkring Stockholm många vackra trädgårdar och fruktbara platser, hvilka trots ett rått klimat af invånarna numera så kultiverats och förädlats, att man har ett öfverflöd af de skönaste och härligaste trädgårdsfrukter, såsom persikor, meloner, aprikoser, ärtskockor, selleri, sparris, blomkål, amareller, renetter och liknande närande frukter, likaså härligt goda som i Tyskland och annorstädes, för att icke tala om rara blommor."

Lika snabbt som staden tillväxte i storlek, rikedom och anseende, lika snabbt skedde den konstnärliga utvecklingen; på några få årtionden blef Stockholm en stad, som enligt samtidens vittnesbörd "lätteligen vågade täfla med Europas ädlaste städer".[2] "Den, som kommer till Stockholm, skall där finna byggnader, som icke allenast sakna motstycke i Tyskland, utan äfven — jag tillåter mig att säga det — i Frankrike och hvarje annat land i Europa, med undantag af Italien", skrifver, visserligen med en stark öfverdrift, italienaren Lorenzo Magalotti år 1674.[3] Hur som helst, Tyskland innehade icke längre den konstnärliga hegemonien; med Italien, Frankrike och Holland som förebilder skapades här hemma en nationell arkitektur, nationell kanske mera dock på grund af klimatiska förhållanden och oförmåga än på grund av konstnärlig vilja.

Den snabba omvandlingen af stilideal och uttrycksmedel kan på ett utmärkt sätt illustreras med en gammal bild från Kungsholmen (sid. XVI). Där ser man till höger den Skunckska malmgården, anlagd på 1640-talet av stadssekreteraren Nils Skunck.[4] Det är ett hus med ålderdomliga traditioner: högt och slutet, med trappgaflar och brant tak reser det sig likt en medeltida borg mitt i den stora trädgården. Och den ursprungliga dekoren var efter tyskt och holländskt mönster målerisk och starkt plastisk med hörnkedjor af huggsten och en rikt skulpterad portal.

Ett stenkast därifrån, på andra sidan vägen (nuvarande Fleminggatan), synes Catharineborg, en anläggning som endast är några decennier yngre, men som i all sin anspråkslöshet på ett helt annat sätt ger intryck af en enhetligt tänkt gårdsanläggning.[4] Manbyggnaden, med fronton och säteritak, flankeras af två små paviljongliknande flyglar. En tredje flygel och uthuslängan äro hållna i samma skala

[1] G. Bolin och E. Wennberg: En Stockholmsbeskrifning af Erik Dahlberg år 1662, Samf. S:t Eriks Årsbok 1925, sid. 16.

[2] J. P. Wallin: De Originibus et Incrementis Stockholmianis 1685, cit. af R. Josephson i Stadsbyggnadskonst etc., sid. 6.

[3] Magalotti: Sverige under år 1672, utg. af G. M. Stenbock, Sthlm 1912, sid. 9.

[4] Gårdens historia i Westins handskrifna Beskrifning om Kungsholmen, I, Upsala Univ. Bibl. och O. Giöding: Kungsholms minne, Sthlm 1754. Båda gårdarna behandlas i sammandrag af förf. i "Kungsholmen", Sthlm 1926, sid. 6.

och bidraga till att skapa ett slutet rum, mot vägen stängdt med plank och port. Denna barocka gårdstyp blir normen för 1700-talets gårdar. Både herrgårdar och malmgårdar följa i möjligaste mån det från barocken ärfda schemat: en mer eller mindre sluten gård bebygges enhetligt ut ifrån manbyggnaden, som helst placeras vinkelrätt emot anläggningens starkt betonade midtaxel. Äfven trädgårdarna, hvilka måhända få betraktas såsom malmgårdarnas viktigaste beståndsdel, äro under mer än ett sekel helt beroende af barockens stilideal. Den barocka trädgårdsarkitektur, som ytterst stammar ifrån Italien, men som i Ludvig XIV:s Frankrike nådde sin höjdpunkt, inkom till Sverige redan under Kristinas tid genom den franske arkitekten André Mollet.

Adelns palats och gårdar kunna helt säkert anses vara förebilden för 1700-talets borgerliga malmgårdar. Medan tidigare borgarnas trädgårdar ute på malmarna med få undantag varit ytterst sparsamt bebyggda, börja de under 1600-talets senare del att efter höga föredömen ombildas så långt de ekonomiska resurserna det tillåta. Ett godt exempel är rådman Permans malmgård ute på Kungsholmen.

Det är icke med säkerhet kändt, när rådmannen och klädeshandlaren Thomas Perman, som bodde i huset Tre kronor vid Järntorget, förvärfvade trädgårdstomten vid Lastagieplatsen (nuvarande Kungsholmstorg). Troligen var det 1675, ty året därpå är han i full gång med byggnads- och fyllningsarbeten. Han var t. o. m. så ifrig, att han flyttade jord från Lastagieplatsen till sin trädgård, och dessutom byggde han "en krokoot broo", som inkräktade på den allmänna platsen. För dessa förseelser uppkallades han inför Ämbetskollegiet, där han fick lofva bot och bättring.[1] Kollegiet förefaller att ha varit anmärkningsvärdt mildt stämdt emot Perman, och måhända kan man finna orsaken härtill i hans förklaring, att han ämnade bygga ett stenhus till "Stadzens Heder och Prydnat och eliest förbätra Trädgården". Troligen hade kollegiet heller icke haft något att invända emot den byggnad, som Perman lät uppföra (bild 85). Den efterbildade nämligen på ett ganska lyckligt sätt tidens palatsarkitektur. Byggnadens ursprungliga utseende: hög och smal med kraftigt utskjutande avant-corps under eget karnisformadt svängdt tak, pilasterindelning och skulpturprydd fronton, allt för tanken till de palats, som Nicodemus Tessin d. ä. vid samma tid uppförde för högadeln. Visserligen är det här fråga om en jämförelsevis blygsam skapelse, men släktskapen är dock tydlig. Bortser man från de för Tessins verk så typiska hörnpaviljongerna, som här helt saknas, är likheten med exempelvis Allonö i Östergötland påtaglig och alltför stor för att kunna förklaras ur allmänt stilistiska grunder. Den arkitekt eller murmästare, som utfört Permans malmgård, har tydligen varit ganska väl bevandrad i den samtida slottsarkitekturen och äfven haft förmåga att utnyttja sina kunskaper på ett för uppgiften lyckligt sätt. Troligen är den okände arkitekten att söka bland dem, som arbetat under Tessin eller Jean de la Vallée, och därvid ligger namnet Mathias Spieler nära till hands. Han har bevisligen arbetat under de båda nämnda mästarna såväl i Stockholm som ute på landsbygden. Han var från år 1672 sysselsatt med kyrkobygget på Kungsholmen, hvilket emellertid år 1675 afstannade på grund af pen-

[1] Ämbetz Collegij Protocoll Pro Anno 1676, Fol. 174. I Rådhusarkivet.

Karta öfver Stockholm visande några 1600- och 1700-talsmalmgårdars lägen.

1 Skunckska malmgården.
2 Katarineborg.
3 Permans malmgård.
4 Oxenstiernska gården.
5 Jakobsberg.
6 Verner Groens malmgård.
7 Bellevue.
8 Ingemarshof.
9 Kristineberg.
10 Totties malmgård.
11 Wirwachs' malmgård.
12 Lilla Blecktornet.
13 Kristinehof.
14 Rålambshof.
15 Smedsudden.
16 Karlshäll.
17 Skansen eller Burgmans fåfänga.
18 Westmans fåfänga.
19 Titzens fåfänga.
20 Tandpetaren på Söder.
21 Lundins fåfänga.

De i denna uppsats omnämnda malmgårdarnas lägen ha markerats på ofvanstående schematiska karta öfver Stockholm. Kartan, som är uppgjord i början af detta århundrade, motsvarar icke fullt den nuvarande stadsplanen, men torde ändå lätt kunna ge den afsedda orienteringen.

ningbrist[1]. Att han kunnat erhålla arbetsuppdrag från Thomas Perman och detta just vid den tid, då kyrkobygget på obestämd tid upphörde, förefaller icke att ligga helt utom möjlighetens gränser.

Byggnadens plan var synnerligen enkel och röjer i alla händelser ej någon större arkitekt, men den inre utsmyckningen, som särskildt koncentrerades till stora salen, var delvis af god kvalitet (bild 86). Konstnärligt högtstående var gifvetvis stucktaket, orneradt i den stil, som hit införts af de båda italienarna Carlo och Giovanni Carove. Betydligt mera handtverksmässiga voro däremot de målade, gobelinimiterande tapeterna, som symboliserade årstiderna.

Huset låg på tomtens norra sida, medan söderut ned till sjön en väl tuktad trädgård utbredde sig. Ännu vid en bouppteckning år 1788 finnes tydligen en del af det ursprungliga trädgårdsinventariet kvar, där nämnas nämligen bl. a.:[2] "1 Aloe, större sort i sin låda, 3 dito smärre, 4 Ficus Indicus uti 2ne krukor och en låda, 2 Semper vivens uti en kruka och en låda, 2 Solanium träd, 1 myrtenträd, 1 Geranium vitæ folium" etc.

År 1697 sålde Permans arfvingar gården till handelsmannen Zephorius Kröger. Af senare uppgifter veta vi, att på gården funnos, utom trädgård och stenhus, både stall, fähus, fiskdammar, sjögård och lada, alltså en regelrätt herrgårdsanläggning i miniatyr.

Gifvetvis var det dock icke anläggningar af denna påkostade art, som blefvo normen för 1700-talets malmgårdar. Adeln bodde icke uteslutande i slottsliknande palats, ett flertal af dess Stockholmsgårdar var af betydligt enklare slag: ett boningshus med säteritak och flyglar i en trädgård, några uthus och en bostad för trädgårdsmästaren, som under ägarens frånvaro skötte gården. Sålunda låg vid Styrmansgatan, icke långt från Fredrikshof, den s. k. Oxenstiernska tomten, hvilken förutom gård och trädgård äfven rymde en kvarn. I slutet af 1600-talet ägdes denna tomt af grefve Gabriel Oxenstierna, bl. a. assessor i Kammarkollegium (död 1700). Därefter bebyggdes gården och beboddes äfven tidvis af hans änka fru Elsa Sparre, som dog 1731.[3] Genom en karta, som dåvarande stadsingeniören Petrus Tillæus år 1747 upprättat, och genom mantalslängder från 1730 kan man få en tämligen god föreställning om gården (sid. XV).[4] I en trädgård af utpräglad barockkaraktär var en låg envånings manbyggning med säteritak af bräder belägen. Midt emot manbyggningen låg stallgården med flyglarna, hvilka vid denna tid inrymde kök och brygghus, stall och vagnshus m. m. Bland ekonomibyggnaderna märkas både fähus och svinstia. I trädgården hade trädgårdsmästaren, som långa tider residerade ensam på gården, sin bostad. Strax intill stallgården låg den utarrenderade kvarnen med kvarngården. Som man ser äfven här en anläggning af samma karaktär som en senkarolinsk mindre herrgård. År 1711 bebodde endast trädgårdsmästaren Jacob Michelsson med hustru och ett barn gården, men vid mantalsskrifningen 1721 uppehöll sig fru grefvinnan själf i sin gård. Men hon tillkännager, att hon har "låtit anteckna sitt Folck på landet".

---

[1] M. Olsson: Kungsholms kyrka, Sveriges Kyrkor, band 3, häft. 1, sid. 39.

[2] Bouppteckning efter saffiansfabrikören C. Eichhorn 1788. I Rådhusarkivet.

[3] Mantalslängd Ladugårdsl. nedre del 1711 och 1721, Stockholms Stads arkiv.

[4] Mantalslängd Ladugårdsl. nedre del 1730; kartan i Stadsingeniörskontorets arkiv.

Efter grefvinnan Sparres död öfvergick gården till mågen, hofmarskalken grefve C. G. Spens. Senare ägare voro: efter Spens' död 1751 hans maka i andra giftet Beata Ribbing och efter hennes död 1760 kanslirådet A. Arnell. Dessa voro båda landtbor. Under 1700-talets slut ägdes gården af repslagaren Roselius. Sedermera har tomten öfvergått i statens ägo och flyglarna finnas ännu kvar på gamla hästgardeskasernens område (bild 51).

Det har funnits åtskilliga borgerliga malmgårdar af denna typ från karolinsk tid, men de flesta ha uppslukats af den moderna storstaden, och till vår tid ha endast tvenne bevarats, nämligen Jakobsberg vid Hornsgatan, af hvilken dock blott en byggnad är bevarad, och den namnlösa gården Värmdögatan 53. Af dessa båda är den senare utan gensägelse den bäst bevarade. I en vidsträckt trädgård och på själfva bergssluttningen reser sig manbyggnaden med högt hvalmat säteritak (bild 88 och baksidan). Bottenvåningen, som på norra sidan stöder mot själfva berget, är af sten med två flyglar, båda med nästan platt tak. Öfvervåningen är timrad, brädklädd och pilasterindelad med en rikt profilerad taklist. I bottenvåningen befinna sig kök, bagarstuga och ett par hvälfda källare, medan en bred, rak trappa midt i byggnaden för upp till öfvervåningen. I denna tyda några rika stucktaklister på en försvunnen, barock inredning (bild 90 baksidan). Troligen uppfördes byggnaden någon gång i början af 1700-talet, då gården ägdes af handelsmannen Verner Groen (Grön), hvilken bodde i Staden och endast hade en trädgårdsmästare, som skötte malmgården.[1] Efter Groen, som dog 1721, var det vinhandlaren Joachim Schultz, boende vid Stora Nygatan, som ägde gården. Han brandförsäkrade densamma år 1750.[2] Manbyggningen hade då brädtak, och det nämnes drifhus, orangeri, stall, vagnshus och hönshus. I trädgården, som omgafs af ett plank, funnos 286 "fruktbärande träd". Ännu är denna trädgård med sina alléprydda terrasser upp mot Hvita Bergen ganska betydande. Schultz dog år 1760, och hans bouppteckning upptager förutom stenhuset vid Nygatan och malmgården bl. a. "en gård utan åbyggnad, neder åt Danviken belägen med Rud-damm".[3] Änkan, som förmodligen icke behöll huset vid Nygatan, slog sig sedan ned på malmgården med sitt hushåll.[4]

År 1670 utstakade "Ingenieuren De la Vallée" en tomt mellan Hornstull och Horns tegelbruk, och samma år erhöll rådman Johan Larsson Laurinus fribref på denna tomt, som påstods vara mycket stenig. Men rådmannen lär redan vid denna tid ha nedlagt stora kostnader på tomten, äfven om gifvetvis åtskilligt återstod, "innan densamma så till stadzens heder och prydnad kan blifva excolerad, som han intenderat".[5] Men när rådman Laurinus tre år senare, 1673, åter sålde gården, hade han tydligen fullbordat sina intentioner, hvad byggandet beträffar, ty

---

[1] Mantalslängder Katarina södra del 1711, 1726, 1739 och 1755. På Wijkmans karta öfver Stockholm 1701 är tomten markerad såsom obebyggd. Något absolut bevis för att byggnaden ej är äldre kan dock denna summariska karta ej vara och möjligen har gården bebyggts redan under slutet af 1600-talet, då dess ägare var handelsmannen Scipio Meijtens.

[2] Värderingshandling, daterad 30/6 1750, i Stockholms Stads Brandförsäkringskontors arkiv.

[3] Bouppteckning 18/12 1760 i Rådhusarkivet.

[4] Mantalslängd 1770.

[5] Designation 22/9 1670, Mag. fribref 4/11 s. å.

han lämnar själf den uppgiften, att han ånyo uppbyggt den med hus och plank.[1] Troligen är det också han och en senare ägare, Herman Daniel Hermanni, som innehade gården 1704—1719, hvilka gifvit gården dess slutliga utformning. Anläggningens utseende får man en ganska god bild af på Tillæi karta från 1730-talet[2] (bild 91 baksidan). Närmast Hornstullsvägen låg en trädgård och en stor damm, troligen den fiskdamm, som Elers omtalar. Den hade anlagts af Hermanni och var så stor, "att tegelbruksarbetet icke vatten tryter, och så djup, att vattnet i dammarna hafva kommunikation med hvartannat genom en trumma eller genomborrad stock". Mot sjön låg mangården, bestående af en hufvudbyggnad och i linie med denna två flyglar. Den ena af dessa flyglar är den ännu bevarade byggnaden, ett envånings trähus med säteritak och hög sousterrain af sten (bild 91). Denna byggnad står stilistiskt sedt mycket nära hufvudbyggnaden på Verner Groens gård, ehuru säteritaket här med sin höga mellandel har en ålderdomligare prägel. Den andra flygeln innehöll endast tvenne trädgårdsbodar och var tydligen tillkommen mest för symmetriens skull. Den hade icke endast samma storlek, utan också säteritak och två skorstenar — af trä. Anläggningens midtaxel fortsattes ut i sjön med en brygga, som flankerades af en liten fiskarbod, hvilken äfven den var försedd med säteritak.

Utom här nämnda byggnader funnos gifvetvis som vanligt uthus, stall och ladugård med plats för inte mindre än 28 kor, orangeri o. d. Gården kräfde tydligen för sin skötsel en ganska stor tjänarestab; under ägarens frånvaro 1745 funnos utom trädgårdsmästare och trädgårdsdräng "en hustru" som skötte kreaturen och en brandvakt, som fungerade som Cerberus och bebodde en ytterst diminutiv portvaktsstuga vid Hornstullsvägen. Vid denna tid ägdes gården af rådmannen Elias Torpadius, som förvärfvat den 1733. Efter Torpadius' död sålde änkan gården till kaffekokaren Johan Strömbeck, som döpte den till Johannisberg, medan dess nuvarande namn Jakobsberg lär härstamma från en senare ägare, apotekaren Jacob Barch. Dennes arfvingar sålde 1789 gården till fru Elisabeth Hebbe, född Tottie, hvilken uppbyggde en ny, två våningar hög hufvudbyggnad af sten.[3]

Så småningom har den gamla gården förändrats: här har funnits tvättinrättning och idkats garfverirörelse. Hornsgatan har dragits fram öfver trädgården, och till sist skuggade endast ett par åldriga kastanjeträd och Liljeholmsbrons tunga betongkonstruktion den gamla malmgårdsbyggnaden.

Med 1700-talet förändrades väsentligt Stockholms utseende. Medan storhetstiden framför allt hade burits upp af adeln och karakteriserats af adeln, blef frihetstiden i viss mån borgarnas storhetstid. Reduktion och krig hade tagit hårdt på adelns krafter, och frihetstidens ekonomiska uppsving kom i första hand borgarna till godo. Det blef nu de rika handelshusen och borgarhemmen, som skänkte Stockholm dess specifika karaktär. Och på malmarnas ytterområden dominerade borgarnas malmgårdar.

Liksom adelspalatsen tidigare sökt sig tillsammans, var det under 1700-talet

---

[1] Salubref 6/1 1673.

[2] Kartans uppgifter kompletterade med värdering 1814 i Brandförs.-kont. arkiv och taxeringslängder 1730—1800. För värdefulla uppgifter har jag äfven att tacka pastor A. Malmberg, Högalid.

[3] Enl. uppgift i brandförsäkringshandling 1814 hade fru Hebbe köpt gården enl. köpebref med Barchs sterbhus och arfvingar 11/3 1789. Både taxeringslängderna 1778—85 samt Elers uppge emellertid "Barchs efterträdare i äktenskapet" hofapotekaren Ziervogel som ägare.

stora, sammanhängande partier af malmarna, som uppfylldes af malmgårdar, bildande hvad vi närmast skulle kunna kalla trädgårdsstäder, mellan handtverksgårdar och kåkkvarter. Sålunda skrifver Wittingh i sin bok "S:t Jacobs Minne":[1]

"Ända up til St. Johannis är Församlingen tämeliga wäl och starkt bebygd; men sedan upstiga sådane Bergsryggar, dem man ej ännu förmått aldeles jämna eller undanrödja; Åtskilliga Förmögna hafwa likwäl tid efter annan til upodling och uppå desse Bergskullar, anwändt mycken kostnad, så at man Norr om St. Johannis Kyrka, i synnerhet ned åt Tullportsgatan, omkring Surbrunn och fram åt Tullen, nu räknar flere nyttige Plantager, prydelige Lust- och Trädgårdar, jemte wackra Hus och Orangerier. (Not: Den Gyllenborgske Malmgården näst intil Sur-Brunn; Bergs-Rådet Sandels Egendom, Ingemarshof kallad; Directeuren Lundbergs wackra Trägård och Orangerie; framledne Herr Hof-Intendentens Pasches kostbara Lustgård, som nu wårdas af Hof-Intendenten Rehn; Spanmåls Handlarens Lindbergs lilla men ganska täcka och behageliga Lustgård; Banco-Komissarien Egerströms Trägårdar och Tobaks-plantage; m. fl. äro sådane upodlingar, som ögonskenligen witna om ospard möda, anwänd kostnad och god smak.)" En karta af Tillæus öfver Ingemarshof med omgifningar af 1733 visar samma faktum. Förmodligen började denna trakt komma på modet samtidigt med den här belägna surbrunnen, som upptäcktes 1685, men hvars största popularitet inföll under frihetstiden. Redan 1710 anlade rådmannen Johan Leijel en malmgård i kv. Apotekaren. Ingemarshof är samtidigt, medan generaladjutanten Pansos gård i kv. Bryggpannan är några år yngre.

Den mest berömda och betydande af traktens alla malmgårdar var emellertid Bellevue, hvilken äfven delvis blifvit bevarad till våra dagar. Under 1700-talets förra hälft var tomten endast obetydligt bebyggd och tjänade till bostad åt sillpackare, bagare, trädgårdsmästare och annat småfolk.[2] År 1730 bestod gården, som då ägdes af sillpackaren Anders Olsson Wahlberg, af "en byggning med stuga, litet kök och kammare, en bod med källare, samt fähus och loge".[3] Det var väl närmast ett litet torp, som då låg uppe på de ganska ofruktbara knallarna vid Brunnsviken. Men trakten var både på modet och naturskön, och detta föranledde förmodligen kungl. hofmålaren Johan Pasch att 1755 köpa tomten.[4] Det dröjde likväl något år, innan han tog sin nya egendom i besittning, ty redan samma år reste han tillsammans med arkitekten Jean Eric Rehn på en längre studieresa till Italien och Frankrike. Men omedelbart efter hemkomsten 1757 började arbetet på malmgårdens iordningställande. Den erhöll redan då af grundaren namnet Bellevue. Och det är nog ett godt bevis på ägarens stolthet öfver verket, att Sergels vackra porträttbyst af Pasch från 1760-talet, som nu finnes på Nationalmuseum, men som troligen stått på Bellevue, bär den lakoniska inskriften "Johan Pasch, Fondateur de Bellevue". Både gårdens nuvarande utseende och gamla afbildningar samt bevarade handlingar vittna också om, att den blef en förnämlig rokokoskapelse.

---

[1] F. L. Wittingh: S:t Jacobs Minne, Sthlm 1771, sid. 41.

[2] Mantalslängd Norrmalms Ö. yttre del 1711 och 1721.

[3] Mantalslängd 1730, sid. 219.

[4] C. Forsstrand: Malmgårdar och Sommarnöjen, Sthlm 1917, sid 6. Bellevue behandlas i detta arbete ingående, dock med hufvudvikten på det personhistoriska.

Manbyggnaden uppfördes enligt ritning af Jean Eric Rehn, (bild 92 baksidan) och utformandet af anläggningen skedde förmodligen under ett samarbete mellan de båda konstnärerna och arbetskamraterna. Men man tar nog icke alltför mycket fel, om man i första hand ger den som arkitekt högt begåfvade Rehn den konstnärliga äran. Själfva hufvudbyggnaden (bild 93) är till storleken ganska oansenlig, och den visar arkitekten såsom helt afhängig af Hårleman, hvilkens betydelse för frihetstidens byggnadskonst knappast kan öfverskattas. Själf har Rehn i det fem år senare uppförda Lambohof skapat en med Bellevue mycket besläktad fasad. Endast fönstren ha där blifvit modernare, högre och större.

Tyvärr har Bellevues konstnärligt rika utsmyckning och inredning helt förstörts under år af vanvård. Men tack vare utförliga äldre dokument kan man få en god uppfattning om dess utseende.[1] Det antikintresse, som lär ha blifvit frukten af Rehns italienska resa, kan knappast påvisas i Bellevue, snarare ger läsningen af de torra brandförsäkringsuppgifterna intrycket af en blommande rik rokoko, och i ett fall kan man t. o. m. peka på den berniniska barocken såsom direkt förebild: den "fontän" av målade bräder, där den vildt stridande Neptunus är hufvudfiguren, återgår helt säkert på den 1757 ännu ej fullbordade Fontana di Trevi i Rom. Och de behagsjukt kråmande sfinxer, som flankera fontänen, ha heller intet af antikens strama hållning; sfinxer, väl friserade och i enstaka fall t. o. m. försedda med både halskrås och manteau, förekomma som dekorationsmotiv äfven under rokokon.

Inredningen var elegant. I salen, som för symmetriens skull var försedd med en blinddörr, funnos putsade och oljemålade väggar. Dörröfverstyckena föreställde les Arts, och öfver den öppna spisen satt ett spisöfverstycke med en rapphöna och en hare. Förmaket hade blå oljemålade tapeter och dörröfverstycken efter Boucher, och i vindsvåningen, som innehöll icke mindre än sex rum, hade attikarummet rosig, rund kakelugn och väftapeter "med rika bårder och konstmålning föreställande duffångare".

På den omgifvande terrassens östra sida låg ett lusthus, i hvars sal väggar och tak voro "öfverdragna med konstmålningar — af sann förtjänst — föreställande rosor, fåglar och andra djur". Midt emot detta lusthus var uppställd den ofvan beskrifna dekorationen af bräder samt vidare ett kastell med kanoner (bild 93 baksidan). Trädgården, som var belägen norr om byggnaden, var prydd med statyer och vaser; från Tullportsvägen förde en allé upp till gården, och slutligen lågo nedanför terrassen ett mindre lusthus och en trädgårdsbyggning. Väster om stenhuset ligga uthusen ännu kvar (bild 94); på Paschs tid funnos stall, fähus, hönshus, vedbod, mangelbod och drängkammare.

Pasch bodde själf i ett eget, komfortabelt hus vid Ålandsgatan, medan en trädgårdsdräng och en deja samt den utfattiga bildhuggaränkan Sophia Kåre bebodde och skötte malmgården.[2] År 1769 dog Johan Pasch, och hans änka Anna Fristedt skänkte då Bellevue till Rehns båda ogifta döttrar, hvilka i sin tur sålde

[1] Nedanstående uppgifter grunda sig hufvudsakligen på brandförsäkringshandlingar 1782 och 1826 samt på ett inventarium från 1782, som publicerats af Forsstrand i a. a., sid 15 ff.

[2] Mantalslängd 1760, sid. 118. Paschs Stockholmshus är efter Hårlemans ritning graveradt af Rehn och återfinnes i "Plans et Elevations des Batiments en Suède".

gården till sin fader. Denne, som inne i staden varit nära granne till Pasch — han bodde vid Trumpetarebacken — var dock icke lika ekonomiskt vällottad, och förmodligen var det också af ekonomiska skäl, som han 1782 sålde malmgården till öfverståthållaren och riksrådet grefve Carl Sparre.[1]

Nu börjar en ny, lysande period för Bellevue. Stilidealen hade under den tid som gått skiftat betydligt, och den konstnärligt intresserade öfverståthållaren moderniserade nu sin malmgård efter tidens smak. En ny manbyggning uppfördes nedanför den gamla: en stor tvåvånings träbyggnad med högt, brutet tak, men påfallande enkel; de för tiden så karakteristiska, kraftiga kolonnerna och de enkelt ornerade fönsterluckorna äro fasadens enda utsmyckning (bild 96). Men det inre möblerades elegant och dyrbart, ett flertal rum lära enligt Forsstrand ha haft sidentapeter, och en öppen spis af kolmårdsmarmor vittnar ännu om den flydda prakten.

Den största förändringen innebar dock anläggandet af den vidsträckta parken. Vid denna tid var den arkitektoniskt byggda barocka trädgårdens makt bruten, och den engelska parken med lummiga träd, vindlande gångar och skuggrika bersåer gjorde sitt segertåg genom landet, främst tack vare Hagaparkens höga föredöme. Det blef säkerligen också Hagaparkens skapare, Fredrik Piper, som omdanade Bellevues omgifningar "att någorlunda svara emot grannskapet af det vackra Haga".[2] "Genom väl anlagda promenader, mycket planterande och gräsfälts tilldanande hafva dessa sandbackar, berg och vanvårdade dälder vunnit mycket fägring."[3] Tydligen vårdades också under excellensens tid den gamla trädgården väl, därom ger orangeriets rika inventarium ett tydligt bevis: där omtalas nämligen apelsinträd, citronträd, pomeranströd, aloe, orange muscati, ficus indicus, laventiner, fikonträd, oleander, rosmarinträd, olivträd, mullbärsträd, muskot, buxbom, lager, myrten, rosor, löfkojor, dubbla holländska nejlikor m. m. Tyvärr känna vi icke till hvad kalljorden bar, men fruktträd, bärbuskar, rabatter och sängar med prydande och matnyttiga växter kunna väl förutsättas, och förmodligen var öfverståthållarens bord tack vare Bellevues trädgård i det närmaste lika välförsedt med trädgårdsalster som ett modernt hushåll.

Utan direkta belägg kan man säkerligen antaga, att öfverståthållaren både ofta och gärna vistades på sin malmgård och att han här förde ett lysande hus. Ett par gånger besökte t. o. m. Gustaf III Bellevue, ena gången "spisade konungen med alla ministrarna" (28 dec. 1788), andra gången (16 sept. 1790) sker det tydligen utan ministrar.[4] Dessa i och för sig intressanta uppgifter upplysa oss äfven om, att det icke endast var sommartid, som malmgården beboddes och användes af sin ägare, att den alltså icke kan betraktas såsom enbart sommarnöje. Faktum är, att alla de malmgårdar, som blifvit bevarade till vår tid, äro "vinterbonade".

Sparre dog år 1790 och efterlämnade ganska dåliga affärer. Delvis för att täcka brister i allmänna kassor sålde Sparres borgenärer gården till konungen, hvilken

---

[1] Forsstrand: a. a., sid. 12 f.

[2] J. Elers: Stockholm, II, Sthlm 1800, sid. 130.

[3] C. J. Linnerhjelm: Bref under resor i Sverige, Sthlm 1797.

[4] Anteckningar af Hochschild, publ. i Forsstrand: a. a., sid. 39.

sedermera skänkte densamma till hertig Carl. Hertigen ville dock icke af vissa ekonomiska skäl emottaga gåfvan, och Bellevue öfvergick fördenskull vid konungens död till svenska staten.[1]

Bland öfriga malmgårdar i samma trakt som Bellevue intog Ingemarshof både genom sitt läge, sin storlek och sin berömda trädgård en bemärkt ställning. Här studerade den unge Linné år 1731 den innehållsrika och välskötta trädgården, och här fanns under en stor del af århundradet en säkerligen lifligt frekventerad krog. Gården hade fått sitt namn efter källarmästaren Ingemar Frodbom, som någon gång i början af 1700-talet köpt tomten och bebyggt den.[2] Enligt en karta af Petrus Tillæus från 1733 låg värdshuset vid vägen, och längre ned vid trädgården var stallgården belägen. Gården hade både åker och äng, och bland uthusen märkas stall för två hästar, fähus, visthusbod, sädeslada och orangeri.[3] Mantalslängden för 1730 upptager såsom tjänstefolk hos Frodbom källardrängen Clas Browall, — "wistas mest wid Castenhofs kiällaren", — hans hustru Annika Lindberg, som "håller skiänkeriet", trädgårdsdräng, gårdsdräng, gosse och piga.

Frodboms gård ägde bestånd till 1770-talet, då bergsrådet Samuel Sandels helt byggde om anläggningen efter parisiskt mönster. Manbyggnaden fick framspringande hörnpaviljonger, och gården, som blef helt sluten och inåt afrundades, försågs med en monumental portik. Vid sidan af mangården låg fägården, "cour des remises et écuries", äfven den helt stängd, men visserligen ej arkitektoniskt utformad.[4] Äfven trädgården komponerades in i den nya anläggningen, husets midtaxel fortsattes med en bred, terrasserad gång, i hvars fond en bågformad uppbyggnad placerades. Det är intressant att se, huru den tecknare, som 1777 i troligen idealiseradt skick afbildar Ingemarshof, säkerligen med Sueciasticken som förebild, öfverdrifver det barocka draget hos anläggningen (bild 97). T. o. m. själfva manbyggnaden ger här mera intryck af barock tyngd än af gustaviansk stramhet. Murmästaren Elies' fasadritning (bild 97 baksidan) korrigerar denna uppfattning och visar oss äfven byggnadens nära släktskap med Forsmarks några år tidigare uppförda corps de logis. Utsträcker man jämförelsen till den ofvannämnda teckningen finner man, att det i tre våningar uppförda Ingemarshof med sin kolonnportal och sin slutna gård närmast synes vara en förminskad kopia af den stora bruksherrgården. Dennas arkitektur var äfven ganska välbekant för murmästaren. Det var nämligen han, som 1769—74 efter Rehns ritning byggt Forsmarks nya hufvudbyggnad.[5]

Ingemarshof hade vidsträckta ägor, både åker och äng, och ansågs senare, visserligen felaktigt, vara Stockholms största egendom.[6] Men ändock var den ende,

---

[1] Bellevues öden efter Sparres död behandlas utförligt af Forsstrand i a. a., sid. 42 ff.

[2] I mantalslängden 1711 anges gården vara nyss uppbyggd. Frodbom bor då ännu ej på gården, som enl. samma källa "achtas af drängen Pehr Erickson".

[3] Kartan kompletterad med uppgifter i mantalslängden 1731, sid. 221.

[4] Karta öfver Ingemarshof 1798, med beskrifning, i Stadsingeniörskontorets arkiv, Johannesportföljen (bild 97 baksidan).

[5] Uppgifterna hämtade ur bruksarkivet på Forsmark. Murmästare Elies var tydligen gärna anlitad af Rehn och hade goda tillfällen att lära sig hans formspråk. Åren 1768—69 arbetade han sålunda på den nya gårdsanläggningen vid Gimo, och 1770 började han enl. Byggnings- och Embets Coll. protokoll uppföra Sutherska huset vid Adolf Fredriks torg.

[6] Nils och Edvard Selander: Två gamla stockholmares anteckningar, Sthlm 1920, sid. 192

som under Sandels' tid bodde på gården året rundt, trädgårdsmästaren Nils Lönberg.[1] Nu har Ingemarshof sedan länge skattat åt förgängelsen, storstadens stenkvarter ha växt ut och låta oss föga ana de rika trädgårdar och susande dungar, som här en gång blomstrat och grönskat.

Den stora del af Kungsholmen, som i gammal tid visserligen hörde staden till, men som dock låg utanför tullarna, hade längs sina vida och omväxlande stränder en rad vackra sjötomter. Här uppväxte också några af Stockholms största och praktfullaste malmgårdar. Hornsberg, Marieberg och Kristineberg äro väl de mest kända. Af dessa är nu Hornsbergs barocka gårdsanläggning helt försvunnen. Däremot finnes såväl Marieberg — sedan nära två sekler tjänande praktiska ändamål — som Kristineberg kvar. I den sistnämnda anläggningen äga vi ännu ett monumentalt prof på hvad 1700-talets stockholmsborgare mäktade åstadkomma. Det är nästan svårt att fatta, att denna stora och herrgårdslika anläggning en gång uppförts såsom ett borgerligt sommarnöje och malmgård.

Kristineberg anlades ursprungligen af fältmarskalken Lennart Torstensson. Han erhöll 1647 egendomen i förläning af Kristina och uppodlade här "en äng och trädgård".[2] Denna senare lät "Hans grevl. Exc. med rara örter plantera och så bebygga",[3] enligt en senare uppgift "med sköna träbyggningar" (Giöding). Namnet Kristineberg förekommer redan 1673[4] och torde härröra från Lennart Torstenssons sonhustru, fru Kristina Stenbock. På 1720-talet var handelsmannen Anders Hollsten gårdens ägare, men byggnaderna synas ha underhållits illa, ty i Hollstens boupptecknin 1739 får gården följande lakoniska beskrifning:[5] "en malmgård, benämnd Christineberg, med en träbyggning, alldeles förfallen, fähus, stall, och lada, jämte trädgård samt litet åker och äng." Och inventariet är gammalt och nött, redskapen usla och odugliga. Men där funnos både hästar och kor, får, gäss, ankor, höns och kalkoner.

Förmodligen är det Torstenssons anläggning, som ännu står kvar och som synes såväl å Tillæi karta som på Biurmans från 1740-talet. Manbyggnaden ligger där i norr—söder och har två flyglar, trädgården sträcker sig upp emot nuvarande Drottningholmsvägen, och en allé för ned till sjön.

När Hollstens änka, fru Catharina Hollsten, år 1748 afled, sålde arfvingarna malmgården för 124,000 daler "med meubler och husgeråd samt redskap och inventarier" till den förmögne köpmannen Roland Schröder,[6] hvilken tydligen omedelbart satte i gång med att förnya den gamla förfallna anläggningen. Sex år senare synes arbetet i stort sedt vara fullbordadt, och det enda, som då återstod af fältmarskalkens gård, var allén. Olof Giöding skrifver nämligen i sin år 1754 utkomna bok om Kungsholmen: "Egendomen är alldeles förnyad med hus och en kostsam stor anlagd trädgård, som med stenmur är omgifven, den gamla allén är ock med nya trän förbättrad och slutes med en lång bro uti fjärden."

---

[1] Mantalslängd 1770 och 1780.

[2] Severin Bergh: Drag ur Kungsholmens historia. S:t Eriks Årsbok 1909, sid. 27.

[3] Afskrift af onämnd handling af Westin i a. a.

[4] Enl. Westin: a. a.

[5] Boupptecknin 1739, Rådhusarkivet.

[6] Enl. fru Hollstens boupptecknin 1748, i Rådhusarkivet.

Allén med sina två väldiga, uppåt vidgande armar skänker gården en monumental entré från sjön, hvilken vid denna tid ännu var den bekvämaste tillfartsleden. Ofvanför allén höjde sig den terrasserade gårdsplanen, som var helt sluten genom ett elegant svängdt staket af järn och murpelare. Staketet förenade de båda flyglarna, som voro timrade, brädfodrade och oljemålade. De voro långa och låga och läto helt visst den höga, i ljust skärt putsade manbyggnaden dominera anläggningen.[1]

Den ännu kvarstående hufvudbyggnaden (bild 98) utgör med sina ljusa fasader och lugna proportioner ett vackert prof på rokokons arkitektur, fransk till ursprunget, men på ett nationellt lämpligt och ytterst representativt sätt omformad af tidens främste arkitekt, Carl Hårleman. Det franska modet kräfde en i vertikalled rikt artikulerad fasadbehandling. Höga tättsittande fönster, lisener och rustikband samt kraftigt framspringande avant-corps och hörnpaviljonger bidrogo att jämte det brant stigande eller kraftigt brutna taket ge ett intryck af luftig elegans och liflig rytm, ett intryck som ej kunde förtagas af sammanhållande lister och breda frontoner. I sin svenska form blef denna arkitektur horisontalbetonad. Visserligen kvarstodo hörnpaviljonger och avant-corps, men oftast blott såsom i detta fall rudimentärt, och de stora murytorna, våningsbanden och de kraftiga taklisterna dominerade och skapade intrycket af en sluten, lugnt hvilande byggnadskropp.

Det finnas inga direkta skäl, som tala för att Kristineberg skulle ha haft Hårleman till arkitekt, ehuru såväl plandispositionerna som fasaderna ganska mycket påminna om hans verk. Men Hårleman hade många lärjungar, hans œuvre spriddes genom gravyrer och afbildningar, och 1700-talets arkitekter hade knappast något större kraf på originalitet, utan lånade friskt hvarandras idéer. Utan dokumentariska belägg kan man sålunda här endast peka på det stilistiska ursprunget. Den som utöfvande arkitekt fullkomligt okände Wijnblad har i sin bekanta arkitekturbok återgifvit en fasad, som har synnerligen stora likheter med Kristineberg,[2] men då hans bok ej utkom förrän 1754, kan denna ritning gifvetvis ej ha tjänat som förebild. Emellertid har anläggningen i sin helhet ett visst släkttycke med de gårdsanläggningar, som vi veta äro utförda af Jean Eric Rehn på 1760- och 1770-talen. Hufvudbyggnaden flankerades sålunda af arkitektoniskt formade murar, som afgränsade trädgården, ett motiv, användt bl. a. på Lambohof och Gimo. Troligen äro f. ö. fasaderna till de båda små eleganta paviljonger, som nu ligga på båda sidor om hufvudbyggnaden, rudiment af denna mur. Den långsmala trädgården förefaller också vara anlagd efter i stort sedt samma system som på Gimo: närmast byggnaden två radierande gångar, ett symmetriskt ordnadt midtparti och längst bort en cirkelrund damm. Äfven den skulpterade portal, som pryder Kristinebergs gårdsfasad, har med sin behärskade rokokoornamentik en stark stilistisk frändskap med Rehns verk, en släktskap, som man så mycket hellre vill spåra, som Roland Schröder för inredningen af sitt hus vid Järntorget anlitade just Jean

---

[1] Uppgifterna om byggnaderna hämtade ur brandförsäkringsvärderingar 1819 och 1841 (Brandförsäkr. kont. arkiv) samt bouppteckningar 1773 (Roland Schröder) och 1785 (Jacob Hahr).

[2] Carl Wijnblad: Ritning på Fyrtio Wåningshus, Sthlm 1755, Tab. V, Fig. 6.

Eric Rehn.[1] Men då dennes hufvudsakliga arkitektverksamhet synes ha infallit på 1760- och 1770-talen och några dokumentariska bevis för hans medverkan vid Kristineberg ej kunnat påträffas, får man äfven här nöja sig med att påpeka likheter, hvilka måhända endast bero på tidsstilens starkt standardiserande benägenhet.

Gården var som ofvan nämnts helt och hållet orienterad mot sjön, och landvägen hade också närmast karaktär af bakväg. Den slingrade sig fram utefter trädgården och strök förbi den stora fägården och östra flygeln. Man fick svänga in i allén och stanna framför trappan, som förde upp på gårdsterrassen; det gick ej ens att köra in på gårdsplanen. Först betydligt senare, då Drottningholmsvägen anlagts, blef landsvägen den förnämsta kommunikationsleden, och vi skola i det följande se, huru man då bemödat sig att göra infarten till gården mera monumental.

Som nämnts lågo uthusen söder om mangården, närmare bestämdt vid sidan om trädgården. På Schröders tid var fägården sluten af tre längor och ett plank, som hade rundade hörn och inkörsport. Äfven i dessa enkla längor, som innehöllo stall för sex hästar, ladugård för sexton kor, loge, vagnshus m. m., kan man spåra ansatser till en arkitektonisk uppbyggnad (bild 102).

Det är gifvet, att denna stora anläggning, med omfattande åkerbruk och stora ägor, kräfde en stor tjänstepersonal. Redan 1755 bodde här också utom trädgårdsmästaren Peter Holm hushållerska, tvätterska, två trädgårdsdrängar, två pigor samt gårdsdräng och ladugårdspiga. Sedan tillkom äfven en portvaktare i grindstugan vid Drottningholmsvägen.[2]

Den stora gården på Kungsholmen, som Schröder endast tidvis bebodde, fick tydligen tack vare sitt utmärkta skick ett välförtjänt rykte. Den var vackert belägen, elegant inredd och "möblerad med en för sin tid ovanlig prakt och rikedom". Det inre bevarar ännu åtskilligt af den ursprungliga inredningen, såsom en rad vackra och konstnärligt ovanligt högtstående dörröfverstycken, nyligen påträffade, oljemålade väftapeter (bild 101), blåa och polykroma kakelugnar, kraftigt profilerade paneler, helfranska dörrar och taklister. Tidigare hade f. ö. alla rummen oljemålade väftapeter, utom salongen i bottenvåningen, som hade sidentapeter samt golf af ekparkett. Den stora salen var försedd med spis af huggen sten och planstensgolf. Här ute förde också den förmögne grosshandlaren ett gästfritt hus, och flera gånger "hedrades han med besök af drottningen Lovisa Ulrika". Efter Schröders död 1773 uthyrdes Kristineberg äfven en sommar, 1776, till den förut omtalade öfverståthållaren grefve Carl Sparre.[3]

År 1779 köptes Kristineberg af Jacob Hahr, hvilken vid denna tid ännu var "utan Character" men senare benämndes supercargeur. Han flyttade ut till gården och omgaf sig med en stab af tjänare, bland hvilka utom trädgårdsmästare, två trädgårdsdrängar och rättare märktes både kammartjänare, kock, kusk och lakej.[4] Men hans efterträderska, fru Katarina Kniper, var återigen stadsbo, hon bodde vid Skepps-

---

[1] Ang. Järntorgshusets inredning se förf:s uppsats Ett stockholmshem från frihetstiden, Svenska kulturbilder I, sid. 75.

[2] Mantalslängd 1752 och 1760. Enligt designation 1816 omfattade gården 85 tunnland.

[3] Enl. anteckningar i Westin: a. a.

[4] Designation efter köpet 10/6 1786. Fria, del 11, sid. 543, Stadsingeniörskontorets arkiv. Mantalslängd 1780.

bron och hade endast trädgårdsmästare, dräng och grindstuguvaktare ute på Kristineberg.[1]

Under en senare ägare, troligen i början af 1800-talet, utfördes några byggnadsarbeten, som på grund af sin art böra nämnas. Den vid infarten till gården belägna fägården slöts med en fjärde länga, som mot vägen målades hvit, tydligen för att imitera puts. Längs fägårdens norra sida byggdes två låga, långa statbyggnader, som likaledes målades hvita, och i fonden för det härigenom uppkomna perspektivet lades ännu en statbyggnad, säkerligen för att göra infarten mera monumental.

När Elers i sitt stockholmsarbete skall skildra Södermalm, kan han icke underlåta att nämna de många gamla malmgårdarna. Han skrifver:[2] "På Södermalm hafwer af gammalt varit flere trädgårdar, eller malmgårdar, som de fordom hetat, då sådane små egendomar voro mera begärlige, innan smaken och lusten fallit på Lantegendomar, små hemmansdelar och torp utom staden." Därefter uppräknar han en del namn, samtliga helt enkelt hämtade från Tillæi gamla karta. Själf tillägger han endast ett enda, den Tottieska malmgården vid Bondegatan. Det beror nog icke på en slump, att just denna gård nämnes, ty har man sett, hvad som nu finnes kvar af den gamla gården, då förstår man, att den på sin tid tilldragit sig berättigad uppmärksamhet.

Före den Tottieska tiden ägdes tomten af handelsmannen Anders Cossar och efter honom af kommerserådet och borgmästaren Anders Plomgren.[3] Dessa hade båda en trädgårdsmästare som hyresgäst på tomten. Äfven handelsmannen och grossören Charles Tottie, som efter Plomgrens död 1754 köpte gården, hade till en början hyresgäster.[4] Tottie var en af sin tids mera förmögna och framgångsrika handelsmän, som bebodde det stora, af Tessin d. ä. byggda och nu rifna s. k. Tottieska huset vid Skeppsbron. Han var en af delägarna i det bekanta handelshuset Tottie och Arwedsson, som bildades år 1771.[5]

Tydligen fann Charles Tottie, att hans malmgård var alltför oansenlig, ty år 1763 lät han påbörja byggnadsarbeten, som sedan fortgingo i ett decennium.[6] År 1765 inlämnades en af murmästaren Johan Wilhelm Friese utförd ritning till ny hufvudbyggnad. Ritningen visar en lång, symmetrisk länga med inkörsport och två utspringande flyglar (bild 103 baksidan). Men samtidigt anmärkes, att endast två delar af ritningen skulle utföras genast, "resten af desseinen lämnas till framtiden". Det blef alltså till en början två små, i vinkel lagda byggnader, som utgjorde mangården vid Stora Bondegatan. En karta i Stadsingeniörskontorets arkiv visar detta mellanstadium. Gårdsplanen var inhägnad, genom höga portar kom man in på går-

[1] Fru Katarina Kniper köpte gården 1786 af Jacob Hahrs arfvingar. Designation i Stadsingeniörskontorets arkiv, Fria 13, f. 150.

[2] J. Elers: a. a. Del 3, sid. 72.

[3] Mantalslängd Katarina södra del 1726, 1731 och 1755. Plomgren köpte tomten på stadsauktion 1737. Designation $^{20}/_{1}$ 1750, Stadsingeniörskontorets arkiv, Fria 5, sid. 158.

[4] Tottie köpte tomten år 1759. Designation $^{3}/_{4}$ 1759, Stadsingeniörskontorets arkiv, Fria 8, sid. 24.

[5] Forsstrand: Skeppsbroadeln, Sthlm 1916.

[6] Detta år inlämnar Tottie en synnerligen enkel ritning till en liten byggnad med två källare och ett par rum. Byggnadsnämndens arkiv, 1763, sid. 60.

den och ut i den stora trädgården, som sträckte sig fram till Lilla Bondegatan och i öster bort till Trädgårdsgränd. Trädgården var symmetriskt ordnad med fyrkantiga kvarter, rabatter, gröna gångar och sandgångar. I fonden för gårdens mycket korta midtaxel placerades ett "orangeri och drifhus", hvars eleganta, utprägladt gustavianska fasad ritats af Erik Palmstedt så tidigt som 1767 (bild 106 baksidan). För öfrigt tyckes den unge underkonduktören i Byggnadskollegium ha slarfvat en smula med formaliteterna, ty en blyertsanteckning på ritningen förkunnar, att "huset är uppbyggdt, ehuru någon resolution därå ej är utfärdad". Här och hvar i trädgården låg en del uthus, och längst i nordöstra hörnet synes å kartan en rund ring. Det var en fågelbur.

Emellertid fortsatte Charles Tottie byggnadsverksamheten, och när han 1773 gjorde gården till fideikommiss inom den Tottieska släkten och året därpå brandförsäkrade densamma för 244,500 rdr, stod den färdig, större och mera monumental än som från början varit afsikten.[1] Manbyggnaden med dess flyglar var nu i två våningar och kröntes af ett högt, brutet tak. Om gatufasadens utsmyckning veta vi intet, i närvarande stund är den helt enkelt slätputsad (bild 103). Genom en krysshvälfd inkörsport kom man in på den med järnstaket stängda och med lindar planterade, stensatta gården. Sammanbyggd med västra flygeln låg stallgården, tresidigt kringbyggd och mot Bondegatan stängd af en stenmur med stora inkörsportar. "Härbredvid en hwelfd kohlbod som stänges med Jerndörr." Och i längorna mot trädgården rymdes stall för nio hästar, vedbod, fähus, hönshus, afträde, ett hus för små kreatur, kuskkammare och skafferi. I trädgården låg, förutom det förut omtalade orangeriet på sin terrass, en byggnad "af sten, bestående nederst af 2:ne hwelfda rum ofwan jord till grönsakers förwarande, försedda med ny kakelugn, som wärmer båda rummen. Här öfwer en Billjard Sal samt en Kammare och ett kallrum. Uti winden, som är med sten belagd, äro twenne windskamrar och ett contoir. — Nordöstra sidan af trädgården är af trä, tvenne Lusthus med Salon emellan. Taket är täckt med bräder samt utanföre up till Parterren 2:ne trätrappor." För malmgårdens skötsel finnas år 1770 utom trädgårdsmästaren tre drängar, en gosse, två pigor samt timmermansänkan Maja Norman, som "skiöter kreaturen".[2]

Det mest anmärkningsvärda på den Tottieska malmgården äro de ytterst eleganta inredningar, som ännu pryda flera af rummen och som i sin art torde vara enastående. Den stora salen i öfvervåningen fick paneler och pilastrar af teak samt väfspända väggar med målade ruinlandskap (bild 104). Rummet intill emot Bondegatan har likaledes bröstpanelning af teak och oljemålade väftapeter. Men två kabinett i bottenvåningen öfverglänsa dock dessa i förnäm elegans: det ena är försedt med hel boasering i matt bonad, mörkglänsande mahogny, det andra är något ljusare i tonen och är helt boaseradt med cederträ (bild 105). Dessa rum äro icke endast ur materialsynpunkt dyrbara, med sin sparsamma och formsäkra dekorering och sin strama linjerytm äro de utmärkta prof på den rokoko, som liksom af sig själf flyter öfver i den gustavianska formvärlden.

Den konstnärlige upphofsmannen till dessa inredningar är tyvärr okänd, men

[1] Fideikommissbestämmelserna antecknade å en karta från 1816 i Stadsingeniörskontorets arkiv, Katarinaportföljen. Brandförsäkringsvärdering 16/8 1774 i Brandförsäkringskontorets arkiv.

[2] Mantalslängd 1770.

det visar sig här också snart, att vi stå inför ett verk, besläktadt med Jean Eric Rehns konstnärliga œuvre. Redan den avancerade stilen med sin knappa, strama dekorering och sin säkra blandning af rokoko och Louis XVI pekar hän på en konstnär af första rang. Man måste emellertid för att icke felaktigt bedöma dessa interiörer i viss mån bortse från rummens tryckta proportioner, som helt säkert voro ett fullbordadt faktum, då interiörerna skapades. Det är nämligen säkerligen den ganska gammalmodige murmästaren Friese, som bestämdt våningshöjder, rumsdisponering och fönsterplacering. Däraf förklaras den alltför låga takhöjden och taklisternas oproportionerligt kraftiga kälningar, däraf förklaras äfven de låga fönstren i öfvervåningen och de trånga dörröppningarna. Det är intressant att se, hur salens dekorering i möjligaste mån söker dölja dörrarnas osymmetriska placering. Anmärkningsvärdt är, att de helfranska dörrarna med ett par undantag äro af furu, men målade i panelens färg. De funnos alltså troligen på platsen före inredningarna, då man väl annars äfven här skulle användt det ädla materialet.

Men bortser man från dessa detaljer, där ofrånkomliga svårigheter mött arkitekten, finner man öfverallt likheter med Rehns samtidiga verk. De stramt hängande lagerfestonerna, starkt stiliserade och begagnade som dörröfverstycken, återfinnas både på Gimo, Forsmark, Erstavik och Järntorget 83 (Roland Schröders hus). De kunna betraktas som typiska för Rehn. Samma sak med de runda festonprydda öfverstyckena och pilastrarna, upptill dekorerade med en mussla och en hängande kvist, man möter dem icke endast på Rehns ritningar, utan äfven i varierande former på Gimo, Stora Väsby, Lambohof, Järntorget 83 och Erstavik. På Stora Väsby och Erstavik fylla mycket likartade ruinlandskap väggfälten.[1] Dessa på samma gång romantiska och nyktra ruinlandskap, som pryda de sex väggfälten i den Tottieska salen, lida äfven de af rummets ringa höjd, både kolonner och människor ha stannat i växten, och gesimserna sträfva förgäfves efter luft och rymd. Men de äro utförda af en tapetmålare, som kunnat sin sak och hvars verk man igenkänner äfven på andra håll. Han kan återge den vittrade stenen och den glasklara luften på ett öfvertygande sätt, och hans teckning är ganska säker, ehuru proportionerna mera rätta sig efter dukens format än efter den återgifna verkligheten. Ytterst återgå hans kompositioner på stick efter italienaren Giovanni Pannini, tidens främste och mest berömde ruinmålare. Ett af fälten är nästan direkt kopia efter ett stick, som A. Vivares signerat 1775[2] (bild 106). Äfven de andra torde vara mer eller mindre självständigt utförda kopior, ehuru de direkta förebilderna nu ej kunnat återfinnas. Det kan dock i detta sammanhang påpekas, att två väggfält af samma hand i Nordiska museet, härstammande från ett nu rifvet hus vid Klara Strandgata, i detalj återgifva original af Pannini, hvilka nu finnas i Neapel.

---

[1] Ruinlandskapen på Stora Väsby och Erstavik kunna vara utförda af samme man, som arbetat åt Tottie. Äfven om Rehn själf icke skulle ha haft något att göra med de Tottieska inredningarna, visa dock ideligen återkommande dekorationsmotiv och ornamentsdetaljer, att samma krets af handtverkare arbetat på de olika gårdarna, både ute på landsbygden och här i hufvudstaden. Dessa arbetare, som arbetat under en kunnig arkitekts ledning, ha sedan fört dennes formspråk vidare och bidragit till att skapa en enhetlig stil af genomgående högt konstnärligt värde.

[2] L. Ozzòla: Gian Paolo Pannini, Torino 1921, Pl. 39. Målningen är också stucken af Charpentier.

Dessa antika ruiner, nyktert afbildade i en klar luft, visa tydligare än något annat i dessa inredningar den gustavianska stilens genombrott. Landskap med arkitekturmotiv förekomma visserligen ofta som väggdekoration under rokokon, men då uppfattade på ett helt annat, mera romantiskt och måleriskt sätt. Och ehuru såväl Panninis som bröderna Piranesis verksamhet inföll under en jämförelsevis tidig del af 1700-talet, blef deras konst icke stilbestämmande förrän under Louis XVI.[1] De Tottieska väggfälten kunna också betraktas som tidiga prof på denna konstart i vårt land.

Rent gustavianska former visa också de enkla tapeterna i det intill salen gränsande rummet; de pärlgrå väggfälten, inramade af flätade band och en förgylld äggstaf, verka nästan empire i formgifningen. De kunna ju äfven vara af något senare datum än den öfriga inredningen, men likheten med en ritning till rumsinredning på Gimo[2] visar dock, att dessa tapeter kunna vara samtidiga med den öfriga inredningen.

Efter Charles Totties död 1776 öfverlät änkan, fru Maria Tottie, f. Arwedsson, huset vid Skeppsbron till Totties kompanjon, grosshandlare Arwedsson, och flyttade själf med sitt hushåll ut till malmgården. Sedermera innehades denna af sonen, brukspatron Anders Tottie.[3] Men länge stannade ej det vackra fideikommisset inom den Tottieska släkten, redan nästa innehafvare, Anders Totties brorson Carl Tottie, sålde gården år 1818 till kryddkramhandlanden N. Holmlund.[4] Numera kvarstår af den gamla malmgården endast en del af hufvudbyggnaden, hvilken delvis ombyggts af civilingeniören N. Backman.

De inredningar, som Adelcrantz och Rehn gjorde på Stockholms slott, och de stora herrgårdar ute i landet, hvilka byggdes af Stockholmsarkitekter för Stockholmsmagnater och af hvilka flera här ofvan nämnts, gifva bevis för att den mjuka öfvergången mellan rokoko och Louis XVI här i landet delvis skedde under 1760-talet och att den gustavianska stilen härskade under 1770-talet, om också ej med envåldsmakt. Detta visar äfven gårdar sådana som Ingemarshof, Kristineberg och den Tottieska malmgården. Men bland folkets flertal var konservatismen starkare. Sjuttonhundratalets senare del kännetecknas af en liflig byggnadsverksamhet i hufvudstaden, och under denna tid byggdes och förändrades många gårdar ute på malmarna. Men det är intressant att se, huru konservativa Stockholmsborgarna och deras arkitekter, det hedervärda murmästareskrået, i allmänhet äro. Att murmästarna äfven voro utöfvande arkitekter kan nu förefalla egendomligt. Men det självständiga arkitektyrket är här i landet icke gammalt, och under största delen af 1700-talet funnos utom de båda stadsarkitekterna här i Stockholm endast de vid slottsbygget anställda arkitekterna. Ännu 1790 upptagas i "Vägvisare genom Stockholm" endast tre arkitekter, nämligen stadsarkitekten, vice stadsarkitekten och professor O. Tempelman. För den stora allmänhetens behof funnos praktiskt taget inga andra ritningskunniga yrkesmän att tillgå än murmästarna. Och att dessa i många fall ägde

[1] Pannini föddes 1695 i Piacenza och dog 1768 i Rom. Han blef medlem af Franska akademien 1732.

[2] Reproducerad af Upmark i Svenska Slott och Herresäten, Uppland, sid. 222.

[3] Uppgifterna enl. ofvan nämnda karta och mantalslängder 1780, 1790 och 1800.

[4] Designation 29/1 1818, Fria 19, sid. 276. Stadsingeniörskontorets arkiv.

en grundlig utbildning, visa deras bevarade mästerstycken, som innefattade fullständiga byggnadsritningar till ett trevånings stenhus. Det fordrades också, att dessa ritningar skulle utföras efter "bruklig Commoditet och architectijrisk symmetri". Ett flertal af de 1700-talsarkitekter, som R. Josephson upptager i Stadsbyggnadskonst i Stockholm och Borgarhus i gamla Stockholm, tillhörde också murmästarskrået. Dessa yrkesmän fortsätta enligt de från stilgenombrottet vid seklets midt ärfda traditionerna, och ända fram emot århundradets slut finna vi byggnader och anläggningar, som ha ganska litet att göra med hvad vi nämna sengustaviansk stil. Exempel på denna enhetliga och genomgående stiltradition kunna hämtas i stort antal, men här skola endast några få nämnas, den Wirwachska gården vid Hornskroken från 1770-talet, Lilla Blecktornet från 1780-talet och Kristinehof vid Lundagatan från 1790-talet.

Redan i början af 1700-talet låg vid Hornskroken en malmgård, på 1720-talet tillhörig skeppsklareraren Nils Smitz, som där höll en trädgårdsmästare.[1] Senare var trädgårdsmästaren Eric Ahlgren gårdens ägare, och han hade bland sina hyresgäster en ylle- och stoffväfvare, som tydligen hade sin verkstad på platsen.[2] Efter Ahlgrens död ägdes gården af apotekarna Johan Michael Wirwachs och John Christian Senckpiehl, hvilka tillsammans innehade apoteket Enhörningen i kvarteret Jupiter större 6 och 7 vid Götgatan, där de äfven bodde.[3] År 1771 uppförde Wirwachs på tomten vid Hornskroken ett nytt stenhus "med sina flyglar" enligt ritningar af murmästaren Johan Wilhelm Elies (bild 107 baksidan).[4] Härvid utnyttjades tomtens vackra läge i själfva Hornskroken. Manbyggnaden lades i fonden för Hornstullsgatan, hvilken likt en lång allé förde upp till gården. Det sneda och trånga gårdsutrymmet utnyttjades på ett praktiskt sätt: mot gatan lade man en snedställd mur med inkörsport och "breda pelare", men inåt omslöto de låga flyglarna en i möjligaste mån symmetrisk, halfrund gård. Flyglarna innehöllo utom ett par bostadsrum stall, fähus, bagarstuga, vagnshus, mangelbod, vedbodar, foderskulle och "apartements". Denna gårdstyp, där den slutna mangården äfven innefattar uthus och ekonomiutrymmen, är importerad från sydligare länder, speciellt Frankrike, där den i Paris' hôtels blef rikt utbildad. I Sverige användes den af flera skäl sällan. Dess främsta exempel är väl Tistad i Södermanland, som byggts af F. W. Hoppe 1766. Men såväl de mellansvenska herrgårdarna som malmgårdarna använda sig eljest i allmänhet af den nationella gårdstypen, som strängt skiljer mangård och fägård. Endast när utrymmet blir för knappt, gör man undantag från regeln.

Hufvudbyggnaden är af vanlig typ med rusticerad bottenvåning, hörnkedjor och markerad midtaxel, åt trädgården krönt af en låg fronton (bild 108). Taket är högt och brutet, öfre fallet plåttäckt, nedre fallet täckt med enkupigt tegel.

I planen se vi en för tiden ganska typisk uppdelning: bottenvåningen upptages af kök, ekonomiutrymmen och ett par smärre rum, förmodligen pigkammare o. d., medan första våningen innesluter de egentliga bostadsrummen. Några måla-

---

[1] Mantalslängd, Maria västra del, 1721 och 1733. Vid mantalsskrifningen 1740 ägdes gården af handelsmansänkan Smitz' arfvingar, som arrenderade ut den till trädgårdsmästaren J. Lundberg.

[2] Mantalslängder 1755, 1760 och 1770.

[3] Gården såldes på stadsauktion i maj 1770, då den genom en mellanhand inköptes af Wirwachs. Designation $^{18}/_{7}$ 1770, Stadsingeniörskontorets arkiv, Fria 10, sid. 214.

[4] Planritningen kompletterad med värderingshandling $^{27}/_{6}$ 1776 i Brandförsäkringskontorets arkiv.

de fajanskakelugnar, paneler och dörrar finnas ännu kvar, men i öfrigt är den gamla inredningen som vanligt försvunnen, och tyvärr lämna de båda apotekarnas bouppteckningar inga uppgifter om malmgården. I Wirwachs' bouppteckning äro under rubriken Malmgården endast upptagna en spegel, tolf stolar och ett bord, men vi få väl antaga, att möbleringen i verkligheten varit något rikare.[1]

Österut från manbyggnaden sträckte sig den terrasserade trädgården, som sköttes af en trädgårdsdräng och där utom åttio fruktträd väl äfven odlades medicinalväxter. Ännu finnes ett stycke af den fordom stora trädgården kvar, några höga och lummiga lindar skymma de påträngande hyreshusens brandgaflar.

Nere vid Hammarby sjö ligger sedan gammalt den gård, som har namnet Lilla Blecktornet. Gården, som omkring 1730 ägdes af handelsmannen och tobaksspinnaren Hermanni, var enligt Tillæi karta bl. a. bebyggd med ett — ännu kvarstående — hus med två framspringande flyglar, som troligen härstammar från 1600-talet. Dessutom låg på tomten "Södermalms surbrunn". Redan på 1740-talet anlade de tre bröderna de Broen, hvilka lystrade till de bibliska namnen Abraham, Isak och Jakob, ett kattunstryckeri på platsen.[2] De bodde själfva på gården och läto en trädgårdsdräng sköta trädgården. Kattunstryckeriet fanns sedan kvar här under hela seklet, och 1781, då fabrikören Niclas Sjöberg ägde och bebodde gården, byggdes en ny hufvudbyggnad efter murmästare Elies' ritning (bild 109 baksidan). Ritningen säges afse en tillbyggnad, och troligen användes den gamla brunnsbyggningen som stomme, ty i ett af bottenvåningens rum fanns ännu 1804 en "mineralbrunn".[3] Byggnaden ligger i en stark sluttning, mot norr är det nästan kvadratiska huset i tre våningar, medan hufvudfasaden mot gården endast har två våningar (bild 109). Det är ganska förvånande, att Elies, som mer än tio år tidigare uppfört Forsmark, Gimo och Sutherska huset och som på 70-talet byggt Ingemarshof, vid denna sena tidpunkt ritade en så ålderdomlig fasad som denna, hvilken med sin rusticerade portal, sin fronton och sitt höga, brutna tälttak knappast af stilistiska skäl skulle dateras till 1780-talet. Man kan nog häraf draga den slutsatsen, att Ingemarshofs arkitektur lika litet som det Sutherska husets är ett självständigt arbete af mäster Elies, medan däremot verk sådana som den Wirwachska gården och Lilla Blecktornet säkerligen mera motsvarade hans egna konstnärliga intentioner.

På gården funnos vid denna tid, utom lokaler för tryckeriet, kanaler för bleket och de båda ofvan nämnda byggnaderna, fähus, stall, vagnshus och magasin, inrymda i en ännu kvarstående uthuslänga (bild 111), hvilken liksom den gamla hufvudbyggnaden hade två framspringande flyglar. Vid Södermannagatan funnos plank och inkörsportar, och vid allén, som ledde fram till gårdsplanen, låg en portvaktsstuga.

Efter fabrikör Sjöbergs död innehades gården från 1801 och till 1844 af släkten Lamm. Därefter blef den åter malmgård. Såsom sådan ägdes den af kammarskrifvaren J. Hendel.[4]

---

[1] Wirwachs afled 1783, bouppteckningen i Rådhusarkivet. Senckpiehl dog 81 år gammal 1811, bouppteckningen i Rådhusarkivet.

[2] Taxeringslängd 1745 och 1755.

[3] Värderingshandling 1804, Brandförsäkringskontorets arkiv.

[4] Designationer 1804 och 1844 i Stadsingeniörskontorets arkiv.

Ett stycke utanför Hornskroken vid Hornstullsgatan låg Kristinehof, hvars ägor voro stora och vidsträckta och nådde ända ner till Mälaren. Ursprungligen bestod området af flera mindre tomter och gårdar, hvilka sammanslogos af handelsmannen, sedermera borgmästaren Engelbrecht Gother.[1] Enligt taxeringslängden 1745 voro här tre små gårdar, som gåfvo 9 daler silfvermynt i hyra, medan trädgården för Gothers räkning sköttes af trädgårdsmästaren Petter Åkerman och en femtonårig trädgårdsgosse. Men tio år senare bebodde Gother "egen gård och malmgård" med familj och tjänstefolk, hvaribland främst märktes trädgårdsmästaren Erik Hallgren.[2]

Efter Gothers död hade gården passerat ett par ägare, då den år 1789 inköptes af brukspatronen Georg Fr. Diedrichson, som lät rifva de af Gother uppförda trähusen och i stället uppföra en manbyggnad af sten med flyglar och uthus, efter ritningar af slottsmurmästaren Petrus Serén (bild 112 baksidan).[3] Denne var en under slutet af 1700-talet och början af 1800-talet ofta anlitad arkitekt. Hans konstnärligt främsta verk är utan tvifvel inredningsritningarna till "Herr Carl Wästmans Dans Sal vid Clas på hörnet", hvilka visa murmästaren som en verkligt drifven rumsdekoratör.[4] Tydligen hade han studerat och lärt åtskilligt under sitt arbete på slottet, men visade sig anmärkningsvärdt självständig och fullt hemma i den gustavianska formvärlden. Hans arkitektoniska verk i öfrigt visa knappast samma konstnärliga förmåga, de äro habila och samvetsgranna, men skäligen enformiga. Han tar f. ö. föga intryck af sengustaviansk stil och empire. Kristinehofs fasadritning kan sägas vara en god exponent för hans konst: manbyggnaden har rusticerad botten, ett högt, brutet tak med attika och fronton, flyglarna förbindas med hufvudbyggnaden och utformas så, att anläggningen får ett visst släkttycke med Kristineberg. Som vanligt afviker den färdiga anläggningen från ritningarna, manbyggnaden fick endast en våning, och troligen hade flyglarna redan från början sina nuvarande gafvelfasader (bild 112). I manbyggnaden bevaras ännu trots ett synnerligen dåligt underhåll en del gamla inredningsdetaljer: polykroma kakelugnar af vanliga typer, träskåp som pendanger till kakelugnar, ett par dörröfverstycken med herdescener och under senare öfvermålning spår af målad väggdekoration. Denna visar, förbluffande nog, en efterbildning i grisaille af skulpterade pannåer i rik rokokostil.

Mellan manbyggnaden och Hornstullsgatan sträckte sig i ett par terrasser den stora trädgården, där det fanns både orangeri, iskällare och portvaktsstuga samt på den nedre terrassen "en altan". Till gården hörde dessutom som vanligt uthus, belägna omkring en fägård "bakför östra flygeln". Här fanns fähus för fyra kor, stall för tre hästar, vagnshus, selkammare, portskjul m. m.[5]

När denna malmgård några decennier senare, 1811, donerades till Borgerska-

---

[1] Mantalslängder, Maria västra del 1711, 1721 och 1739.

[2] Mantalslängd 1755.

[3] Enl. designation 19/1 1790 i Stadsingeniörskontorets arkiv köpte D. gården af klädesfabrikören C. Apiarie.

[4] Ritningarna i Slottsarkitektkontoret. Fru K. Lindskog har i Bonniers Veckotidning 1925, nr 14, en ingående uppsats om Clas på hörnet och har där publicerat ofvannämnda ritningar, som attribuerats till Serén.

[5] Värderingshandling 1811, Brandförsäkringskontorets arkiv.

pets Gubbhusinrättning,[1] undergick den gifvetvis en del förändringar för att bättre motsvara sitt nya ändamål, men i stort sedt är anläggningen ännu bibehållen. Trädgården är dock sedan länge försvunnen, och Lundagatan stryker i stället fram helt nära hufvudbyggnaden. Gubbhusets gamla trädgårdsport utgör nu entrén till en vedgård, och byggnadernas underhåll är det sämsta möjliga.

I och med 1800-talets inbrott är malmgårdarnas roll i stort sedt utspelad. Redan i sitt 1801 utkomna Stockholmsarbete skrifver Elers, att smaken nu fallit på landtegendomar, små hemmansdelar och torp utanför staden.[2] Detta berodde kanske i första hand därpå, att stadsbebyggelsen sakta vuxit ut öfver malmarna. Tomterna hade blifvit dyrbarare, alltför dyra för att upptagas af trädgårdar och åkrar. Det berodde kanske äfven på en rikligare tillgång till landtmannaprodukter, borgarna behöfde ej i samma utsträckning som tidigare själfva förse sig med frukt, grönsaker och spannmål.

Men det berodde äfven på en svängning i tidens allmänna åskådning. För frihetstiden liksom tidigare för storhetstiden var stadens prydande och dess berömmelse ett högt eftersträfvadt mål. Och väl tuktade trädgårdar, prydliga byggnader, lusthus och orangerier betraktades då såsom tillskott till stadsbilden af högt estetiskt och kulturellt värde. Dessutom sträfvade man efter att ur vårt karga fosterlands resurser skapa rikedom och här i Norden framtrolla både Öster- och Västerlandets härligheter — det var Linnés och Alströmers århundrade. Och som ett om än obetydligt utslag af denna nationella sträfvan och fåfänga få vi nog delvis betrakta malmgårdarnas rika orangerier och trädgårdar, där man med större eller mindre lycka sökte framdrifva drufvor, aprikoser, meloner, persikor, apelsiner, tobak och andra exotiska växter. Haqvin Spegels lilla hyllning till Kungsholmen i "Thet öpna Paradis" är för tiden synnerligen belysande, den karakteriserar utmärkt både stormaktstidens och frihetstidens medborgarkänsla:

Ther Munckars Läger war i förna Påfwe dagar,
Ther är nu Konungs-holm, then Man så härligt lagar
På mycket konstigt sätt, at ther nu föga sten,
Men skiöna örter syns på marcken jämn och ren.
Hwar fordom Tall och Gran på skarpa Bergen vuxe,
Ther är Orangeri, ja, hwar man täckes koxa,
Så finnes rara trä och mycken främmand frucht,
Som gör et stort behag med smak, och färg och luckt.

Omkring sekelskiftet 1800 blef naturuppfattningen en helt annan, mera romantisk. Naturen skulle icke längre vara tuktad och ansad af människohänder, icke arkitektoniskt sammanbunden med byggnader och gårdar, den skulle vara vild och susande. Det är denna tid, som skapar engelska parker, konstgjorda klippor, vattenfall och dammar, samtidigt som man uppför klassiskt nyktra, fantasilöst strama och rätliniga byggnader. Man älskar romantisk naturstämning med höga berg och lum-

[1] Mantalslängden 1810 upptager som ägare byggmästaren G. Wikar, men i brandförsäkringshandling 1811 anges gården vara donerad till Gubbhusinrättningen.

[2] Se ofvan sid. XXXII.

miga träd, pittoreska utblickar och vida perspektiv. Man ser huru denna uppfattning kommer till uttryck i de fåtaliga malmgårdar, som anläggas i början af 1800-talet.

År 1801 byggde arkitekten C. C. Giörwell[1] åt landshöfdingen Per Ewert Georgii en ny hufvudbyggnad på Rålambshof, som i ett par decennier stått afbrändt och öde. Här, på den utskjutande delen af Kungsholmens södra strand, placerades huset på strandbrinkens krön (bild 115). En allé leder som vanligt upp till gården, en lummig engelsk park omger den ensamliggande byggnaden, som mot sjön har en öppen veranda i två våningar. Det är utsikten, som bestämt placeringen,

Utsikt öfver Stockholm från trakten af Marieberg. I förgrunden Smedsuddens hufvudbyggnad och t. h. därom, på holmen, det krenelerade utsiktstornet. På Skinnarviksberget rakt ofvanför segelbåten synes en byggnad, som torde vara "Titzens fåfänga". Stentryck efter teckning af J. F. Meyer, 1840-talet.

mellan träden har man en härlig utblick öfver Stockholms vackra Mälarsida med Staden och Riddarholmen i fonden, flankerade af Södra bergen och Kungsholmslandets fordom mjuka strandlinie.[2]

Ett stycke längre ut, på Kungsholmens sydligaste udde, ligger Smedsudden. Där uppfördes omkring 1815 en liten vacker empirebyggnad, som mot sjön har en veranda, buren af fyra kraftiga kolonner (bild 114).[3] Några lummiga träd och en liten trädgård fullbordade det trånga gårdsområdet. Här kunde man inte idka åkerbruk eller boskapsskötsel, men man kunde göra utfärder hit, hålla fester i den stora salen, som upptar nästan hela öfre våningen, njuta af utsikten från verandan,

[1] Uppgiften om Giörwell återgifven i N. Lundeqvist: Stockholms Stads Historia, Sthlm 1829, och i Westin: a. a., del 2.

[2] Rålambshofs historia i sammandrag i Selling: Kungsholmen, sid. 15.

[3] Uppgifterna om Smedsudden från mantalslängder och Westin: a. a., del 2.

flanera i den lilla parken och promenera öfver bron till holmen utanför, där man från ett utsiktstorn kunde beundra solnedgången (bild sid. XL).[1]

Midt emot Smedsudden på Långholmens norra strandsluttning ligger det på 1830-talet byggda Karlshäll.[2] Och i en helt annan del af staden, i den höjdsluttning, som nu bildar Skansens uppfart, låg den på 1810-talet uppförda "Burgmans fåfänga" på den plats som nu upptages av Sagaliden (bild 116).[3] Båda dessa ställen äro anlagda på likartadt sätt, högt och i lummig natur ligga byggnaderna så, att utsikten öfver vattnet mot staden är fri. Man hade upptäckt, att Stockholms skönhet bäst njutes på afstånd, man hade upptäckt panoramats tjusning. Det är också af denna orsak, som "fåfängorna" bli högsta mod. Man klättrar upp på otillgängliga berg och kullar och bygger där lusthus och utsiktstorn, som endast synas ha en uppgift: att vara en samlingsplats för naturbeundrare. På Sabbatsbergshöjden låg "bryggarekungen" Westmans fåfänga,[4] på Skinnarviksbergen "Titzens fåfänga", som utgjordes af en liten paviljong med altan, anlagd af öfverpolismästaren Titz. Vid Lilla Ersta byggde den bekante arkitekten Fredrik Blom en hög kolonn åt hoftandläkaren Dubost (bild sid. XLII). Det var den s. k. Tandpetaren på Söder, den mätte 14 meter i höjd, och från kapitälets plattform kunde man beundra utsikten.[5] "Tvenne omständigheter", skrifver en samtida krönikör,[6] "hafva bidragit att pryda denna kulle. Den första var drottningens besök 1861, den andra att höjden är nästan den betydligaste på Södermalm, med trädgård, anlagd i terrassform, vackra växter, drifhus, orangerier och vidsträckt utsikt öfver segelleden."

Mest bekant af alla dessa fåfängor är väl den Lundinska eller Patonska, belägen på den höjd, som nu kallas "Fåfängan". Den anlades redan 1774 af grosshandlaren Lundin på platsen för Danviks skans, som en gång skyddat Stockholms inlopp (bild 117 baksidan). Den gamla skansens bastion förändrades till en liten trädgård, och mot sjön, nästan hängande öfver branten, byggdes den lilla åttkantiga paviljongen (bild 118). Den har höga och stora fönster åt alla håll, och rundt om löper en balkong, hvarifrån man kan njuta det vackra och omväxlande sceneri, som Stockholms inlopp erbjuder. På andra sidan vattnet resa sig Djurgårdens böljande höjder, Söders branta berg suga blicken inåt mot Skeppsbroraden och myllret af hus i Staden och på malmarna.

Nedanför berget, inklämdt mellan Södra varfvet och höjden, ligger själfva mangården (bild 117). Hufvudbyggnaden med sin hvita, kolonnprydda fasad har dock ej alls samma centrala funktion som lusthuset på höjden, den finnes där för att göra fåfängan en smula räntebärande och lättare tillgänglig. Här kunde icke endast ägaren uppehålla sig vid längre besök, här bodde äfven det folk, som skötte den

[1] Utsiktstornet, som nu är rifvet, synes på en utsikt från Silvieberg bakom Smedsudden, oljemåln. af C. Fahlcrantz (?) i Stadshuset.

[2] Å hufvudbyggnadens flöjel står 1838, hvilket troligen anger byggnadsåret.

[3] G. Upmark: Skansen på Karl XIII:s tid, Fataburen 1922, sid. 1 ff.

[4] Forsstrand: Storborgare och Stadsmajorer, Sthlm 1920, sid. 79. F. uppger, att Abraham Lorenzson Westman innehade fåfängan vid Sabbatsberg på 1780- och 90-talen. Han byggde här ett lusthus af sten i två våningar; bottnen innehöll några rum och kök, öfre våningen en stor sal med fönster åt alla håll.

[5] C. Lundin och August Strindberg: Gamla Stockholm, Sthlm, 1882, sid. 484 f.

[6] Magasin för konst, nyheter och moder, Sthlm 1827, cit. af Lundin och Strindberg i a. a., sid. 485.

närbelägna brädgården. Den nämnes f. ö. redan 1785 och existerar fortfarande på platsen. Det var naturromantikens biprodukt, brädgården syntes hvarken från fåfängan eller manbyggnaden, men dess existens gjorde helt säkert naturnjutningen mera oblandad för ägaren.

Det är icke endast borgaren, som vid denna tid väljer höga och aflägsna blickpunkter för att njuta panoramat af Nordens Venedig, äfven målaren förevigar sin stad genom fjärrbilder, inramade af lummiga träd och romantisk natur. Redan bröderna Martin, den gustavianska tidens geniala Stockholmsskildrare, älskade att dra sig ut till obebodda omgifningar för att rätt kunna afbilda staden med dess spelande dagrar och glittrande vatten. Men hos dem är dock staden det centrala i motivet, medan hos romantikens Stockholmsmålare, Fahlcrantz och Belanger, förgrundsstaffaget, knotiga ekar, klippor och löfängar dominera, medan staden skymtar mellan löfverket som en fjärran hägring. Men man finner gemensamt för dem alla, att de blickat ut från samma platser, på hvilka borgarna byggt sina malmgårdar och fåfängor, Smedsudden och Långholmen, Danviksbergen och Djurgårdsbackarna.

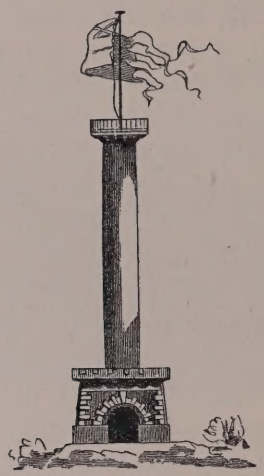

"Tandpetaren på Söder."
Ur Lundin-Strindberg,
Gamla Stockholm.

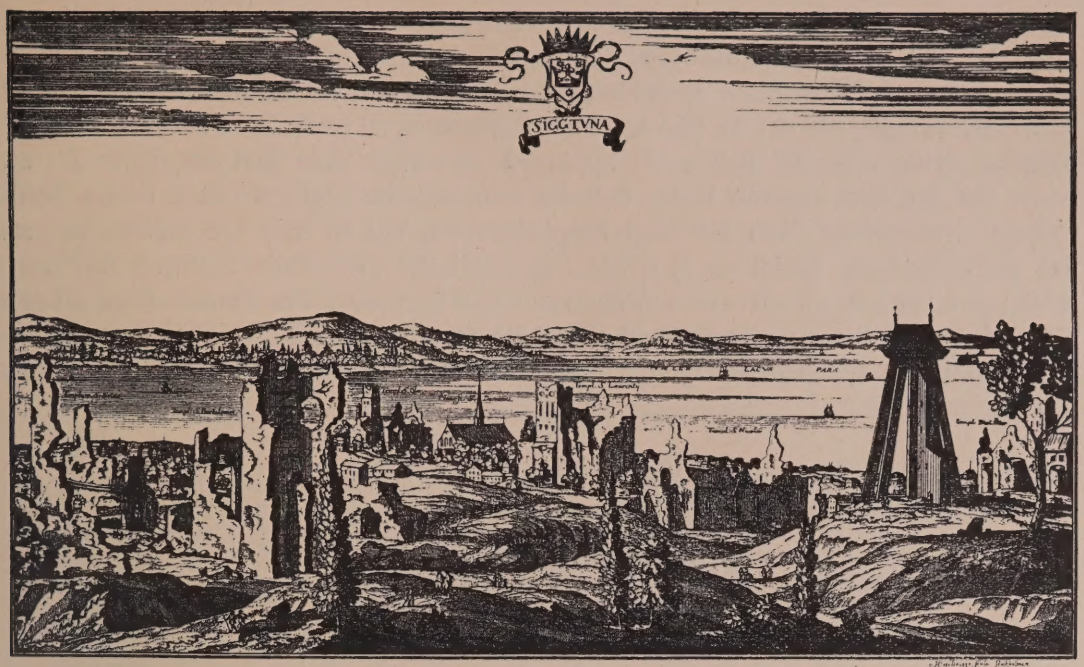

Sigtuna stads grundläggning
och
stadens betydelse under medeltiden.

Af

Otto Janse.

Sigtunas uppkomst och äldsta historia är i hög grad osäker. Namnet Fornsigtuna angifver dock, att det nuvarande Sigtuna är en direkt fortsättning af något föregående. Hvar detta äldre Sigtuna låg, hvilken betydelse det hade, och vid hvilken tid öfverflyttningen skedde, är allt spörsmål, som måste vara af betydelse för det nuvarande Sigtunas äldre historia. Fornsigtuna (fornesitune) nämnes redan i ett af påfven Alexander III under 1170-talet utfärdadt bref.[1] Detta Fornsigtuna eller Sictonia antiqua, som det senare stundom skrifves, identifieras i jordeböckerna, ända från de-

[1] Svenskt Diplomatarium n:r 852. Jfr H. Brulin: *Några feldaterade påfvebref* (*Bidrag till Sveriges Medeltidshistoria tillegnade C. G. Malmström.* Upsala 1902).

Öfverstycke: Sigtuna på 1680-talet (efter Dahlbergs Svecia ant. et hod.). Efter denna Dahlbergs bild graverade ännu 1732 J. Silfverling sin "*Hodierna facies Sigtunæ*" för G. Wallins: *Sigtuna stans et cadens.* Silfverlings plåt äges af Nordiska museet.

Anfangsbokstafvens motiv: Sigtunas klockstapel (efter teckning af ark. R. Hjorth).

ras första upprättande på 1500-talet in i våra dagar, med det snedt öfver fjärden åt Uppsalahållet belägna Signilsberg, fig. 1. Den senaste tidens åsikter ha, med bortseende från att Fornsigtuna spelat någon nämnvärd roll vid det nuvarande Sigtunas framväxt, antagit, att det är Birka, som på grund af okända, men ändrade omständigheter flyttat öfver till och gifvit upphof åt det nuvarande Sigtuna. Efter allt att döma stå det försvinnande Birka och det framväxande Sigtuna också i nära beroende af hvarandra. Men åtskilligt tyder dock på, vid en närmare granskning, att det äldre Sigtuna spelat en ej oväsentlig roll i det nuvarande Sigtunas tillkomst. Redan det faktum, att ett namn öfverflyttas från en plats till en annan, visar, att den förra platsen spelat en viss roll vid tiden för öfverflyttningen. Och än mer, namnöfverflyttningen synes också tyda på, att i det forna Sigtuna funnits antingen någon

Fig. 1. Mälardalen med Birka (på Björkö), Sigtuna och Uppsala.

fast kunglig institution eller en invigd kyrklig sådan eller bägge i förening. Namnet å en dylik kunde nämligen ej utan väsentliga svårigheter ändras. Så t. ex., då ärkebiskopssätet i (gamla) Uppsala på 1280-talet flyttades till Östra Aros, flyttades ärkesätet med namn och alla rättigheter till Östra Aros. Namnet på det af påfven instiftade och invigda ärkesätet Uppsala undanträngер och utplånar namnet på den plats, Östra Aros, dit ärkesätet flyttas, under det att ärkesätets förra plats behöll sitt namn med tillägget "gamla". Fornsigtunas läge och det förut nämnda påfvebrefvet från 1170-talet synes också tyda på, att en liknande orsak legat till grund för uppkomsten af namnen Fornsigtuna och Sigtuna. I sagda påfvebref uppmanar nämligen Alexander III den svenske konungen och jarlen att till ärkebiskopen och hans kyrka återställa gårdarne (villas) Strom, fornesitune och Guazbro, som biskopssätet ägde, innan det flyttades till annat ställe (sicut sedes episcopalis eas consueujt habere, antequam esset ad alium locum translata). Tillägget, "som biskopssätet ägde, innan det flyttades till annat ställe", angifver tydligen, att här afses ägoförhållanden, som gå till-

baka till tiden innan biskopssätet flyttats från Sigtuna till Gamla Uppsala eller eventuellt från ett Fornsigtuna till det nuvarande Sigtuna.[1] I bägge fallen gäller det alltså ägoöfverlåtelse, som skett betydligt före den i brefvet omtalade svenske konungen Knut Erikssons tid (1167—1195 el. 1196). Lägger man härtill, dels att det forna Sigtuna synes hafva legat på mindre än $^1/_2$ mils afstånd från den gamla kungsgården Håtuna, och dels att Knut Eriksson vid tiden för påfvebrefvets tillkomst var oense med ärkebiskopen, som framställt sina klagomål inför påfven, så synes mig Alexanders bref, i hvad mån det rör Sigtuna, sannolikast böra tolkas så, att Håtuna existerat såsom kungs- eller kronogård afsevärd tid före brefvets utfärdande, sannolikt redan under Olof Skötkonungs tid, att konungen (Olof eller någon af hans föregångare) på denna sin gård upplåtit en plats Sigtuna antingen till allmänt ändamål af statslig karaktär[2] eller till kyrkan (måhända till en missionsbiskop), och att se-

a b c d

Fig. 2. Mynt slagna i Sigtuna.
a och b Olof Skötkonungs; c Anund Jacobs; d Sigtunamynt med omskriften Knut Rex S P.

dermera konung Knut Eriksson, sannolikt på grund af eller såsom orsak till den rådande osämjan emellan ärkebiskopen och konungen, ånyo lagt beslag på Fornsigtuna såsom ett gammalt arfve- eller kronogods.

En faktor, som sannolikt spelat en viktig roll i stadens uppkomst och utveckling, synes vidare vara Olof Skötkonungs utmyntning, hvilken sedan gammalt ansetts hafva ägt rum i Sigtuna (jfr fig. 2). Ej sällan innehålla de svenska myntfynden ett eller flere Olofsmynt, och 1832 anträffades nära Eskilstuna ett nu i Statens Historiska Museum förvaradt silfverfynd bestående af 8 hals- och armringar m. m., arabiska eller kufiska, tyska och anglosaxiska mynt jämte ej mindre än 137 Olof Skötkonungs mynt.[3] Olof Skötkonungs utmyntning synes alltså hafva varit af ganska stor betydelse. I en nyligen utkommen uppsats har man visserligen sökt göra gällande, att Olof Skötkonungsmynten äro slagna i England.[4] Frågan om dessa mynts

[1] D. v. s. i förra fallet till tiden omkr. 1125, i senare fallet till 1000-talets början och Olof Skötkonungs tid.

[2] Under tryckning af denna uppsats har amanuens Sune Lindqvist i föredrag gjort gällande, att platser i Mälardalen med antingen enbart namnet Tuna eller där tuna ingår såsom en sammansättningsled varit handelscentra för mindre områden (ungefär ett tuna per hundare).

[3] Oscar Montelius: *Statens Historiska Museum, Vägledning för de besökande* 1912, sid. 58.

[4] V. E. Lilienberg: *Olof Skötkonungs mynt* (*Numismatiska meddelanden*, h. XIX, sid. 51).

härkomst kan dock ännu ej anses definitivt löst. Oafsedt om mynten äro slagna i Sverige eller i England, synes man dock ej kunna jäfva, att dessa mynt, som präglats efter ett annat viktsystem än de engelska mynten,[1] präglats för Olof Skötkonung och Sigtuna. Den allmänna betydelsen af denna Sigtunas utmyntning eller sammanhanget utmyntningen och de allmänna händelserna emellan synes mig i hufvudsak därför vara följande: då konung Olof Skötkonung, i likhet med sina grannkonungar Olof Tryggvarsson i Norge, Sven Tveskägg i Danmark och Vladimir den store i Ryssland, söker införa kristen tro och kristen kultur, var tiden ännu ej mogen för kristendomens allmänna genombrott i hedendomens gamla hufvudort Uppsala och Uppland. Olof råkade i en ekonomisk-religiös konflikt med hedendomen, representerad af Uppsala tempel.

Någon egentlig brytning emellan Olof och svearne kom det dock ej till. Adam af Bremen omtalar nämligen, att en kompromiss emellan Olof och hedningarna ingicks på de villkor, att Olof, om han ville vara kristen, skulle få råda öfver det bästa landskapet i Sverige, hvilket han ville, och där bygga en kyrka och införa kristendomen, hvaremot han inte skulle hindra någon af folket med våld att tjäna gudarna. Starka skäl tala för, att ett af sveakonungens åligganden var att i vissa allmänna angelägenheter, såsom då det gällt krig och fred, regn och god väderlek, offra för folket. Sedan Olof Skötkonung officiellt öfvergått till kristendomen, kunde han naturligtvis ej längre förrätta hednaoffren i Uppsala, och då Adam af Bremen i sin bekanta kyrkohistoria uppgifver, att de kristna lösköpa sig från offren i Uppsala, är tydligt, att Olof Skötkonung än mindre kunde såsom offerkonung med skäl uppbära inkomst från de hedna tempelgodsen. Att Olof under sådana förhållanden sökte införa en ny skattläggning i Svealand, är då i och för sig naturligt. Genom Nordens lifliga förbindelser med England vid denna tid togs i Sverige, liksom i Danmark och Norge, England till förebild vid utmyntningen.

Tingens nya ordning med kristendomen och utmyntningen och hvad därtill hörde kräfde emellertid helt naturligt nya, ändrade förhållanden och anordningar och gaf upphof till anläggningen af det nuvarande Sigtuna.

I forna tider, då religionen långt mer än nu af individerna kräfde officiella handlingar och offer, var det nödvändigt, att en religiös centralpunkt hade ett präktigt läge med goda kommunikationer. Det var så mycket nödvändigare som handeln under dessa tider stod i nära samband med kyrkan.[2]

För att kunna upptaga konkurrensen med den gamla hedna centralpunkten Uppsala var det därför för den kristne Olof nödvändigt att skaffa en väl belägen plats. En blick på kartan visar, att det forna Sigtuna ej fyllde måttet. Det gamla Birkas roll hade hufvudsakligen bestått i att vara en samlingsplats för de färder, som i regel tvänne gånger årligen från Mälaren företogos hufvudsakligen till länderna öster ut, och en plats, där främmande köpmän kunde antingen byta ut sina varor mot landets egna eller erhålla lejd för fortsatta köpmansfärder inåt Mälaren. Härtill hade

---

[1] T. J. Arne: *Viktdosan från Sigtuna* (*Fornvännen* 1912, sid. 66).

[2] Belysande härför är, huru de religiösa festerna och marknaderna stodo i nära samband och beroende af hvarandra. Ordet mässa t. ex. betecknar ju ursprungligen en religiös akt, men sedermera den marknad, som hölls i samband med mässan.

Birkas läge varit förträffligt.[1] I afseende på kristendomen hade Birka med sitt starkt främmande inflytande kommit att spela rollen af pioniär.

Såsom centralpunkt för en kristen innerkultur, till hvilken man måste kunna komma vid nästan alla tider på året, och såsom konkurrent till Uppsala lämpade sig ej Birka i egenskap af ö, men väl ett Sigtuna.

Det nuvarande Sigtuna erbjöd för dåtidens kommunikationsleder och kommunikationssätt utmärkta fördelar både till lands och vatten.[2]

Då en religiös och ekonomisk centralort uppstår i Sigtuna, måste detta menligt inverka på Birka. Härvid har helt säkert äfven utmyntningen och hvad därmed stod i samband spelat en viktig roll.

Helt visst insåg Birkas erfarna köpmän de fördelar, som Olofs nya, utvecklingsmöjliga anläggning med sitt mynthus erbjöd. Sigtunas kristna karaktär passade också godt för dåtidens Birkabor, som nu synas till stor del varit kristna.[3]

Att döma af de rika fynden från Birka har också denna plats försvunnit från kulturhistorien omkring år 1000, något som ju öfverensstämmer med det resultat denna undersökning kommit till.

Sigtunas anläggning har alltså enligt nu gjorda antaganden utgått från någon eller några fasta institutioner vid det forna Sigtuna, har vidare anlagts i afsigt att blifva en religiös och ekonomisk motvikt och konkurrent till (gamla) Uppsala samt har i sig upptagit Birka.

Åtskilliga arkeologiska fynd och iakttagelser tillsammans med spridda litterära notiser ge en antydan om den första utvecklingen i det sålunda tillkomna Sigtuna.

Fig. 3. Johannes Zimisces' mynt, funnet i Sigtuna.

Under gräfning i västra kvarteret n:r 20, 24 och 35 (mellan Långgatan och Breda gränd) anträffades ett kopparmynt, slaget för den grekiske kejsaren Johannes Zimisces (969—976). Detta mynt torde jämte ett mynt från Birka vara det enda kopparmynt från sagde kejsare, som hittats i svensk jord[4] (fig. 3).

I trädgården till en fil. lic. O. Palme tillhörig gård, stadskvarteret n:r 22—24, anträffades nära Mälarstranden en dubbelkupig koppardosa med en runinskrift (afbildad sid. XV), hvilken senare professor Otto von Friesen daterar till 1020 och gifvit följande tolkning.

"Djärf förvärfvade af en man från Samland (möjligen Semgallen) denna våg i . . . . . land. Och Värmund ristade dessa runor. — En fågel sönderslet den lik-

[1] Jfr H. Schück: *Birka.* (*Uppsala Universitets årsskrift 1910.* Program 4).

[2] Jfr kartan ur H. Hildebrand: *Sveriges Medeltid* I, sid. 32, fig. 1.

[3] Då man från Stockholmstrakten har ovanligt många fynd af silfverskatter från 1000-talets förra hälft, torde detta möjligen kunna tolkas så, att en del af Birkas innevånare, som på grund af religiösa eller andra skäl ej ville bosätta sig i Sigtuna, flyttade öfver till det för utrikes handel väl belägna utloppet till Saltsjön.

[4] T. J. Arne: *Ett arkeologiskt bidrag till bestämmandet af Sigtuna stads ålder (Fornvännen 1911).* Myntets ena sida är nu särskildt otydlig, om genom nötning och frätning eller enbart frätning är svårt att afgöra, men antagligt är, att myntet varit i handel och vandel några årtionden, innan det upphört att användas eller kommit i jorden.

bleke röfvaren; man såg på asgöken, hur han svällde". Inskriften är affattad i den fornnordiska versformen drottkvætt och är det enda kända exemplet härpå från Sverige.[1]

Inskriftens senare del, uppvisar v. Friesen, utgör en besvärjelse mot röfvare och tjufvar, hvilka då i långt högre grad än nu voro en skräck för vägfarande och köpmän. Såväl genom inskriften som genom formen är tydligt, att dosan varit afsedd att utgöra skydd för en liten hopfällbar vågskål med vigter af ett slag, som var vanligt under vikingatidens sista århundraden och voro afsedda hufvudsakligen för guld och silfvervägning. Dylika askar äro funna både i länderna öster om Östersjön och Bottniska viken och å Gottland, Öland och i Uppland.[2]

Kopparmyntet från kejsar Zimisces och viktdosan med runinskriften synas alltså visa, att det nuvarande Sigtuna verkligen existerat under 1000-talets förra hälft samt, liksom Birka förut, stått i förbindelser med länderna öster ut.[3]

Genom runstenarna äga vi direkta minnen och vittnesbörd från Sigtuna under senare hälften af 1000-talet.

Från Sigtuna äro kända öfver 20 runstenar eller med andra ord ett större antal än från någon annan plats i Sverige. Samtliga tillhöra de 1000-talets senare hälft.[4]

Redan dessa omständigheter tyda på, att Sigtuna under senare hälften af 1000-talet haft stor betydelse i förhållande till öfriga delar inom Uppland. Huruvida alla dessa runstenar ursprungligen tillhört Sigtuna, kan dock ej med säkerhet afgöras, enär exempel finnas på, att runstenar redan i gammal tid förts afsevärda vägar för att användas vid byggnader. I regel äro de enskilda stenarnes inskriptioner betydelselösa för Sigtunas historia. I ett par fall lämnar dock inskriften intressanta upplysningar rörande den plats, där de ristats. Dess bättre kan bevisas, att just dessa stenar ursprungligen hafva tillhört Sigtuna. Den ena af dem är nämligen jordfast, under det den andra genom sitt innehåll visar sig samhöra med den jordfasta stenen. Af dessa bägge runinskrifter framgår ej allenast, att i Sigtuna vid tiden för ifrågavarande runinskrifters tillkomst, d. v. s. 1060—1075, fanns ett frisiskt gille, utan också att i detta gille upptagits svenska seder och svenska bröder.[5]

Då man af Rimberts "Vita Ansgarii" vet, att Birka stod i nära förbindelser med det gamla Dorestad eller nuvarande Wijk bij Duurstede (Holland) och då dessutom efter allt att döma Sigtuna vuxit fram samtidigt med att Birka försvunnit, synas de nu nämnda Sigtunastenarna på ett kraftigt sätt erinra om det direkta samband emellan Birka och Sigtuna, hvarom ofvan nämnts.

---

[1] Otto von Friesen: *Runinskrifterna på en koppardosa, funnen i Sigtuna* (*Fornvännen 1912*, sid. 6 ff.).

[2] T. J. Arne: *Viktdosan från Sigtuna* (*Fornvännen 1912*, sid. 64). — Viktdosan och sannolikt myntet härröra från ett kulturlager, som vid tillfällig gräfning i skilda delar af staden anträffats på olika djup under den nuvarande nivån. Att döma af det man hittills lärt känna af detta kulturlager, synes det närmast motsvara den s. k. svarta jorden i Birka och de äldre kulturlagren i Lund, från hvilka Lunds Kulturhistoriska Museum erhållit sina så kulturhistoriskt värdefulla kloakfynd.

[3] De båda nu beskrifna föremålen hafva kommit forskningen till godo genom fil. lic. Olof Palmes förmedling och lifliga intresse för Sigtunas historia.

[4] Jfr O. Juel: *Sigtuna runstenar* och Otto von Friesen: *Ur Sigtunas äldsta historia* (*Upplands Fornminnesförenings Tidskrift*, XXVI).

[5] Jfr v. Friesen, ofvan anförda arbete sid. 18.

De mest kända minnesmärkena i Sigtuna äro dock helt naturligt stadens grå och allvarliga kyrkoruiner, som med sina tunga, fästningsliknande torn i väsentlig mån bidraga till att gifva staden dess karaktär, jämte den forna klosterkyrkan, som nu begagnas till stadskyrka. Ännu kvarstå ruinerna efter trenne kyrkor, alltjämt benämnda efter de helgon, till hvilkas åminnelse och ära de en gång blifvit invigda, nämligen längst i väster S:t Pers ruin, så S:t Lars och S:t Olof. Se kartan från 1799 sid. XXXIV.

Emellan S:t Pers och S:t Lars kyrkor fanns fordom ännu en kyrka, nämligen S:t Nicolai kyrka. För en mansålder sedan funnos betydliga rester kvar af detta tempel, som nu utjämnats med jorden därhän, att icke ens så mycket återstår ofvan marken, att man kan med säkerhet utmärka platsen, hvar kyrkan legat. Å bilden från 1680-talet i Dahlbergs *Suecia antiqua et hodierna* synas förutom de nu nämnda kyrkorna ruinerna af ytterligare tvänne kyrkor nämligen S:t Bartolomei och S:t Erici (jfr öfverstycket sid. I). Af dessa två sistnämnda kyrkor finnas dock inga som hälst kända spår eller rester i behåll och, hvad än märkligare är, dessa kyrkor omnämnas aldrig veterligen i några medeltida urkunder, hvadan deras forna tillvaro tillsvidare måste anses tvifvelaktig.

Vi återvända emellertid till de ännu kvarstående kyrkoruinerna. Af S:t Lars ruin (Sigtuna [2] baksidan) finnes nu ej stort mer än den västliga gafveln af ett gråstenstorn i behåll. Af kyrkans plan kan för närvarande ej skönjas mer än den allmänna sträckningen i marken. Att döma af Sigtunabilden hos Dahlberg (jfr öfverstycket sid. I), som dock är svår att i detalj tyda, har S:t Lars möjligen äfven den en gång i tiden grundlagts för centraltorn och tvärskepp.

S:t Olofs och S:t Pers kyrkor hafva, liksom S:t Lars, varit byggda på vanligt romanskt sätt med skalmurar och fyllning. Skalmurarne bestå af dels naturlig, dels kilade stenar med tydlig sträfvan efter rektangulär form och samma storlek för att i jämna rader imitera de utländska domernas kvaderstenar. S:t Olofs och S:t Pers kyrkor äro dessutom bägge absidkyrkor, hafva bägge tvärskepp och centraltorn. Olikheterna dem emellan äro dock i ögonen fallande.

S:t Per (Sigtuna [1] med baksida, [2] samt fig. 4) är en modifikation och tillämpning af den allmänna typen af västerlandets romanska basilika. Långhuset är ganska utdraget samt tvåskeppigt. Koret såväl som korarmarna äro försedda med absider. Förutom centraltornet har kyrkan haft ett till stor del i skeppet inbyggdt västtorn med en stor rundbågig öppning nederst mot skeppet. Centraltornet är särskildt kraftigt, hvarför dess bärande partier ha gjorts ansenliga, och förbindelserna med de 4 kringliggande rummen, särskildt med tvärskeppen, likna endast stora rundbågiga portar. Dörröppning finnes endast å skeppet, men här å såväl norra som södra långväggen.[1] Fönsteröppningar eller tydliga spår af sådana finnas nu endast kvar i koret (i norr och söder) och norra tvärskeppet (i väster och öster). I denna ruin synas ännu rester efter flere altare, nämligen det i korabsiden fritt stående högaltaret samt i skeppet 2 å östra väggen. På hvad sätt kyrkan i alla sina delar ursprungligen varit täckt, är nu svårt att med bestämdhet afgöra. Midtkvadraten täckes dock ännu af ett primitivt och groft gjordt korshvalf med breda

[1] De nuvarande dörromfattningar, hvilkas övre partier fela, äro uppförda under senaste restaurationen.

och grunda ribbor, i långhuset stå ännu nederdelarna af tvänne grofva kolonner, som uppburit sex hvalf, och i koret synas spår af hvalfanfang i hörnen. Såväl Ekhoff som tysken Seesselberg hafva framhållit särskildt denna kyrkas utpräglade karaktär af försvarskyrka.[1] Från kyrkans inre ledde trappor, en på hvardera sidan om västtornets nedre, mot kyrkan öppna rum (västkor?) till tornkammaren,[2] hvarifrån man sannolikt genom en lös trätrappa eller stege nådde ett öfverliggande rum. Härifrån kunde man komma ut på långhusets platta tak, öfver hvilket murarna sköto upp tinnkrönta. Från långhusets yttre kunde man genom en stor, rund båge å tornets västra sida komma in och upp i tornet. Strax nedanför de stora torngluggarna löpte rundt tornet en stridsbalkong af trä. De bägge tornens likaledes platta och tinnkrönta tak erbjödo höga och rundt omkring behärskande stridsplatåer.[3]

S:t Olofs kyrka (Sigtuna [3] med baksida samt fig. 5) saknar, hvad planen beträffar, någon motsvarighet i Sverige. Kyrkan består nu af ett treskeppigt kor med absid, midtkvadrat med ett tungt torn, höga, men relativt trånga absidlösa tvärskepp samt ett ovanligt kort västparti. Detta senare "långhus", som är af samma bredd som koret, är betydligt kortare än koret! De bärande partierna inne i kyrkan utgöras af grofva fyrsidiga pelare. Då dessa nästan skymt all utsikt från de mycket smala sidoskeppen mot midtskeppet, har man i senare tid tagit bort hvarannan pelare (äfven de som stått midt under de tunga tornväggarna) utom i väster. De ursprungliga fönstren nere i kyrkan äro rundbågiga, något afsmalnande uppåt, men ovanligt små och med "bågarne" sittande i yttermurarnas lif. På norra sidan saknas fönster. I västra gafveln och å korets södra sida synas spår efter större fönster, men dessa äro i senare tid utvidgade.

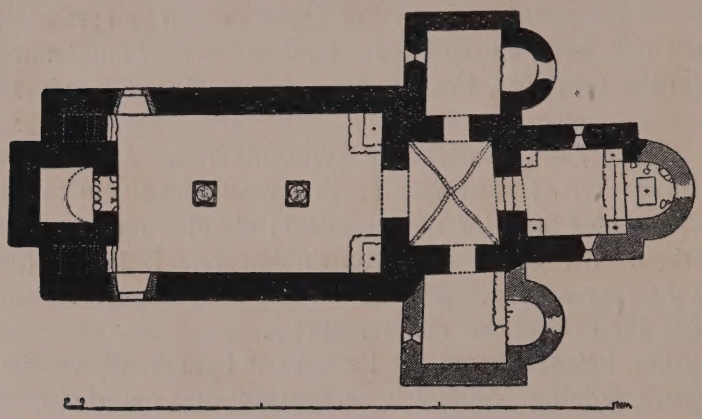

Fig. 4. Plan af S:t Per.

Korets midtskepp, som är betydligt högre än sidoskeppen, synes dock varit under samma, starkt sluttande stora yttertak, som sidoskeppen. Ett platt innertak synes hafva legat strax ofvan östgafvelns rundfönster. Ofvan detta har man i kyrkan erhållit ett betydligt rum i korets midtskepp. Dagsljuset till detta rum har förmedlats genom ett vanligt romanskt fönster å östgafveln. I de 4 hörnen finnas dock otuktade grå- och sandstenar insatta såsom hvalfanfang. I midtkvadraten och korsarmarna synas spår af senare tiders tegelhvalf. De ovanligt smala sidoskeppen äro

---

[1] E. Ekhoff: *Sigtuna ödekyrkor* (*Svenska Fornminnesföreningens tidskrift*, X, sid. 131 ff.) och *Om kyrkornas forna egenskap af försvarsverk* (*Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1899*, sid. 19 ff.), Fr. Seesselberg: *Die fruehmittelalterliche Kunst der germanischen Voelker* och *Ein Jahrhundert nordgermanischer Kunstblüte in ausgewählten Beispielen.*

[2] En liknande anordning visar det kvarstående västpartiet af S:t Olofs kyrka i Visby.

[3] Jfr Ekhoffs och Seesselbergs ofvan anförda arbeten.

täckta af tunnhvalf. Tvärskeppen synas hafva haft höga, platta innertak, hvilande på längs med gående infällningar. Koret, tvärskeppet och långhuset hafva haft yttre sadeltak.

Kyrkan har nu tvänne ingångar, en i södra och en i norra korsarmen. Under det att den södra är en i senare tid, sannolikt under Johan III, upptagen dörröppning med tegelskoning, har den norra höga, uppåt afsmalnande och rundbågiga dörröppningen samma karaktär som kyrkans ursprungliga små fönster.

Invid korets södra sida finnas rester af en låg, mindre byggnad med ingång från öster invid korväggen. I golfvet finnes här en liten brunnsliknande fördjupning. Emellan denna forna byggnad och koret finnes nära marken en glugg liknande de små ofvan beskrifna fönstren i murlifvet. Denna gluggs uppgift har sannolikt varit att sätta byggnaden i andlig förbindelse med den vigda och heliga kyrkan. Hvilket ändamål byggnaden tjänat, är nu svårt att afgöra. Kanske för en helig källa, ett ossuarium eller en dopkälla?[1]

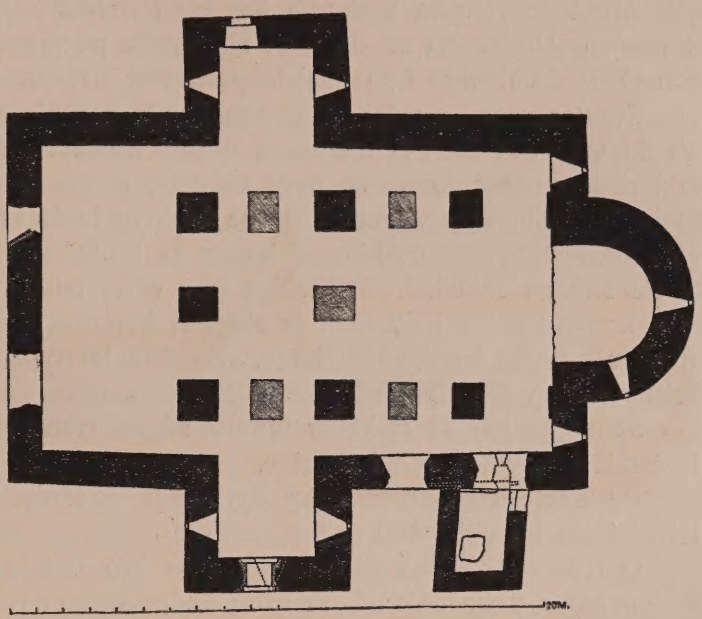

Fig. 5. Plan af S:t Olof.[2]

Vid ett noggrant aktgifvande på byggnadssättet i de olika delarna af S:t Olof visar det sig, att hela västra gafveln jämte de angränsande delarne af långhusets såväl södra som norra vägg hafva en annan karaktär än kyrkan i öfrigt. Stenarna äro här högst olika i form och storlek, hvarför några jämna rader här ej heller förekomma. Vid den undersökning, som, med anledning af denna iakttagelse, företogs för några år sedan framför västgafveln, visade det sig, att kyrkan före den nuvarande medeltida västgafvelns uppförande, sträckt sig cirka 3 meter längre åt väster. Kyrkans långhus och kor bli härigenom ungefär lika långa, hvilket förlänar åt kyrkan en viss karaktär af centralkyrka.

Åtskilligt talar för, att det ursprungliga långhuset i S:t Olof liksom i S:t Per haft platt yttertak. Från detta har man haft tillgång till centraltornet, som i sin tur förmedlat tillträdet till det stora rummet i koret och tvärskeppens vindar. I södra tvärskeppets östra vägg finnes en rundbågig genomgångsbåge till södra sidoskeppets vind i koret.

Huru gamla äro nu dessa kyrkor, och hvilken betydelse ha de haft för Sigtuna? Helt naturligt ha ifrågavarande byggnader med sin relativt stora massa och

---

[1] Jfr E. Ekhoff: *S:t Clemens kyrka i Visby*, sid. 137.

[2] Fig. 5 visar den nuvarande kyrkans plan, ej den ursprungliga.

monumentala karaktär och sitt allvarliga, fästningslika utseende varit föremål för kulturhistoriens särskilda intresse och omdöme.

Nästan lika ofta som fackmännen besvarat frågan om Sigtunaruinernas ålder, nästan lika olika hafva svaren gifvits.[1]

Då hvarken några samtida skriftliga uppgifter omtala kyrkornas ålder och ej heller någon ornamentik med tillförlitligt ursprung finnes att tillgå för en exakt datering, måste man för frågans besvarande röra sig med allmänna jämförelser.

Bland de svenska kyrkorna kan man endast uppleta få likheter med Sigtunakyrkorna. Under det att S:t Olof i afseende på planen står alldeles isolerad, visar den forna domkyrkan i (Gamla) Uppsala stor öfverensstämmelse med S:t Pers kyrka.[2]

Företages en granskning af främmande kyrktyper från romansk tid, finner man att S:t Olof och S:t Per i Sigtuna liksom domkyrkan i (Gamla) Uppsala i sina karaktäristiska drag förete en omisskännelig öfverensstämmelse med de s. k. anglosaxisk-norrmanska kyrkorna. Denna kyrktyp infördes till och utbildades i England efter norrmannernas eröfring af landet år 1066. Typen karaktäriseras bland annat af sin stränga enkelhet, sitt kraftiga torn öfver midtkvadraten samt sina absidafslutade kor.[3] Liksom i S:t Olof är skeppet framdraget till korabsiden. Från England spred sig typen hastigt till Norge. Smaken för typen upphör också i Norge omedelbart sedan den upphört i England.

Sannolikt har då ej heller funnits någon större tidsskillnad mellan typens uppträdande i England och i Sverige.

De anglosaxisk-norrmanska kyrkornas tillvaro i England och Norge sättes af Dietrichson till cirka 100 år.[4]

Om de nu angifna förutsättningarna äro riktiga, böra S:t Olofs och S:t Pers kyrkor hafva tillkommit någon gång under samma tid eller i runda tal under tiden 1075—1175. Denna tidsgräns kan dock ytterligare inskränkas genom en sammanställning mellan S:t Pers kyrka i Sigtuna och den närstående domkyrkan i (Gamla) Uppsala.

Gamla Uppsala kyrka synes nu kunna till byggnadstiden något så när bestämmas genom skriftliga källor: Adam af Bremen uppgifver, att biskop Adalvard den yngre på 1060-talet måste fly från Sigtuna till Skara på grund af sina anslag mot Uppsalatemplet, och än mera, Adam beskrifver det hedna Uppsalatemplet såsom ännu existerande, liksom den kända historien om konung Inge och Blot-Sven

---

[1] Så anser t. ex. Seesselberg, att kyrkorna tillkommit före 1022, under det att H. Hildebrand daterar dessa till slutet af 1100-talet, och E. Ekhoff, som på 1890-talet ledde arbetena med kyrkornas konservering och därvid underkastade dem en ingående granskning, anser dem tillhöra 1000-talet "huru långt ned på detta torde ej för närvarande kunna bestämmas."

[2] Jfr Carl M. Kjellberg: *Gamla Uppsala kyrka* (*Upplands Fornminnesförenings tidskrift* III, s. 257 ff.).

[3] Söderala kyrka i Helsingland är också en romansk korskyrka med centraltorn, men torde dock af vissa skäl (såsom ornamentiken) vara afsevärdt yngre. En grupp af små landskyrkor med absid samt torn öfver koret är i Uppland starkt begränsad till Sigtunas närhet och torde kunna anses såsom en förenkling af Sigtunakyrkornas allmänna typ; Asks kyrka i Östergötland och Hossmos kyrka i Småland höra också till denna grupp, liksom de forna klöfsadelskyrkorna å Öland visade afsevärda likheter med S:t Per i anläggningen.

[4] Jfr L. Dietrichson: *Norges Kunst i Middelalderen,* sid. 142 ff.

ju tydligen visar, att hedendomen äfven vid pass 1080 var den mäktigaste af de bägge rivaliserande trosformerna.

Något biskopsdöme i Gamla Uppsala synes ej ens omkring 1120 kommit till stånd.[1]

Erikslegenden omtalar dock, att Erik den helige († 1160) fullbordade kyrkan i Gamla Uppsala, som hans konungsliga förfäder hade grundlagt och delvis uppbyggt.[2]

Af det nu anförda bör alltså domkyrkan i Gamla Uppsala tillkommit under tiden 1120 och 1160. Då nu Gamla Uppsala kyrka efter allt att döma är något yngre än S:t Per i Sigtuna, blir alltså följden, att denna senares byggnadstid bör falla efter 1075, då den anglosaxisk-norrmanska typen kan antagas hafva hunnit komma in till Sverige, och före Gamla Uppsala domkyrkas byggnadstid (1125—1160) eller i rundt tal till tiden omkring 1100. S:t Olofs kyrka vid stadens motsatta utkant företer, som redan framhållits, såväl en del allmänna öfverensstämmelser med S:t Per (t. ex. byggnadstekniken och centraltornet) som väsentliga olikheter (t. ex. planen, fönster), hvilket torde tolkas så, att bägge dessa kyrkor visserligen uppförts vid ungefär samma tid, men dock äro uttryck för olika ideal och önskningar.[3]

Med afseende på den allmänna möjligheten af den nu gifna dateringen och ett engelskt inflytande, medelbart eller omedelbart under ifrågavarande tid, torde böra erinras om, att Eskil, som verkade för kristendomens utbredande i västra Södermanland omkring 1080, uppgifves hafva varit engelsman, att Vestmanlands apostel David, hvars död sättes till 1080 också säges hafva kommit från England, att Botvid, hvars minne ju närmast är förknippadt med Södertörn, och som skall hafva dödats 1120, säges hafva blifvit omvänd till kristendomen i England. Vidare skall ju Erik den heliges biskop Henrik hafva kommit från England, liksom den påfliga legaten Nicolaus af Albano var af engelsk börd. Slutligen må ock framhållas, huru å kyrkomötet i Bari 1098 för Nordens vidkommande ett engelskt inflytande gjorde sig starkt gällande gent emot det tyska.

Man frågar sig så till slut, om man möjligen också nu kan spåra den roll, som dessa kyrkor spelat i Sigtunas lif. Äfven här kunna allmänna iakttagelser ge en viss sannolikhet. Så rörande kyrkornas fördelning. Under äldre tider, då kommunikationerna voro föga utvecklade och folk vanligen endast på vissa tider kommo samman till stora religiösa fester, till handel och byte och rättskipning, kom helt naturligt i regeln den egentliga stadskyrkan, torget och eventuellt rådhuset att beteckna stadens centrum och äldsta del. Utgår man från en dylik förutsättning och ser på någon af Sigtunas äldsta kartor (sid. XVII), borde man af denna vara berättigad att draga den slutsatsen, att S:t Lars kyrka varit den egentliga stadskyrkan. Måhända är också namnlikheten mellan denna kyrka och domkyrkorna i Lund samt (Gamla) Uppsala, hvilken sistnämnda också ursprungligen var invigd till S:t Lau-

---

[1] Sven Tunberg: *En romersk källa om Norden vid 1100-talets början* (*Språkvetenskapliga sällskapets i Uppsala förhandlingar 1910—1912.* — Se efterskriften).

[2] Rörande Erikslegendens tillförlitlighet såsom historisk källa, se dock: O. Janse: *De senaste åsikterna om Erik den helige. Historisk Tidskrift* 1898, sid. 319 ff.

[3] Efter första upplagans tryckning har Henrik Cornell i sitt arbete *Sigtuna och Gamla Uppsala* behandlat dessa dateringsproblem och i stort sett kommit till överensstämmande resultat med förf:s med ytterligare precisering. (Tillägg 1921.)

rentius (St Lars) ett minne af samarbetet och kontinuiteten mellan biskopssätet i Lund, Sigtuna och det i (Gamla) Uppsala. — S:t Nicolai kyrka, som på Dahlbergs stick har absid, men ingen tillstymmelse till centraltorn eller tvärskepp, angifves af traditionen vara anlagd af ryska köpmän.

Rörande de olika intressen, som möjligen representera S:t Olof och S:t Pers kyrka vid ifrågavarande tid, torde de samtida förhållandena i Novgorod, med hvilken stad Sigtuna synes hafva stått i rätt liflig förbindelse, vara belysande. Här funnos också en S:t Pers och en S:t Olofs kyrka. Dessa voro medelpunkter i olika faktorier: S:t Pers i tyskarnas och S:t Olofs i gottlänningarnas.[1] S:t Olofs kyrka i Sigtuna synes dock med afseende på arkitekturen stått Norge närmare än Gottland.

I Sigtuna funnos, såsom å de flesta platser, dit främlingar ofta kommo eller slogo sig ned för längre tid, gillen till inbördes stöd och hjälp. I det föregående är redan anfördt, att ett frisiskt gille nämnes å tvänne runstenar i Sigtuna, härrörande från tiden 1060—1075. I Statens Historiska Museum förvaras sigillstampar för den heliga grafvens, det heliga korsets och den helige Knuts gillen i Sigtuna. Dock hör intet af dessa sigill till den tidigare medeltiden, då intet af dem väl är äldre än tiden omkring 1300. Se pl. 22.

Att af de spridda dragen, af hvilka flera äro osäkra, bilda sig en helhetsbild af utvecklingen under detta skede är vanskligt; dock synes sammanhanget i stort sedt och den roll, Sigtuna under detta skede spelat, vara ungefär följande:

Mångt och mycket tyder på, att kristendomen länge intog en annan ställning i Uppland än i Götalandskapen, beroende dels på det afskilda läget från de tidigare kristnade Danmark och Norge, och dels på att den centrala ställning Uppsalatemplet intog i den hedna religionen samt dettas samband med Uppsala-öd-godsen.[2] Hedendomen blef i Uppland på grund af detta ekonomiska sammanhang långt mer än en religionsform. Den ekonomiska sidan af saken torde väsentligen bidragit till den tolerans, som svearne, både enligt Rimbert och Adam af Bremen, visade i religiösa ting. Genom denna indifferentism kom Uppsala och Uppland såsom hufvudort för en slappnande och utdöende trosform i efterhand gent emot de landskap, som omfattade kristendomen utan hänsyn. Här kom kristendomen med sin nydanande entusiasm åstad ej blott en andlig uppryckning, utan ingaf också så att säga ledamotskapet och samhörighetskänslan med den romersk-katolska världsorganisationen en betydande säkerhet och självkänsla. Vi få också bevittna, huru den politiska tyngdpunkten och kungamakten under 1000-talet lämnar Uppland och följer kristendomen åt, allt efter det kristendomen utbreder sig genom Västergötland, (Stenkilska ätten) till Östergötland (Sverkerska ätten) och åter till Uppland (Erikska ätten).

Under detta skede, från Sigtunas tillkomst till ärkebiskopssätets upprättande, är det, som Sigtuna gör sin viktigaste insats i landskapets och landets utveckling. Såsom arftagare efter Birka med dess kommersiella förbindelser och religiösa frihet, såsom ort för en afsevärd utmyntning samt först och främst såsom en samlings- och

---

[1] Jfr Otto v. Friesen: *Ur Sigtunas äldsta historia* (*Upplands Fornminnesförenings tidskrift* XXVI).

[2] Jfr H. Schück: *Upsala öd* (*Uppsala Universitets årsskrift* 1914. Program 2).

stödjepunkt för en kristendom, som så småningom genomsyrar Uppland (och Mälardalen), kom Sigtuna att i cirka 150 år och mer spela en högst betydande roll. Sigtuna spelar härunder rollen af en slags fristat, en stat i staten. Det är under denna storhetstid de förut sagda märkliga gråstenskyrkorna uppstå.

Med år 1164 hade (Gamla) Uppsala, officiellt åtminstone, åter blifvit Svealands och Sveriges religiösa centralpunkt. Men minnet af platsens förflutna, af hedendomen, som nu blifvit liktydig med djäfvulens styggelse, var för stark för att ej till en början inverka hämmande.[1] Härtill kom, att Uppsala på grund af förändringarna i nivåförhållandena nu var mindre centralt beläget än förr. Efter en eldsvåda uppstår därför frågan om ärkesätets förflyttning, och år 1215 eller 1216 uppdrager påfven Innocentius III åt biskoparne i Linköping, Strängnäs och Västerås att, om de ansågo gagneligt, gifva ärkebiskopen i Uppsala rätt att flytta ärkebiskopssätet till Sigtuna ("Sittim").[2] Någon flyttning blef emellertid, såsom bekant, ej af, men staden synes dock fortfarande under den närmaste framtiden varit en medtäflare till Uppsala. Därom synes åtminstone den hållning vittna, som ärkebiskop Olof Basatömer (1219—1234) intog gent emot försöket att införa dominikanerorden i Sigtuna.

På begäran af prosten Gaufred i S:t Pers kyrka, hvilken 1220 besökte Rom, hade tvänne dominikanermunkar, en svensk och en dansk, hvilka året förut upptagits i orden, begifvit sig till Sverige för att grunda ett dominikanerkloster i Gaufreds hemstad. Påfven hade den 11 jan. 1221 utfärdat ett bref till förmån för den nya stiftelsen;[3] ärkebiskopen synes emellertid ha motsatt sig ordens införande i Sigtuna.

I Sko, som vid denna tid sannolikt innehades af Knut den Långe, fingo munkarna dock slå sig ned.[4] Måhända var Knut, som ju snart nog bemäktigade sig Sveriges krona, angelägen om den hjälp, som den nya orden skulle kunna lämna honom.[5]

Med ärkebiskop Jarler, Olofs efterträdare, få dock dominikanerna en bättre ställning. Jarler var själf utgången ur dominikanernas led och synes hafva gynnat den nya orden.

Dominikanerklostrets i Sigtuna annaler[6] uppgifva, att år 1237 kom konventet till Sigtuna. Jarler utvalde också sin lägerstad i klosterkyrkan, där hans grafnisch med ornering och inskription upptäcktes under restaureringen åren 1904—1905.[7]

Klostret synes sedan länge hafva bibehållit det anseende, som det tydligen inom kort erhöll.

---

[1] I ett bref rörande (Gamla) Uppsala domkyrkas flyttning af år 1258 (*Sv. Dipl.* 451) säges kyrkan ligga på en föraktad och afskydd plats (vili et despecte loco).

[2] Jfr C. M. Kjellberg: *Ur Uppsala domkyrkas äldre byggnadshistoria* (*Upplands Fornminnesförenings Tidskrift* III, s. 144).

[3] *Sv. Dipl.* 205.

[4] Jfr H. Hildebrand: *Sko kloster och dess kyrka* (*Upplands Fornminnesförenings Tidskrift* III, s. 113) och Frith. Hall: *Skokloster* (*Fornvännen 1909*, s. 1 ff.).

[5] Knuts son Holmger, som ligger begrafven i Sko klosterkyrka, ansågs där såsom helgon (beatus).

[6] Jfr *Scriptores Rerum Svecicarum* III, s. 3.

[7] Efter ärkebiskop Petrus Philippi död (1341) igensattes ärkebiskop Jarlers grafnisch, och å väggen målades ett för bägge ärkebiskoparne gemensamt epitafium. Jfr Emil Ekhoff: *Tvänne nyupptäckta medeltida epitafier i den gamla dominikanerkyrkan i Sigtuna* (*Fornvännen 1906*, s. 20 ff.).

Vi finna nämligen, huru flera af den svenska kyrkans märkesmän utgått ur gråbrödernas i Sigtuna led. Förutom den ofvannämnde Jarler hade ärkebiskop Petrus Philippi († 1341), liksom biskop Johannes i Åbo, tillhört dominikanerna i Sigtuna.

I regel hade de svenska dominikanerklostren Olof den helige till skyddshelgon. Sigtuna kloster var invigt till S:ta Maria — men den gamla S:t Olofs kyrkan, som var betydligt äldre, låg strax intill.

Under slutet af 1100-talet blir teglet användt såsom byggnadsmaterial i Sverige. Inom kort uppföres i Mälardalen präktiga kyrkor i det nya materialet. Domkyrkorna i Västerås och Strängnäs härröra i sina ursprungliga delar från denna tid, liksom klosterkyrkorna i Sko och Sigtuna. Klosterkyrkan i Sigtuna är uppförd i s. k. öfvergångsstil (Sigtuna [4] med baksida).

Lisener och rundbågsfriser i det yttre samt pelarsystem och pelarformer i det inre bära den senromanska konstens kännetecken, under det att en högre takresning och större och kopplade fönster vittna om den nya tidens längtan och trängtan. Klosterkyrkan har ursprungligen haft ett ganska annorlunda utseende än nu. Sålunda har midtskeppets höjd varit afsevärdt mindre. De tydligt synliga, raka linjerna strax ofvan den uppstigande rundbågsfrisen å såväl östra som västra gafveln angifva kyrkans ursprungliga takfall. Å norra sidoskeppets yttervägg synas, på ömse sidor om hvarje fönsterpar, likaledes tvänne uppåt sammanlöpande ränder i murverket, här vittnande om, att norra väggen haft karaktär af fyra intill hvarandra ställda gaflar med sadeltak, hvar och en med sitt fönsterpar. Invändigt motsvaras denna anordning af låga, halfrunda, midt emot hvarandra ställda pilastrar i sidoskeppen, som uppburit de låga sidoskeppens forna gördelbågar. Samtidigt med att midtskeppet längre fram under medeltiden höjts, ha de många sadeltaken borttagits, vinklarna dem emellan ifyllts och innertaket fått den nuvarande höjden. På södra sidan om kyrkan lågo klosterbyggnaderna.

Här synas ännu å södra väggen spår efter korsgångens hvalf. Genom gräfningar af d:r Ekhoff åren 1905—1906 har klostrets forna plan i det stora hela konstaterats. De delar af de funna grundmurarna, som åter öfvertäcktes med jord, ha markerats genom stenar.

Genom ärkesätets upprättande i (Gamla) Uppsala hade denna plats åter, om också ännu länge mera formellt än reellt, blifvit Svealands andliga centralpunkt. Genom ärkesätets förflyttning och den nya kyrkans grundläggning i det nuvarande Uppsala hade också Uppsala realiteter öfverflyglat Sigtuna i kyrkligt afseende. I minoriternas (= franciskanernas) i Visby årsbok heter det för år 1187 "combusta est civitas Sigtunensis a paganis et tunc civitas Stockholmensis edificata est" (d. v. s. år 1187 brändes staden Sigtuna af hedningarne — — — och då anlades Stockholm). I och med detta var åtminstone i princip äfven Mälardalens nya kommerciella centralort grundlagd. Först genom Birger Jarls åtgörande synes dock Stockholm fått någon större betydelse och redan 1289[1] heter det om Stockholm i en urkund — — — quia in eadem forensi villa que infra paucos annos plerisque aliis civitatibus

[1] *Sv. Dipl.* 989.

terre nostre populosior effecta est — — — (— — — emedan i denna stad, hvilken inom några år blifvit mera folkrik än de flesta andra städer i vårt land — —).[1]

Redan under senare delen af 1100-talet kan alltså Sigtuna i viss mån sägas hafva spelat ut sin ledande roll, och under senare hälften af 1200-talet har dess gamla roll i stort sedt öfvertagits af Uppsala i norr och Stockholm i söder.

Maj 1913.

---

[1] Jfr Sune Ambrosiani: *Hvarför och när uppstod Stockholm?* (*Varia 1907*, s. 65 ff). och Otto Janse: *Några erinringar rörande Stockholms uppkomst* (*S:t Eriks årsbok 1910*, s. 112 ff.).

Tillägg: Vid en nu påbörjad undersökning rörande det medeltida Sigtuna ha stengrunder anträffats, som sannolikt tillhöra en kyrka af hög ålder. Den 28 augusti 1915.

Slutstycke: Viktdosa af koppar, funnen i Sigtuna (se sid. V).

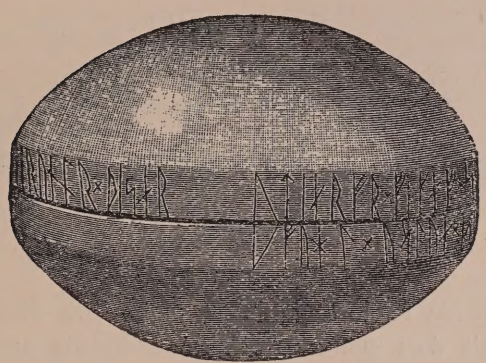

Sigtuna stads utveckling under nyare tiden.

En öfversikt

af

Olof Palme.

Stadens utseende vid reformationstidens slut.

edan esterna förstört Sigtuna år 1187 och Stockholm i samband därmed öfvertagit dess politiska och kommersiella uppgifter, var stadens korta storhetstid slut. Icke desto mindre bevarade Sigtuna, såsom ofvan visats, allt intill medeltidens slut en betydelse och spelade särskildt i kyrkligt hänseende en roll, hvarom klosterkyrkan med dess rika minnen än i dag bär vittne. Äfven denna betydelse var dock slut och denna roll utspelt i och med reformationens inbrott. Nu stängdes klostret och lämnades att förfalla, delar nedrefvos för att lämna byggnadsmaterial till Svartsjö slott, gråstenskyrkorna plundrades på sina dyrbarheter, lämnades öde och började gå sin undergång till mötes, de kyrkliga gillena upplöstes och det säregna medeltida stadslifvet domnade bort. Så blef reformationens hemsökelse för Sigtuna väl lika svår som esternas plundring. Fyrahundra år ha snart förflutit sedan dess, men Sigtuna stad har under denna tid af så skiftande öden för land och rike varit och förblifvit sig i allt väsentligt lik: en obetydlig småstad med krokiga gränder och grönskande gårdar. Just detta gör emellertid Sigtuna till något i sitt slag enastående bland svenska städer, ty äfven om husen nu byggas något större än för fyrahundra år sedan och täckas med plåt och tegel i stället för med näfver och torf, torde dock staden i den dag som är äga väsentligen samma prägel, göra i stort sedt samma intryck som i det sextonde seklet.

Öfverstycke: Sigtuna stads sigill (ur G. Wallin: *Sigtuna stans et cadens*, 1729—1732, pars 1729). Anfangsbokstafvens motiv: rådhusportalen (efter teckning af ark. R. Hjorth).

Afgörande härvidlag är själfva stadsplanen, som sannolikt aldrig varit annan än den nu är och som sålunda torde leda sitt ursprung tillbaka ända till stadens grundläggnings- och storhetstid. De äldsta kartorna öfver Sigtuna äro väl icke äldre än från 1600-talets senare hälft — en af dem finnes afbildad nedan — men deras nästan fullständiga öfverensstämmelse med nuvarande plan utgör ett kraftigt bestyrkande af denna plans ursprunglighet. Sin väsentliga prägel får denna plan af Stora gatan, som kröker sig fram ungefär parallellt med Mälarstranden, samt af de smala gränder, som från denna gata löpa ned mot sjön och som än i dag långtifrån öfverallt fylla stadslagens föreskrift om 8 alnars bredd för "alla allmännings gatur". Från detta system af storgata och sjögränder såsom

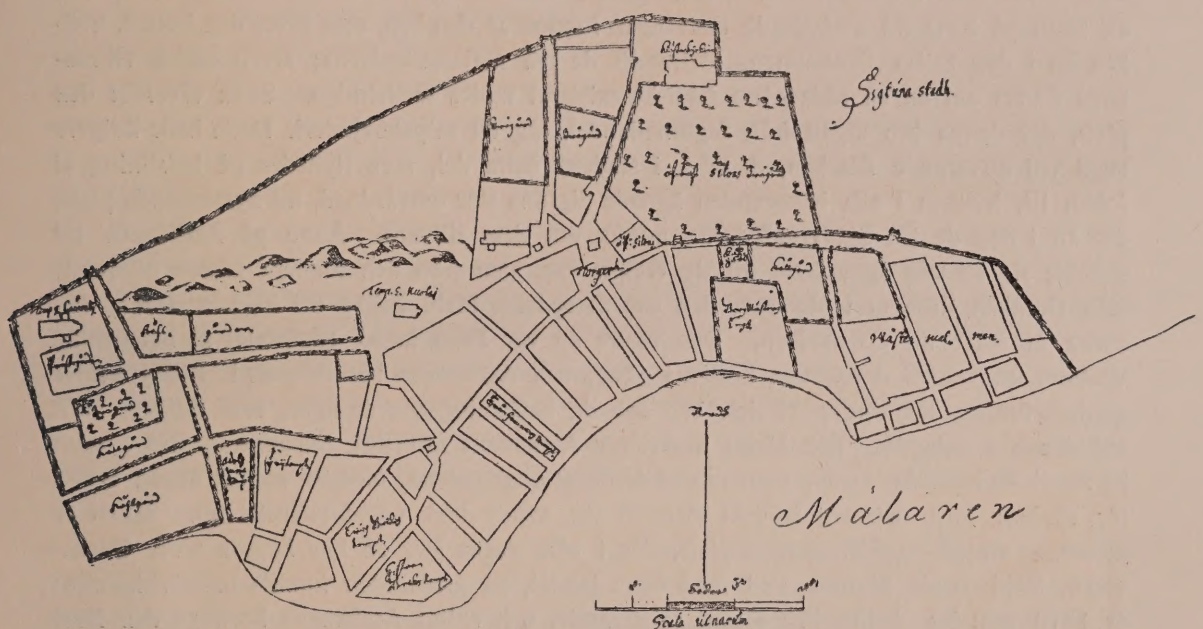

Fig. 1. Karta öfver Sigtuna från 1600-talets senare hälft.

stomme utgå öfriga gator, i regel följande terrängens anvisningar, såsom Prästgatan, hvilken kröker sig rundt det staden dominerande berg, som nu kallas Klockbacken, men hvars namn i sextonde seklet var Kvarnbacken.

Om Sigtuna vid reformationstidens slut äga vi en ganska god och fyllig kunskap, främst genom Martinus Aschaneus' år 1612 författade "Relation om Sigtuna stadh" samt genom sockenstämmoprotokoll, skrifvelser, anteckningar och räkenskaper från Johan III:s, Sigismunds och Carl IX:s tid, befintliga i den i Sigtuna kyrkoarkiv förvarade oskattbara "Liber ecclesiæ". Aschaneus, som senare blef riksantikvarie, var född vid 1500-talets midt på Aske gård invid Sigtuna och kände sedan sin barndom hvarje sten i bygden; han vet att förmäla om hvad hans år 1607 vid 120 års ålder afsomnade farmor hört af sina föräldrar, om hvad som tilldrog sig på hans farfars farmors tid samt om hvad som i öfrigt händt enligt "gamble berättelsen, man efter man". En del af denna tradition kan väl till sitt värde vara tvifvelaktig, men såväl Aschaneus' omsorg vid topografiska undersökningar och beskrifningar som hans måttfullhet och försiktighet i omdömen ger

hans relation ett mycket högt värde.[1] Äfven Aschaneus' svärfader, den framstående och begåfvade kyrkoherden Olaus Olai Helsingius i Sigtuna, var antikvariskt intresserad och har efterlämnat anteckningar af stort värde för kännedomen om Sigtuna under 1500-talets senare hälft.

Den bebyggda delen af staden synes på 1500-talet haft ungefär samma utsträckning som i våra dagar, men Aschaneus berättar om åtskilliga på hans tid kvarstående vittnesbörd om stadens större utsträckning under dess svunna välmaktstid. I västra delen af staden fanns sålunda på 1500-talet ordnad färjeförbindelse öfver Mälaren, sannolikt från nuvarande Ropsten till Vallbyvik, där än i dag ordnad roddtrafik är inrättad; inkomsterna från denna färja tillföllo Danvikens hospital i Stockholm. Aschaneus berättar emellertid, att ännu på hans tid omfattande lämningar funnos af den bro, som öfver den holme, hvilken än i dag kallas Broholmen, förbundit de två Mälarstränderna; äfven andra vittnesbörd finnas om att en sådan bro faktiskt existerat under medeltiden. Strax ofvanför den plats, där denna bro utgått från Sigtuna-landet, låg ett salpetersjuderi. Detta hade tidigare legat vid nuvarande Blackan, d. v. s. i stadens östra del, men flyttades på befallning af Johan III, hvilken i alla hänseenden ägnade Sigtuna stor omvårdnad, till nyssnämnda plats, där än i dag de två Sjudaregårdarna minna om dess tillvaro. Ännu på Aschaneus' tid sträckte sig stadens ägor fram till de tvänne åar, som från den numera nästan uttorkade sjön Dumban flöto ut i Mälaren, den ena åt sydväst förbi Billby till Håtunafjärden, den andra åt öster till Garnsviken. Den västra ån var ännu in på 1600-talet så betydande, att flera kvarnar af densamma höllos i gång, och Aschaneus berättar, att i "Bijlby wäster gärde" funnos lämningar af den bro och de befästningsanordningar, som tidigare varit vid denna å anlagda. För öfrigt beskrifver Aschaneus utförligt, hurusom de två genom kärrmarker löpande åarna, gynnade af terrängförhållandena, fordom utgjort starka skydd för staden; huru härmed faktiskt förhållit sig, synes dock något tvifvelaktigt. Säkert är däremot, att på ungefär samma plats, där i våra dagar åter en bro byggts öfver Garnsviken, förbindande Sigtuna stad med östra landet, på medeltiden funnits bro-förbindelse; år 1510 omtalas denna bro såsom existerande, och enligt Aschaneus borttogs den först på Erik XIV:s tid, då färjeförbindelse här inrättades. Anledningen till brons borttagande skall hafva varit en kunglig fogdes på Wenngarn privata intresse af att fisken i lektiden skulle gå upp i Garnsviken. "Men nog räddar färrian så mykin fisk som bron giordet", tillägger Aschaneus. Sedermera, ovisst när, erhöll Sigtuna borgmästare som löneförmån rättighet att hålla katsa här vid östra färjestaden; vi äga från 1700-talet ett vittnesbörd om att inkomsten af denna s. k. borgmästarekatsa, oaktadt de dryga kostnaderna för dess underhåll, utgjorde ett mycket afsevärdt lönetillskott för dess innehafvare.

Sigtuna vid 1500-talets slut dominerades liksom staden i våra dagar af sina kyrkor. Oaktadt gråstenskyrkorna öfvergifvits, voro de ännu långt ifrån i det ruintillstånd, hvari de nu befinna sig; mycket bidrog ock till deras bevarande den omvårdnad, som ägnades dem af konung Johan III.

S:t Pers kyrka beskrifves af Aschaneus såsom den förnämsta. Visserligen voro de flata golfstenarna "borttagne hitt och titt, mest uppmurade i staden", men hela innanredet af ek med järndörrar och t. o. m. altaren fanns ännu i behåll, och de "sköna trappor",

---

[1] Martinus Aschaneus' *Relation om Sigtuna Stadh och landet dher näst omkringh*, manuskript i K. Biblioteket.

som omnämnes, kunna icke gärna vara identiska med de grofva och obekväma gråstenstrappor, på hvilka man än i dag kommer upp i det västra tornet — måhända voro dessa gråstenstrappor beklädda med "skönt" arbetadt trä. Det synes möjligt, att denna kyrka, hvilken af Aschaneus beskrifves såsom "mechta warachtig och fast giord", kunnat i någorlunda godt skick bevaras till vår tid, därest icke år 1616 en katastrof inträffat. Från detta år finnes nämligen bevarad följande anteckning af kyrkoherden Ericus Erici Hielmstadius' hand: "Then 16 Septempris thetta åhr 1616. Blåste nidh halffparten aff thz stora tornet på S. Pädhers kyrkio, aff stort östanwädher. Spetzen slog nidh genom hualffwet och in i kyrkian. Thette skedde emillom 4 och 5 efter middagh". Hvari denna märkvärdiga katastrof bestått, synes ej fullt klart. Om — såsom Ekhoff med allt skäl antager — det stora gråstenstornet öfver midtkvadraten aldrig varit väsentligt högre än det nu ter sig, måste Hielmstadius' anteckning åsyfta en hög öfverbyggnad af trä ofvanför stentornet och lika hög (!) som detta. Äfven denna förklaring lämnar dock rum för åtskilliga invändningar. Efter denna katastrof fick emellertid S:t Pers kyrka så förfalla, att församlingen år 1659 skaffade sig en inkomst genom att sälja bort af dess trävirke, och att kyrkan vid 1600-talets slut var en ruin.

S:t Olofs kyrka var på Aschaneus tid ej så väl bibehållen som S:t Pers: taket "begynner förfaras", beskrifver han, och på Gustaf Wasas tid hade tagits en klocka ur tornet, hvaraf hålet i "hualfuet" ännu syntes. Icke desto mindre fanns ännu in på 1700-talet ett spetsigt tak på denna kyrkas torn.

S:t Lars kyrka beskrifves af Aschaneus såsom "tämlig hållin". Den hade också år 1586 genom Johan III:s och kyrkoherden Thomas Rodolphi försorg blifvit grundligt reparerad "både til torn og tak". Af denna kyrka fanns emellertid redan på 1700-talet föga mer kvar än i våra dagar. Förklaringen härtill torde vara, att den blifvit förstörd genom 1658 års stora eldsvåda.

S:t Nicolai kyrka eller "gamble ryske kyrkian", såsom den nämnes ännu på 1660-talet, var på Aschaneus' tid tämligen förfallen "til mur och taak, innan och uthan"; t. o. m. dörrar och dörrjärn voro bortstulne, och stenen hade af handkvarns- och senapskvarnshuggaren Pål Rotte befunnits särdeles lämplig till kvarnar, hvartill den en tid användes, tills dock detta tilltag hejdades. År 1616 lät kyrkoherden Ericus Hielmstadius uppresa ett trätorn på S:t Nicolai kyrka, afsedt att uppbära ett nytt stadsur, som han beställt hos urmakaran Christian Stelewagn i Stockholm. Emellertid afled Stelewagn, hvaraf saken något fördröjdes, men påföljande år, 1617, ingicks en öfverenskommelse med en annan urmakare i Stockholm, mäster Gilius, att denne för ett pris af 80 daler skulle förfärdiga ett ur och själf komma till Sigtuna och sätta upp det. Den 26 september 1618 kunde Hielmstadius föra klockan till Sigtuna, och påföljande 16 oktober blef den uppsatt på sin plats. Emellertid blef det besvärligt med betalningen. Endast 40 daler fick mäster Gilius med sig, när han den 21 oktober drog bort; resten skulle han få efter vintermarknaden. När så vintermarknaden i februari 1619 var inne, fingo Per Larsson och Per Andersson, förmodligen kyrkvärdar, vandra omkring "att begiära någhen hielp här till". Af de främmande köpmännen fingo de något öfver 12 daler, af stadens eget borgerskap ej fullt 7 daler — "skam aff säiande", tillägger Hielmstadius i sin anteckning härom. För att få ihop de 30 daler, som efter marknaden tillsändes urmakaren, nödgades man tillgripa ett lån ur stadens fattigkassa. Om mäster Gilius någonsin fick fullt betalt, veta vi icke. Ej heller vet man, hur länge detta torn och stadsur tjänte: förmodligen förstördes båda genom 1658

års brand. Redan på 1700-talet var denna kyrka nästan helt förstörd. Ännu för en mansålder sedan syntes dock tydligt dess grundmurar på Klockbackens sluttning; att förinta äfven dessa har blifvit vår egen tid beskärdt.

S:t Erici och S:t Bartolomei kyrkor, som äro kända uteslutande från en predikan af år 1656 samt från afbildningen i Svecia antiqua, omnämnas eller antydas ej ens i Aschaneus' utförliga och omsorgsfulla beskrifning, hvilket kan låta vissa tvifvel uppstå, om dessa kyrkor någonsin existerat. Däremot omtalar Aschaneus obetydliga lämningar af "S. Gertrudis Capell" på en höjd vid sjön. Huru hastigt byggnader kunna utplånas från jorden, visar emellertid det förhållandet, att Aschaneus år 1612 icke kunde finna ens någon grundmur efter det "S. Jörans Capell", hvilket i en urkund af år 1510 omtalas såsom befintligt längst västerut i staden.

Klosterkyrkan användes alltsedan reformationen ensam till gudstjänst. Den beskrifves af Aschaneus år 1612 såsom varande "vid macht". Icke desto mindre hade året förut åtgärder fått vidtagas för den höga, kopparbetäckta takryttarens bevarande, och under åren 1621—1629 kräfde hela kyrkan synnerligen omfattande reparationer. Att här framlägga ens grunddragen af denna kyrkas märkliga byggnadshistoria under nyare tiden, skulle föra för långt; källmaterielet är så rikhaltigt, att det kunde blifva en hel afhandling däraf, oaktadt en del af kyrkans böcker och handlingar borttogos från staden af Johan III:s sekreterare "then ogudactige Johannes". Säkert torde vara, att åtskilliga af de reparationer och förändringar, som tidt och ofta fingo vidtagas, utfördes utan nödig hänsyn till kyrkans byggnadsart och bestånd, hvarför det under nyare tidens lopp är ett nästan aldrig upphörande klagomål, att kyrkan befunne sig i rentaf fallfärdigt skick. De dryga kostnader, dessa ständiga reparationer drogo, hade ock till följd, att kyrkan och församlingen ständigt befunno sig i utblottadt och skuldsatt tillstånd, hvilket i sin mån bidrog till den allmänna fattigdomen inom staden.

Klosterkyrkogården hade icke samma utsträckning som i våra dagar, utan omfattade blott ett mindre område norr och väster om kyrkan. Detta område var emellertid inhägnadt medelst en tegelmur, på hvars insida funnos inmurade sittplatser, och i hvilken funnos tvänne s. k. stegluckor eller portar. Den ena af dessa portar, på södra sidan, finnes ännu i behåll — täckt med medeltida taktegel och sannolikt i ungefär sitt ursprungliga skick (Sigtuna 25 och 26) — den andra, som fanns midt emot, i norra muren, och som till sin byggnad var alldeles lik den södra, nedrefs på 1740-talet, enär dess tegel behöfdes till kyrkans reparation. Både kyrkogården och dess närmaste omgifning voro beväxta af höga askar. Allt detta gaf Aschaneus anledning att skrifva: "Klöster kyrkogården är med then härligaste här i hela rijkett".

Strax norr om den norra stegluckan syntes ännu på Aschaneus' tid grunden till "en mechta kostelig bygning af steen", som påstods hafva varit det forna biskopshuset. Äfven själfva klosterbyggnaderna, till största delen belägna söder och sydost om kyrkan, synas på Aschaneus' tid hafva varit ruiner. Söder om klostret sträckte sig vida klostrets gamla trädgård, "Konungzträdgården", som den kallades på denna tid, af Aschaneus prisad såsom jämte "Fåglesången" den förnämsta i staden.

Att en klockstapel med tvänne klockor funnits på 1500-talet, är säkert, men man vet icke, hvar den legat. Sannolikt var den bristfällig eller förstörd, när på sockenstämma den 12 november 1607 beslut fattades om uppförande af en ny klockstapel, hvartill timmer då beviljades. Påföljande år den 21 maj kom Per Larsson tornbyggare till Sigtuna

och med honom ingicks då en högtidlig öfverenskommelse, att han på en annan plats skulle uppföra en klockstapel med fem torn, och att han därför skulle få 25 daler i lön. Arbetet vidtog omedelbart, och redan den 28 maj kunde de två klockorna hängas upp. Emellertid blef det intet af med de fem tornen, hvarför Per Larsson endast fick 11 daler 4 öre i lön, förutom 1 daler 1 öre, som gåfvos åt kyrkoherden, Magnus Melkiorstadiedal, för den förtäring, tornbyggaren hos honom åtnjutit. Att Per Larsson ej var nöjd med denna uppgörelse, framgår däraf, att ännu år 1610 gafs honom säd "på hans rest för klockestapeln". Om denna klockstapel var densamma, som ännu finnes på Klockbackens höjd (Sigtuna [24] med baksida), är icke fullt säkert; mycket synes dock tala för att så verkligen är fallet. De två klockorna voro förmodligen desamma, som på 1700-talet omgötos. Den ena klockans inskrift var nämligen då oläslig, och dess utseende gaf kyrkoherden Frolander anledning att efter omgjutningen förse den med ett af honom författadt kväde, hvari det bl. a. hette: "Dock af min gamla hy har man måst kännas vid, at jag Sigtuna folck har tient från urmins tid". Den andra klockan bar vid omgjutningen en inskrift på ryska språket, som af ryska ministerns i Stockholm sekreterare tolkades; enligt denna tolkning skulle klockan förskrifva sig från Pleskow och ej vara äldre än från Ivan IV:s tid. Huru den hamnat i Sigtuna, synes verkligen vara en gåta.

Prästgården låg redan 1589 på ungefär samma plats som i våra dagar, d. v. s. invid S:t Pers kyrka, och den hade då heltvisst rätt länge varit där förlagd, ty den beskrifves sagda år såsom "förrotnath". Just prästgårdens dåliga beskaffenhet nämnes såsom en viktig anledning, hvarför Sigtuna-borna 1589 önskade få Olaus Olai Helsingius till kyrkoherde; denne ansågs nämligen förmögen, och församligen hoppades genom honom få prästgården förbättrad. Så blef ock fallet. Från 1589 till sin död 1603 lade "Her Oluff" ned mycken möda och kostnad på prästgårdens förbättring. En kort öfversikt häraf är ägnad att gifva oss en ganska god inblick i, huru en svensk prästgård såg ut vid början af prästgårdarnas tid. Sex hus byggde herr Olof helt och hållet nya: ett fähus af timmer under halmtak, afdeladt i tvenne rum, ett svinhus, en hölada, en pörte, en präktig badstufva, med ugn och lafvar samt ett s. k. portläger. De hus vid prästgården, hvilka nämnas såsom af herr Olof förbättrade, äro följande: en liten sängstufva under torftak med väggfasta sängar, en liten gästestufva, en bagarestufva, en källarestufva, en mjölkstufva, ett förloft mellan mjölkstufvan och källaren, en höbod, ett visthus, en mjölkbod med fasta lårar jämte ytterligare ett loft, ett brygghus, en lada, en bod och en källare — de flesta af dessa sistnämnda hus äfvenledes under tak af näfver och torf. Trots mängden af byggnader synes det troligt, att ändock icke alla prästgårdens hus här uppräknats. Emellertid torde det hafva brustit med antingen beskaffenheten af dessa byggnader eller ock med deras underhåll, ty redan 1616, då Ericus Hielmstadius tillträdde pastoratet, var alltsammans så förfallet, att stor kostnad och möda fick nedläggas på prästgårdens iståndsättande. Hielmstadius lät inhägna hela prästgården och förse hägnaden med en stor och ståtlig port; han lät uppmura en ny brunn och lät "Isaak glasmestare" göra nya fönster. På hans tid nämnes ock vid prästgården "then stora herrestufwan" såsom en af ålder bestående byggnad; heltvisst fanns denna redan på Helsingius' tid och torde väl varit det förnämsta af prästgårdshusen.

En klockaregård nämnes redan 1596. På 1610-talet fanns ingen klockare, utan beboddes klockaregården då af "oeconomus pauperum", d. ä. hospitalsföreståndaren, hvars namn var Brynolphus, vanligen kallad herr Brynel. Med denne något bråkige herre kom

kyrkoherden Eric Hjelmstadius vid sitt ämbetstillträde år 1616 på ganska spänd fot, i all synnerhet sedan den nye kyrkoherden fått sin "tjänare" Johan Michelssen utnämnd till klockare Då denne nu skulle tillträda klockaregården, befanns densamma vara af herr Brynel vanvårdad, och till råga på allt kräfde herr Brynel oskälig ersättning för en byggnad, han där låtit uppföra. Den klockaregård, som här beskrifves, synes hafva varit mycket anspråkslös; till gården hörde en trädgård och en åkertäppa, omgifna af gärdsgård. Sannolikt utgjordes denna klockaregård af samma tomt — nuvarande stadskvarteret n:o 5 — som senare var anslagen till detta ändamål. Emellertid fick denna gamla klockaregård snart nog alldeles förfalla, enär under sjuttonde och äfven början af adertonde seklet klockare vanligen togos bland stadens borgerskap, hvarvid de bodde i sina egna gårdar.

Rådhus nämnes i Sigtuna för första gången år 1616. Hvar detta legat eller hurudant det varit beskaffadt är icke kändt. Förmodligen var det detsamma, som nedbrann under 1658 års eldsvåda.

Sigtuna hospital var under medeltiden en betydande institution, som åtnjöt underhåll af västra stadsbron samt, sedan denna förstörts, af västra färjan. Redan före nyare tidens inbrott beröfvades emellertid hospitalet denna inkomst, hvilken i stället gafs åt S:t Görans och senare Danvikens hospital i Stockholm. Detta äldsta hospital låg på en udde i stadens västra del, hvilken ännu på Aschaneus' tid kallades Hospitalsudden, ehuru själfva byggnaderna då försvunnit. Man har velat identifiera denna udde med Aludden, men detta är oriktigt; Hospitalsudden är nämligen identisk med den öster om Aludden utskjutande udde, där nuvarande Johanneberg är beläget, medan Aluddens namn på 1500-talet var Tegeludden. Hvar hospitalet eller fattighuset låg på 1500- och 1600-talen, är icke kändt; beröfvadt sin enda betydande inkomst, torde det inskränkts till ett anspråkslöst hus för stadens egna fattiga. Genom kungabref 1641 och 1680 återfick hospitalet visserligen färjemålsräntan från västra färjan, men det vill synas, som om det icke alltid tillfullo fått åtnjuta denna inkomst.

Några offentliga byggnader utöfver de nu nämnda torde Sigtuna icke haft under 1500-talet eller 1600-talets förra hälft. En skolmästare eller pedagogus fanns visserligen 1617, och barnundervisning torde alltsedan, om ock med afbrott, hafva utöfvats, men något särskildt skolhus byggdes icke förrän på 1700-talet. Till offentliga byggnader torde man knappast kunna räkna det tegelbruk, som tidigare legat på Tegeludden (nuvarande Aludden), men som på Aschaneus' tid var en ruin. År 1575 hade stadens borgare erhållit befallning af Johan III att upprätta en tegellada med tegelugn, men de bönföllo om att förskonas från denna börda, som var särskildt svår på grund af den fullständiga bristen på sand i stadens närhet; med all sannolikhet bifölls denna supplik, ty Aschaneus vet 1612 ej att förmäla om något annat tegelbruk än det då för mycket länge sedan nedlagda på Tegeludden. Ej heller torde man till offentliga byggnader kunna räkna "stadzens qwarnar", nämligen väderkvarnarna på Kvarnbackens höjd — på Aschaneus' tid fanns där endast en — samt vattenkvarnarna "widh alle uttlöper ur stadzträsken". Vid det mest betydande af dessa vattendrag, nämligen det som hade sin begynnelse vid "Raguatz kärret eller träskett" (d. v. s. kärr väster om nuvarande Ragvalsbo) och sitt utlopp mellan Hospitalsudden och Tegeludden, hade tidigare funnits trenne kvarnar, hvilka under 1500-talets lopp nedlades; år 1602 satte emellertid Olaus Helsingius en af dessa kvarnar i stånd.

Någon beskrifning på enskilda gårdar i staden finnes icke bevarad från den tid, hvarom här är fråga, men vi kunna af hvad här meddelats om de offentliga byggnaderna

göra oss en rätt god föreställning om huru stadens gårdar i allmänhet sett ut. Heltvisst utgjordes de till öfvervägande del af små låga stugor under torftak och halmtak, och osäkert är, om så många af de fattiga Sigtunaborna hade råd att anlita Isak glasmästares förvisso dyrbara konst.

Men: "berg och högder äro lustige, när man ther up kommer", skrifver Aschaneus. Då som nu var utsikten öfver Mälarfjärdarna vid och skön, då som nu hviskade saga och historia från kullfallna runstenar och remnande kyrkomurar, då som nu lefde friden och trefnaden i blommande trädgårdars vrår. "Nu thenna tijden äre trädgårdar mäst i huar gård", säger Aschaneus, och dessa ord kunde vara sagda i dag. Och den, som ger sig möda att söka, skall i en trädgård i staden ännu finna ett gammalt knotigt Larsmässpäronträd, hvars blad susat redan för Martinus Aschaneus, ja, kanske redan för bröderna i Sigtuna kloster, och sedan för släkte efter släkte, som gått till hvila i klosterkyrkans skugga, allt intill våra dagar.

De stora eldsvådornas tidehvarf.

De människor, som lefde i den senare reformationstidens Sigtuna, voro få och fattiga. Någon uppgift på deras antal finnes icke bevarad; sannolikt öfversteg det ej några hundra. Säkert är, att de voro fattiga och hade svårt att draga sig fram, sedan allt, som gifvit deras stad betydelse och lif, försvunnit ett efter annat. Därtill kom, att Stockholms och Uppsalas alltmera ökade storlek, makt och förmåner mer och mer drogo bort från Sigtuna den handel, som af ålder trifts i staden och som måhända under gynnsammare villkor kunnat kvarlefva och frodas äfven efter den medeltida storhetens slutliga och fullständiga undergång. År 1575 förklara stadens invånare: "Här är ett ringa mantall och liten förmågenhett, och en hop äre hädandragnne uti några förlidnne åhr, såsom här haffua boendes waritt". År 1587 klaga de öfver sin "älendige nödh", och på 1590-talet skrifver stadens utmärkte kyrkoherde, Olaus Olai Helsingius; "Så her er ganska fatigt folk (det Gud bettre), att de nepligen kunna föda sig". År 1617 hade Sigtuna-borna ännu ej slutbetalt sin andel af Elfsborgs lösen, men de urskulda sig inför konungen med att säga, att det icke är "någon ringa ting, som oss fattighe män uthi thenna litzla och fattigha staden tränger", ja de förklara t. o. m.: "så att intet eliest kan wara än att thenne ringa stadhen måtte blifwa ödhe, huar E. K. M:t aff gunst och nåde icke täckes oss bättre privilegera".

Privilegier hade staden visserligen, och bättre fick den under 1600-talets lopp, men privilegier hjälpa så föga, när de naturliga villkoren för blomstring och välstånd saknas. Mer än en donation, mer än ett privilegium, som gåfvos staden, blefvo också aldrig annat än tomma ord. Torpet Pilsbo, som Johan III skänkte staden, och gårdarna Bränbo, Viby, Humparboda och Konterbacka, som skänktes af Carl IX, kommo aldrig under stadens besittning. De upprepade förbuden mot landsköp kunde ej stor kraft och verkan få, när inga ringare än Stockholms borgare idkade handel ute på landsbygden rundtomkring. Och när Johan III till stadens borgerskap donerade den åker, som fordom lydt under prästbolet, blef detta till föga välsignelse, enär det gaf anledning till genom sekler gående, stundom med bitterhet förda strider mellan borgarne och deras kyrkoherde.

Förutom jordbruk, som aldrig räknats till borgare-näringarna, samt handel och handtverk, som på grund af konkurrensen från Stockholm och Uppsala alltmera tynade, var det

endast en näring, som bidrog till stadens och dess borgares existens. Denna näring förtjänar ett visst beaktande. Den utgjordes nämligen af strömmingsfiske i den finska skärgården, hufvudsakligen i sydvästra Finland. Visserligen erhöllo senare under 1600-talet (tidigast 1649) samtliga Mälarstäder privilegium å detta fiske, men det synes mycket tvifvelaktigt, om detta fiske för någon annan stad än Sigtuna utgjort något "uråldrigt" privilegium. Af Sigtunaborna åberopas det nämligen upprepade gånger såsom sådant, och ett vittnesbörd finnes om, att det redan år 1589 ägde bestånd. Året därpå, år 1590, skrifver Olaus Helsingius i en beskrifning öfver staden: "Her er och ingen som nogen köpshandell bruker til Tysland eller ellies med inköpande eller selliande, utan nogre båttar, som draga til Finland effter ströming, dock ganska fåå ere de". På 1500-talet tyckes verkligen detta näringsfång icke hafva ägt någon större betydelse, detta att döma såväl af Helsingius' upplysning som af det faktum, att i staden år 1572 funnos endast tvenne skutor. Under 1600-talets lopp utvecklades emellertid detta finska strömmingsfiske alltmera, till fromma för både staden och den kringliggande bygden. Strömmingsfiskarne begåfvo sig nämligen af i den tidiga våren och kommo åter till slutet af juni, då deras fångst kom äfven allmogen till godo, "wedh Pärmässo tijden, tå han skal begynna sin andetijdh". På hösten, när bönderna gjort sin skörd, betalade de åter i säd, hvad de fått i strömming. Denna närings allt större utveckling under 1600-talets lopp bragte emellertid Sigtuna stad i bitter tvist med tvenne andra städer, som däraf berördes, nämligen Åbo och Stockholm. Åbo-borna åberopade sig nämligen på de dem tillkommande 6 "frihetsmilen" kring Åbo, inom hvilka Sigtuna-borna ej skulle få fiska, och när de sistnämnda kommo Åbo för nära, blefvo de af Åbo borgare förföljda och plundrade, hvaraf vållades bittra klagomål från ömse sidor inför en rättvis konung. Stockholms-borna åter trakasserade fiskarne från Sigtuna genom att vid slussen afkräfva dem allehanda afgifter, som Sigtuna-borna förmenade vara stridande mot lag och sed, ja, från Stockholms-borgarnes sida vidtogos t. o. m. åtgärder för att alldeles förhindra de öfriga Mälar-städernas fiskefärder. Ur en sådan kamp på lif och död, där heltvisst medkänslan spelade en rätt underordnad roll, kunde ej gärna en ringa stad som Sigtuna, om ock gynnad af kunglig nåd och kungliga privilegier, gå segrande fram. Ej heller hade staden i allmänhet några dugliga borgmästare, som kunde föra dess talan och befordra dess väl, utan tvärtom hade invånarna upprepade gånger anledning till klagomål mot borgmästarna, hvilka synas hafva illa vårdat sin tjänst, hvartill de väl ej heller alltid voro så kompetenta. När stadens borgare år 1651 på sin nya stadsfana — hvilken ännu hänger i Sigtuna klosterkyrka — läto måla stadens urgamla vapen, en krona mellan tre stjärnor (se öfverstycket sid. XVI), skedde det förvisso med en bitter tanke på detta vapens betydelse, att Sigtuna "en crona i Suea rijke warit hafwer och som en stierna för alle andre i landett", såsom Aschaneus säger.

Till denna stadens storhetstid, då Sigtuna var hufvudorten för det svenska rikets förbindelse med Östern, ledes emellertid tanken osökt, när man läser om stadens "urgamla" privilegium på fiske i den finska skärgården, om dess borgares "urgamla" sed att resa dit. Var denna sed och detta privilegium en sista kvarlefva från den tid, då färder till de finska skären och längre hän åt öster voro lika naturliga och alldagliga ting för Sigtuna borgerskap som att se de östra ländernas män vandra på stadens egna gator? Man vill gärna i denna fråga se något mera än blott en lös förmodan.

Att det tidehvarf, som följde efter reformationstiden, för Sigtuna icke blef någon storhetstid, torde redan stå klart. Att detta tidehvarf blef en verklig svaghets- och nedgångs-

tid, berodde emellertid till väsentlig del på de stora eldsvådor, hvilka vid 1600-talets midt öfvergingo staden.

Den 8 juli 1648 nedbrunno 10 gårdar i Västra kvarteret, hvilket då bar samma namn som nu; det synes troligt, att äfven prästgården härvid nedbrunnit. Tio år senare, den 29 april 1658, nedbrunno genom en häftig vådeld under stark storm ej mindre än 16 (eller måhända blott 13) gårdar i Stadskvarteret, då vanligen kalladt Inre kvarteret eller Mellankvarteret, jämte stadens nyligen uppförda rådhus samt alla borgarnes lador på Klockback-sluttningen: förmodligen förstördes då också S:t Nicolai och S:t Lars kyrkor, hvaremot S:t Olofs kyrka och klosterkyrkan synas hafva gått fria. Denna eldsvåda kan i omfattning endast täfla med den, som åtta år senare, den 24 mars 1666, drabbade staden, då ej mindre än 24 gårdar på Malmen, hvilken stadsdel då bar samma namn som i vår tid, lades i aska; äfven vid detta tillfälle rådde stark storm, så att de stackars borgarna ej hunno rädda mer än en ringa del af sitt lösöre.

Detta var svåra hemsökelser inom loppet af 18 år. Åtskilliga af dem, som ägt och bebott de nedbrunna gårdarna, flyttade bort från staden, dels ut på landet, dels till Stockholm och andra städer. Deras exempel följdes snart äfven af sådana, hvilkas gårdar icke brunnit, på grund af den tyngande skattebörda, som blef en följd af eldsvådorna. År 1682 voro ännu 7 gårdar öde af de 10, som brunnit 1648, 5 öde af de 16, som brunnit 1658, och 9 öde af de 24, som brunnit 1666; därjämte voro ett stort antal gårdar i förfallande tillstånd, enär de helt enkelt öfvergifvits och lämnats öde af sina ägare. Några år senare säges det, att "dhe, som qwar hafwa suttit, hafwa måst draga tungan och blifwa nu mycket af sig komne". En del af de öfvergifna gårdarna inköptes — förmodligen för spottstyfrar — af adelsmän, som icke blott fortfarande läto dem stå öde, utan äfven vägrade att betala skatt till staden för dem, hvaröfver borgarne bittert beklagade sig. (Se 1600-tals-kartan sid. XVII). Att det under sådana omständigheter gick långsamt med återuppförandet och iståndsättandet af stadens offentliga byggnader behöfver ej sägas. Att icke desto mindre en hel del blef uträttadt, därför torde staden i icke ringa mån hafva haft att tacka sin nitiske borgmästare Anders Erichsson, som alltifrån 1650-talet till inemot århundradets slut innehade ledningen af stadens angelägenheter.

Anders Erichsson vårdade sig mycket om stadens privilegier. Han afskref de i stadens arkiv befintliga privilegierna i en bok, som ännu finnes bevarad och är af högsta värde, enär de allra flesta originalerna längesedan försvunnit. Han sökte äfven genom nya privilegiers utverkande bringa den härjade staden på fötter igen. Vid riksdagen i Göteborg år 1660, två år efter den svåraste eldsvådan, som lagt äfven rådhuset i aska, var Anders Erichsson själf närvarande som ombud för Sigtuna, och det lyckades honom här att utverka ej obetydliga förmåner. Staden erhöll förminskning i sitt båtsmanshåll och befrielse från vissa skatter, och ej mindre än fem års accis afstod kronan till rådhusets återuppbyggande. Ytterligare förmåner och lindringar erhöllos efter 1666 års eldsvåda, "effter som Wij i nåder åstunde och gierna see, det staden på hwariehanda sätt må komma i wälståndh". Äfven om denna kungliga önskan ej så snart uppfylldes, gåfvo dock de erhållna förmånerna staden möjlighet att bota de allra värsta skadorna och nödtorftigt draga sig fram. Sigtunas svåraste nedgångstid var det dock som nu följde.

De till det nedbrunna rådhusets återuppbyggande anslagna accismedlen möjliggjorde uppbyggande af ett nytt rådhus under 1660-talets lopp. Det rådhus, som då uppfördes, är det första, om hvilket vi äga noggrannare kunskap. Det var beläget i nordvästra hör-

net af Stora torget, på precis samma plats som stadens nuvarande rådhus. Det var dock större, i det att det sträckte sig 2 alnar längre åt öster. Detta rådhus var, i motsats till det nuvarande, två våningar högt. Nedre våningen innehöll uteslutande en "stadzfängelse-kammare" samt — troligen tvenne — marknadsbodar: öfre våningen innehöll en förstuga och tvenne salar, af hvilka den ena användes till rådstufvusal och var försedd med ett skrank. Byggnaden var icke täckt med bräder, utan allenast med näfver och torf, och något torn fanns icke. Ej heller fanns i hela huset någon eldstad, och byggnaden torde alltifrån början varit särdeles illa uppförd, enär den, trots täta reparationer, rätt snart förföll. Sålunda insattes 1684 nya fönster, 1687 byggdes "ett skiul uthöfwer rådstugu dören" och reparerades fängelsedörren, hvarförutom taket ofta omlades o. s. v., men icke desto mindre var rådhuset redan under 1700-talets första årtionde alldeles obrukbart, så att rätten måste sammanträda hemma hos borgmästaren. Att detta rådhus någonsin kunnat nyttjas annat än om sommaren, är icke troligt.

Bland de byggnader, som nedbrunnit, nämndes äfven borgarnes å södra Klockbacksluttningen belägna lador. Rörande dessa ladors återuppbyggande uppstodo åtskilliga tvistigheter, delvis förorsakade däraf, att kyrkoherden Elias Isopædius sökte göra gällande, att området ifråga tillhörde kyrkan. Emellertid synas ladorna hafva blifvit återuppbyggda.

Om de skador, kyrkorna lidit vid eldsvådorna, äga vi icke någon närmare kunskap; vi veta ej ens, hvilka af dem som berörts af elden. Näppeligen synes detta hafva varit fallet med S:t Olofs kyrka, ty på en gammal afbildning, som torde förskrifva sig från 1720-talet, äger dess torn ännu sitt spetsiga tak i behåll. Tydligt är emellertid, att grå-stenskyrkorna fingo alltmer förfalla, medan Maria-kyrkan med nöd hölls vid makt Äfven med den sistnämnda synes det dock hafva varit illa beställdt. "Hon är sin ruin mycket när, taaket alldeles förlohradt och odugeligit, tornet och wästra gafweln luuta och willia falla", heter det år 1686, och de 200 daler silfvermynt, som då af Kungl. Maj:t beviljades till kyrkans iståndsättande torde ej hafva räckt långt. Klagomålen öfver dess bristfälliga tillstånd upphöra hvarken under detta eller de två följande århundradena.

I stadens besvär till 1693 års riksdag omtalas de ringa medel, som stodo till förfogande för underhåll af stadens byggnader, hvarvid såsom sådana uppräknas rådhus, skolhus och hospital med tillägg af "etc". Om något särskildt skolhus då fanns, är emellertid särdeles ovisst. Kyrkoherden Laurentius Norelius meddelar år 1762, att han icke hört, att något skolhus funnits i Sigtuna, förrän ett sådant donerades år 1743. Borgmästaren Eric Kyhlman åter berättar, att när post- och skolmästaren Eric Nyberg år 1740 drog sig tillbaka efter 40-årig tjänst, hade han och hans fader, enligt hvad som förtaldes, tjänat såsom skolmästare i tillsammans 80 år, alltså från 1660 till 1740, under hvilken tid de bebott egen gård och undervisat barnen därstädes. Dock tillägger Kyhlman: "Några wille wäl säja, at hoos scholmästaren af ålder skal warit en gl stufwa, som skulle hafwa hördt staden til såsom scholæstufwa men det war ej bewisligit." År 1740 fanns alltså intet spår af något dylikt hus. Hvad hospitalet beträffar, torde det efter eldsvådorna — eller möjligen redan tidigare — hafva uppbyggts på den tomt vid Kyrkogatan (norra delen af nuvarande stadskvarteret n:r 3), där det sedan låg ända långt in på 1800-talet. Det finnes beskrifvet, sådant det var på 1730-talet: "en liten förrutnad stufwa 8 hwarf hög med städjor omkring, så att taket ej skulle falla neder", och från samma tid förmäles, att "inwijd södra gafwelen war höst och wåhr en stor watpus, därest stadzens giäss och ankor hade tilhåld". Någonting annat än en enkel fattigstuga var det alltså icke.

Med hamnen var det illa beställdt. Dess beskaffenhet på 1730-talet — och heltvisst under de närmast föregående årtiondena — angifves af borgmästaren Kyhlman sålunda: "Det bär syn för saga, at Sigtuna stad icke hafwer någon fördehlaktig hamn för fartyg och at der är ganska långgrundt, j anseende hwartil och för stadens medellöshet skul har bryggan blifwit giord af timbrade träkistor, som blifwit fylde med något sten. För menage skul med wärke har betäckningen blifwit lagd af smått wärke och det på längden; somligstädes war och inga brokistor, utan allenast sådanne ståckar tätt efter hwar andra blifwit lagde på längden. Som nu den ena ståcken kunde wara hel ny inlagd af then ena jnterresenten i broskiftet, den andra åter alldeles rutten och förlorad, så hände ofta, oaktad al anwänd försigtighet, at man med lifsfara kunde krängla sig fram ifrån fartyget up til landz."

Var bryggan emot slutet af det tidehvarf, som här beröres, alltså bristfällig nog, synas däremot färjorna hafva hållits väl vid makt. Hvad den västra beträffar, erkännes detta uttryckligen i privilegiebrefvet af den 4 december 1641, och heltvisst fortsattes med dess tillbörliga vidmakthållande allt framgent, enär staden numera hade ett påtagligt intresse däraf. Alltifrån 1641 benådades nämligen Sigtuna hospital — sedan Danvikens hospital erhållit ett vederlag — med inkomsten af denna färja, och det vakades noga öfver att färjemål ordentligen erlades. Hvad östra färjan beträffar, äga vi från året 1676 ett säkert vittnesbörd icke blott om att den hölls väl vid makt utan ock om dess ansenliga dimensioner. En sen lördagskväll i september sagda år begick nämligen en regementsskrifvare groft öfvervåld emot färjkarlen vid östra färjan, och det omtalas, att färjan vid detta tillfälle var lastad med 10 hästar, 2 kärror och 16 bönder, hvilka sistnämnda alla voro druckna!

En byggnad af föga glädjande beskaffenhet uppfördes vid denna tid. Den 7 mars 1664 anhöll nämligen staden att vid Skålgränd å Kungsmarken, snedt öfver Sigtunafjärden, få upprätta en krog, "huilken bådhe winter och somar kunde wara den reesande till tienst och staden frambdeles till någon inkomst"; det meddelades, att 200 timmer redan voro framkörda och 500 daler hopsparda af accisen för detta ändamål. Under så angelägna och ömmande omständigheter bifölls stadens anhållan, och så uppstod denna under tvenne sekler ganska ryktbara krog. Dess belägenhet är betecknande för sjökommunikationernas öfvervägande betydelse i forna dagar.

Både timmer och penningar kunde alltså åstadkommas, när det gällde ett så lockande och inbringande företag som en ny krog, men för andra, än så angelägna byggnadsverk funnos inga medel. Alltjämt var staden på intet vis kringgärdad, oaktadt detta med 1600-talets tullförhållanden vållade ej ringa olägenhet. Så kom 1696 Kungl. Maj:ts befallning om "staquetternes kring om städerne underhållande" med noggranna bestämmelser om underhållets fördelande på gårdsägarne, men Sigtuna borgerskap bönföll om förskoning från ett så dyrbart företag, förebärande, att "af uhrminnes tijdher kringh om denne ringa flecken intet något staquet hafwer warit oprättat" samt att "inwånarne nu dedt samma at giöra aldeles befinna sigh oförmögna." Något staket kom heller aldrig till stånd.

Om de privata gårdar, som nybyggdes vid denna tid, veta vi intet. Alldeles omöjligt är det väl icke, att något af stadens äldsta enskilda hus kan förskrifva sig från denna nybyggnadstid närmast efter eldsvådorna: sannolikt torde det dock knappast vara, att något enskildt hus från denna tid finnes bevaradt. Någon kraftigare byggnadsverksamhet synes heller icke hafva rådt: årtionde efter årtionde ljuda klagomålen om ödetomter och affolkning. Dessa klagomål synas näppeligen hafva varit obefogade. Allt tyder på att Sigtuna från de stora

eldsvådorna till början af frihetstiden, trots allt som gjordes för stadens förkofran, sjönk i ett allt djupare elände. Några exempel ur det rika material, som föreligger, må belysa detta.

Den 31 januari 1696 utfärdades ett kungligt plakat, som förbjöd ståndspersoner att baka bröd till afsalu och lade all rätt till sådant brödbakande på bagareembetet i städerna. När detta plakat nådde Sigtuna, vållade det stadens invånare stort bekymmer, enär något bagareembete icke var eller i mannaminne varit i staden inrättadt. Stadens invånare hade för öfrigt, så klaga de för landshöfdingen, "nogh at giöra till at skaffa sigh sädh till huusbehoof," så att någon tanke på att kunna få något till afsalu ej kunde föreligga.

Till marknaderna kommo endast ett fåtal handelsmän — ofta nog blott "några få wessgötar och månglerskor" — hvilka undandrogo sig de s. k. ståndpenningarne genom att icke handla i marknadsstånd på torget utan i borgarnes bodar. Från stadens sida vidtogos många åtgärder för att "draga marknaden in på torget," men de voro alla förgäfves. Stadens enda inkomst af marknaderna var och förblef uthyrandet af de tvenne bodarna i rådhuset, och denna inkomst var särdeles klen. När på 1670- och 1680-talen "hörneboden", som synes hafva varit den största, uthyrdes till en krukmakare från Södertelje, betalte denne endast 1 à 2 daler silfvermynt, och för den mindre boden betalte en hattmakare vid samma tid blott 24 öre.

Allra svårast blef det gifvetvis för staden under nöd- och peståren omkring 1710. Just detta år heter det, att "borgerskapets ussla och fattiga tillstånd så ynkel:t är, at en stoor dehl dödt i åhr af swält och hunger och intet hafft att köpa sig brödh före." När året därpå fem gårdar i staden skulle försäljas å exekutiv auktion på grund af skuld till kronan, uppträdde ingen köpare. Skattelängden för detta år, 1711, visar också endast 47 skattskyldige invånare i staden (hvaraf 19 i Västra kvarteret, 18 i Stadskvarteret och 10 å Malmen), medan samma antal ännu år 1702 utgjorde 62 (24 i Västra kvarteret, 16 i Stadskvarteret och 22 å Malmen). Af dessa skattdragare voro dock ingalunda alla borgare. När borgerskapet år 1710 skulle beväpnas och exerceras, befanns nämligen, att det endast fanns "några och tiugu borgare men inga drängar." De siffror, som här nämnts, torde representera det djupaste förfall, hvari Sigtuna någonsin befunnit sig.

Mer än af några siffror belyses dock stadens svaghet vid denna tid af den egenartade och sorglustiga händelse, som här till sist må förtäljas. Den 8 december 1711 begicks nämligen i stadens dåvarande enda väderkvarn ett svårartadt horsbrott emellan gifte stadstjänaren i Sigtuna Sven Olofsson och dragonhustrun Brita Jonsdotter från Wenngarn. Rådstufvurätten dömde dem båda till döden, men hofrätten nedsatte straffet, för henne till "rijs slijtande wid rådstugu döören," för honom till "sex gånger gatulopp". Denna mildhet från hofrättens sida vållade emellertid staden svåra bekymmer. För spöstraffets ordentliga exekverande fanns visserligen intet hinder, men med gatloppet var det värre: för dess lagenliga utförande saknades invånare i staden! Magistraten såg sig därför nödgad att genom en särskild skrifvelse hos landshöfdingen anhålla, att kronobefallningsmannen måtte beordra allmogen från de kringliggande socknarne att infinna sig i staden för att deltaga i exekutionens förrättande — "för borgerskapetz ringheet skuld til anthalet!"

Så långt hade alltså Sigtuna sjunkit, att staden måste begära hjälp af traktens bönder för att gifva sin egen stackars syndige stadstjänare hans lagenliga och förvisso hårdhändta, måhända ock fruktbringande näpst!

Borgmästaren Eric Kyhlman och stadens uppblomstring på 1700-talet.

Det har nämnts, att Anders Erichsson, som beklädde borgmästareämbetet i Sigtuna under 1600-talets senare årtionden, inlade mycken förtjänst om stadens upphjälpande ur det elände, hvari den genom de stora eldsvådorna råkat. Att han i stort sedt misslyckades, berodde måhända på förhållanden, som varit den kraftigaste öfvermäktiga. Detsamma är måhända att säga om borgmästaren Mårten Bergstedt, som tog ledningen af stadens angelägenheter just det nödens år 1710, som ofvan berörts. Äfven Bergstedt synes nämligen hafva varit en duglig borgmästare. Af den betydande förmögenhet, han dels själf ärft, dels förvärfvat genom sitt gifte med en dotter till brukspatron Johan Norin å Bofors, säges han under nöd- och pest-åren närmast efter sin ankomst till Sigtuna hafva frikostigt delat med sig åt stadens fattiga och nödlidande invånare. När så de svåra åren voro förbi och freden återställd, vidtog Bergstedt mer än en åtgärd till stadens bästa. En af hans närmaste omsorger gällde härvid rådhuset, hvilket som nämndt då ej på länge användts. Han lät — ovisst när — bygga det torn, som sedermera flyttades öfver till det nya rådhuset och som ännu finnes kvar. Sedan lät han ur "gamla klockstapeln" — månne det af Ericus Hjelmstadius resta tornet på S:t Nicolai kyrka? — nedtaga "stadzuhret" i afsikt att sätta upp det i det nybyggda rådhustornet. Nu voro emellertid tillgängliga medel slut. Bergstedt ingick då till Kungl. Maj:t med en anhållan, att staden måtte få till förmån för rådhusets reparation, stadsurets lagande och dess klockas omgjutande anordna ett lotteri enligt af honom föreslagen plan. Denna anhållan bifölls i januari 1723 och arbetet begyntes. När det var nära färdigt, fann man emellertid, att saken blifvit så anordnad, att urverkets lod komme att hänga midt för dörren till rådstufvusalen. Hela arbetet fick då afstanna, urverket lades i en bod i kyrkan, klockan lämnades i förvar i Stockholm och rådhuset fick förblifva i sitt bristfälliga skick.

Om den olyckliga beräkningen med lodgången och det klena resultatet af hela företaget berodde på Bergstedt och oförmåga hos honom eller på andra personer och omständigheter, kunna vi nu icke veta. Säkert är, att efter denna tilldragelse åtminstone inga kraftigare åtgärder från Bergstedts sida synas hafva vidtagits till stadens upphjälpande ur dess förfall, hvartill heltvisst i sin mån bidrog Bergstedts med åren alltmera försvagade hälsa. Men just kraftiga åtgärder af en stark hand var det som i Sigtuna behöfdes, och till stadens bestående lycka kom ganska snart en sådan stark hand att taga ledningen af dess angelägenheter. Denna hand var borgmästaren Eric Kyhlmans.

Att denne högt begåfvade och märklige man kom till Sigtuna, synes närmast hafva berott på en tillfällighet. År 1735 behöfde nämligen Mårten Bergstedt på grund af tilltagande sjuklighet en vice borgmästare att sköta sysslan åt sig och erhöll såsom sådan hofrättsauskultanten Lars Siljeström. Vice borgmästaren trifdes väl i Sigtuna och öfverenskom med Bergstedt, att denne skulle begära afsked och Siljeström blifva ordinarie borgmästare. Emellertid dog Siljeström helt plötsligt i februari 1736. Eric Kyhlman, som var Lars Siljeströms kusin och kamrat i hofrätten och som kände de förmodligen förmånliga villkor, som gjorts upp emellan Bergstedt och Siljeström, reste då genast till Sigtuna och kom så väl öfverens med både Bergstedt och magistraten, att han blef antagen till vice borgmästare och innan årets slut, nämligen den 23 december, sedan Bergstedt begärt och fått afsked, af Kungl. Maj:t förordnad till borgmästare i staden. Kyndelsmässoafton 1737 kom Kyhlman till Sigtuna och blef den 17 februari installerad i ämbetet. Detta

innehade han i öfver 22 års tid till 1759, då han befordrades till den förmånligare platsen som borgmästare i Köping; han lämnade Sigtuna den 12 oktober sistnämnda år. I Sigtuna hade han redan kort efter sin ankomst ingått gifte med Mårten Bergstedts dotter Ulrika — om detta hörde till de på förhand uppgjorda villkoren, vet man icke. Gifvetvis bidrog detta gifte till att göra Kyhlman delaktig af stadens traditioner samt att hos honom befästa den brinnande kärlek till Sigtuna, som andas i allt hvad han uträttat och skrifvit under den tid af inemot 23 år, hans verksamhet var där förlagd — "then tijd, som kan räknas till mina bästa mandomsåhr," såsom han själf vittnat. Också präglas Kyhlmans verksamhet af såväl en för hans tid högst ovanlig pietet för stadens minnen som en kraftig sträfvan att upphjälpa staden ur dess förfall.

En af Kyhlmans första åtgärder gällde rådhuset. Det gamla rådhuset befanns nu så odugligt, att det måste rifvas, hvilket skedde i maj 1640. Vintern förut hade stadens borgare kört fram hvar sin "försvarlig timberståck af tall", hvarjämte de förbundit sig att betala hvar och en 2 daler 8 öre à 2 daler 16 öre kopparmynt samt vid behof utföra gångled. Oaktadt allt detta och ehuru det gamla virket till stor del kunde begagnas, saknades medel till arbetets kraftiga bedrifvande. Kyhlman beslöt då att ordentligt utnyttja stadens privilegier och särskildt det ej i mannaminne begagnade privilegum af år 1652, hvarigenom drottning Christina till "stadsens publique bygningars bekostnadh" förunnade staden allt danaarf, tiondepenningen af allt ur staden gående arf samt trettiondepenningen vid köp af "gårdar eller tompter, som staden äger grunden af." Af Kyhlmans uppgift, att den sistnämnda förmånen tillförde staden "en liten tilhielp efter hand till thenne angelägne bygnad," synes framgå, att då åtskilligt fler gårdar än nu räknades såsom liggande på ofri grund. "Hvad dana arf beträffar", säger Kyhlman, "kan sådant sällan existera i de största städer, än mindre i Sigtuna." Emellertid ville en lycklig — eller om man så vill olycklig — tillfällighet, att ett danaarf just vid tiden för rådhusbygget tillföll staden. Några år förut hade nämligen en änka af oäkta börd, som försörjde sig med väfvande, flyttat till Sigtuna tillsammans med en linväfvaregesäll, med hvilken hon ämnade ingå äktenskap. En dag kort efter deras ankomst skulle gesällen med en ekstock ro öfver fjärden till Kungsmarken för att söka upp krokar till sin väfstol, men som det var hårdt väder och gesällen ovan att ro, kantrade båten och mannen drunknade. Något senare, år 1739, afled äfven änkan, och de 200 à 300 daler kopparmynt, som hon efterlämnade tillföllo såsom danaarf staden och kommo väl till pass till rådhusbyggnaden. Så småningom blef också denna färdig, sådan den ännu står kvar (Sigtuna [5]—[8]) något mindre än det forna rådhuset. Det torn, hvarmed det sistnämnda blifvit af borgmästaren Bergstedt försedt, flyttades som nämndt öfver till det nya rådhuset. År 1744 var själfva byggnaden så pass färdig, att på pingstafton allmän rådstuga där kunde hållas. Det dröjde dock länge, innan detaljer och inredning hunno blifva fullt färdiga. Sålunda framtogs nu stadsuret ur kyrkboden, reparerades för 100 daler kopparmynt och försågs med ny urtafla och ny visare. Klockan fördes till klockgjutaren Fahlsten och omgöts; som medel till omgjutningen saknades, fick Fahlsten behålla så mycket af malmen, som svarade mot gjutarlönen. Ej heller fanns medel till anskaffande af en tillräckligt stor kläpp, "hwarföre Carl Mattsson fogade tilhopa en sådan kläpp som thet kunde uti en liten smidja låta sig göra". "Med thenne kläpp har klåckan alt sedan warit belåten," säger Eric Kyhlman. Om rådhusets prydande och inredande i öfrigt, väsentligen genom Kyhlmans försorg, men äfven genom offervilligt och personligt samarbete af de ledande inom staden, läses å annan

plats. Sådant rådhuset nu står där, utgör det icke blott ett af stadens vackraste byggnadsminnen, utan ock ett minne af ett gånget släktes kärlek till sin stad.

Kyhlmans omsorg inskränkte sig emellertid icke till rådhusets byggnad och prydande, utan han vårdade sig ock om häfdandet af rådhusets och magistratens värdighet samt om iakttagande af med ett rådhus förenad gammal god sed. Han införde sålunda klämtningen kl. 10 f. m. och 4 e. m., sådan den än i dag brukas, han afskaffade det då rådande, för magistraten nedsättande förhållandet, att rådmännen vid begrafningar skulle tjänstgöra som likbärare, han utverkade hos domkapitlet, att rådstufvupredikan skulle hållas vid hvarje års början. Om dessa och många andra reformer, som på hans initiativ vidtogos, skrifver han själf: „Nu började således at wara något mera liknelse til stad, sedan man hwarje mondag, och understundom oftare enär så behöfdes, såg borgmästare och råd samla sig til förrättning på rådstufwan, hörde klämtningen på the i städerne wanlige stunder och at slaguret hördes och utwisade timarne och det ringdes i tornet kl. 4 om mornarne och kl. 7 om aftnarne. Til the åhrl. marknader utlystes marknadzfred under trummeslag samt äfwen juhlfred å rätter tjd, som allt tillförende icke derstädes warit i bruk.“

Det är ofvan nämndt, att Sigtuna under perioden 1660—1740, då Nyberg d. ä. och d. y. voro skolmästare, sannolikt saknat skolhus och att sådant med visshet icke fanns 1740, då studiosus Johan Ahlrot af domkapitlet förordnades till vice skolmästare i Sigtuna. För Ahlrot fick staden hyra ett skolrum hos en borgare. Emellertid var Kyhlman betänkt på att söka skaffa staden ett ordentligt skolhus. Så hände det sig år 1741, då Kyhlman bodde i Stockholm såsom riksdagsman för staden, att han på påskafton kom hem till Sigtuna för att fira helgen. Han fick då höra, att hans nära vän kvartermästaren Claes Lampa, hos hvilken han bott under sin första tid i Sigtuna, medan han ännu var ogift, svårt insjuknat. Kyhlman begaf sig genast till sin sjuke vän och samtalade med honom och tog af honom det löftet, att om han skulle dö, så skulle staden till skolhus erhålla den gård, som Lampa ägde å Malmen. Något vittne togs icke härpå, ty Kyhlman trodde alls icke, att Lampas dödsstund var nära. På påskdagen kom emellertid bud, att Lampa aflidit. “Nu war det således angående testamentet på gården hwarken giordt eller ogiordt,“ säger Kyhlman. Men han begaf sig till Stockholm, uppsökte där Claes Lampas ende arfvinge, som var hans fader, bryggareåldermannen Johan Lampa, och då Kyhlman var “med then hedersmannen i mycken wänskap,“ gillade denne sonens testamente, oaktadt Claes Lampa stått i skuld till sin far för hela gården. En donationshandling uppsattes nu, och så fick Sigtuna sitt första kända skolhus. Det var beläget på samma plats som nuvarande s. k. gamla skolan, men det innehöll allenast tvenne rum, en “stufwa“ och en “cammare“, den förra heltvisst nyttjad till skolsal, den senare till bostad åt skolmästaren. Huset var dock ganska förfallet. Tillfälle till nybyggnad erhölls emellertid snart, då borgaren Bengt Strutz år 1748 skänkte 500 daler kopparmynt till ett nytt skolhus. Det gamla huset refs då ned och ett nytt uppfördes, äfven detta helt anspråkslöst med blott två rum, “en större kammare på norra ändan för barnen, med kakelugn uti, en mindre midt emot förstugan och ett kök på södra ändan.“

Med hospitalet eller fattighuset var det som nämndt illa beställdt, och några medel till dess reparation funnos icke. Emellertid fann Kyhlman, att hospitalet alltsedan 1724 icke ordentligen kommit i åtnjutande af den inkomst från västra färjan, hvilken var anslagen till dess underhåll. Efter allehanda mödor med denna invecklade sak lyckades Kyhlman utbekomma 150 daler kopparmynt af nämnda medel för tiden 1724—1738 och

använde dem till fattigstugans ombyggnad och reparation. Äfven här införde Kyhlman allehanda förbättringar. Dittills hade det varit brukligt, att de fattiga hvar dag hängt ut en fattigbössa på en stång utanför sin dörr, men Kyhlman lät placera tvänne stockar som portstolpar till gården och fäste vid hvardera stolpen en fattigbössa med tafla öfver. Som medlen icke fullt räckte härtill, bestred Kyhlman själf en del af kostnaden och målade med egen hand taflorna. Äfven lät Kyhlman igenfylla den ofvan nämnda vattensamlingen vid gården och lät där plantera sju aspar.

Ej blott vid fattighuset utsattes fattigbössor. Stadsbryggans dåliga tillstånd är ofvan omnämndt. Sedan fåfänga försök gjorts att reparera den gamla träbryggan med dess stenkistor, byggdes på Kyhlmans initiativ en murad stenbrygga, och han var t. o. m. betänkt på att låta göra en hamnpir till skydd för fartygen, hvartill dock medel saknades. Vid bryggans ände placerades en fattigbössa med stock och huf.

Det har redan visats, hurusom Eric Kyhlman vinnlade sig om förbättringar äfven på det kyrkliga området. Härvid hade han god hjälp af de tvänne utmärkta kyrkoherdar, som under hans tid verkade i Sigtuna, Gabriel Frolander (1739—1750) och Laurentius Norelius (1751—1771). Den tid, då dessa tre män hade vården om Sigtuna, synes för staden i allo hafva varit en tid af lycka och framåtskridande.

Prästgården var vid denna tid alldeles förfallen, och år 1743 fattades beslut om dess fullständiga nybyggnad, hvarför under nästföljande vinters lopp tillräckligt timmer framskaffades af både staden och landsförsamlingarna; den förra skulle sätta upp en sal och en kammare, de senare en kammare och ett kök. Emellertid drabbades staden på våren 1744 af en svår eldsvåda, som lade ett flertal gårdar i Stadskvarteret i aska och starkt hotade det nybyggda rådhuset. På grund af den nöd, som därefter var rådande och som alla, äfven de som ej lidit någon direkt skada, drabbades af — den vackraste inbördes hjälpsamhet visade sig råda bland invånarne — sattes dock i fråga att uppskjuta prästgårdsbyggnaden. Genom borgmästare Kyhlmans och kyrkoherde Frolanders uppoffrande nit och personliga insatser kom dock bygget till stånd på sommaren 1744. Den prästgård, som då uppfördes, är densamma som ännu finnes i behåll (Sigtuna [22]—[23]). Frolander lade sig så vinn om detta bygge, att — enligt Kyhlmans berättelse — "allting therwjd aflåpp med lust och nöje." Frolander, som var kunnig i snickareyrket, grep stundom själf till hyfveln och förfärdigade bl. a. ett par af de särdeles vackra dörrar, som ännu pryda prästgården. Äfven egna penningemedel offrade han på detta bygge. Sedan sålunda själfva hufvudbyggnaden uppförts, reparerades och ombyggdes under den följande tiden så småningom alla ekonomihusen. Förmodlingen planterades äfven vid denna tid de träd, som ännu, höga, lummiga och vördnadsvärda, inrama prästgården och bidraga till att gifva den dess säregna skönhet.

Några vidlyftigare reparationer företogos under här berörda tid icke på Maria-kyrkan. Endast sträfpelarne på norra sidan, som voro svårt förfallna, reparerades nödtorftigt, hvarvid tegel togs från den norra kyrkogårdsporten, hvilken nedrefs (se ofvan sidan XX). Däremot skedde en grundlig reparation af kyrkogårdsmuren, som vid Kyhlmans ankomst till Sigtuna var så förfallen, att kreatur kunde klifva öfver den och söka sitt bete på kyrkogården. Delar af muren voro af sten — månne rester af den ursprungliga, af Aschaneus beskrifna kyrkogårdsmuren? Dessa sten-partier belades med trätak, och Kyhlman vakade noga öfver att borgarne underhöllo sina resp. balkar af muren. En prydnad erhöll kyrko-

gården under denna tid, nämligen det Gernerska grafkapellet med dess vackra inskription, hvilket uppfördes år 1757 (Sigtuna [25]).

Ej heller synes någon större reparation af klockstapeln under denna tid hafva företagits, men med klockorna skedde en viktig förändring. Af ålder hade endast två klockor funnits i klockstapeln. Under sitt vistande vid riksdagen 1738 ingaf därför Eric Kyhlman till Kungl. Maj:t en supplik, att Sigtuna måtte erhålla en af de två klockor, som förvarades å vinden på Wenngarns slott. Denna supplik bifölls 1743, och i borgaren Eric Björkmans båt fördes klockan till Sigtuna och uppsattes i klockstapeln.

Sigtuna har alltså i rådhuset, prästgården och det Gernerska grafkapellet ännu bestående vackra minnesmärken från Eric Kyhlmans tid. Sannolikt är också, att mer än ett af stadens äldre enskilda hus förskrifver sig från ungefär denna tid. Med ganska stor sannolikhet torde detta vara fallet med så ålderdomliga gårdar som Stadskvarteret n:r 4 a (Sigtuna [20]—[21]) samt Västra kvarteret n:r 2 (Sigtuna [19]). Heltvisst var just denna tid en period af kraftigt nybyggande äfven af enskilda hus. Den blomstring, staden i ekonomiskt hänseende nu upplefde, möjliggjorde ock detta.

Äfven för denna ekonomiska blomstring hade Sigtuna i icke ringa mån att tacka Eric Kyhlman. Han var outtröttlig, när det gällde att afskaffa olaglig och skadlig gårdfarihandel, att utverka nya och förbättrade marknadsförhållanden o. s. v. Äfven torde hans mäktiga och betydande familjerelationer hafva kommit staden till gagn. Att söka skildra det som på detta område uträttades, skulle föra för långt och måste anses ligga utom ramen för föreliggande uppsats. En kort öfverblick öfver stadens ekonomiska tillstånd vid tiden för Eric Kyhlmans flyttning till Köping torde emellertid kunna, vid jämförelse med målningarna från 1700-talets två första årtionden, gifva en rätt god föreställning om hvad som under här berörda period uträttats till stadens materiella förkofran.

Jordbruket och trädgårdsskötseln stodo i högt flor. På stadens åkrar såddes 40 tunnors utsäde. Genom röjning och bergsprängning hade stadens trädgårdar ansenligt ökats och där odlades, förutom vanliga trädgårdsprodukter, humle, lin, hampa och tobak. Humle torde af gammalt odlats i Sigtuna, där den "för den härliga jordmån faller skiön och stark," såsom det hette, men tobaksplanteringen var ny för tidehvarfvet — därmed begynntes nämligen år 1725 och fortsattes med stor framgång.

Boskap hölls väl endast till husbehof, förutom får, af hvilka år 1765 funnos ej mindre än 120 st. — en vacker siffra, äfven jämförd med vår tid.

Fiske idkades såväl om sommaren som i synnerhet om vintern både i Mälaren och i "de här omkring belägna herregårdz siöarne," och detta med så godt resultat, att fiskköpare från Stockholm plägade hålla sig framme och uppköpa hela fångsten.

Att fisket framför allt var en vinternäring, berodde därpå, att ett stort antal borgare, tillhörande Sigtuna skepparesocietet, hvilka om sommaren lifnärde sig med fraktfart på Mälaren, om vintern grepo till fiske såsom näring. Dessa skeppare tyckas vid denna tid hafva spelat en rätt betydande roll i stadens lif. De lyckades bl. a. förmå magistraten att vid 1751—52 års riksdag hos Kungl. Maj:t anhålla, att fraktfarten från Sigtuna skulle vara stadens skepparesocietet ensam förbehållen. På denna anhållan kom emellertid ett blankt afslag till svar.

Handel idkades år 1765 af "5 handlande af spetzerier, salt gods, alnmått och de öfrige allmänne och wahnlige kiöpmanna wahror." Därjämte drefs allmänt af borgarne

Fig. 2. Karta öfver Sigtuna från september månad 1799.

spannmålshandel och handel med trädgårdsalster, hvartill äfven kom afyttringen af handtverkets och industriens produkter. All denna handel omtalas såsom blomstrande.

"Handtwerkerierne äro nu här i staden i godt stånd emot förra tider", heter det 1765, "så att och godt arbete nästan uti alla de mäst wanliga professioner står att erhålla och lagliga skrågillen äfwen uti en del inrättade." Vissa handtverk stodo i särskildt högt flor. Till antalet talrikast voro de skräddare och skomakare, som fått sig tillerkändt ett särskildt distrikt, bestående af Erlinghundra, Håbo och Bro härader, inom hvilket de ensamma ägde rätt idka dessa handtverk; sådana skräddare funnos år 1752 åtta och skomakare fjorton. Tack vare den utmärkta lera, som finnes på sjöbottnen vid stadens långgrunda stränder, uppblomstrade krukmakeri och kakelugnsmakeri. Sistnämnda handtverk kom i sådant flor och idkades af så skickliga mästare, att det nådde konsthandtverkets plan, hvarom talrika målade och skulpterade kakelugnar i Sigtuna och Sigtunanejden bära vittne (14 och 15 baksidan). I fråga om åtskilliga handtverk var staden vida bättre lottad än i våra dagar. Den hade flera egna garfvare samt egen perukmakare, handskmakare, vagnmakare, sämskmakare, mjölnare, hattmakare, tapetmakare och glasmästare — allt yrken, som i våra dagar saknas.

Försök gjordes under detta tidehvarf i Sigtuna, som på så många andra orter, att få verklig industri till stånd. Särskildt gjordes försök på det textila området, men de synas i allmänhet ej hafva slagit så väl ut. Endast tvänne af dessa försök synas hafva haft en något längre tillvaro. Det ena var en ylletygsfabrik, anlagd af fabrikören Henric W. Hahr i Stockholm, af icke ringa dimensioner. Väfstolarnas antal var 1752 sju och fabriken sysselsatte då 1 tysk mästare, 2 tyska och 2 svenska gesäller, 2 svenska gossar samt 1 tysk och 14 svenska spinnerskor. Den andra fabriken var en silkes- och ylle-strumpfabrik, anlagd på 1760-talet af fabrikören Benjamin Probe.

Att under sådana förhållanden folkmängden starkt ökades i staden, är helt naturligt. I stället för de några och tjugu borgarne år 1710 funnos ett halft sekel senare omkring 100 personer, som inom staden utöfvade borgerlig näring. Att bland dessa invånare rådde stor — i några fall t. o. m. mycket stor — välmåga, framgår af bevarade bouppteckningar och andra aktstycken.

Mellan stadens invånare under denna dess uppgångstid synes därjämte frid och endräkt hafva rådt. Samarbetet mellan de ledande synes vid vården af stadens angelägenheter hafva burit prägel af inbördes kärlek, och när Eric Kyhlman 1759 höll sitt afskedstal till stadens invånare, betygade han den sin fägnad öfver "then enighet och sämja, som härstädes altjd finnes grannar och naboer emellan."

En lycklig period synes alltså i alla hänseenden den tid i Sigtunas historia hafva varit, hvilken här med allt skäl fått bära Eric Kyhlmans namn.

Stadens senare öden.

Där frågan gäller de "gamla svenska städerna", kunna dessa gamla städers nyare historia ej nämnvärdt intressera i annan mån än med hänsyn till den "gamla" stadens fortlefvande i den "nya". Att skildra ens grunddragen af Sigtunas yttre utveckling under det sist förflutna seklet, skulle också föra alldeles för långt. Några viktigare fakta må dock i korthet beröras.

En egendomlig omständighet, hvartill en fullständig och fullt tillfredsställande förkla-

ring är svår att finna, utgör det afbrytande af Sigtunas begynnande blomstring, hvilket ägde rum emot slutet af 1700-talet, samt den nya svåra nedgångsperiod för staden, som därpå inträdde och räckte ända inemot 1800-talets midt. Väl kan denna senare nedgångsperiod icke jämföras med den, hvari staden befann sig vid 1700-talets början, men tillräckligt många fakta bestyrka dock, att äfven den senare nedgångsperioden var af mycket allvarlig karaktär och måste söka sin orsak i något vida mer än tillfälligheter. Heltvisst står en viktig orsak att finna däruti, att en stark ledande hand sådan som Eric Kyhlmans saknades och att staden under denna senare förfallstid stod under ledning af flera borgmästare och åtminstone en kyrkoherde, hvilka svårt vanvårdade sina ämbeten, lika väl som de i sitt personliga lif föregingo med det sämsta exempel. Hvilken stor betydelse dessa sorgliga förhållanden än kunna hafva haft för Sigtunas utveckling, någon tillfyllestgörande förklaring till stadens förfall kunna de dock näppeligen utgöra. Måhända ligger en del af förklaringen uti den omvandling af stadens jordförhållanden, som vid denna tid begynte. Af ålder hade borgarne brukat sina jordar och kålsängar samt haft sitt mulbete och sina slåtterängar på stadens mark och däraf fått allt hvad de ur jorden behöfde för sina hushåll och sina kreatur, ja t. o. m. något därutöfver till afsalu; i flera gamla gårdar finnes ock ännu bevarade förfallna fähus från denna tid. I dessa förhållanden började emellertid under 1700-talets senare del en djupgående förändring inträda, hvilken först ett århundrade senare hade nått en genomgående fullbordan, men hvars afgörande skede just synes hafva utgjorts af 1800-talets första årtionden. Denna förändring bestod i nämnda borgare-jordars samlande på ett fåtal större jordägare, hvarigenom borgarne så småningom upphörde att bruka stadens jord. På så vis började redan på 1700-talet Aludden uppstå för att snart blifva den största gården under staden med ren landtegendoms-karaktär, och samma utveckling bidrog till bl. a. Ragvalsbos uppkomst. Att här närmare ingå på detta intressanta problem kan dock icke komma i fråga, så mycket mindre som forskningsmaterialet ingalunda blifvit genomträngdt och äfven genom sin fragmentariska beskaffenhet torde erbjuda forskaren betydande svårigheter.

Äfven om här ett par af de viktigare orsakerna till stadens förfall vid 1800-talets början blifvit berörda, torde dock fler stå att nämna. Försöken till industri på 1700-talet slogo, såsom nämndt, icke väl ut, och några ytterligare försök på 1800-talet uppmuntrade icke till fortsättning. Ej heller förelågo naturliga betingelser för uppblomstring inom staden af någon af de öfriga näringar, hvilka på 1800-talet fört svenska städer framåt. Den enda näring, som vid denna tid synes hafva i hög grad uppblomstrat, var brännvinsutskänkningen och krögeriet, hvilka visserligen tillförde staden och några dess invånare kontanta penningar, men som äfven just nu begynte sitt fruktansvärda verk att sänka ej blott stadens invånare, utan ock en vid omgifnings allmoge i armod och elände.

I stället för siffror och fakta må här tvänne korta skildringar af stadens tillstånd under denna senare nedgångstid anföras. Den ena är af skalden Vitalis, som år 1820 gjorde en båtfärd till Sigtuna och beskrifver staden sålunda: "Trenne kyrktorn, på hvilkas högsta topp stora granar och björkar uppväxt, påminna vandraren eller rättare sagdt seglaren, ty till lands går förmodligen ingen väg dit, om Babylons trädgårdar, som hängde i luften. Själfva gatorna voro mycket rara och jämna, ty där fanns icke en enda småsten. Till färgen voro de gula — af vildsenap, som förmodligen själf haft omsorg om sin odling. I staden fanns en enda bod, men den var tillsluten, ty ägaren hade cederat bonis."

Den andra skildringen af stadens förfall vid denna tid utgöres af inledningen till den

skrifvelse, hvarmed borgmästare, råd och äldste samt borgerskapet den 6 oktober 1845 hos Kungl. Maj:t anhöllo, att staden måtte förläggas under landsrätt. Det heter här: "Näringslöshet, fattigdom och vanmakt, med thy åtföljande liknöjdhet, vantrefnad och obelåtenhet så i det allmänna som enskilda lifvet, för att icke nämna de ännu svårare följderna däraf, hafva väl redan i århundraden varit utmärkande drag för detta samhälles innevånare, men i ingen tid torde de hafva stigit till den höjd, som i den närvarande. Den borgerliga rörelsen och dess idkare hafva alltjämt varit i aftagande och synas nu snart nog vilja alldeles utdö."

Dessa korta skildringar säga mycket. Vitalis' skildring säger oss dock något mer än om fattigdom och förfall: den talar ock om vinsten, den stora, oskattbara vinsten af denna utveckling, nämligen stadens bevarande såsom en verklig "gammal svensk stad" med krokiga blommande gränder, ja såsom en af de allra ålderdomligaste bland svenska städer. Den nya blomstringstid, staden under 1800-talets senare hälft gått till mötes, har också haft så måttfulla dimensioner, att föga af denna ålderdomliga prägel gått förloradt.

Stadens senaste blomstringstid, som måhända snart är till ända, har väsentligen betingats af den alltmera utvidgade handel, de moderna förhållandena medfört, af en alltmera utsträckt och rationell trädgårdsodling samt framför allt af de stora inkomster, som tillförts staden genom den beklagliga brännvinsutskänkningen. Icke torde denna blomstringstid kunna jämföras med Eric Kyhlmans tid, då dock borgarne sutto där välbergade, ja burgna med sina stora jordar, medan stadens invånare nu med få undantag äro fattiga, men den totala ruin, som förutspås i skrifvelsen af 1845, har dock ej inträffat, utan såväl invånareantalet som rörelsen och välmågan hafva ökats. Detta har äfven medfört, att byggnadsverksamheten, som under 1800-talets förra hälft synes hafva varit nära nog lamslagen, återupptagits. Eric Kyhlmans stenbrygga, som på 1830-talet var så förstörd, att den uteslutande hindrade sjöfarten, har ersatts med en ny och bättre. Östra färjan har ersatts med en bro. Nya, präktiga skolhus och fattighus hafva uppförts. Ett storartadt stadshotell har byggts på stadens bekostnad. Om detta hotell kan dock sägas detsamma som om åtskilliga — ehuru långt ifrån alla — under 1800-talets senare del uppbyggda privata hus, att det skarpt skär af emot stadens åldriga prägel och gifvetvis i någon mån fördärfvar helhetsbilden. Man måste dock vara tacksam för allt åldrigt och skönt, som räddats, och framför allt därför, att stadens plan genom tiderna bevarats så orördt medeltida som den än i dag är. I detta hänseende torde ingen stad på Sveriges fastland — frånsedt några skånska städer — kunna jämföras med Sigtuna.

En alltmera vaknad och bestämd insikt synes också göra sig gällande bland Sigtunas invånare om de oskattbara värden, som ligga förborgade i stadens skönhet och minnesrikedom. Ett godt och förstående stöd hafva hos invånarne de sträfvanden fått, som sökt bevara, skydda och i ljuset framtaga det gamla och minnesvärda. Ett allt större intresse har ock från statsmyndigheternas sida visats för Sigtunas fornminnen. S:t Pers, S:t Lars och S:t Olofs kyrkor, som voro på väg att alldeles förfalla, hafva genom anslag af riksdagen satts i stånd, så att de torde, såsom trenne af vårt lands mäktigaste och märkligaste ruiner, kunna bevaras genom tiderna. Detsamma har fallet varit med Maria-kyrkan, som redan 1796 var så förfallen, att den kopparklädda takryttaren måste nedtagas, för att den icke skulle spräcka hvalfven, och som sedan alltmera fick förfalla, så att den före restaureringen vid innevarande sekels början faktiskt var en ruin under tak.

Stadens skönhet och minnen hafva äfven bidragit till dess förkofran i senaste tid, i

det att många pensionärer och andra åldringar där sökt ålderdomens och minnenas ro, förutom de många sommargäster, som där söka en mera tillfällig hvila. Särskildt har staden utöfvat en stark dragningskraft på konstnärer, alltifrån kanslipresidenten Bengt Oxenstiernas hofmålare Pär Larsson, som år 1703 efter sin grefves död flyttade till Sigtuna midt under stadens svåraste förfallstid oaktadt det erbjöds honom att blifva akademimålare i Uppsala, samt Johan Hindric Scheffel, Eric Kyhlmans svåger, ända till John Kindborg, som vid innevarande sekels början tillbragte sina sista år i den lilla Mälarstaden.

Visst är också, att endast den utveckling, som kärleksfullt vårdar och klokt tillvaratager allt hvad Sigtuna äger af minnen och skönhet, kan vara sund och god och leda till verklig båtnad för staden. Måtte insikten och vissheten härom allt starkare genomtränga dem, som nu styra och leda! Måtte aldrig den tid komma, då Sigtuna förlorat sin enda hedersplats — sin hedersplats bland "gamla svenska städer".

Originalen till kartorna sid. XVII och XXXIV finnas i resp. Tilas' samling i Kungl. Biblioteket och Uppsala Universitetsbibliotek.

Slutstycke: Kartusch från grafsten i Mariakyrkans kor (efter teckning af ark. E. Milles).

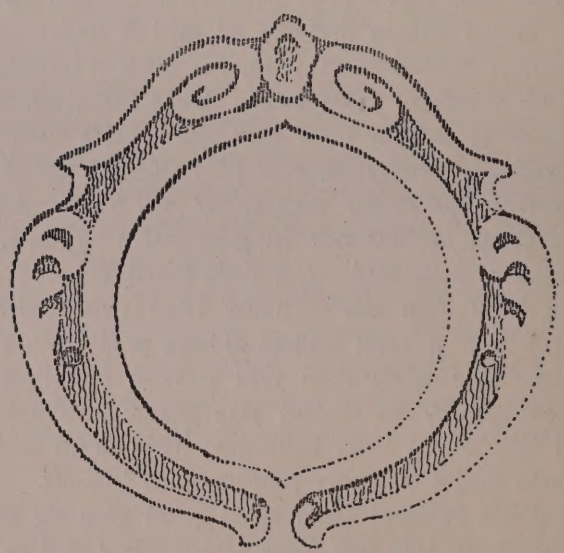

SKÄNNINGE MARKNADSGATA.

ETT BIDRAG TILL KÄNNEDOMEN OM DE SVENSKA INLANDSSTÄDERNAS ÄLDSTA STADSPLANEELEMENT[1].

Af

Sven T. Kjellberg.

Ursprunget till våra äldsta städer förlorar sig i Hedendomens och Sagans skymning. Då vårt historiska tidskifte begynner, se vi redan flera af dem framstå såsom betydande orter. (C. Th. Odhner: Bidrag till Svenska städernas och Borgareståndets historia.)

Man har påvisat huru en del äldre svenska inlandsstäder äro belägna i skärningspunkten mellan två eller flera häradsgränser och huru dessa orter af ålder varit samlingsplatser för häradena såsom kult-, tings- och marknadsplatser.[2] Vid Gamla Upsala sammanstötte sålunda Vaksala, Bälinge, Norunda och Ulleråkers häraden, vid Linköping Åkerbo, Hanekind och Björkekind, vid Skara Kåkind och Valle, vid Falköping Gudhem, Vilske och Vartofta och vid Skänninge Bobergs, Aska och Göstrings häraden.

Häradsindelningen försiggår under stamsamfundets tid, en tid, som utan fasta gränser sträcker sig utöfver rummet mellan yngre stenåldern och Kristi födelse.[3] Härad betyder skara, hop af människor, sålunda ett samfund, men öfvergick sedan som benämning på den bygd, där detta samfund höll till. När gränserna häradena emellan en gång i tiden bestämdes, kunna vi tänka oss, att orterna, där gränserna

[1] Denna uppsats, som nu blifvit delvis omarbetad, har tidigare inflytit i den handskrifna festskriften till professor Axel L. Romdahl. 18. 3. 1920.

[2] Se Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid I. s. 324.

[3] Se S. Erixon: Samhällets utvecklingshistoria i Sverige ur etnologisk synpunkt, uti I. Flodström: Sveriges Folk s. 402 ff.

Öfverstycke: Tore Lång, ur Olaus Magnus, De nordiska folkens historia, 1555, bok 14, kap. 15.

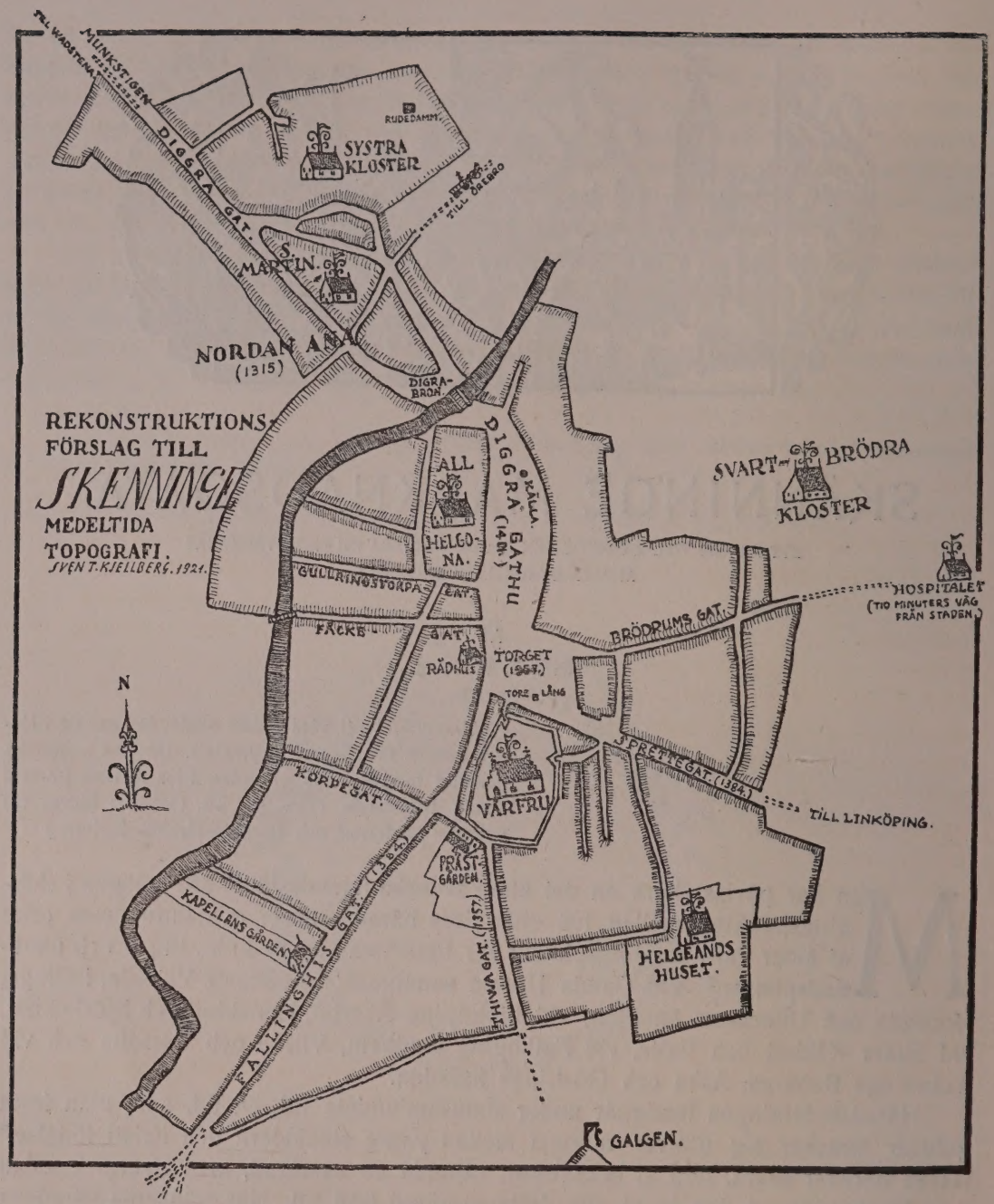

Fig. 1. Rekonstruktionsförslag till Skänninge medeltida topografi.

stöta samman, antingen redan existerat såsom mötesplatser för de omkringliggande större bygdelagen eller häradena och därför drogo gränserna till sig, eller att dessa skärningspunkter såsom centrala allmänningar — kanske rättare "ingen-mans-land" — senare upptogos till mötesplatser. Vissa omständigheter tyda på, att det förra alternativet åtminstone i en del fall varit rådande. Sålunda skuro fyra häradsgränser

hvarandra af gammalt vid Falköping och själfva skärningspunkten utgjordes af källan vid stadens torg. Källkulten har tydligen af dessa härad gemensamt utöfvats på denna plats.[1] Heliga källor vid städer äro icke ovanliga. Man behöfver endast peka på Sköfde och Söderköping — vid den sistnämnda staden finna vi äfven ett möte af häradsgränser. Vid utstakande af gränser voro källor naturligtvis ovärderliga såsom fixpunkter och ha användts flitigt därtill. Jag behöfver endast nämna ett exempel som Skinskälla (Skillnadskälla) i Småland, liggande på gränsen mellan Aspelands och Östra häraden och utgörande den gemensamma skärningspunkten för fyra socknar: Järeda, Ökna, Alseda och Skirö. Offer synas ha förekommit i källan.

Vare sig dessa orter varit bestämmande för häradsgränsernas möten eller ej kunna vi med säkerhet tillskrifva dem en ålder, som sträcker sig afsevärdt bortom den tid, då stadsväsendet först uppträder i vårt land. Huruvida vi före detta kunna räkna med en starkare utpräglad fast bebyggelse på dessa platser blir en fråga som arkeologiskt måste undersökas. Det som i föreliggande uppsats blir ämnet för en kortfattad utredning, är i hvad mån dessa orters stadsplaner bevara specifikt ålderdomliga drag, särskildt med afseende på marknadsplatsens utformning.

Vi välja Skänninge, den gamla "Caput Gothiæ", som utgångspunkt.

Staden ligger såsom ofvan påpekats på gränsen mellan tre häraden. Här möta äfven en del äldre landsvägar. Från öster kommer den gamla färdväg, som närmast berör städerna Norrköping och Linköping för att vid Skänninge dela sig i två grenar, den ena löpande öfver Jönköping, den andra öfver Eksjö. Från norr inkommer Askersunds- och Örebrovägen och från nordväst den gamla Vadstenavägen, kallad Munkstigen — den väg pilgrimerna togo vid vallfarten till heliga Birgittas stad. Den nu obetydliga Skenaån, som rinner förbi staden, har under den tidigare medeltiden varit vattenrikare. Olaus Magnus omnämner denna å "eller rättare *ström,* som för sitt snabba lopp vanligen benämnes Skena", en benämning hvarmed tydligen åsyftas ett åtskilligt vattenrikare flöde än våra dagars Skenaå.[2] En senare forskare antar, att ån under medeltiden "varit någorlunda farbar nedåt Roxen".[3] Det synes dock knappast sannolikt, att detta vattendrag vid denna tid kunnat utgöra någon såpass betydande förbindelseled att vi behöfva tillmäta det någon större vikt vid stadens uppkomst. Antar man emellertid att ån varit segelbar[4], har det säkert varit under längre tillbaka i tiden liggande skeden, under en tid, som sammanfaller med stadsnamnets ålder. — Ortens betydelse framkom genom dess "naturbestämda"[5] läge på den rika östgötaslätten.

Formgifvande för stadsplanen blefvo landsvägarnas lopp. Själfva nerven utgjordes af ett gatu- och torgkomplex, som löpte i hufvudsaklig riktning norr—söder, betingadt af utsträckningen af det höjdparti, på hvars krön det låg. Det är också detta komplex, som utgör stadens ekonomiska lifsnerv, i det att här de för staden

---

[1] Jfr Nat. Beckman: Vägar och städer i medeltidens Västergötland, s. 41 f.

[2] Olaus Magnus: De nordiska folkens historia B. II. kap. 30.

[3] C. G. Styffe: Skandinavien under unionstiden, s. 244.

[4] Helge Nelson: Geografiska studier öfver de svenska städernas och stadslika orternas läge. Författaren, som anför Styffes åsikt om åns segelbarhet, synes godtaga denna.

[5] H. Nelson: a. a. s. 54.

viktiga och stora årsmarknaderna höllos. De mest betydande voro Olofsmässan, som var en af landets största köpmarknader, samt Valborgs-, Mickels- och Mårmässorna.

Det kartmaterial, vi ha att röra oss med vid en närmare undersökning af stadsplanen, är synnerligen torftigt. Den äldsta af mig kända planen är Sundvalls af år 1713[1] (fig. 5). Senare planer meddela oss föga utöfver denna.

Det kan sålunda synas vara ett vanskligt företag att från denna 1700-talskarta leta sig fram till det antagliga utseendet af stadsplanen för ett samhälle, hvars ålder vi vilja föra tillbaka till medeltidens första århundraden. Under en så lång tid tänka vi oss gärna en utveckling, hvars spår icke minst böra komma till synes i stadsplanen, hvarjämte timade eldsvådor (t. ex. 1520, 1545), böra ha bidragit till förändringar i planen. Att vi dock med någorlunda säkerhet kunna rekonstruera den medeltida stadens topografi, fig. 1, ha vi i främsta rummet inbyggarnas konservatism att tacka för samt en del smånotiser lämnade i beskrifningen till 1713 års karta.

Betrakta vi denna närmare fästa vi först uppmärksamheten vid en egendomlig tomtblocksformation norr om torget, närmare bestämdt mellan Helgona- och Digra- eller Gamla Vadstenagatorna. Detta block är ytterst smalt och kilformigt och sträcker sig från torget ned mot ån.

Den östligaste af de två gator, som flankera det ifrågavarande tomtblocket, kallades ännu 1713 *Dägre-* eller *Degregatan.*[2] Denna namnform är en förvanskning af gatans medeltida namn *Diggra gathu* (1401).[3] Diger betyder stor, bred, mäktig, och Digragatan motsvarar i den medeltida staden såväl till namnet som till gagnet en senare tids Storgata. Det är dock främmande för det medeltida språkbruket att gifva en gata af den oansenliga bredd och längd, som gatan på 1700-talsplanen intar, ett sådant namn. Storgatan måste vara stadens hufvudgata. Det är också otvifvelaktigt, att den nuvarande gatan endast är ett rudiment af en under medeltiden på denna plats verkligen befintlig sådan. Det är icke heller egendomligt, att Broocman,[4] som i midten af 1700-talet beskrifver Skänninge, har svårt att lokalisera denna gata, "hwilken til äfwentyrs är then samma, som nu *Follings gatan,* emedan hon är then största och längsta."

Digragatan benämnes emellertid äfven Gamla Vadstenagatan i likhet med dess förlängning norr om ån. På denna sida af ån har gatan äfven dragit till sig en rätt omfångsrik bebyggelse utgörande kärnan i den gamla medeltida stadsfjärdingen "nordan aa" (1315),[5] medan Nya Vadstenagatan, som leder direkt från torget och in på den nuvarande landsvägen, på denna åsida saknar bebyggelse. Redan af detta samt namnens vittnesbörd har man rättighet att antaga, att vägen från Vadstena tidigare inkommit vid Gamla Vadstenagatan. Ett bevis för detta antagandes riktighet lämnar oss jordebokskartan öfver västra delen af Skänninge från1638—39,[6]

---

[1] Landtmäteristyrelsens arkiv. G. 133, 12.

[2] Landtmäteristyrelsens arkiv. Stadsbeskrifningar 2, s. 91.

[3] Svenskt Diplomatarium.

[4] C. F. Broocman: Beskrifning öfver the i Öster-Götland . . . s. 190, tryckt 1760.

[5] Diplomatarium Suecanum n:o 2005.

[6] Landtmäteristyrelsens arkiv G. 7, 1. signerad: opera et calculo Johanni Laur. Gothi.

där man finner landsvägen inprickad utefter Gamla Vadstenagatan medan någon väg i riktning mot Nya Vadstenagatan ej ännu existerar. Vi kunna äfven tillfölje häraf borteliminera den sistnämnda från vår medeltidsplan.

Hade vi saknat det ofvan anförda beviset ur karteboken, kunde vi dock hämtat fram ytterligare bevis för antagande om Vadstenavägens inlopp i staden. I den redan citerade stadsbeskrifningen från 1713 heter det, att Digra- eller Gla Vadstenagatan går från torget och *"till Gambla Dägrebroen, derest nu är en spång öfwer Strömmen"*. En tidigare storbro ersatt af en senare spång motsvarar tillfullo Digragatans utveckling.

Vi kunna alltså med säkerhet urskilja följande äldre skede i Skänninge stadsplan: Vadstenavägen, "Munkstigen" kallad, inkommer i norr och löper genom staden under namn af Digragatan passerande Skenaån på Digrabron; sunnan ån fortsätter den fram till mötet med den österifrån kommande Linköpingsvägen och fram till Vårfrukyrkan.

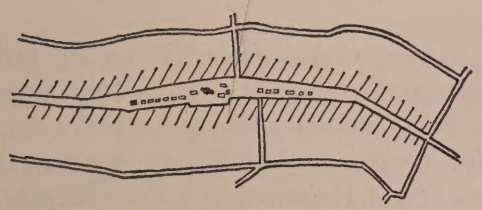

Fig. 2. Stadsplan öfver Brück (efter Siedler: Märkischer Städtebau im Mittelalter. Abb. 153). Man märker den begynnande bebyggelsen af marknadsgatan.

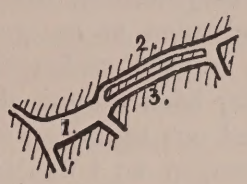

Fig. 3. Utdrag ur stadsplan öfver Minden i Westfalen (efter Meurer: Der mittelalt. Stadtgrundriss im nördlichen Deutschland. Abb. 3). — 1. Torget. — 2. Hohnstrasse. — 3. Scharrnstrasse.

Men denna Digragata hade sunnan ån ett annat utseende under medeltiden än den smala brink, som finnes å vår stadsplan — den utbredde sig då äfven öfver det område, som upptages af det tidigare omnämnda kilformiga tomtblocket. Denna mäktiga och breda "storgata" uppbar under ett skede i stadens bebyggelsehistoria, då ännu icke det nuvarande fyrkantiga torget utbildats, en torgplats' funktioner: här höllos de stora marknaderna, till hvilka köpmän och svenner från när och fjärran samlades. Utefter denna *marknadsgata* uppställdes salustånd och bodar, hvilka så småningom blevo fasta, och då de förlorade sin tillfälliga karaktär samtidigt häfdade jorden åt sig, hvarvid så småningom i den breda gatans midt uppstod en öliknande byggnadsgrupp — vårt kilformiga tomtblock.

Liknande fast bebyggelse på marknadsgatan är icke ovanlig i medeltida städer. I det rika och lätt tillgängliga tyska stadsplanematerialet kunna vi med lätthet upptäcka flerfaldiga sådana bildningar. I Brück i Mark Brandenburg förekommer en bred marknadsgata, hvilken genom en ännu outvecklad, fast bebyggelse visar oss ett tidigt stadium af marknadsgatans bebyggande[1] (fig. 2). Ännu tydligare framstår denna utveckling i Minden i Westfalen (fig. 3). Om denna anläggning säger den tyske stadsplanehistorikern Franz Meurer, hvars undersökning af marknads-

[1] Jfr Ed. Jobst Siedler: Märkischer Städtebau im Mittelalter s. 102 och bild 153: "Stadsplanen visar tydligt öfvergången från 'engatusystem', vid hvilket den genomlöpande landsvägen är blåsformigt utvidgad, till 'tvågatusystem', som har uppstått genom att denna utvidgning delvis bebyggts."

torgets utveckling varit grundläggande för uppfattningen af hithörande problem:[1] Det nuvarande torget tillsamman med den norr därom befintliga dubbelgatan (2 och 3) är i själfva verket ingenting annat än en utvidgning af den genomgående landsvägen, ty den smala husgruppen mellan Scharrn- och Hohnstrasse har uppstått senare och kan liksom Trubbeln i Münster föras tillbaka på tidigare marknads- eller salustånd, som under tidernas lopp blifvit fasta affärs- och bostadshus." Scharrn betyder köttbodar. Detta styrker honom ytterligare i, att den gamla landsvägen och hufvudgatan i staden själf uppbar marknadsrörelsen och därför var *afsikligt breddad*. Meurer kallar sådana gator Strassemarkt, marknadsgator.

På annan plats lämnar Meurer en utredning af marknadsgatans utveckling, hvilken kan vara af intresse för oss beträffande Digragatan. — Det grundläggande för staden var dess rätt till marknad, dess torgprivilegier. I stadsanläggningar från 900—1000 förekommer i stadsplanen en utvidgning af hufvudgatan till torgplats. Typisk för denna torganläggnng är längddimensionen. Denna tid är ännu främmande för att af torgplatsen fordra en sluten eller regelbunden form. Torget såsom medvetet stadsplanemotiv existerar ännu icke.

Marknadsgatan är en primitiv torgplats, hvilken småningom drar till sig fast bebyggelse, hvarvid staden uppstår. Marknadsgatans princip — salubodar upprädade utefter båda sidorna af en väg — lefver ännu liksom så mycket annat ålderdomligt i sed och bruk kvar hos allmogen. Vid deras marknadsplatser kan man få se den tillämpad än i dag såsom fallet t. ex. är vid Hultsfred och Lönneberga i Småland. Följande beskrifning af marknadslifvet i Gellivara på 1860—70-talen kan säkerligen tjäna såsom mönster på en sådan marknadsgatas utseende redan för tusen år sedan:[2]

"Målet för handelskaravanerna var naturligtvis marknadsplatsen. Denna var ända till medlet av 1880-talet belägen midt emot gamla kyrkan åt norr. Köpmännen hade sina handelsstugor uppförda i 2 linjer så att de bildade en ganska lång gata. Den kallades *borgargatan* och gick i rät vinkel mot Vasaraälfven. Hvarje handelsstuga utgjordes af butik, kammare och en packbod. Allt var af enklaste slag och så primitivt som möjligt."

Om vi sålunda kunna med tämlig visshet sluta till att Digragatan i Skänninge varit en sådan marknadsgata, hvilken varit i bruk under en tid, då ännu icke det regelbundna torget framför kyrkan blifvit anlagdt, styrkas vi ytterligare häruti genom ett dokument från 1680,[3] som visar, att man ännu vid denna tid använde sig af marknadsgatusystemet oaktadt torget erbjöd god plats för köpmännen.

Den 10 maj nämnda år klagade befallningsmannen Wahlberg, "att om Olofzmesso frij marknadt . . . hafwer här till kiöpmansståndén städt utj elackt positeur och för trängzels skulld vijd den ene *allmennegatan* är alltijdh mycken oreda åstadkommen, hafwer ock törgkällan warit kringbygd hwar af Staden och Kyrkien för elldswade städt i fahra, *begiärande att kiöpmanståndén måtte här efter byggias på törget så-*

---

[1] Franz Meurer: Der Mittelalterliche Stadtgrundriss im nördlichen Deutschland . . . s. 14—15, bild 3.

[2] Bore: Tidsbilder från det forna Gellivara, s. 28. Svenska Landsmål 1904, h. 1. Amanuensen Sigurd Erixon har välvilligt fäst min uppmärksamhet på denna skildring.

[3] Riksarkivet, Städers acta, Skänninge.

som utj andre städer är brukeligit." Den 26 juli s. å. "så upkommo af törget Samptelige Handelzmennerna ifrån Norkiöpingh, och een dehl af Giöteborgs Kiöpmänn som hijt till Olufzmesso marknaden med kramgodz kombne äro, seijandes sig den resolution som den 10 Maj sistledne här afgick gärna willia effterkomma, och sine stånd neder på törget byggia, men dher emoot tienstlig begära och enständigt pååstå, att ingen köpman här effter måste effterlåtas *med kramgodz ståå utj boderne på fällingzgaten,* på det att ickie twenne marknadzplatzer skole föröfvas och tohlas."

Genom ofvanstående två anteckningar från 1600-talet, hvilka en mild försyn sparat till våra dagar, få vi reda på, att ännu vid denna tidpunkt marknadsgatans princip fasthölls med sådan seghet att rådstubeslut måste fattas för att få en ändring häruti. Man kan i detta fall tala om Skänninge andliga stadsplan, hvilken ännu århundraden sedan den verkliga stadsplanens marknadsgata genom bebyggande och genom torgets anläggande blifvit satt ur funktion, upprätthåller dess tradition.

Men låt oss nu med stöd af det anförda sammanställa utvecklingsförloppet kring Digragatan. — Den gamla marknadsgatan uppdelades sålunda i två smalare gatustråk genom köpmanståndens öfvergång till gårdar. Den östligaste af dessa gator bibehöll ännu Digragatans namn, medan den västliga upptog namn efter den härintill liggande Allhelgonakyrkan. Samtidigt med denna förändring af marknadsgatan, har tidens uppfattning af marknadsplatsens utformning ändrat sig och torget såsom ett slutet rum gjort sig gällande — Skänninge torg uppstår. När denna förändring äger rum är svårt att bestämma, men att den försiggått under medeltidens förra del är otvifvelaktigt. Möjligen sammanhänger torgets tillkomst med byggandet af Vårfrukyrkan och skulle då icke sträcka sig längre tillbaka än 1200-talet. Denna datering öfverensstämmer äfven med de resultat hvartill Meurer[1] kommit vid tidsbestämningen af de tyska torgformerna. Åtminstone 1357 höra vi talas om en half bod vid torget.[2] — Då Digragatan genom sin "igenvallning" blir obekväm för marknadsrörelsen öfverflyttar man denna icke till torget utan till Follingegatan, som är Digragatans förlängning och som sannolikt redan under dennas storhetstid i någon mån uppburit marknadsrörelsen. Till sist tvingar man handeln genom magistratens resolution in på torget. Samtidigt förlorar Digragatan ytterligare sin betydelse genom omläggandet af Vadstenavägen, hvilket sker mellan 1639 och 1713. Nu växer Digragatan raskt igen och Digrabron ersättes med en spång, då den på grund af ålder blir ofarbar.

Om vi tack vare gynnsamma förhållanden kunnat erhålla sådana upplysningar om Skänninge, att utvecklingsgången af dess marknadsgata synes klarlagd, äro underrättelserna om öfriga inlandsstäder desto svårare att finna. Här skall endast i detta sammanhang lämnas några korta notiser, som kunna ytterligare belysa detta stadsplaneelements historia i vårt land.

Falköping ligger såsom tidigare påpekats i ett möte mellan fyra häradsgränser[3]

[1] A. a. s. 7.

[2] Riksarkivets utgifna pergamentbref n:o 297.

[3] Nat. Beckman, a. a. s. 41.

och utgjorde af gammalt tings- och kultplats. Vid en blick på Swen Broddesons stadsplan af 1696[1], (fig. 4) se vi huru landsvägarna inkomma i staden för att mötas i ett aflångt oregelbundet torg. Denna torganläggnings slutenhet, som är nog så problematisk redan på planen, visar sig vara senare tiders verk. Såsom torgets föregångare kunna vi räkna med en utvidgning af de på denna plats genom staden

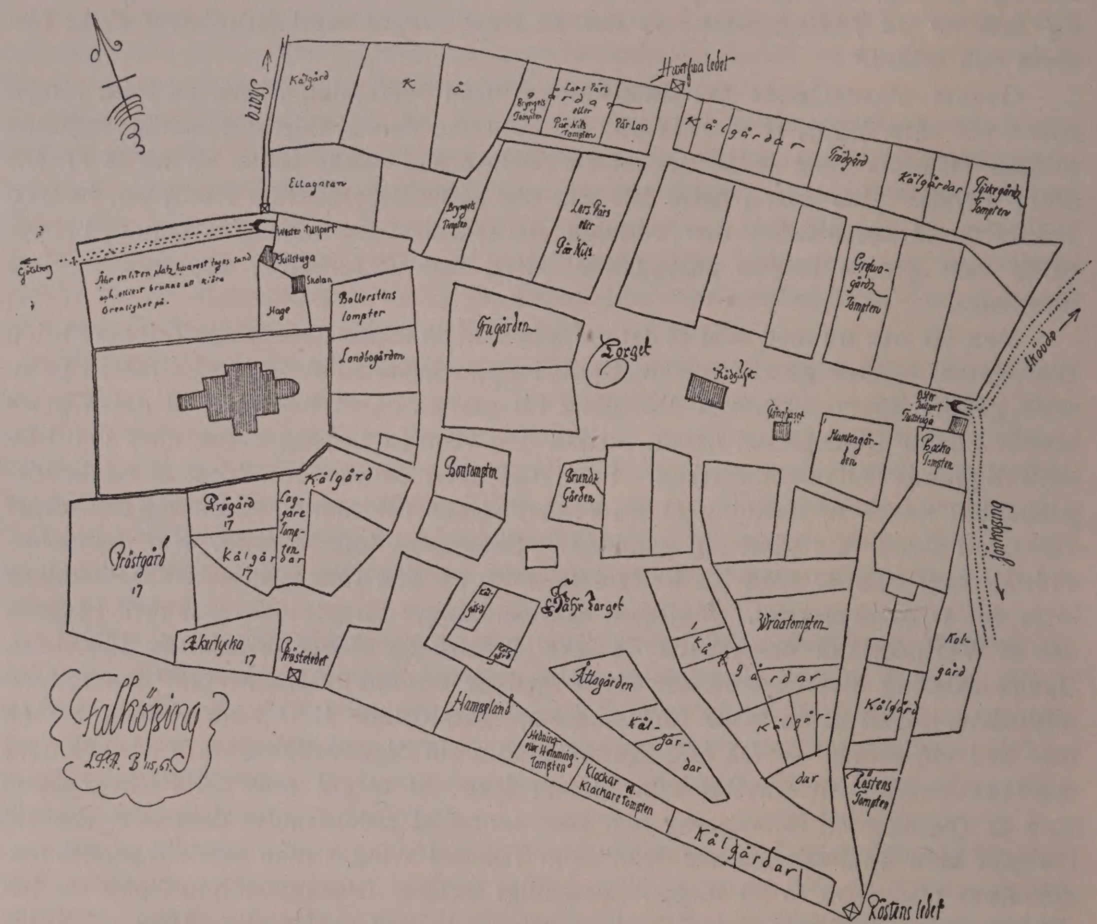

Fig. 4. Stadsplan öfver Falköping 1696 af Sven Broddeson.
(Landtmäteristyrelsens arkiv B : 115, 61.)

löpande vägarna, således en *marknadsgata.* I Broddesons beskrifning till planen förekommer följande passus: "När sjelfwa affrijtningen på ses, finnes intet mehr än en reguler gata, hwilken går ända lång igienom staden millan begge Tullportarna och *regulerades A:o 1693*". Betrakta vi nu åter planen måste det falla i ögonen, att denna reglering bör ha bestått i skapandet af en fyrsidig torgplats, hvarvid sannolikt kortsidornas tomtblock fått sin nuvarande form.

Hvad den andra medeltida staden på västgötaslätten, Skara, beträffar, ha lands-

[1] Landtmäteristyrelsens arkiv B. 115, 61. Jordebokskartan af 1645 (L. S. A. B. 3, 311—312) ger endast stadens yttre konturer och vägarna.

vägarnas infartsleder i stadsplanen väsentligen förändrats under 1600-talet. På en "Delineation uppå Scara Stadz Ägor Anno 1639"[1] äro vägarna inprickade. Om vi jämföra denna med Kietill Classons stadsplan af 1654[2] (fig. 6), finna vi att landsvägen, som då kom in vid Marumstullen, tidigare gjorde sitt inträde längre norrut, där Björn smeds och Bengt stalldrängs gator stöta samman i väster. Mellan dessa båda gator ligga äfven ett par smala tomter, hvilka kunna tyda på en bebyggelse af en tidigare marknadsgata. Påtagligt är äfven att torget utgöres af en obebyggd och till synes utsparad plats mellan dessa gator.

Linköpings stadsplan är till stora delar omändrad, då vi första gången lära känna dess utseende på Johan de Rogiers karta 1651.[3] Stadens medeltida orientering har fullständigt förryckts genom Stångebros förflyttande längre söderut till dess nuvarande läge. Härigenom är en rekonstruktion af stadsplanens tidigare utseende särskildt hvad beträffar torganläggningen så godt som omöjliggjord. Med bestämdhet kan man dock draga den slutsatsen, att torget blifvit regleradt och sannolikt af Rogier, samt att dess plats blifvit förskjuten från den ursprungliga. Härpå tyder bl. a. den omständigheten, att den såsom rådhus på Rogiers plan betecknade byggnaden utgjordes af ett helgeandskapell, som 1571 öfverläts borgerskapet till rådhus.[4] Såsom helgeandskapell kan det ju omöjligt ha legat fritt på torget. En parallell härtill bjuder Arboga stads reglerade plan, där rådhuset, likaledes ett tidigare helgeandskapell, omfattar en hörntomt af torget.

Genom Knut Stjernas undersökningar[5] har fastslagits, att Lund omkring år 1000 blifvit anlagd på sin nuvarande plats och att någon tidigare bebyggelse af betydelse icke funnits här. Det är då af intresse att iakttaga huru denna stadsplan, utvecklad vid en bestämd tidpunkt, har löst torgproblemet. Det nuvarande Stortorget utgöres af en utvidgning af Stora Södergatan, hvilken å sin sida utgör en del af den midt igenom staden och dess längdriktning löpande landsvägen. Vi hafva här framför oss en medvetet anlagd *marknadsgata* af samma karaktär som Skänninge marknadsgata och af samma ålder som motsvarande anläggningar i tyska städer. På grund häraf kunna vi icke tveka att äfven för svenska städer godtaga en datering af marknadsgatan till 1000-talet, en datering som jag äfven vill tillskrifva Skänninge och ofvan berörda gamla kulturstäder.

Det kan ha sitt intresse att i detta sammanhang påpeka huru marknadsgatan äfven i en senare stadsanläggning, då redan det slutna, fyrsidiga torget medvetet blifvit tillämpadt under en längre tid i stadsbyggnadskonsten, kommer till användning. Under 1200- och 1300-talen förtälja urkunderna om ett öfre och ett nedre Malmö. Nedre Malmö, motsvarande det nutida, öfvertog så småningom den öfre stadens rättigheter och borgerskap. Detta bör ha skett under 1200-talet, och dess stadsplan, ännu till stora delar bevarad, härstammar från denna tid. Konstituerande för stadsplanen blef den i öster—väster löpande hufvudgatan, Adelgatan, hvilken inom stadsmurarna så att säga spolformigt utvidgade sig. Kring denna gata lågo

[1] Landtmäteristyrelsens arkiv B. 117, 55.
[2] Landtmäteristyrelsens arkiv B. 117, 56.
[3] Landtmäteristyrelsens arkiv G. 131, 56.
[4] Broocman, a. a. s. 72.
[5] Knut Stjerna: Lund och Birka. Hist. tidskr. för Skåneland III.

de olika köpmansgårdarna med sina verkstäder och salustånd. Det rika diplomatariska materialet öfverflödar, särskildt under 1400-talet, af underrättelser om sådana gårdar vid Adelgatan. Vi kunna icke misstaga oss på dess karaktär af marknadsgata. Något torg höra vi icke talas om förrän i midten af 1500-talet ett sådant anlägges under Jörgen Kocks borgmästaretid.

De här gjorda anteckningarna om marknadsgatan göra icke anspråk på att uttömmande behandla dennas problem, blott att sätta det under debatt.

Låt oss återvända till vår utgångspunkt, Skänninge, för att närmare skärskåda dess medeltida topografi. Se fig. 1.

Staden ägde under medeltiden en betydelse, som vi nu knappast kunna fatta. Utom den bevarade Vårfrukyrkan, äfven kallad Garpe- (tyska) kyrkan,[1] fanns en annan sockenkyrka, *Allhelgona.* Denna hade sin plats vid västra sidan af Digragatan, där ännu i sena tider namnet Helgonagatan talar om dess forna existens. I en beskrifning öfver "Märkvärdige Antiqviteter in och uthom staden" 1714[2] omtalas "gambla Hellgona kyrka, fordom hellge andes Tempel kallat, har fordom varit mycket stort, men är af långl. tijd Ruinerad, allenast något af gl. Muhrarna är igien, warandes bemte Plats merendels bebygd af gemene Borgare." Författaren har sammanblandat Allhelgonakyrkan och Helgeandshuset. Det sistnämnda var beläget söder om Vårfrukyrkan[3] och sannolikt på en plats kallad Murhagen, där på en karta finnes antecknadt: "Rudera efter stenhus".[4] På samma karta finnes också strax intill stadens östra sida och invid *Brödrumsgatan:* "Rudera efter Svart Brödra Closter", samt i kvarteret nordan ån: "Systra Closters Rude-Dam". Att vi här hafva riktiga, på traditionen hvilande, anvisningar öfver de gamla klostrens lägen synes mig höjdt öfver allt tvifvel. Dessa anteckningar kompletteras af stadsbeskrifningen på följande sätt: "Straxt wijd Wistena Bommen och Brödrumsgatan har fordom warit ett kloster, Swartbrödernas Closter kallat, derest en dehl af muhrarna igienståendes äro, hwilket warit med stark Tegelmuhr fast upbygt." Det var detta dominikanerkloster, som "vår förste författare", Petrus de Ducia, tillhört.

Rimkrönikan omtalar, att nunneklostret på konungens bud hade blifvit flyttadt. Man synes i allmänhet ha antagit, att denna flyttning, som försiggick 1282, förde klostret utanför stadens hank och stör. Det förefaller dock otroligt att traditionen om klostrets belägenhet skulle ha kunnat bevaras ända fram till 1700-talet, om klostret vid denna tid flyttats bort. Fastmer är det antagligt, att den flyttning, som Rimkrönikan omnämner, just anbringar klostret på den plats där 1714 Systra klostrets rudedammar ännu höllos i troget minne. Vid denna plats omtalas dessutom samtidigt: "Nordan till straxt wijd nya kyrkegården har ock fordom warit en kyrka, derest ännu synes något igien af gl. Muhrarna." Dessa murar böra vara de sista lämningarna af det åt den hel. Ingrid vigda nunneklostret. Rhyzelius,[5] som sett dessa murrester, säger om klostrets läge: Trowerdigast är thet, at thet haft sin

[1] Styffe, a. a. s. 244.
[2] Landtmäteristyrelsens arkiv. Stadsbeskrifningar.
[3] Styffe, a. a. s. 241—245.
[4] Landtmäteristyrelsens arkiv G. 133, 12.
[5] And. Cl. Rhyzelius: Kloster-Beskrifning . . . 1740, s. 109.

Fig. 5. Stadsplan öfver Skänninge 1713 af Sundvall.
(Landtmäteristyrelsens arkiv G : 133, 12.)

Fig. 6. Stadsplan öfver Skara 1654 af Kietill Classon.
(Landtmäteristyrelsens arkiv B : 117, 56.)

plats norr om åen på högra handen, när man reser öfwer broen åt Wadstena; ther kan man finna nog tekn efter then gambla bebyggnaden, warandes nu platsen med små trähus öfwerteckt."

Nunneklostret var enligt uppgifter, som ofta återkomma i urkunderna, byggdt vid S. Martins kyrka. Under förutsättning, att nunneklostret nu af oss fått sin rätta placering, borde alltså denna kyrka sökas här i närheten och nordan ån. Stadsbeskrifningen från 1714 kommer oss nu åter till hjälp. "Noch Nordan till wid gla Wadstenagatan, har fordom varit en stoor kyrka, som öfwerallt med gårdar öfwerbygd är."

Utom dessa kyrkor och kloster hade staden dessutom ett hospital för spetälska, leprosarium, 1448 omtaladt såsom Spitalagarden. Vår hittills välvillige ciceron, när det gällt stadens "märkvärdige antiqviteter", ställer sig äfven här till vårt förfogande: "Öster Norr om staden wijd munkagiärde inwijd ån derest nu är en äng, Hospitalsängen kallat, har fordom warit ett Hospital af gråsten, uppbyggt på en wacker och lustig plan, hardt wijd Stora byen, Biskopsbergia kallat, derest (som berättas) fordomb warit Biskopsgård; wijd bem:te Hospital har ock fordom åtskilliga dammar varit, som ännu synas." Ännu i våra dagar vittnar en ruinkulle, uti hvilken framträda gråstenar, tegelstycken och hvitt kalkbruk, om platsen för den gamla Spitalagården.

På stadens torg reste sig en Rolandsbild kallad Tore lång såsom en symbol af borgerskapets urgamla rättigheter att skipa rättvisa och döma och sannolikt ursprungligen ett tecken af stadens marknadsrätt. Tore lång framställes bärande på axeln en klubba, från hvilken tvenne sammankedjade stenar nedhänga (se öfverstycket sid. I). Ett annat minne af stadens gamla rättskipning är den förbi prästgården löpande gamla Tjufgatan (1357), hvilken ledde genom en bakport ut till galgbacken.

Slutstycke: Spitalagårdens ruinkulle.

HÄRNÖSAND.

I. STADENS ÄLDRE UTVECKLING.

Af

Nils Ahnlund.

Härnösand är en af Norrlands minnesrikaste städer, med vackra kulturanor sedan århundraden och af gammalt känd för starkare miljötradition än kanske någon af dess norrländska grannar. Det bygger tillika på urgammal grund; inom sitt område hyser det forngrafvar med fynd från äldre folkvandringstid. Hvad som för ögat täljer om gången tid för oss visserligen icke ens tillbaka till stadssamhället Härnösands äldsta historia, men i sitt yttre äger dock den gamla stiftsstaden alltjämt en klarare prägel af fortplantad häfd än hvad som är det vanliga hos kuststäderna i Norrland. Framför allt gäller detta, trots vissa af utvecklingen betingade förändringar, om själfva stadsplanen, som i stort sedt ganska väl trotsat tidernas omdaningsbegär.

Vi veta mycket litet om den ort, som var föregångare till staden. I bevarade urkunder nämnes hamnen Härnösund första gången år 1374, och från midten af nästa århundrade framstår platsen som en rätt betydande knutpunkt för handeln på Norrlandskusten. Marknaden vid korsmässtid i början af hösten räknar säkerligen sitt upphof från vida äldre tid. Den hölls på den s. k. Korsmässudden, som sköt ut från östra stranden af södra sundet, där bryggan till stadens nya kyrkogård nu ligger.

Dessa anteckningar bygga dels på den föreliggande litteraturen om Härnösand af äldre och framför allt senare datum (Kallstenius, Bucht), dels på ett antal otryckta källor. Bland dessa må här endast nämnas Ångermanlands landstings protokoll från 1600-talet (i riksarkivet) och en Härnösandsbeskrifning af år 1737 (Skoklostersamlingen Miscellanea fol. III, dep. i riksarkivet). Den utmärkte kännaren af Härnösands historia och topografi rektor Gösta Bucht har haft den stora vänligheten att läsa ett korrektur å uppsatsen och därvid infört flera rättelser i texten. För uppgifternas riktighet får dock endast författaren göras ansvarig. Mycket återstår ännu, innan Härnösands historia tillfullo genomforskats.

Öfverstycke: detalj af Härnösandsbilden i Dahlbergs Svecia Antiqua et Hodierna.

Korsmässudden får sålunda i viss mening betraktas som det äldsta Härnösand. Någon ordnad bebyggelse torde ej ha funnits på platsen, knappast ens ännu några sjöbodar af samma typ som den länge i Härnösand vanliga, hvilka utspringande från land medgåfvo skutorna att lägga till för bekväm af- och ilastning. Rörelsen på platsen vid marknadstid, sannolikt äfven på andra tider af året, förefaller att ha varit liflig, att döma af den ifver hvarmed Stockholms borgerskap gång på gång sökte få hamnen förbjuden såsom olaglig. Denna kampställning i förhållande till hufvudstaden, hvars sträfvan var och förblef att tilltäppa de refvor naturen själf öppnade i det "bottniska handelstvångets" väfnad, framträder alltjämt under förra delen af 1500-talet. Omkring 1570 synes dock Härnösands ställning som tillåten hamn ha hunnit vinna erkännandets stadga, låt vara med de inskränkningar, som åtminstone principiellt pålades af ett rådande system. Tullnärer förekommo på platsen redan 1576, och när det sommaren 1582 förordnades, att tull skulle uppbäras af alla norrlänningar som besökte "Hörningsandz" marknad, innebar alltså detta ingen principiell nyhet. Ej fullt två år senare följde ett förnyadt påbud, nu om grundandet af en stad, och under trycket af öfverhetens kärfva maningar fingo nu de motvilliga landsköpmännen i de kringliggande socknarna bekväma sig till att framforsla timmer och bygga sig stugor på platsen. Bebyggelsen började, såsom Gösta Bucht uppvisat, år 1585. Så uppstod under årens lopp Härnösands stad, snart hugnad med donationsjordar (1585) och med utförligare privilegier (1587). Det nya samhället var i väsentlig grad hänvisadt till jordbruk och strömmingsfiske för sin utkomst; exporthandeln af norrlandsprodukter födde endast en begränsad grupp borgare, i likhet med hvad fallet var både här och i andra norrlandsstäder långt fram i tiden. Ett afgjordt uppsving medförde tydligtvis de friare sjöfartsvillkor, som Karl IX tillförsäkrade staden. Efter handelssystemets ånyo vidtagna tillskärpning, särskildt från 1636, synes denna utveckling ha hämmats. Ett fastställande af kurvans senare växlingar kräfver för Härnösands del noggrannare undersökningar än som ännu stå till buds. Genombrottet inom den bottniska sjöfartslagstiftningen 1765 gaf omsider Härnösand de stapelrättigheter, som staden under det föregående århundradet mer än en gång sökt ernå. Sin fulla vikt fick denna förändring först något senare, och då i samband med trävarurörelsens starkare uppsving.

Ehuru Härnösand i raden af andra små norrlandsstäder icke behöfde blygas för stadsmannanäringarnas tillstånd, så var det dock knappast från dessa, som samhället hämtade sin förnämsta betydelse för landsändan. Ännu 1741 kunde en vaken resenär, Arvid Ehrenmalm, göra den reflexionen, att om orten saknat gymnasium och skola den kanske riktigast bort kallas blott och bart en by. Decenniet 1640—50 förvandlade Härnösand till den lärdomsstad det sedan i ständigt växande grad varit. En liten barnaskola synes ha funnits från 1500-talets slut; nu tillkommo både trivialskola (1640) och gymnasium (med början hösten 1650). Samtidigt blef staden säte för den från ärkestiftet utbrutna superintendenturen (1647). Under några få år mot slutet af Kristinas regering (1647—54) befann sig här residenset för det kortvariga Härnösands län. Stadens nuvarande roll som en förvaltningens medelpunkt daterar sig från 1778, då k. m:t villfor dess enträgna framställningar om förflyttning af länsstyrelsen i Västernorrlands län från Sundsvall, som sexton år tidigare fått mottaga Örnsköld. Som säte för både biskop, landshöfding och gymnasium har

Härnösand, länge Ångermanlands enda stad, varaktigt inskrifvit sitt namn i norrländsk odlingshistoria och kan utan öfverdrift betecknas som Norrlands historiska kulturcentrum framför andra. Det var alldeles särskildt skaran af skolungdom, vilken på 1600-talet kunde räkna halftannat hundratal, som åt staden gaf karaktär: lif och rörelse åt gator och gränder och eko åt backar och huslängor.

Hur den äldsta stadsplanen gestaltade sig veta vi icke, men några slutsatser af betydelse kunna dock göras med ledning af förhållandena vid 1600-talets midt eller något tidigare. Det står fast, att bebyggelsen först tog i anspråk de alltid begärliga sjötomterna, och detta tydligen så effektivt, att någon allmän kaj i verklig mening icke åstadkoms. Tomtläggningen torde ha fortskridit i två hufvudriktningar, dels från söder norrut, med utgångspunkt från trakten af det nuvarande Stortorget, nedanför hvilket Härnöbornas forna båthamn synes ha legat, dels äfven från torget österut (längs Östanbäcksgatan). Redan 1586 omtalas "torget", sannolikt identiskt med Stortorget. Dock må anmärkas, att det s. k. Lilla torget (omkring 1640 "Bondtorget", 1699 "Lilla torget") af allt att döma är mycket gammalt. Stadsplanen i dess äldsta skick har säkerligen, bortsedt från fortskridande tomtläggning, knappast undergått några förändringar från grundläggningsskedet fram till början af 1640-talet, då de äldsta kartorna vidtaga. Några vidlyftigare anstalter för stadsplanens del gjordes näppeligen, när staden begynte resa sig på öfverhetens påbud. Vid ingången af 1600-talet ägde Härnösand 123 stufvor, 107 skorstenar, 37 sjöbodar och elfva kålgårdstomter; siffrorna mäta befolkningens och rörelsens omfattning. Den tid af femton år (1602—1617), hvarunder staden åtnjöt ganska vidsträckt seglationsfrihet, utmärktes otvifvelaktigt af en märkbar utveckling, och det är tilläfventyrs från denna tid vi få räkna tillkomsten af partierna vid stranden söder om Stortorget med deras klungor af sjöbodar. På de tidigaste bevarade kartorna ter sig staden såsom visas af fig. 3; att de bebyggda borgaretomterna sträckte sig ned till själfva stranden framgår tydligare af en annan samtidig karta, som dock i vissa andra afseenden är mindre upplysande. Vid hufvudsakligen denna utformning skulle stadsplanen, hvad beträffar de dittillsvarande hufvuddelarna, länge nog komma att förbli bunden. Men visserligen hade det icke saknats ansatser till synnerligen genomgripande förändringar. Berättelsen härom kräfver i korthet sitt eget kapitel.

Hösten 1646 besöktes Härnösand af arkitekten Nicodemus Tessin d. ä. i sällskap med sekreteraren Daniel Behm, båda utsända som regeringens kommissarier till de västernorrländska städerna. Tessins uppdrag afsåg bl. a. "afstickandet" af stadsplanerna och resulterade på andra håll i betydelsefulla förändringar. Här i Härnösand behöfde man ju icke tänka på stadens flyttning till lämpligare plats; dess "härliga och bekvämliga situation" inbjöd snarast grannarna till afund. Det skäligen oregelbundna i gatunät och byggnadssätt stötte emellertid på det högsta både Tessin och regeringen i deras nitälskan för "regularitet", och sedan Tessin fått framlägga flera ännu bevarade alternativa ändringsplaner, alla starkt regelbundna med räta vinklar och jämnstora kvarter (fig. 5, 6), stadfäste drottning Kristina den 4 dec. 1648 den stadsplan, som det nu var meningen att med det snaraste genomdrifva, och hvars förverkligande måste betyda en nästan fullständig omstörtning af det hittillsvarande Härnösand (fig. 4). I fortsättningen blef det dock uppenbart, hur stora svårigheterna i grunden voro för stadsborna. Efter framställning därom mottog

Fig. 1. Stadsplan öfver Härnösand 1699 af Nils Spohle.
(Landtmäteristyrelsens arkiv N : 82, 33.)

Fig. 2. Stadsplan öfver Härnösand 1860 av J. W. Pilo.
(Landtmäteristyrelsens arkiv N : 63, 19.)

borgerskapet 1650 försäkran om "någon styrkio och lisa", vare sig genom tullfrihet för vissa år eller på annat sätt, men först efter verkets fullbordan. Det hade emellertid ej gått framåt med rifnings- och röjningsarbetena, och 1651 ingaf staden förslag om en ny förenklad dessein: borgarna ville inskränka besväret med gårdarnas nedtagande och uppsättande ånyo till det minsta möjliga och hade från "arkitekten" — otvifvelaktigt Tessin — låtit anskaffa ett annat och modifieradt förslag, som jämväl följande år godkändes af regeringen. Staden skulle under fem år få uppbära tull och accis till underlättandet af ombyggnaden men i vidrigt fall, om denna försummades, vara skyldig att återbära medlen. Senare påstods från Härnösands sida, att den utlofvade förmånen på grund af Kammarkollegii åtgärder icke utfallit; alltnog, det gick dåligt med det hela. År 1660 bestämdes omsider, att det skulle få anstå med gaturifningen, med det enda förbehållet, att "allmänna gatan, som stråkvägen löper igenom", skulle jämnas och rätas. Inom fyra år var denna reglering genomförd. Genom rifningen af en del hus hade skapats en hufvudåder för samfärdseln, den tredje gatan från stranden räknadt, 1664 kallad "nya allmänna gatan" och på 1699 års karta (fig. 1) framträdande som "Stora gatan" (nuv. Storgatan). Därtill inskränkte sig förändringen. Staden, som alltjämt icke kommit i åtnjutande af den visserligen på andra villkor utlofvade femårsfriheten, visade sig emellertid hågad att fullfölja verket, därest höga vederbörande på enahanda sätt ville befordra detsamma, och vid västerländska kommissionens besök 1670 utlofvade borgerskapet att under denna betingelse "staden uti ett fast annat och bättre skick, än han nu är, med hus och byggnader adornera och upprätta". Men ej heller detta uppslag förde till något resultat.

Ett ofrivilligt tillfälle att förverkliga den gamla planen erbjöd sig efter de svåra eldsolyckor, som ett femtiotal år senare med täta mellanskof drabbade Härnösand. Vid korsmässmarknaden 1710 utbröt en härjande vådeld, uppkommen genom vårdslöshet af några i en sjöbod logerande bönder; nästan hela staden säges ha strukit med. Förvåren 1714 anlade tre förvildade skolynglingar mordbrand i skolhuset; denna "fasliga anställning" beskrifves ha fått "fast svårare" följder än den förra branden. "Det är nu femte året", klagar på höstsidan samma år gymnasierektorn Göran Vallin, "uppå hvilket jag uti denna jämmerfulla och allenast af olyckor bekanta Härnösands stad lika som uti ett stadigvarande mörker lefver". Fem år senare heter det fortfarande: staden ligger nästan öde. Hvad som efterhand uppväxte på de brända tomterna föll offer för ryssarnas skövling i maj 1721, då alla hus i staden lades i aska. Omregleringarna efter denna sista eldsvåda synas emellertid ha blifvit ganska litet omfattande. Med stor konsekvens följde återuppbyggandet stadsplanen från Karl XI:s tid, hvilken ju äfven i väsentliga delar var den ursprungliga.

Vid skärskådandet af denna stadsplan, som ger grundkonturerna af den nuvarande, faller det sig lämpligast att utgå från den nyssnämnda kartan af 1699, jämförd och fullständigad med en synnerligen upplysande stadsbeskrifning af år 1737, författad af den dåvarande borgmästaren. Närmast stranden, men skild från denna genom gårdar och sjöbodar, löpte Sjögatan (så 1699 liksom 1737), börjande vid Stortorget och utmynnande i Lilla torget. Tomterna mellan denna gata och vattnet voro de begärligaste och togos i anspråk af handelsmännen. Därnäst följde Långgatan (1699) eller Stora gatan (1737), som från Stortorget genomskar hela sta-

den fram till dess nordligaste hörn; den beskrifves som "smal och något krokig". Den Stora gata, som blifvit frukten af 1660-talets omreglering, hade däremot i frihetstidens början antagit namnet Nygatan; den gick "uti rätt linea" och hade "någorlunda bredd". Ofvan dessa parallellgator afteckna sig på 1699 års karta oregelbundna tomter och täppor. Förhållandet var 1737 detsamma, men på kartor från århundradets slut befinnas regelbundna kvarterkomplex ha börjat uppstå i denna del af staden. Söder om bron fanns ännu 1737 endast en ordentlig gata, kommu-

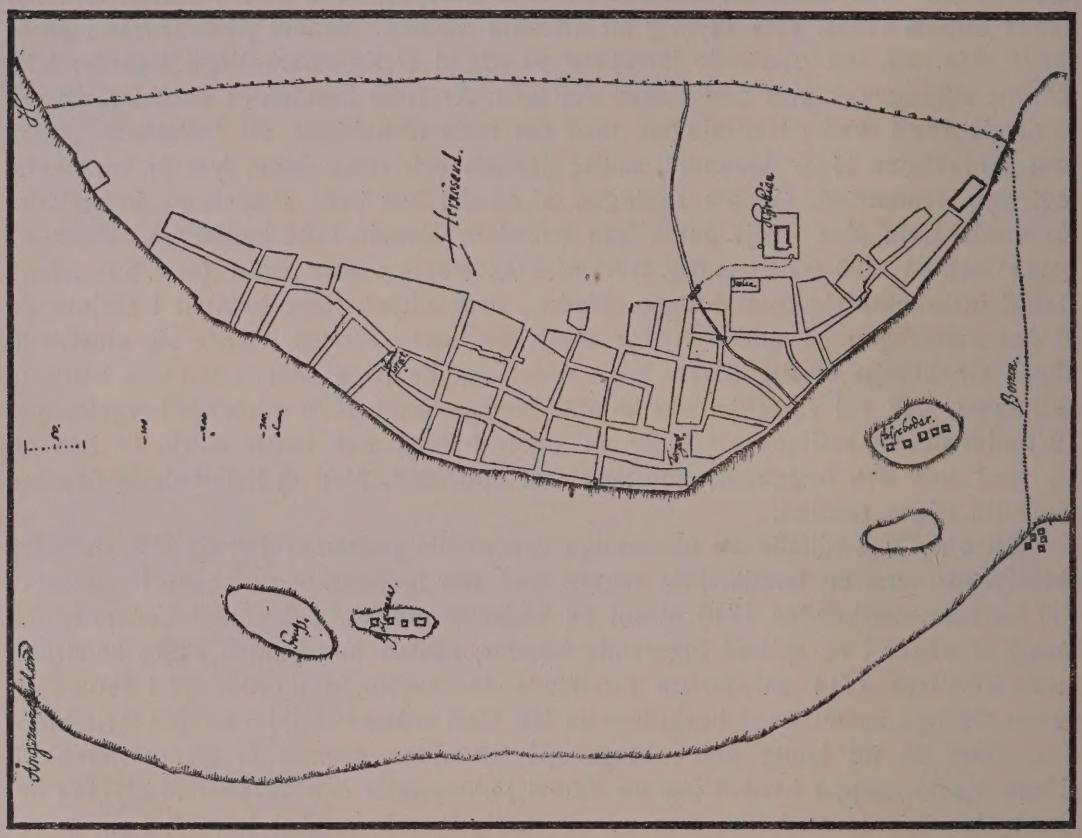

Fig. 3. Stadsplan öfver Härnösand omkr. 1630.
(Landtmäteristyrelsens arkiv N: 82, 30.)

nicerande med Nygatan och utmynnande vid stranden längst i öster. Den hade vid denna tid icke något särskildt namn men motsvarar den nuvarande Östanbäcksgatan. Detta parti af staden kallades "Öst-om-bäcken" efter en liten bäck, som tog sitt lopp tvärs öfver gator och gårdstomter. Den nuvarande Hofsgatan härrör från senare hälften af 1700-talet. Tvärgatorna fordra icke någon utförlighet. Uppgiften af 1737, att fyra sådana tvärgator eller gränder funnos mellan de båda torgen, ger vid handen, att den äldre stadsplanen härutinnan bevarats principiellt oförändrad till vår tid. Gatorna voro i Härnösand tidigare än i många andra städer stenlagda, en nödvändig följd af det brant sluttande läget. Ehrenmalms resebeskrifning af 1741 bekräftar, att gatorna i staden, af honom skildrade som till större delen trånga,

ojämna och krokiga, åtminstone vid denna tid försetts med stenläggning. Ett flertal resenärer, som i äldre tid gästat Härnösand, ha för öfrigt anmärkningar att framställa mot den oregelbundna stadsplanen; ja landshöfding Falkengren anförde den t. o. m. som försvårande omständighet under sin polemik på 1770-talet mot härnösandsborgarnas framställningar om länsstyrelsens flyttning.

De båda gamla torgen ha under tidernas lopp undergått vissa förändringar. Lilla

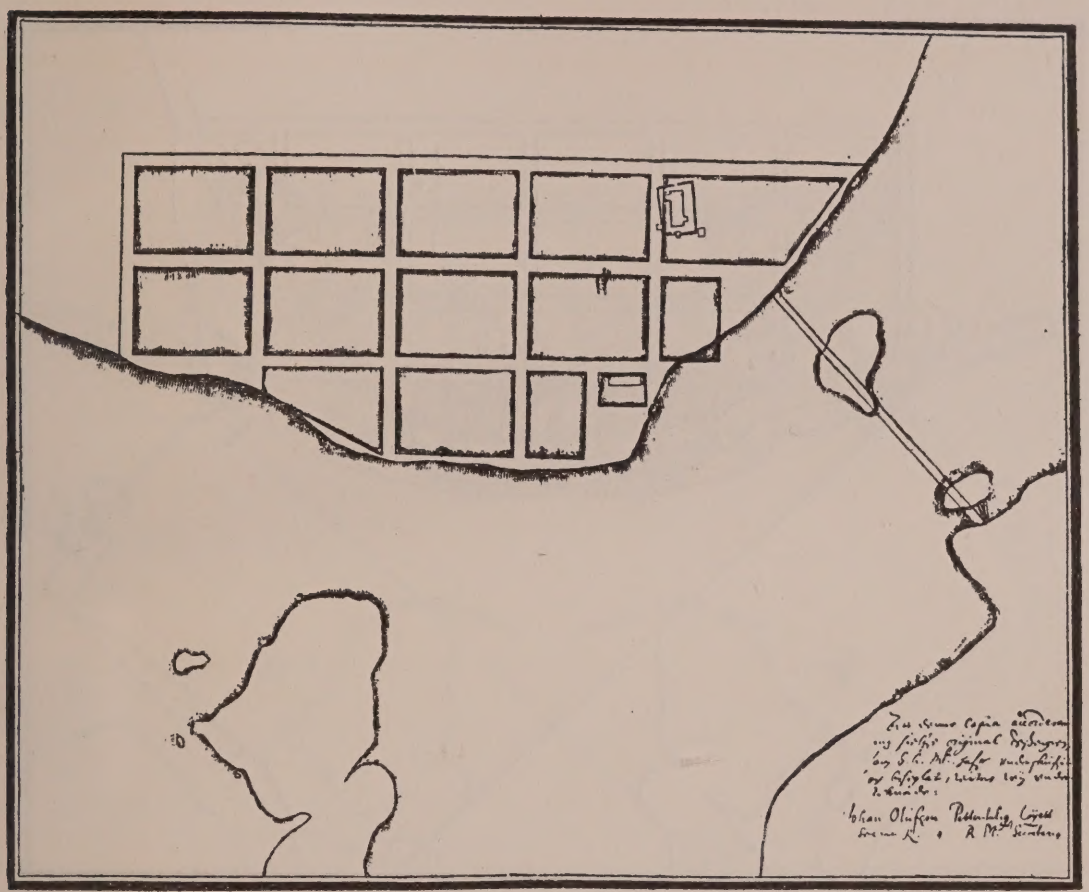

Fig. 4. Reglerad stadsplan för Härnösand af Nic. Tessin d. ä., stadfäst af drottning Kristina 1648.
(Landtmäteristyrelsens arkiv N : 82, 31.)

torget fyllde på 1730-talet icke längre något särskildt ändamål, men man mindes, att det fordom användts till marknadsplats. Ur nu gällande stadsplan har detta torg borttagits. På stora torget hölls i gamla tider den årliga frimarknaden. Dessa septemberdagar var dess halfva yta belamrad med köpmansstånd. Någon stenläggning fanns icke här; grunden utgjordes af hård, stampad jord, som merendels höll sig torr. Sedan 1640-talet har stora torget undergått betydliga utvidgningar.

Grundlinjerna af stadsplanens gestaltning äro härmed endast ofullständigt antydda. Det återstår särskildt att komplettera dem med berättelsen om tullstaketet, här som mångenstädes ett ämne för borgerskapets klagovisor, och med skildringen af hur staden växt ut på fastlandet och öfver de holmar, som höjt sig ur vågen

och gifvit Härnösand domäner, som bebyggelsen icke ägde vid stadens grundande. Ännu sex år efter inrättandet af "lilla tullen" hade Härnösand icke försetts med tullstaket, änskönt därom blifvit "till öfverflöd" påmint. Sommaren 1628 fick landstinget i Ångermanland under hot om högt vite bekväma sig till utfästelsen att inom kortaste tid sörja för stadens kringgärdande med det föreskrifna tullstaketet samt anläggandet af behöfliga bommar och stenkistor i hamnen. Hvad beträffar staketet

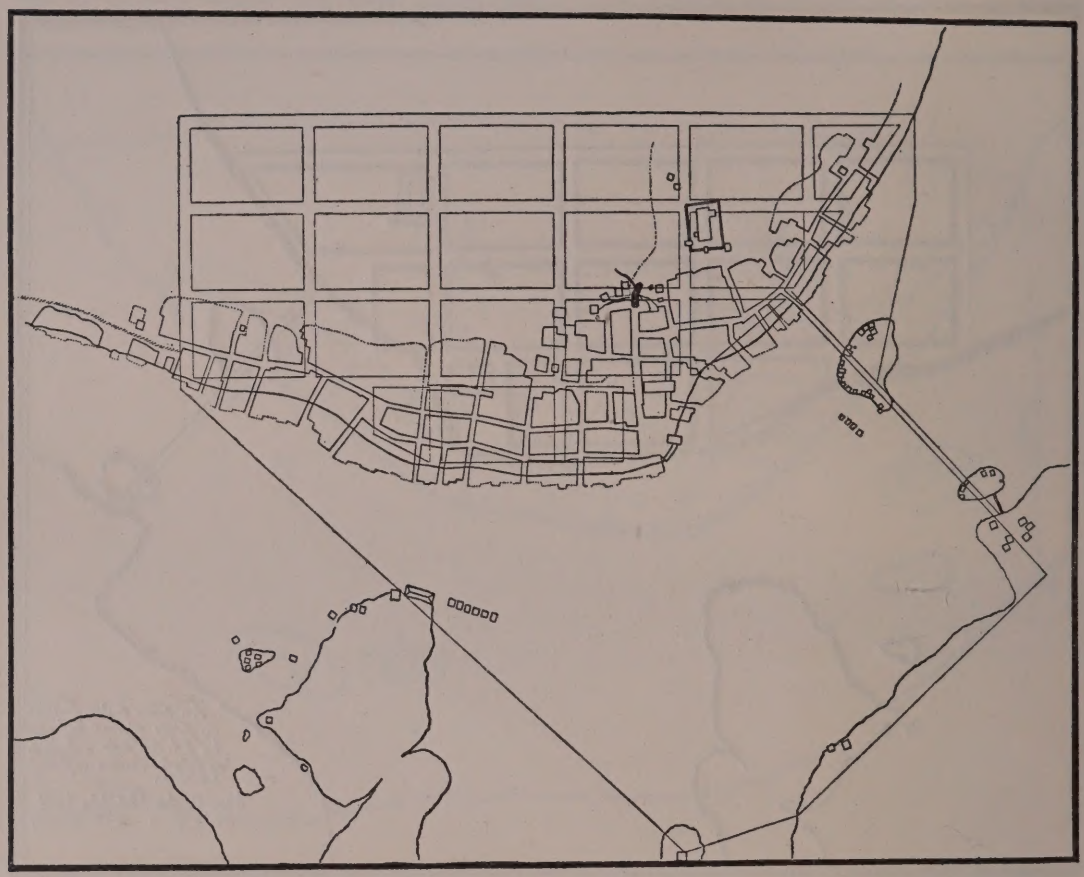

Fig. 5. Förslag till reglerad stadsplan för Härnösand, inlagd öfver den gamla stadsplanen.
Af Nic. Tessin d. ä. 1648.
(Krigsarkivet n:r 3.)

synes detta verkligen nu ha fullbordats i förelagd ordning. Den äldsta kartan visar dess sträckning från strand till strand, ett godt stycke öster om den egentliga staden uppe på höjden. Dess "vidtbegripna" natur vållade borgerskap och bönder stort besvär för underhållet; grunden påstods vara "ostadig", och staketet blåste stundom ikull för vindarna. År 1641 var det fråga om att iordningsställa detsamma efter ett nytt projekt; hur saken närmare utvecklade sig veta vi ej, men staketet slapp staden icke ifrån. Det fick till sist ett underligt öde. Borgerskapet menade sig ha funnit, att stadens läge gjorde staketet öfverflödigt; det gåfve ej kronan två öres tull årligen, undantagandes stadsbornas till skyltal och skrindor fastställda säd och hö

från egna ägor, och behöfdes platt icke för att hindra lantmannen att sticka sig från tullen. 1672 lyckades staden också utverka kunglig befrielse från underhållsskyldigheten. Två år därefter, mitt under trolldomsprocessernas feber, nedrefs staketet för att brukas till bålved vid den dystra exekution, som då ägde rum strax utanför stadens gräns. Är månne namnet "Brännan" ett minne däraf? Men halftannat decennium senare fick Härnösand finna sig i att på öfverhetens bud, trots alla

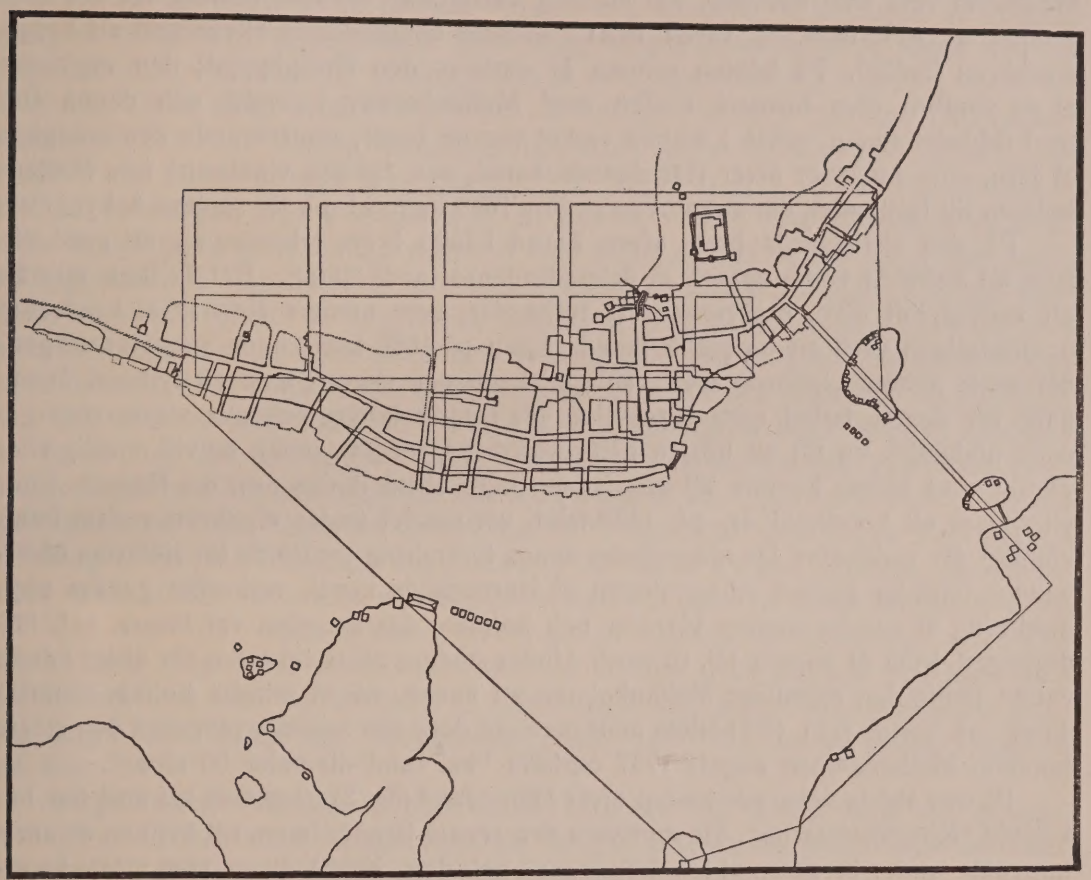

Fig. 6. Förslag till reglerad stadsplan för Härnösand, inlagd öfver den gamla stadsplanen.
Af Nic. Tessin d. ä. 1648.
(Krigsarkivet n:r 4.)

undersåtliga föreställningar, bygga upp staketet på nytt. Efter ryssbranden och krigsårens förfall upprefvades det 1725, och underhållet fördes på borgerskapet. En tullport, med en gång- och tvenne körportar, uppsattes 1730. I fortsättningen låter tullstaketet ej längre tala om sig bland våra källor.

Bommar, tullstuga och vakthus hade i början av 1630-talet tillkommit "norr i sundet", antagligen på Kronholmen. Ett tiotal år senare beslöt man anlägga ett nytt tullhus vid färjkarlsgården "söder i sundet". Den äldsta kartan visar också bommen förlagd längst i söder, från sydhörnet af staden öfver till Gådeålandet. De förhållanden, som i början af frihetstiden gällde för tullbevakningen på orten,

torde ha varit öfverensstämmande med anstalterna under föregående skeden. Nu funnos i hvarje fall två tullhus, det norra och det södra, båda väster om sundet, det ena på Kronholmen, det andra på fastlandet vid landsvägsbron. Alla landsvägsskjutsar jämte alla båtar och skutor söderifrån passerade den senare tullen, medan sjöfarten norrifrån hänvisades till den förra.

Vid midten af sjuttonde århundradet ägde Härnösand ännu ingen bro till fasta landet. Vi veta icke närmare, när ändring härutinnan skedde. Kanske var det först i slutet af 1680-talet, ty våren 1690 "tillsades borgerskapet allvarligen att bygga stadsbron färdig". På hösten samma år omtalas den färdigbyggd; den utgjordes af en vindbro som förband staden med Mellanholmen i sundet och denna åter med Gådeåstranden, alltså i själfva verket tvenne broar, motsvarande den svängbro af järn, som nu leder öfver Härnösands kanal, och "gamla vindbron" från Mellanholmen till fastlandet, där strandremsan före 1690 tagits i bruk för stadens bebyggelse.

På den sistnämnda bron, äfven kallad Långa bron, erbjuder sig ett godt tillfälle att betrakta verkningarna af århundradenas landhöjning. Det är föga mer än ett vattenfylldt dike, omkransadt af tufbäddar, som numera återstår af hvad som ursprungligen varit en ordentlig farled. Ännu på 1690-talet kunde man utan olägenhet segla genom vindbron med vanliga skepp och skutor, men ett fyrtiotal år senare var denna farled endast segelbar för smärre fartyg, och alla större södergående nödgades nu till en början hålla norrut på redden, innan de vid nordlig eller västlig vind kunde komma till segels; de fingo alltså färdas norr om Härnön. Efter ytterligare ett hundratal år, på 1830-talet, var sundet under vindbron endast framkomligt för roddbåtar. De olägenheter denna förändring medförde för sjöfarten öfvervunnos omsider genom anläggningen af Härnösands kanal, verkställd genom uppmuddring af sundet mellan Härnön och holmen, där grunden var lösare, och färdigbyggd 1855 af kapten Hj. Elworth. Under stadens äldre tid fanns för öfrigt i detta vatten jämte den egentliga Mellanholmen en annan, något mindre holme, framträdande på kartor från 1600-talets midt men vid dess slut sammanväxt med den större holmen. Mellanholmen angafs 1737 omfatta "hel rund diameter 60 alnar".

På den äldsta bevarade kartan öfver Härnösand (fig. 3) framträda två små öar, här kallade "Kongsholmarna". De motsvara den senare Kronholmen, till hvilken de snart hopväxte under inverkan af landhöjningens naturlag. Kronholmen, som måste ha erhållit sitt namn af ett där förlagdt kronomagasin, är numera sedan åtskillig tid sammanfogad med fastlandet väster om sundet och tagen i besittning af stadens bebyggelse. Redan på 1690-talet inträffade det, att borgarnas nötkreatur från Kronholmen vadade öfver sundet och gjorde ohägn på Bondsjö mark; ja, 1717 heter det, att passagen nu hunnit bli så grund, att t. o. m. en höna kunde trippa öfver med god vilja. — Med Kronholmen har den norr därom liggande Bockholmen sammanväxt.

Det gamla Härnösand hade ur arkitektonisk synpunkt icke särdeles mycket att bjuda på före den gustavianska tiden. Dess förnämsta byggnadsverk utgjordes af stadskyrkan. Denna synes ha tillkommit någon gång under tiden 1585—1618, sannolikt icke långt efter stadens anläggning och med anlitande af då beviljade understöd. Före denna stenkyrka fanns ett träkapell vid Prästänget ett stycke utanför staden, hvars ruiner kvarstodo på Karl XI:s tid. Med detta Härnö kapell har historien om stadskyrkan intet samband, ehuru det är möjligt, att kapellet i begynnelsen

togs i anspråk för stadens gudstjänst. Under 1630-talet tillbyggdes kyrkan på längden. Tillökad med korsarm i norr på 1670-talet härjades den 1721 af ryssarna, så att endast murarna stodo kvar, men återställdes genast, nu dock med trähvalf. Den vid samma tillfälle nedbrunna klockstapeln stod ånyo färdig först 1736. En ombyggnad af stadskyrkan kom på dagordningen från midten af 1760-talet; redan nu synes omdömet "trång, gammal och förfallen", som ges 1794, ha varit sanningsenligare än det smickrande betyget "vacker och ansenlig" i upplagor af Tunelds geografi ännu från århundradets slut. Byggnadsplanerna ledde på länge icke till något resultat; det enda var tillbyggnaden af en oproportionerlig rotunda, afsedd till sakristia. Först långt senare, mot slutet af biskop Franzéns tid, stod Härnösands domkyrka fullbordad i sin nuvarande gestalt. Rådhuset — det efter ryssbranden uppförda — har till de senaste åren kvarstått vid torget, nyligen flyttadt till friluftsmuseet på Murberget. Denna byggnad är ett ganska vackert prof på svensk stadsstil, nära befryndad med åtskilliga andra af våra äldre rådhus af trä. Dess torn restes af byggmästaren Hans Biskop; tornklockan konstruerades af Kristoffer Polhem. Skiftande öden öfvergingo de byggnader, som hyste stadens lärdomsanstalter. Det hus, som 1651 uppförts för gymnasiets och trivialskolans gemensamma räkning, försågs 1708 med ett högt kopparklädt torn, men förstördes i nästa eldsvåda; ett nytt skolhus föll i sin tur offer för 1714 års brand, och lyckligtvis hann man ej upptimra ett tredje före den förödande härjningen 1721. Trivialskolan och gymnasiet fingo sedan inom kort var sin byggnad, envånings och af trä. Uppförandet af det ståtliga gymnasiehuset faller inom en senare period. I samband med denna helt flyktiga skildring af stadens offentliga byggnadsverk förtjänar till slut påpekas, att Härnösand redan under 1600-talet, visserligen för kort tid, ägde ett landshöfdingeresidens. Så tidigt som 1637 omtalas aktiva planer på att uppföra en "herrgård", och i midten af nästa decennium synes residenset stå färdigt. Dess glanstid blef kort, men det nedrefs icke efter upphörandet af Härnösands län, utan kvarstod obebodt ganska länge. 1670 kallas det "Kungshuset"; 1691 heter det, att nu blotta väggarna stå kvar.

Borgarhusen i Härnösand voro under hela den tid, vi här dröja vid, genomsnittligt af mycket enkel beskaffenhet. De relativt ansenligare gruppera sig i allmänhet kring Köpmansgatan. Med få undantag omfattade de ännu vid slutet af adertonde århundradet blott en våning. Manbyggnaden vände vanligen gafveln åt gatan; några små fönster lågo i jämnhöjd med denna och täcktes om vintern till hälften af snö. Dessa hus, som representerade den genuina fiskararkitekturens gamla typ, rymde endast ett större och ett mindre rum samt en liten förstugukvist. De förmögnare stadsborna, handelsmän och ståndspersoner, åtnöjde sig naturligtvis icke med så anspråkslösa utrymmen, dock utan att förfalla till något öfverflöd. Till de flesta gårdarna hörde ladugård, stall och en liten trädgård med löfsal. Först ett godt stycke fram på 1700-talet började man rödfärga husen i Härnösand, och från 1768, då påminnelser härom utfärdades, synes detta ha gällt som en skyldighet för åtminstone bebyggarna vid alla viktigare gator. Taken täcktes mestadels af näfver eller takved, trots eldfaran; vid midten af århundradet befinnas emellertid stadens fäder ha inskridit mot detta bruk.

"Stadiga och allvarsamma temperamenter, idoga och flitiga uti deras handtering,

nätta och sparsamma uti matredning och kläder, snygga och renliga hemma i husen och i umgänge med andra" — så tecknas Härnösands borgerskap i en skildring af staden från 1737, ofta anförd i det föregående. Det var ett härdadt och präktigt folk, vant vid strapatser och fostradt vid enkel kost, mest surströmming och tunnbröd

II. STADENS UTVECKLING FRÅN GUSTAVIANSK TID.

Af

Wilhelm Carlgren.

En Uppsalastudent med frisk iakttagelse, den unge entomologen J. E. Forström, har själfva sekelåret 1800 färdats genom de små Norrlandsstäderna och gifvit eftervärlden del af sina jämförande intryck. Gäfle, Hudiksvall berömmas för sin prydlighet. Men den första anblicken af Härnösand säges gifva "en alltför dålig tanke om staden". Från en närbelägen höjd, som tydligen är Framnäsbacken, hade orten ett utseende, "som där blott vore sammanstaplade några vagnslider". Sedan man kommit in i staden, var den "mindre obehaglig". Och tvenne nyuppförda byggnader från 1780- och 90-talen, gymnasiehuset och landshöfdingeresidenset, undantagas uttryckligen från det ogynnsamma omdömet.

Känt är, att ritningarne till båda dessa hus handlagts af samma arkitekt, professorn i öfverintendentsämbetet, Olof Tempelman. Men sägnen vill, som bekant, veta, att det varit Gustaf III själf, som framför gymnasiets fasad tillagt dess och stadens yppersta prydnad: den stora kolonnhallen. I själfva verket företer också landshöfdingebostadens byggnadshistoria ett moment, som från början icke varit afsedt men i sin mån förskönat stadsbilden. I ett ursprungligt förslag, som afgifvits af den nyinflyttade landshöfding Bunge och lagts till grund för "nya desseiner" af Tempelman (nov. 1782), var det meningen, att byggnaden skulle uppföras af trä. Men Bunge inkom tvenne år senare med anhållan, att materialet måtte blifva sten, enär en dylik anläggning vore "mera prydlig, anständig och warachtig", (aug. 1784). Landshöfdingen, den förste på orten, förebär blott, att "fråga har uppstått" om saken. Men fastän han sålunda lämnar öppet, hvarifrån initiativet utgått, synes det i varje fall varit Bunge, som ekonomiskt möjliggjort förändringen genom att utverka statsbidrag till företaget. K. Maj:t biföll på hans hemställan, att staden finge för ändamålet uppbära 5 års förskott å landshöfdingens hushyra eller sammanlagdt 1,000 rdr. (dec. 1784). Arbetet leddes från 1785 af samma byggmästare som gymnasiehuset. Och samtidigt igångsattes det tredje stora gustavianska byggnadsverket i Härnösand, hvilket Tempelman själf ville gifva vidlyftigare proportioner, än vederbörande kunde medgifva. Det var lasarettet vid Tullportsgatan, som arkitekten på hospitals- och lasarettsdirektionens framställning nödgades "minska till en tredjedel". Frontespice borttogs. Kyrka, motsvarande Gäfle hospitalskyrka, uteslöts. Det är ju tvärtom, en frontespice, som icke minst ger vårt gamla, förnämliga residens dess särskilda signatur.

I grunden har intet svenskt samhälle norr om Gäfle — med någon liten reserva-

tion för Hudiksvall — undfått och bevarat sådana skapelser af gustaviansk klassicism som Härnösand genom de tre nämnda byggnaderna. Deras "warachtighet" är än i dag påfallande. Vi veta omvändt, att den största hemmagjorda anläggningen i denna stad från närmast föregående tid jämförelsevis snart gick mot förfallet. Denna anläggning var det två våningar höga brunnshuset, som gifvit en ny gata dess namn och grundats af stadens högtförtjänte borgmästare M. Kiörning. En ytterligare omständighet faller i ögonen. Gäfle främste redare och industrimagnat just vid tiden för Forsströms resa kunde uppdraga åt en af den nyklassiska riktningens dugligaste målsmän i vårt land att åt sig uppföra ett *privatpalats* af sten i tre våningar snett emot stadens gustavianska rådhus. Också Härnösand hade, bland andra nordliga hamnar, den tiden uppleft en blomstring i sin rederihandtering, liksom trävaruexporten då nått större uppsving än någonsin. Men trots dessa ansatser, som längre fram, om än med avbrott, skulle fullföljas i större skala, har aldrig den privata välmågan i Härnösand vare sig 1800 eller senare förmått afsätta sådana spår i stadens arkitektur som Pehr Ennes' glanstid i Gäfle. Man finner för Härnösand en både styrka och begränsning i det faktum, att dess — ideellt och materielt — främste medborgare mot slutet af det adertonde seklet var en gymnasierektor. Denne gladdes vid det nya skolhusets invigning (1791) åt den andliga och kommersiella kulturens sammansmältning genom det gamla men föryngrade lärosätet. Han såg i söder kyrkan, skolans "äldsta dotter" och "närmaste försvar", i väster "handelens snälla flaggor och idoghetens rörelser".

Det synes i fortsättningen vara regel, att inhemska resenärer förklena, men utländska med välvilja omnämna de små borgarhusen och fiskarhemmen i Härnösand under 1800-talets mellersta årtionden. Alla äro däremot eniga att prisa de talrika trädgårdarna, af hvilka den största, Stadsträdgården, särskilt framhäfves af en holländare (1825) för sina vackra utsikter. Nyktrare var en engelsman, som 1859 besåg Härnösand, under 20 minuter, medan frukosten bereddes. Han hade då "sett allt, som var att se". Det gafs här en lokal egendomlighet med utpräglad tradition, som en ung tysk teolog på 1830-talet fann pittoresk men andra utlänningar inskränkt sig att notera: stadens egna invånare synas i missriktad förskönings- och förstoringsifver velat utrota den. Det var de sjöbodar, som på alla sidor, å såväl hufvudön som holmarna, kantade den stora hamnen. "Bakgårdarna till de där liggande husen äro inrättade som fiskarhyddor och försedda med bryggor och landningsplatser", lyder en tysk uppgift 1844. Det är snarast ett öfvergångsstadium med början i stadens centrala delar, som denna notis hugfästat. Sjöbodarna längs stranden från residenset till Lilla torget hade redan under föregående århundrade börjat öfvergå från fiskarhand till storköpmän, hvilka förvandlat dem till magasin för sina ut- och införselvaror till och från Stockholm. Nästa steg i utvecklingen blef framdragandet af en kaj utanför magasinen, först en kortare sträcka af sten (från 1840-talet), sedan af trä i växande utsträckning (från 1870-talet). —

Lägger man jämsides de tre sammanfattande kartor, som upprättats öfver Härnösand åren 1784, 1860 (fig. 2), 1900, bli förändringarna i den ursprungliga och egentliga stadsfiguren förvånande små. Tomt- och kartläggningarna på 1780- och 1850-talen föranleddes närmast af nyheter i rikets brandväsen, medan 1900 års karta stod i samband med nyförvärf (*Gådeåstaden 1892,* området kring järnvägsstationen 1898).

Antalet gårds- och bodtomter hade 1784 stigit till 599. Men det sjönk 1860 genom sammanslagning, icke minst af sjöbodslägenheter, till 469, af hvilka 276 gårdar och 193 bod- och magasinstomter. På 1900 års karta räknar Gådeåstaden utanför Tullporten och Viktoriagatan, d. v. s. den gamla västra landsvägens sista parti, 202 tomter, den öfriga staden med holmarna 469, dels om- och nyreglerade, dels endast föreslagna.

Den inre, centrala stadens äldsta, *bebyggda* utflyttning åt öster tyckes varit ett magasinsområde på den s. k. Backen norr om de länge öppna vretarna kring skolhusen, kyrkan och Stadsträdgården. Området bär alltjämt spår af denna bebyggelse och gaf ännu 1860 en gränd nära den nuvarande Pumpbacksgatan, som leder dit upp, namnet Magasinsgränden. En första indelning af de nyssnämnda vretarna i gator och kvarter försiggick i sammanhang med Stadsträdgårdens tillkomst (1768). Man kan samtidigt och senare följa, hur bostadstomterna längst i norr, på andra sidan Backen, liksom droppvis klättra öfver de stora trafikådrornas utlöpare från stadens centrum. Under Härnösands nya uppsvingsperiod kring 1800-talets midt var det en framtidsförhoppning, bl. a. hos myndigheterna, att staden raskt skulle utvidga sig inåt Härnön och främst längs Södra Sundet, sedan kanalen omsider blifvit färdig. Det får ju hågkommas, att denna farled med sina 12 fots djup ansågs tillgänglig för "de största fartyg, handelsflottan f. n. äger". Staden var då rikets tredje sjöfartsort (1856). Men den gamla rederinäringens tillbakagång skingrade såväl storhetsdrömmarna som hoppet om ett "bättre skick" för den gamla stadens "trånga och krokiga" gator. Man hör ännu ett genljud af besvikelsen i en ledande kommunalpolitikers ord från det 20:de århundradets början, att det framgent för staden återstår "mycket arbete och mycken kostnad, för att den skall bli väl bebyggd och väl reglerad". Denna suck gäller dock naturligen äfven de inkorporerade områdena, bland hvilka den s. k. Bondsjöstaden i väster är yngst (från 1922).

Det är i hvarje fall vida mer byggnadssätt än stadsplan, som påverkats af tiden. Höga stolpbodar med "små barlastkajer" sköto en gång mitt ur vattnet, på ömse sidor färjeläget vid Kronholmen, där nu järnvägsbron går fram (från 1894). Små men strama och likformiga, själfägda handelshus, präglade lika mycket af arbetets lif som statvåningens afskildhet, omslöto i sin midt en gemensam tillhörighet för det handlande borgerskapet. Det var tobaksfabriken vid nuvarande Lorentz' och Mo's butiker. Nutiden har ej skapat motsvarande karaktärsfulla silhuetter. Och det är icke blott yrkesstämpeln, som försvunnit från kvarteren. Stenhusen (eller komplexen af sådana), som ännu vid sista sekelskiftet blott utgjorde ett 40-tal, ha, så vidt de stamma från senare skeden, icke sällan våldsamt brutit den organiska miljön. Våra dagars vandrare trampa ännu de trefna, slingrande Fiskar- och Östanbäcksgatorna i norr och söder. Men det är blott ett underligt minne, att man så sent som för halftannat århundrade sedan höll en gränd öppen, vilken synes återgifvit den forna stadsbäckens nyckfulla väg från Storgatan ut i sundet. Andra små tvärgränder eller rudiment af sådana äro faktiskt i behåll vid sidan af vissa nyreglerade trafikleder från hamnen till stadens inre. Men den sista kartan upptager ej eller utsätter ej namn på de förra.

Det nya Härnösand på 1850-talet visade sig ur stånd att fasthålla både den aflägsnare landtmannahandeln, för hvilken Örnsköldsvik och Sollefteå blefvo medelpunkter, och den framstormande sågverksrörelsen, som stadsborna af brist på kapital

väsentligen måste lämna i andra händer. Det torde främst vara sina traditioner som bildningscentrum, Härnösand i senare tid förmått fullfölja och omsätta. Pietet mot det förgångna vore icke oförenlig med en dylik inriktning. När bl. a. en nybyggnad vid stadens äldsta del, Stora torget, nu förestår, må hvarje vän af Sveriges gamla städer önska, att det, som kommer, i möjligaste mån anpassas till hvad som varit hafver.

Slutstycke: Härnösands vapen från Härnösandsbilden i Dahlbergs Svecia Antiqua et Hodierna.

NORRLÄNDSKA KYRKSTÄDER.

Af
Sigurd Erixon.

Kyrkstäderna i deras mest utbildade form, bestående af både boningshus för människorna och stall för hästarna, äro en bebyggelseform, hvars utbredning är begränsad till Norrland, där den förekommer mer eller mindre starkt utvecklad vid ett stort antal av sockenkyrkorna. Längre nedåt landet, i såväl Svealand som Götaland, finnas också liknande anhopningar af hus vid många kyrkor, men de bestå här enbart af stall, ej af boningshus. Dessas förekomst i Norrland är naturligtvis betingad af de stora afstånden inom socknarna, som göra kyrkobesöken till långresor med nödvändighet att öfvernatta vid kyrkan. Det finnes också ett slags mellanform mellan de utbildade norrländska kyrkstäderna och deras reducerade motsvarigheter, stallstäderna i sydligare landsdelar. Det händer nämligen, att stallen äro så inrättade, att de äfven kunna användas som tillfälliga bostäder för människor. Vanligen användes i så fall ett framför det egentliga stallrummet beläget foderrum som sofplats. Denna mellanform förekommer mest i Dalarna och södra Norrland.

De norrländska kyrkstäderna äro i själfva verket en utvecklad form af en bebyggelsetyp, som kan spåras öfver hela vårt land men i sitt färdiga skick blifvit en säregenhet för Norrland. Stadshistoriskt sedt äro de af mycket stort intresse såsom en lefvande illustration af, huru en stad kan ha uppkommit här i Norden och i många fall säkerligen också gjort det. Kyrkstädernas mest framträdande särdrag är deras egenskap af säsongplatser, som vissa tider på året äro starkt befolkade och fyllda af den lifligaste rörelse men eljest ligga öde med enstaka eller inga bofasta innevånare. I detta afseende äro de att jämföra med fäbodarna och fisklägena men också med vissa, i olika delar af landet — särskildt i Småland och Västergötland — förekommande marknadsplatser, där bodarna bilda torg eller långa gator, och stå som en liten, i regel öde men vid marknaderna starkt befolkad stad. Det är all anledning att antaga, att dylik bebyggelse äfven funnits redan långt före kyrkornas tillkomst på sådana platser, dit samfundsvanorna samlade folket vid vissa tider, framför allt till marknader och till ting, hvilka ofta höllos samtidigt. Redan de isländska sagorna omtala, att tingsvallen på ön var en sådan samlingsplats, på hvilken bodar af sten och torf funnos uppförda med tillfälliga tak af vadmal. I senare tid funnos äfven i utbildade köpstäder med fast befolkning särskilda gator enbart bebyggda med salubodar, hvilkas utveckling närmare belyses i Sven T. Kjellbergs uppsats "Skänninge marknadsgata" i detta arbete. Det är ju kändt — och i detta

sammanhang af betydelse att framhålla — att många köpstäder i äldre tid varit utpräglade säsongplatser liksom fisklägena eller ofvan nämnda marknadsplatser. För förståelsen af våra medeltidsstäder är detta af vikt att ta med i räkningen, ty i förhållande till sin betydenhet förefalla de oss ofta ha varit förvånande små. Mellan marknaderna voro de blott bebodda af ett fåtal fasta innebyggare, hvilka förde ett jordbrukarelif, till karaktären föga skildt från landtbefolkningens. Man hade då vid de stora folksamlingstillfällena att välja mellan att inhysa sig hos den fasta befolkningen eller ock att sörja hvar och en för sig och bygga hus, afsedda för dessa besök. Äfven adeln plägade i städerna skaffa sig hus och gårdar för sina stadsvisiter. Kyrkstäderna i deras norrländska form, bestående af både stall, hus eller "bodar„ för bostadsändamål samt marknadsbodar, utgöra alltså exempel på ett utvecklingsskede i stadsbildandet, som i öfrigt längesedan är öfverståndet, och icke minst häri ligger dessa kyrkstäders stora historiska betydelse.

Det synes vara en viktig uppgift för svensk forskning att på allvar taga itu med kyrkstädernas grundliga undersökning och att utreda sådana kvarvarande platsers bebyggelse och historia. Det är en kännbar brist för den stadshistoriska forskningen, att detta område är så föga bearbetadt och att ej heller några motsvarande utredningar finnas vare sig från våra grannländer eller från sådana trakter i öfrigt, där man kan vänta att finna liknande företeelser. Dessa rader afse naturligtvis ej att ge någon utredning af sådan art, men något kan redan nu antydas om kyrkstädernas planläggning och husformer, då åtskilligt undersökningsmaterial trots allt finnes samladt.

Kyrkstäderna äro alltså samhällen, som till formen och i hela sin anordning sammanfalla med borgerskapets tillvarelsesätt, men hvilkas innevånare äro bönder. De äro med andra ord rena bondestäder. Lifvet i dessa städer vid kyrkhelgerna är af stort intresse att iakttaga liksom också helgernas egen utveckling. Dessas ursprung går ofta tillbaka till förkristen tid. I Ångermanland t. ex. sammanfaller den största kyrkhelgen med återflyttningen från fäbodarna vid sommarens slut. Den som kommer som en tillfällig besökare till en folkhelg i en norrländsk kyrkstad får ett starkt intryck af att stå inför en företeelse af rent medeltida karaktär och detta trots att bebyggelsen sällan är äldre än från 1700-talet. Numera har åtskilligt af handeln och därmed den öfriga rörelsen öfvertagits af de reguliära städerna, men under äldre tid var köpenskapen ofta så godt som helt och hållet koncentrerad till kyrkstäderna, och en kyrkhelg får då tänkas ha varit långt mera liflig och innehållsrik än man nu kan få bevittna.

Redan från 1400-talet finnas klara belägg på kyrkstädernas tillvaro, men det är all anledning att räkna med långt högre ålder för denna företeelse. I hvad mån man kan härleda äfven deras planbildning från medeltiden är osäkert och outredt, men i många fall tala anläggningarnas enkelhet för en relativt hög ålder. Kyrkan med kyrkogården bildar i regel centrum i anläggningen stundom med själfva kyrkvallen utbildad till torgplats. Stugorna, kyrkbodarna, läggas i första hand kring denna samt utmed landsvägarna, som bilda kyrkstadens hufvudgator. Vid ytterligare utbyggnad uppstå förbindande sidogator och verkliga kvarter. De båda arter af hus, hvaraf staden består, boningshusen och stallen, ligga i allmänhet icke i förbindelse med hvarandra, utan boningshusen bilda oftast gator för sig och stallen likaledes

egna gator eller längor. De förra inta stadens centrala delar och stallen omkransa stugornas område såsom en yttre gördel. Exempel finnas dock även på att stall och boningshus hållas tillsammans eller t. o. m. äro hopbyggda i samma hus, i analogi med hvad som ofvan omtalats. Detta tillhör dock numera undantagen och det är för närvarande svårt att säga, hvilketdera systemet som är ursprungligast. Ett tredje slags hus har man i marknadsbodarna, där dessa, såsom ibland är fallet, uppförts för sig.

Af kyrkstädernas hus äro stallen de till typen primitivaste. De äro till öfvervägande delen lagda med gafveln mot gatan. Boningshusen däremot ligga i regel med långsidan mot gatan och tillhöra därigenom afgjordt en annan och yngre hustyp. Typologiskt sedt äro sålunda stallen det äldsta elementet i dessa kyrkstäder, kanske äro de det äfven rent historiskt.

Att man i kyrkstäderna kommer direkt från gatan in i boningshuset utgör en bestämd skillnad mot bruket i bondbyarna. Husgrupperingen är också en helt annan än i dessa, särskildt som några utbildade gårdar ej egentligen förekomma i kyrkstäderna. För att finna paralleller inom bondebebyggelsen finge man därför gå tillbaka ända till den äldre medeltiden, före den fyrbyggda gården, men en sådan kombination synes onödig. Borgargårdarna i de äldre, träbyggda köpstäderna lämna ej heller paralleller till kyrkstugorna, utan ansluta sig, särskildt i äldre tid, betydligt närmare till bondgårdarna och boningshusets ingång är här icke åt gatan utan åt gården. Det blir häraf tydligt, att vi måste betrakta dessa kyrkstäder och marknadsplatser såsom en mera självständig särart af anläggning, ett slags prototyp till städerna, hvilka senare egentligen växa fram som en kompromiss mellan marknadsplats och bondby. Genom en motsvarande utveckling stå ofta äldre hamnstäder i släktskapsförhållande till fisklägena.

Kyrkstaden i Burträsk utgör ett godt och belysande exempel på de här berörda förhållandena. Den bär dock tydliga spår af att vara reglerad, men planen har helt visst anslutits till den gamla grupperingen. Det regelbundet fyrsidiga torget utgör en direkt utvidgning av kyrkvallen. Ute på själfva torget stå rader av marknadsbodar, hvilka dock numera hålla på att försvinna. Dessutom finnas äfven i husen kring torget handelsbodar med fäll-luckor på gammalt vis. I den till torget gränsande gruppen af byggnader förekommer slutligen också en finka.

I Burträsks stallgator, som uppta stadens yttre delar utmed stränderna af sjön, är den åldrigare hustypen med gafveln mot gatan rikt företrädd. Äfven dubbelstall af denna typ finnas, men i regel äro sådana lagda med långsidan mot gatan.

Boningshusen äro i Burträsk i allmänhet ej vidare primitiva. De äro i stadens yttre delar oftast försedda med en våning och i torgtrakten oftast med två. Till typen ansluta de sig närmare till bodar än till boningshus och göra därigenom rätt för sin vanliga benämning: bodar eller kyrkhärbergen. Närmast kunna de sammanställas med böndernas tvårummiga bodar, som ofta äro byggda i två våningar. En dylik kyrkstuga lämnar i regel bostad för fyra familjer, en i hvartdera af de två våningarnas båda rum. I de mindre kyrkstäderna och längre söderut är det vanligare, att hvarje hus bebos af en enda familj. I Burträsk har, särskildt i trakten kring torget, det stadsmässiga i bebyggelsen drifvits så långt, att kasernsystemet på sätt och vis blifvit infördt och husen sammanbyggas gärna i längor. Otänkbart är för

öfrigt ej att denna fördelning uppkommit ur ett äldre stadium på så vis, att hemmansklyfningen ute i socknen åtföljts af en motsvarande delning i kyrkstaden och medfört flera hushålls sammanboende inom ett och samma kyrkhärberge. Utrymmena inom Burträsks kyrkstad ha i det centrala området utnyttjats så långt som möjligt. Trappor till öfvervåningarna ha i allmänhet ej kunnat placeras inomhus, hvarför man måst tillgripa yttre trappor. Detta har framkallat ett sinnrikt och säkerligen unikt byggnadssystem med en i öfre våningen belägen gång mellan två jämnlöpande rader hus. Till denna egendomliga gata i andra våningen leda trappor på enstaka ställen, ofta vid båda ändarna. Uppkomsten af detta system kan möjligen ledas tillbaka till loftbodarnas utskjutande svalar, som, där de fått fortlöpa från hus till hus, kunnat växa ut till långa gångar. Denna form har sedan utbildats vidare, där två husrader stötte intill hvarandra.

Byggnadernas utstyrsel är i allmänhet ytterst enkel. Timmerväggarna stå antingen ofärgade och gråa eller ock äro de rödfärgade och fodren hvita. När några mer utformade arkitekturdetaljer förekomma, gå de oftast i empirens tecken. Understundom finnas dock dörrar i äldre stilformer. Smidena äro ej sällan både rika och intressanta. I det inre finner man ofta att möbleringen är af åtskilligt äldre typ än husen själfva. Föråldrade och utrangerade möbler ha nämligen ej sällan från gårdarna förts öfver till kyrkstugorna för att där tjäna ett mer tillfälligt bruk med mindre pretentioner. (Mars 1922.)

GETTY CENTER LIBRARY
3 3125 00011 0425